LUND UNIVERSITY

Nazismens sensmoral

Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning

Östling, Johan

2008

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Östling, J. (2008). *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Bokförlaget Atlantis.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Annan

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

NAZISMENS SENSMORAL

JOHAN ÖSTLING

Nazismens sensmoral

Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning

ATLANTIS

Denna avhandling är tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia. Forskarskolan i historia är en av de nationella forskarskolor som tillkom på regeringens initiativ hösten 2000. Forskarskolan genomförs i samarbete mellan Lunds och Växjö universitet samt Malmö och Södertörns högskolor med Lunds universitet som värdhögskola.

Doktorsavhandlingar från Forskarskolan i historia (till och med juni 2008):

Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt: Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640* (Göteborg, 2005).

Sara Edenheim, *Begärets lagar: Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi* (Eslöv, 2005).

Mikael Tossavainen, *Heroes and Victims: The Holocaust in Israeli Historical Consciousness* (Lund, 2006).

Henrik Rosengren, *»Judarnas Wagner«: Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950* (Lund, 2007).

Victor Lundberg, *Folket, yxan och orättvisans rot: Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap, 1887–1902* (Umeå, 2007).

Tommy Gustafsson, *En fiende till civilisationen: Manlighet, genusrelationer, sexualitet och rasstereotyper i svensk filmkultur under 1920-talet* (Lund, 2007).

Boken har finansierats med stöd av:

Crafoordska stiftelsen
Gunvor och Josef Anérs stiftelse
Nationella forskarskolan i historia
Stiftelsen Elisabeth Rausings minnesfond
Stiftelsen Karl Staaffs Fond för frisinnade ändamål

Atlantis, Stockholm
© Johan Östling 2008
Omslagsbild: Melvin Charney, *Better If They Think They Are Going to a Farm…* (1982)
Grafisk form omslag: Christer Jonson
Grafisk form inlaga: Lena Eklund, Kolofon
Typsnitt: Berling Nova
Papper: 100 g Munken Premium Cream
Tryckt och inbunden hos Livonia Print i Riga, Lettland 2008
ISBN 978-91-7353-279-2

Innehåll

Prolog 7
I. Nazismen och det tjugonde århundradet 13
II. Den nazistiska erfarenheten 51
III. Nazismen som stigma 101
IV. 1945 års idéer 147
V. Tysk höst 205
VI. Nazismens sensmoral 253
Tack 293
Summary 297
Noter 303
Källor och litteratur 355
Personregister 389

PROLOG

Ett damoklessvärd över samtiden

Tarrou trodde att pesten både skulle förändra och icke förändra staden, att våra medborgares högsta önskan självfallet var och skulle förbli att låtsas som om ingenting vore förändrat och att sålunda på sätt och vis ingenting skulle förändras men att man å andra sidan med bästa vilja i världen inte kan glömma allt, och pesten skulle lämna spår efter sig, i varje fall i människornas hjärtan.

Albert Camus, *Pesten* (1947)

Melvin Charneys Better If They Think They Are Going to a Farm… *(1982)*.

Nazismen saknar motstycke i Europas moderna historia. Ingen politisk idé har dömts ut så förbehållslöst som nationalsocialismen. Från att ha utövat mäktig dragningskraft under mellankrigstiden förvandlades den till vår största politiska paria. Efter 1945 har beundrarna varit försvinnande få och apologeterna ännu färre.

Men nazismen miste inte sin makt över sinnena. Under efterkrigstiden blev den en civilisationens kontrapunkt, en tung och manande erfarenhet med en gåtfull vitalitet. »Nazismen, liksom Lucifer i kristendomen, har vägrat att åldras«, skriver författaren Carl-Henning Wijkmark. »Den är ett förflutet som segt håller sig kvar i nuet, som hänger som ett damoklessvärd över samtiden.« Han ser den som en kraftfull myt vars estetiska utstrålning förmår fängsla också dem som avvisar den; den attraherar som skräckbild. I sin stora biografi över Adolf Hitler var publicisten Joachim Fest inne på likartade tankegångar. Han talade om den tyske führerns »oförminskade samtidighet«. Åtskilliga decennier efter sin död fortsätter Hitler att kasta skuggor över vår tid. Han dyker upp i hetlevrade politiska debatter, han hemsöker oss i konsten och litteraturen, han är obligatorisk rekvisita i populärkulturens svarta kabinett.

Nazismens mörka, mytiska nimbus inbjuder till kvasireligiösa betraktelsesätt; den bedöms alltid efter absoluta kriterier. »Nazism är katastrofal redan som tankeform och den enda ideologi som inte kan diskuteras i nyanser, dess vuxna anhängare måste räknas som delar av katastrofen, inte som litet eller mycket nazistiska, förklarligt nazistiska eller del-nazistiska«, poängterar författaren Sigrid Combüchen i sin biografi över Knut Hamsun.

Det reservationslösa i domen har på samma gång skapat en egendomligt levande relation till nationalsocialismen, denna den mest döda av ideologier. I stället för att förpassas till historiens avskrädeshög har nazismen blivit efterkrigstidens antites: den var det som

vi inte är. Man kan tala om ett kontrafobiskt reaktionsmönster, en intensiv upptagenhet vid det som vi vill fördöma, en repulsion som föder en närhet. Nazismen har blivit en negativ orienteringspunkt.

Få har så suggestivt frambesvurit ett förhållande mellan eftervärlden och nazismen som den kanadensiske konstnären Melvin Charney. År 1982 blev han inbjuden till en av de mest ansedda utställningarna för internationell samtidskonst, Documenta i Kassel. Han föreslog en installation i två delar. Den ena skulle bestå av fem fasadkulisser placerade utefter en välkänd gågata i staden, var och en symboliserande ett skede i Tysklands moderna historia. Den andra delen skulle anläggas mittemot Kassels järnvägsstation och ha formen av en fasadreplik av järnvägsinfarten till Auschwitz-Birkenau. Charney ville uppnå en symbolisk symmetri mellan ingången till nazisternas dödsfabrik och ingången till järnvägsstationen i en ordinär västtysk stad. Att på detta sätt spegla krigstid och efterkrigstid i varandra var emellertid djupt kontroversiellt och väckte protester från Kassels invånare. Förslaget stoppades, och projektet har bara överlevt som fotomontage och teckningar.

I en av de bevarade skisserna avtecknar sig Auschwitz mot efterkrigstidens stadslandskap, med dess ändlösa rader av höghus och kontorsbyggnader. Med sin teckning från början av 1980-talet uttryckte Charney något både tidstypiskt och allmängiltigt. Han var en representant för det sena 1900-talets reflexion över nazismen, i synnerhet för det intresse för förintelsen som på allvar vaknade under århundradets sista decennier. I likhet med andra vid denna tid anlade han också ett modernitetskritiskt perspektiv på Tredje riket. Nationalsocialismen hade inte varit en arkaisk reaktion mot det moderna samhället; nazisternas förintelseläger hade tvärtom varit välsmorda, industriella dödsmaskiner, utflöden av den tekniskt-rationella moderniteten.

Samtidigt som Melvin Charney var snärjd av sin samtids tolkningar lyckades han fånga ett allmänt tillstånd i efterkrigsvärlden: nazismens allestädesnärvaro. Dubbelexponeringen av det emblematiska förintelselägret mot en fond av funktionalistisk efterkrigsarkitektur var verkningsfull. Historiens spår, så kan vi tyda det, måste passera genom nazisternas helvetesport för att leda vidare in i vår tid. Eller omvänt: när efterkrigstidens européer blickar tillbaka på sitt nära förflutna ser de silhuetterna av Auschwitz.

Melvin Charney ställde de stora frågorna om förbindelserna mellan då och nu, mellan Tredje riket och Efterkrigseuropa, mellan den nazistiska erfarenheten och den postnazistiska världen. Om dessa stora frågor handlar denna bok.

1.

Nazismen och det tjugonde århundradet

Det skulle bli bättre än de gångna, vårt tjugonde sekel.
Nu hinner det inte visa det,
dess år är räknade,
dess gång ostadig,
dess andhämtning kort.

Redan har för mycket hänt
som inte skulle hända,
och det som skulle ske,
det skedde inte.

Ur Wisława Szymborska, »Det slutande seklet« (1986)

George Rodger/Time & Life Pictures/Getty images

Det skulle dröja länge innan efterkrigseuropéerna gick till botten med nazismens brott. Här en ögonblicksbild från Bergen-Belsen 1945.

I BLICKFÅNGET för denna studie står frågan om erfarenheterna av nazismen och den sensmoral de gav upphov till. Nationalsocialismens ursprung, manifestationer och organisationsformer är inte föremål för analys. Undersökningen inriktas i stället mot eftervärldens upplevelser och bearbetningar av nazismen, i synnerhet de slutsatser som drogs av den nazistiska erfarenheten i andra världskrigets efterdyning. Tyngdpunkten återfinns i det ideologiska och intellektuella fältet i Sverige, men resonemangen avtecknar sig genomgående mot en större europeisk efterkrigsfond.

Uppgiften i detta första kapitel är att precisera och vidareutveckla denna programförklaring. Mot slutet av kapitlet kommer jag att ha brutit ned den till mer konkreta historiska problem. Innan dess måste emellertid nazismen och dess efterbörd föras in i ett vidare historiskt och vetenskapligt sammanhang, svenskt såväl som internationellt. Den diskussionen ger studiens övergripande perspektiv.

Kapitlet sönderfaller i tre delar. Det första avsnittet handlar om det som kan kallas den nazistiska epoken. I det söker jag svar på hur man skall tolka nazismens betydelse i europeisk och svensk historia fram till andra världskrigets slut. Resonemanget bildar nödvändig bakgrund till det andra avsnittet. På basis av befintlig forskning diskuterar jag där den nazistiska erfarenhetens närvaro under den tidiga efterkrigstiden, både i Sverige och i ett större internationellt sammanhang. Slutsatserna från de två första delarna mynnar ut i ett tredje moment, där studiens två historiska grundproblem ringas in: Vad innebar den nazistiska erfarenheten? Vilka konklusioner drogs av den?

Således pendlar jag i detta kapitel mellan den historiska kontextualiseringen och den historiografiska forskningsdiskussionen. Mellan dem finns en grundläggande spänning som är lika fruktbar som ofrånkomlig. Ty kontextualisering, att föra in ett avgränsat studieobjekt i en större historisk sfär, är aldrig ett enkelt och oskyldigt fö-

retag. Det vidare sammanhanget kan inte reduceras till en harmlös bakgrundsteckning, eftersom det alltid bestämmer inriktningen på analysen och de slutsatser som kan dras av den. Det är följaktligen av största vikt att den historiska kontexten får ta form i dialog med adekvata och rikhaltiga forskningstraditioner. På omvänt sätt får den historiografiska diskussionen aldrig stanna vid en katalogaria över tidigare litteratur på området. I det ideala fallet kan man uppnå en växelverkan mellan forskningsöversikt och kontextualisering som mynnar ut i en analytisk problemorientering.

Den nazistiska epoken

Nazismen intar en central plats i nästan alla inflytelserika tolkningar av den europeiska 1900-talshistorien. Trots att nationalsocialismen geografiskt huvudsakligen begränsades till ett land (Tyskland) och dess tid som statsbärande ideologi enbart omfattade tolv år (1933–1945) har den präglat mycket av förståelsen av kontinentens moderna historia. Till viss del kan det förklaras av det nära sambandet mellan Tredje riket och andra världskriget, den förödande konflikt som ofta framstått som seklets viktigaste vattendelare. Nationalsocialismen har efter 1945 dessutom gripit in i många av sin tids avgörande historiografiska och intellektuella diskussioner – om demokrati och diktatur, makt och moral, krig och imperialism, kultur och civilisation, välfärd och modernitet. I kraft av sin ytterlighetskaraktär har nazismen inte kunnat isoleras, den har ständigt funnits där som extrem jämförelsepunkt och historisk varnagel.[1]

Den specifika betydelsen av nazismen i Europas 1900-talshistoria har emellertid varierat från en tolkning till en annan. I populära och politiska framställningar har Tredje riket fått stå som inbegreppet av diktaturstaten och som demokratins absoluta antipod.[2] Den vetenskapliga debatten har dominerats av avsevärt mer elaborerade uppfattningar. I totalitarismteorin analyserades nationalsocialismen som en variant av de totalitära systemen och påvisade uppenbara strukturella och ideologiska likheter med kommunismen.[3] Marxistiska uttolkare betraktade nazismen som en form av den fascism som var immanent i alla kapitalistiska samhällen. Kampen

mellan kommunism och fascism intog i denna historieskrivning följdriktigt en central position.[4]

I en annan tolkningstradition har nationalsocialismen i första hand setts som resultatet av en särskild tysk utveckling, en tysk *Sonderweg*. Hitler kunde enbart förklaras om de militaristiska, autokratiska dragen i tysk historia togs i beaktande.[5] Nazismen har även kommit att ingå i olika moderniseringsteorier, där den länge sågs som en reaktionär, framstegsfientlig kraft, medan man sedan 1970-talet allt oftare har framhävt dess ambivalenta förhållande till moderniteten eller dess karaktär av alternativ modernitet.[6] Till detta kommer mer marginella tolkningar: nationalsocialismen som politisk religion, som en konsekvens av sekulariseringen, som en produkt av det själlösa massamhället etcetera.[7]

De tongivande tolkningarna har alla bidragit till förståelsen av nationalsocialismen. Det är samtidigt uppenbart att de måste kompletteras om man på ett fruktbart sätt vill betrakta nazismens plats i Europas moderna historia. Det har funnits en stark tendens att se nazismen som en kraftfull avvikelse från ett föregivet historiskt huvudstråk. I mitt fall leder det dock fel om nationalsocialismen reduceras till ett epifenomen eller blåses upp till en grotesk maktmanifestation. Tvärtom är jag angelägen om att ansluta mig till en grundläggande förståelse av 1900-talet där nazismen och dess ideologiska kvarlåtenskap ses i ett mer vidsträckt historiskt sammanhang. I synnerhet är det betydelsefullt att utarbeta ett betraktelsesätt på den nazistiska epoken som kan ligga till grund för studiens huvudinriktning – en analys av erfarenheterna av nationalsocialismen och de slutsatser som eftervärlden drog. I den internationella forskning som utvecklats de senaste åren kan man finna inspiration.

Ett ideologiskt triangeldrama

Med murens fall och Sovjetunionens kollaps ritades inte bara den politiska kartbilden om. Även själva förutsättningarna för att bedöma ideologiernas roll i 1900-talets europeiska historia förändrades. Insikten att en historisk epok var till ända framkallade behov av att göra bokslut över det tjugonde århundradet.[8]

Ett av de mest uppmärksammade inläggen stod filosofen Francis

Fukuyama för. Inspirerad av filosofen Alexandre Kojèves uttolkningar av Hegel hävdade han att historien var slut. Det innebar inte att mänskligheten skulle träda in i ett tillstånd av stiltje eller att händelser skulle upphöra att inträffa. Vad Fukuyama däremot menade var att de grundläggande konflikter som utmärkt 1900-talet nu var utagerade. »Den liberala demokratin utmanades av två stora rivaliserande ideologier – fascism och kommunism – som erbjöd hela andra visioner av det goda samhället«, konstaterade Fukuyama. Kalla krigets slut innebar att liberal demokrati och marknadsekonomi framstod som det enda kvarvarande samhällsalternativet. Historien var slut eftersom mänskligheten genom liberalismens och demokratins seger nått de högsta formerna för erkännande och välstånd.[9]

Debatten om Fukuyamas suggestiva teser attraherade många kritiska intellektuella under 1990-talet, men historiker av facket blandade sig sällan i, och när de väl apostroferade »historiens slut« var det ofta i en annan mening än Fukuyamas. Utan att ta till sig hans historiefilosofi anslöt sig emellertid många professionella uttolkare till det övergripande perspektiv på Europas samtidshistoria som han anlade. I flera nyare monografier och översiktsverk har författarna i likhet med Fukuyama betraktat 1900-talet som ett ideologiskt triangeldrama. Utgångspunkten är första världskriget, urkatastrofen som sopade bort den gamla ordningen och förvandlade Europa till – med Tomáš Masaryks ord – »ett laboratorium ovanpå en väldig kyrkogård«. I det stora krigets efterdyning utkristalliserades de tre huvudrollsinnehavarna i den ideologiska kraftmätning som skulle prägla kontinenten under de kommande årtiondena: fascismen, kommunismen och den liberala demokratin – i alla deras olika skepnader och uppenbarelseformer.[10]

Historikern Mark Mazower hör till dem som analyserat Europas moderna historia som ett slags ideologiskt triangeldrama och har då framhävt den betydelse nazismen hade för det europeiska 1900-talet. För honom är det otänkbart att förklara bort nationalsocialismen som en deviation från västerlandets normala kurs: den passar alltför väl in i den europeiska historiens huvudfåra för att man inte skall ta den på djupaste allvar. Nazismen var ett svar på och ett utflöde av sin tids starkaste idéer, intressen och institutioner. Mazower framhåller att den, i likhet med kommunismen, gjorde »verkliga ansträngningar att tackla masspolitikens, industrialiseringens

och den sociala ordningens problem; den liberala demokratin hade inte alltid alla svaren«.[11] Det var därför inte underligt att många av mellankrigstidens betraktare såg gemensamma drag i kommunism, fascism och liberal demokrati. Åtskilliga liknade Roosevelts »National Recovery Administration« vid Mussolinis korporativistiska strävanden och Hitlers motorvägar vid storskaliga amerikanska och sovjetiska satsningar av samma slag.[12]

Mazower ansluter i sina resonemang till flera centrala stråk i den intensiva internationella forskning om nazismen och dess betydelse för eftervärlden som pågått sedan början av 1990-talet. Nationalsocialismen har alltmer kommit att betraktas som en integrerad del av den europeiska historien, inte som en speciell tysk *Sonderweg*. Många specialstudier har påvisat likheter mellan Tredje riket och andra länder i samtiden inom en rad olika områden, till exempel våldsanvändning, personkult och rashygien.[13] Samtidigt har åtskilliga forskare framhävt att nazismen bör analyseras som en av flera möjliga konkurrerande samhällsalternativ under 1900-talet. Som modell för den sociala ordningen rymdes den på ett flytande ideologiskt fält där den delade politiska metoder och tankeelement med andra rivaliserande åskådningar. Den kan förstås som en särpräglad historisk ideologi, sammanhållen av en egen uppsättning normer, visioner och styrelsesätt.[14]

Denna uppfattning har varit en minsta gemensamma nämnare i flertalet studier av fascismen som publicerats efter kalla krigets slut. Trots skiljaktigheter i definitioner och angreppssätt anlägger de ett perspektiv på Europas 1900-talshistoria där fascismen tolkas som en egen samhällsmodell. Nazismen betraktas i denna riktning ofta som en tysk variant av ett allmäneuropeiskt fenomen under mellankrigstiden. Som sådan var den besläktad med andra fascistiska rörelser och regimer i Italien, Rumänien, Österrike och i de flesta andra länder på kontinenten, men uppvisade på samma gång tydliga tyska särdrag. Sett i ett större sammanhang fanns det emellertid tillräckligt mycket som förde dem samman för att man skall kunna tala om fascism som ett tredje samhällsalternativ vid sidan om kommunism och liberal demokrati.[15]

Att betrakta nazismen på detta vis är att öppna sig för dåtidens uppfattningar, det vill säga att – med historikern George L. Mosses formulering – »attempt to understand the movement on its own

terms«. Den livaktiga internationella forskningen har understrukit vikten av att begripliggöra vari fascismens politiska potential och psykologiska attraktionskraft låg. Det leder fel om man enbart söker efter ekonomiska eller sociala förklaringar. Snarare handlar det om att närma sig fascismen som en av mellankrigstidens ideologiska åskådningar.[16]

Under andra världskriget tonade nazismen emellertid alltmer fram som en radikal motpol, en samhällsmodell baserad på helt andra värden än kommunismen och den liberala demokratin. I krigets efterdyning polariserades bilden av nationalsocialismen ytterligare. Både i östra och västra Europa tog mäktiga berättelser form med en inneboende sensmoral. Segern över Nazityskland var beviset på det egna systemets överlägsenhet, vare sig det var den kommunistiska folkdemokratin eller den rättsstatliga liberaldemokratin. Den radikala motsatsställning mellan det egna samhällsalternativet och Tredje riket som befästes vid andra världskrigets slut skulle vidmakthålla sitt herravälde över sinnena och bli bestämmande framöver.[17]

För mig finns det flera viktiga slutsatser att dra av den internationella forskningen om nazismen. En grundläggande insikt är att man måste betrakta nationalsocialismen som en av flera konkurrerande samhällsmodeller; det går inte att avfärda den som ett sammelsurium av lösryckta idéer. Även för dem som med emfas avvisade nationalsocialismen var den ett högst reellt och levande alternativ, en ideologi som menade sig erbjuda en egen lösning på modernitetens problem. På samma gång är det betydelsefullt att ta dåtidens förståelse av nazismen på allvar. Forskningen på området har visat att en polarisering – för att inte säga demonisering – av nazismen ägde rum i andra världskrigets spår. En utgångspunkt är att tolkningarna av nationalsocialismen måste ses i ljuset av de betingelser som präglade dem. Förståelsen formades i faktiska möten och konfrontationer med nazismen. Konklusionerna står inte i motsats till varandra. För samtiden kan det mycket väl ha funnits goda skäl att kraftfullt ta avstånd från nationalsocialismen samtidigt som man tillfullo tillstod att den var en part på det ideologiska fältet. Ja, just för att nazismen framtonade som ett konkurrerande men väsensskilt samhällsalternativ var det av yttersta vikt att fördöma den.[18]

Allt detta förändrades i grunden med andra världskrigets slut, när

det som kan kallas »den nazistiska epoken« ändade. Detta hade varit det skede i Europas historia då nationalsocialismen, både som en högst påtaglig maktfaktor och som en ideologisk uppenbarelse, satte sin prägel på kontinentens politiska och intellektuella affärer, från det tidiga 1930-talet och fram till krigsslutet.[19]

Mot denna bakgrund är det dags att vända blicken mot Sverige och ställa frågan vilken roll nazismen spelade i svensk politik och idédebatt under denna epok. Diskussionen leder över i ett av denna studies mest centrala problem: vilken innebörd hade erfarenheterna av nazismen?

Sverige och nazismen

Den vetenskapliga litteraturen om Sveriges relationer till nazismen och Nazityskland före, under och efter andra världskriget är mycket omfattande. En bibliografisk genomgång som genomfördes 2002 innehåller 1 347 referenser. Av dessa är visserligen somligt av mer generell natur, men det står samtidigt klart att de förtecknade studierna bara utgör ett urval.[20]

Det går inte att upprätthålla en entydig forskningsmässig rågång mellan nazismen och andra världskriget. Nationalsocialismens historia kan naturligtvis inte reduceras till andra världskrigets historia och viceversa, men vetenskapligt har de två fälten periodvis gått in i varandra i en sådan grad att det är svårt att skilja dem åt. I det svenska fallet låg tyngdpunkten länge på krigsåren. Det finns därför goda skäl att inleda med en syntetiserande diskussion om andra världskrigets historiografi för att därefter relatera den till historievetenskapliga tendenser i nazismforskningen. Det leder över i själva kärnfrågan i detta avsnitt: hur man skall bedöma nationalsocialismens betydelse i svensk historia fram till 1945.[21]

Forskningen om Sveriges moderna historia kom på allvar i gång i mitten av 1960-talet. Det gällde inte minst krigsårens historia. En viktig kunskapsbas lades med det stora projektet »Sverige under andra världskriget« (SUAV). Inom dess ram publicerades under 1970-talet ett tjugotal doktorsavhandlingar om bland annat svensk opinion, försörjningspolitik och utrikesförbindelser under krigsåren. Trots omfånget har många i efterhand beklagat att projektet aldrig helt och hållet kunde fullbordas. En syntes, inriktad på att sammanfatta resultaten, kom inte till stånd.[22] Historikern Wilhelm

M. Carlgren hade för sin stora, något officiösa framställning *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (1973) tillgång till ett mer heltäckande källmaterial än SUAV-forskarna men utgick i övrigt från likartade premisser som de. Detsamma gällde i hög grad historikern Alf W Johanssons brett anlagda studie *Per Albin och kriget* (1985).[23]

1990-talet innebar en markant kursändring i forskningen. En vägröjare för den nya riktningen var journalisten Maria-Pia Boëthius stridsskrift *Heder och samvete* (1991), i vilken hon hudflängde den svenska eftergiftspolitiken under krigsåren. Ur hennes perspektiv var även SUAV-projektet en del av den »tystnadens konspiration« som burit upp den tillrättalagda svenska bilden av världskriget.[24] Hennes bok var en vitglödgad anklagelseakt som inte alla i vetenskapssamfundet tog till sig, men i förlängningen bidrog den till att framkalla självrannsakan även i historikerkåren.[25]

En av de viktigaste nya insikterna var att lejonparten av den dittillsvarande svenska forskningen om andra världskriget hade bedrivits inom ett strikt småstatsrealistiskt paradigm. I en självkritisk reflexion karakteriserade Alf W Johansson 1995 det synsätt som under efterkrigstiden präglat uppfattning om åren 1939–1945: »Ställd inför en hänsynslöst aggressiv stormakt hade Sverige inte haft något annat alternativ än att falla undan. Detta hade varit klok politik eftersom det räddat freden. Ett konsekvent hävdande av detta synsätt krävde emellertid att det ideologiska perspektivet på kriget fördes åt sidan.«[26]

Det var just detta betraktelsesätt som mycket av kritiken under 1990-talet sköt in sig på. Den småstatsrealistiska tolkningsramen gjorde att väsentliga dimensioner av andra världskriget hamnade utanför analysen. Alltför hovsamt hade forskarna slutit upp bakom den realpolitiska interpretation av konflikten som samlingsregeringen företrätt. Därmed hade de underlåtit att utmana denna självförståelse och inte ställt brännande moraliska frågor. Särskilt tydligt blev det i diskussionerna om Sveriges eventuella skuld i förintelsen. Åtskilliga kritiker påtalade under 1990-talet att ingen av studierna inom SUAV-projektet analyserade svenska relationer till utrotningen av Europas judar. Förintelsen betraktades under 1970-talet inte som en del av Sveriges historia.[27]

Besläktad med den moraliska dimensionen var den ideologiska. SUAV var ett forskningsprojekt om det som det utgav sig för att vara:

Sverige under andra världskriget. Eftersom nazismen som inhemsk politisk rörelse varit så begränsad sågs den inte som ett centralt studieobjekt. Självfallet ägnade historikerna inom SUAV-projektet relationerna till Nazityskland stor uppmärksamhet, men hur den nazistiska erfarenheten förändrat Sverige var av underordnat intresse. Småstatsrealismen begränsade även i detta hänseende synfältet, och frågor om vilken inverkan de ideologiska kraftmätningarna hade haft för svensk identitet och orientering förblev obesvarade.

Det sistnämnda hängde också samman med inomvetenskapliga faktorer. Under stora delar av efterkrigstiden, och i synnerhet sedan 1960-talet, hade svensk historievetenskap vilat på ett antiidealistiskt fundament. I den då dominerade social- och strukturhistoriska forskningen hade idéer inte sällan betraktats som avglans av samhälleliga strata och ekonomiska intressen. Så var inte fallet i alla SUAV-avhandlingar. I flera av dem stod opinionsbildningen före och under andra världskriget i centrum.[28] Likafullt var det den politiska åsiktsbildningen som fokuserades, och först med 1990-talets omorientering mot idé- och kulturhistoria kom uppmärksamheten att riktas mot bredare föreställningar.

Sammantaget bidrog detta till att ge forskningen om Sverige och andra världskriget en distinkt särprägel. Trots de omfattande empiriska kartläggningar som utfördes från slutet av 1960-talet begränsades förståelsen av ett snävt historiskt synsätt. Det rigida realpolitiska paradigmet förhindrade historikerna att anlägga ett perspektiv på Sveriges 1930- och 1940-talshistoria där den sågs i ljuset av de ideologiska motsättningar som vid denna tid präglade Europa.[29]

Här finner vi upprinnelsen till en belysande historiografisk klyvnad: forskningen om Sverige och andra världskriget löpte i andra spår än forskningen om Sverige och nazismen. I långa stycken rörde det sig om två parallella forskningslägen. Först från slutet av 1980-talet kan man på allvar se att de började konvergera för att småningom alltmer uppgå i varandra. Den vetenskapliga behandlingen av Sverige under andra världskriget kom följaktligen under 1990-talet att i växande grad inriktas mot Sveriges relationer till nationalsocialismen och Tredje riket. Skillnaderna i namn mellan 1970- och 2000-talets två stora vetenskapliga projekt fångar förskjutningen: »Sverige under andra världskriget« respektive »Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen«.[30] För att kunna besva-

ra en av huvudfrågorna i detta kapitel – vilken betydelse nazismen hade i svensk historia fram till andra världskrigets slut – är det viktigt att något närmare ange de historiografiska huvuddragen.[31]

Den svenska nazismens historia var länge de svenska nazistpartiernas historia. Ett pionjärarbete utfördes av journalisten Holger Carlsson som redan 1942 publicerade en kartläggning av de svenska nationalsocialistiska grupperingarna. Under decennierna efter andra världskriget breddades och kompletterades bilden av de fascistiska, nazistiska och nationalistiska organisationerna i Sverige. På basis av den dittillsvarande forskningen slöt sig statsvetarna Bernt Hagtvet och Ulf Lindström under 1980-talet till att nationalsocialismen som parlamentarisk rörelse hade varit en marginell företeelse i Sverige. Sitt bästa riksdagsval gjorde de nazistiska partierna 1936, och då fick de endast 0,7 procent av rösterna.[32]

Kartläggningen av nazismen som parlamentarisk kraft kompletterades i någon mån med analyser av de publicistiska, kulturella och kyrkliga sfärerna. Dessa studier, tillkomna under 1970-talet, var ofta orienterade mot den politiska och andliga oppositionen mot nationalsocialismen.[33] Mer kritiska undersökningar av den svenska dragningen till Nazityskland var däremot sällsynta. De fick karaktär av undantagsstudier och tenderade att underbygga den allmänna iakttagelsen att nazismen aldrig hade fått riktigt fäste i Sverige.[34]

Kontentan av forskningen om Sverige och nazismen var entydig: nationalsocialismen hade varit ett främmande element i den svenska politiska kulturen, dess anhängare hade varit obetydliga till antal och inflytande, medan svenskt kultur- och samhällsliv hade mönstrat åtskilliga motståndsaktivister. I ett större europeiskt sammanhang hade den svenska nazismen varit ett randfenomen.

Från slutet av 1980-talet utmanades emellertid denna uppfattning på sätt som gjorde så att frågan om nazismens betydelse i svensk historia fick andra svar. Förändringarna ägde rum på flera plan och bidrog till att förskjuta forskningens brännpunkt, framkalla omprövningar och slå an en ny kritisk ton i debatten.[35]

Ett första steg bestod i att undersökningarna av de svenska nazistsympatisörerna breddades. År 1990 publicerade historikern Heléne Lööw avhandlingen *Hakkorset och Wasakärven*, en empiriskt mer heltäckande studie av den svenska nationalsocialismen (främst Furugårds- och Lindholmspartierna) än de tidigare. Lööw argumente-

rade för att den svenska nazismens medlemskader hade varit större än vad den äldre forskningen gjort gällande. Den följdes upp av både mer populära och vetenskapliga studier de kommande åren vilka förflyttade fokus från den organiserade nationalsocialismen till den högerorienterade eller akademiska borgerligheten. Mot bakgrund av 1990-talets rön menade idéhistorikern Lena Berggren att det fanns skäl att ifrågasätta den etablerade uppfattningen att den svenska ultranationalismen (innefattande olika schatteringar av nazism, fascism och radikalkonservatism) verkligen hade varit en företeelse i marginalen.[36]

Sammantaget vidgade dessa studier förståelsen av attityderna till nationalsocialismen. I än högre grad gällde det den rikhaltiga forskning om svensk antisemitism, rasbiologi och rashygienska steriliseringar som vid denna tid såg dagen. Under 1990- och 2000-talen analyserades i sinsemellan olikartade undersökningar den repertoar av antisemitiska stereotyper och aktionsmönster som förekom under seklets förra hälft. Parallellt med detta riktade andra historiker ljuset mot svensk rasbiologi och rashygienskt motiverade steriliseringar.[37]

Frågor om svensk antisemitism och rasism hade knappast fått den sprängkraft de fick om det inte vore för förintelsen. Under 1990-talet blev nazisternas folkmord den punkt varemot diskussionerna om andra världskriget graviterade. Förintelsen som historisk och moralisk konception hade växt i betydelse på den internationella scenen alltsedan slutet av 1970-talet. Efter kalla krigets slut ryckte den in i debattens centrum och blev ett slags värdemässigt utgångsläge för bedömningen av Europas moderna historia. Det gjorde i sin tur att även den vetenskapliga forskningen fick en moralisk dimension som den tidigare ofta saknat. Strömningar och strukturer i mellankrigstidens värld betraktades ur förintelsens synvinkel.[38]

Sveriges förhållande till förintelsen blev följdriktigt ett vitalt forskningsfält. Den första större framställningen gavs ut av historikern Steven Koblik så tidigt som 1987 och följdes från mitten av 1990-talet av åtskilliga andra.[39] Under 2000-talets första år breddades synfältet ytterligare och de politiska rörelserna stod inte längre i blickfånget. Litteraturvetare, vetenskapshistoriker, musikforskare, kyrkohistoriker, germanister, ekonomhistoriker och företrädare för flera andra discipliner har problematiserat förhållandena men på

samma gång framhållit hur snart sagt alla delar av det svenska samhället påverkades av utvecklingen i det stora grannlandet i söder.[40]

Ett obestridligt faktum är således att forskningen om Sverige och nazismen har genomgått en metamorfos.[41] Denna vetenskapliga scenförändring är betydelsediger och måste sammanfattas i flera steg. Beträffande svenska berättelser om andra världskriget kan man – med begrepp hämtade från historikern Etienne François – tala om en generell förskjutning i ledmotiv från patriotism till universalism. Under efterkrigstiden hade kriget setts ur småstatsrealismens synvinkel, ett perspektiv som värderade svenskt agerande utifrån en helt annan måttstock än den universella som blev aktuell under 1990- och 2000-talen. Förändringarna öppnade för diskussioner om krigets moraliska och ideologiska aspekter. I all synnerhet gällde det som förintelsen kom att bilda utgångspunkt för både den vetenskapliga och offentliga debatten. För svensk forskning innebar det inte endast att koncentrationen riktades mot antisemitism, eftergifter och flyktingpolitik; i takt med att det moraliska perspektivet tog överhanden försköts överhuvudtaget intresset från svenskt motstånd mot nazismen till svensk anpassning till nazismen. Mer allmänt kan man se hur forskningen om andra världskriget och nationalsocialismen också för första gången fördes samman.[42]

Min karakteristik av de historiografiska konjunkturerna har varit angelägen eftersom den ställt den historiska förståelsen i perspektiv och åskådliggjort viktiga sidor av den intellektuella bearbetningen av nationalsocialismen. Det överordnade målet är dock att nyttja forskningens insikter för att med dem som grundval dra slutsatser om nazismens roll i svensk historia. Den springande punkten blir därför vilka konklusioner som följer av den vetenskapliga diskussion som jag översiktligt redogjort för. Ett uppenbart problem är att den allra mesta litteraturen har karaktär av specialstudium och att det nästan helt saknas syntetiserande verk om det ideologiska landskapet i Sverige. Trots det kan vissa slutsatser dras.[43]

Nazismen var mycket närvarande i Sveriges politiska och intellektuella liv under det dryga decennium som föregick 1945. För somliga innebar nationalsocialismen en utmaning mot de ideal de omhuldade, för andra en frestelse och ett hopp om en framtida nyordning. Den partipolitiskt organiserade nazismen var visserligen svag och utan större inflytande, men inte obetydliga sympatier återfanns i

många högerradikala och konservativt akademiska, militära och kyrkliga kretsar ännu under krigsåren.[44] Även om ett sådant synsätt sällan anlagts kan man hävda att nyare forskning har normaliserat den svenska mellankrigstiden i förhållande till en mer allmän utveckling i Europa, där det var en period av ideologisk söndring.

Samtidigt är det av stor vikt att framhäva ambivalenserna och spänningarna. Många av de företeelser som under 1990- och 2000-talen kom att förknippas med nazismen var mer eller mindre utbredda under mellankrigstiden. Antisemitiska klichéer var spridda och judar på flykt undan förföljelse utestängdes ännu i början av 1940-talet, men i rikspolitiken fick antisemitismen inte något varaktigt fäste. Rasbiologin fick brett politiskt stöd under 1920-talet men kom från mitten av 1930-talet att möta allt kraftfullare motstånd.[45] Mycket av det som i dag associeras med nationalsocialismen var alltså tankegångar som inte var begränsade till den nazistiska sfären utan som ingick i en större samtida vokabulär. Det är dessutom komplicerat att resonera om graden av utbredning utan att göra det i relation till något. Det försvåras i sin tur av att det nästan helt saknas helgjutna systematiska komparationer som sätter det svenska tillståndet i internationellt perspektiv.[46]

Ett viktigt undantag utgörs av statsvetaren och historikern Norbert Götz begreppshistoriska analys av konstruktionen av den nationalsocialistiska folkgemenskapen (*Volksgemeinschaft*) och det svenska folkhemmet. På basis av ett omfattande material undersöks de båda begreppens idéhistoriska bakgrund och politiska genomslag, i synnerhet under åren från början av 1930-talet till krigsslutet 1945. Götz sluter sig till att det fanns tydliga strukturella och genealogiska likheter mellan »Volksgemeinschaft« och »folkhem«, men att skillnaderna i det ideologiska sammanhanget gav upphov till fundamentala olikheter i målsättning och konkret politisk handling. Han betonar exempelvis att etnisk tillhörighet aldrig blev ett bärande fundament i det svenska folkhemsprojektet som det blev i Tredje riket. De olika former av exkludering ur samhällsgemenskapen som förekom i Sverige (mest uppenbart i fråga om steriliseringar) motiverades snarare utilitaristiskt än rasistiskt. I grund och botten rörde det sig om två olikartade samhällssystem, vars ideologiska vokabulärer visserligen hade beröring med varandra men där förverkligandet av en social och politisk ordning skedde med olika normativa förtecken.[47]

Slutsatsen i Götz betydelsefulla studie för in Sverige i den övergripande internationella kontext som jag inledningsvis tecknade. Med stöd i hans undersökning kan man se den svenska samhällsmodellen under 1930- och 1940-talen som en representant för det liberaldemokratiska alternativet. Trots att det fanns ett uppenbart släktskap med andra ideologiska formationer – fascism och kommunism – utgjorde den en koherent samhällstyp som på avgörande punkter skilde sig från dessa. Nationalsocialismen fanns där emellertid alltid: som en rivaliserande eller hägrande vision, som en utmaning eller uppfordran, som ett gäckande eller högst påtagligt hot.[48]

Att på detta sätt betrakta den ideologiska och samhälleliga utvecklingen i Sverige mot en nazistisk bakgrund har varit sällsynt i svensk forskning. Ansatser saknas dock inte. Ulf Lindström anförde en serie sociala och politiska orsaker som förklaring till nationalsocialisternas begränsade parlamentariska genomslag. Ett argument var att de organiserade nazisterna förlorade många av sina potentiella väljare när Bondeförbundet och Allmänna valmansförbundet gick in för anpassa en del av sin ideologi och retorik snarare än att direkt konfrontera extremhögern. I syfte att slå vakt om grundläggande svenska samhällsvärden motarbetades på detta vis de fascistiska och nazistiska rörelserna av de etablerade högerpartierna.[49] Alf W Johansson har gjort gällande att socialdemokratins politiska konsolidering under 1930-talet måste sättas i samband med hotet från nationalsocialismen. Den gemenskapsideologi som lanserades hade inte bara som syfte att stärka den sociala integrationen utan även mer handgripligen bemöta den nazistiska utmaningen: »Den indirekta innebörden i Per Albins ideologiska budskap till det svenska folket under trettiotalet var att det inte fanns något som nazisterna i Tyskland kunde åstadkomma *med diktatur* som inte socialdemokraterna i Sverige kunde åstadkomma *med demokrati*: kort sagt demonstrera fascismens överflödighet i ett land som Sverige.«[50]

För att sammanfatta: Nazismen var synnerligen närvarande i Sverige under 1930- och 1940-talen. Som politisk rörelse var den visserligen numerärt begränsad och de organiserade grupperingarna saknade större inflytande. Inte desto mindre finns det all anledning att tro att nationalsocialismen som kollektiv erfarenhet hade genomgripande betydelse. Som få andra företeelser förmådde nazismen engagera samtiden. Politiker och fackföreningsmän, journa-

lister och publicister, författare, konstnärer och akademiker – alla upplevde de händelseutvecklingen i Tyskland under 1930-talet som skickelsediger. Det fanns onekligen de som attraherades av nazismen som politisk modell och som gick långt för att släta över övergreppen i Tredje riket, men betydligt fler skrämdes av det som Ernst Wigforss kallade »mörkret vid horisonten«. Det är ingen överdrift att hävda att nationalsocialismen var en fråga som alla politiskt medvetna, oavsett profession och preferenser, förhöll sig till – ja, som de allra flesta, motvilligt avvaktande eller lidelsefullt hängivet, tog ställning till. För somliga var det en del i ett större engagemang i kapitalismens, humanismens eller västerlandets kris, för andra var nazismen i sig det allt överskuggande. Reaktionerna framkallade en stark emotionell och ideologisk mobilisering som överlevde krigsslutet. Den nazistiska erfarenheten blev ett manande memento.[51]

I nästa avsnitt rör jag mig in i den postnazistiska epoken. Därmed är det dags att resa denna studies kardinalfrågor: Vad hände när nazismen efter 1945 inte längre var ett konkret hot eller ett rivaliserande samhällsalternativ? På vilket sätt tolkades det nära förflutna? Vilken betydelse hade upplevelserna av nationalsocialismen för efterkrigstidens ideologiska klimat? Kort sagt, vilka slutsatser drogs av den nazistiska erfarenheten?

En postnazistisk värld

1945 var den nazistiska epoken till ända – men den nazistiska erfarenheten högst levande. Skiftet från konflikt och kamp till uppgörelse och bearbetning ägde rum i mitten av 1940-talet, det skede som Mark Mazower har betecknat som »århundradets vattendelare«. Det är frestande att se en rörelse under detta årtionde från krig till fred, ofärd till välfärd, diktatur till demokrati. Även om det är en generalisering som knappast håller streck för hela Europa har Mazower rätt i att tidsperioden formar sig till ett slags övergångens decennium i 1900-talets historia. Detta går att hävda utan att förneka de breda stråk av kontinuitet som förband mellankrigstid och efterkrigstid. Åtskilliga av de politiska och sociala rörelser som plöjt djupa spår i kontinenten under seklets första decennier nådde vid denna tidpunkt vägs ände. På många håll lades kursen om i krigets slutskede och en ny framtid stakades ut.[52]

Vi saknar uttömmande analyser av de tidiga efterkrigsåren, framhöll skriftställaren Hans Magnus Enzensberger 1990 och fortsatte: »Minnet av denna tid är ofullständigt och provinsiellt, i den mån det inte helt är förlorat genom förträngning eller nostalgi.« Medan 1940-talets förra hälft hör till de mest genomforskade perioderna i modern historia har årtiondets senare hälft länge hamnat i skymundan. Under lång tid trotsade den historikernas gängse förståelse av 1900-talet och betraktades som ett tillfälligt interregnum mellan andra världskriget och kalla kriget. Men på senare år, framför allt sedan början av 1990-talet, har en tydlig förändring kunnat skönjas i den samtidshistoriska forskningen. När kalla kriget tog slut och den europeiska kontinenten stöptes om restes plötsligt frågor om Efterkrigseuropas framväxt. Blickarna riktades mot de första åren efter 1945, det korta tidsskede då den krigshärjade kontinenten med sitt polariserade åsiktsklimat förvandlades till en stabil ordning med utpräglat ideologiskt samförstånd inom kalla krigets två block.[53]

Detta avsnitt inleds med en samlad karakteristik av betydelsefulla tendenser i Västeuropa åren efter 1945. Efter denna internationella kontextualisering riktar jag uppmärksamheten mot tidig svensk efterkrigstid. Det blir här uppenbart att de perspektiv som anlagts på Sveriges historia i mycket ringa grad har tagit erfarenheterna av nazismen i beaktande. Efter en allmän historiografisk diskussion vänds min blick mot de fåtaliga resonemang som mer direkt knyter an till denna studies problem, det vill säga erfarenheterna av nazismen och den sensmoral som följde på dem.

Århundradets vattendelare

Omvälvningarna i världskrigets efterdyning berörde samhällets alla sektorer. I det återuppbyggnadsarbete som mycket snart sköt fart gällde det inte endast att bekämpa den omedelbara materiella och mänskliga nöden, utan att förverkliga välfärdstatstanken i dess skiftande skepnader. Detta skedde i stora delar av Västeuropa inom ramen för en återupprättad parlamentarisk demokrati som var fastare socialt och rättsligt förankrad än under mellankrigstiden. Överallt lades under dessa allra första år efter 1945 ett fundament för efterkrigsvärlden som skulle bli bestämmande för orienteringen under

flera decennier framöver, ja, inte sällan intill 1970- och 1980-talen.[54]

Det dröjde länge innan historiker tog sig an uppgiften att karakterisera den nya politiska ordning som tog form efter 1945.[55] Den allmänna historisering av efterkrigstiden som skjutit fart sedan kalla krigets slut har emellertid gjort forskningen avsevärt mer rikhaltig. Historikern Martin Conway har i flera syntetiserande artiklar samlat sig till sammanfattningar av den västeuropeiska utvecklingen. »The most striking feature of the history of postwar Western Europe is the remarkable uniformity of its political structures«, har han framhållit. I skarp kontrast till mellankrigstidens vildvuxna ideologiska landskap stod efterkrigstidens enhetlighet. Erfarenheterna av kataklysmerna hade på en gång framkallat en revitalisering och en omdefiniering av demokratin som samhällsbärande konception. Ännu under 1930-talet förekom en rad konkurrerande bud på hur folkstyret skulle gestalta sig; efter 1945 var uppslutningen bakom den liberala demokratin närmast unison. I stora länder som Frankrike och Italien utvidgades rösträtten nu till att för första gången också omfatta kvinnor. Under loppet av några tidiga efterkrigsår fick demokratin ställning som allenarådande politisk modell i nära nog hela västra Europa, konstaterar Conway.[56]

Bakgrunden till denna remarkabla metamorfos har sökts på många olika håll. En tolkningstradition har betonat den betydelse som den anglosaxiska segeralliansen hade, en annan att det var först med kalla kriget som demokratin slog rot i Västeuropa. I en tredje tolkning anläggs ett mer socialt perspektiv. En utmattad befolkning, trött på omstörtande ideologier och förödande krig, gav efter 1945 det parlamentariska folkstyret sitt stöd, eftersom det bäst tycktes kunna förena politisk stabilitet med ekonomiskt välstånd.[57]

Ingen av dessa förklaringar saknar berättigande, men de säger inget om den mest fundamentala förutsättningen: ett oeftergivligt grundvillkor för att den liberala demokratin överhuvudtaget skulle kunna pånyttfödas och stadfästas var den auktoritära nationalismens död. Historikern Stanley G. Payne har använt sig av samlingsbegreppet »auktoritär nationalism« för fascism, högerradikalism och antidemokratisk konservatism. Från Mussolinis maktåtkomst i Italien 1922 till Hitlers självmord i Tyskland 1945 hade dessa ideologiska strömningar bildat ett heterogent block i många europeiska länder. Trots inbördes rivalitet hade den auktoritära nationalismen

fyllt en viktig del av det politiska rummet i Europa under dessa decennier, från Salazars Portugal och Antonescus Rumänien till Päts Estland och Quislings Norge. Den hade börjat formeras under 1800-talets två sista decennier, men det var första världskriget som tjänade som organisatorisk och åskådningsmässig katalysator. Från början av 1930-talet var den ett verkligt alternativ i snart sagt alla europeiska länder och rikligt representerad i form av partier, kampförbund och folkrörelser.[58]

Andra världskrigets slut medförde ett nederlag för den auktoritära nationalismen som gränsade till total utplåning. På Iberiska halvön skulle konservativa, autokratiska regimer med rötter i mellankrigstiden härska till mitten av 1970-talet; i övriga Europa hade den antidemokratiska högern mist all sin attraktionskraft. Det fascistiska Italiens och än mer det nazistiska Tysklands absoluta undergång 1945 hade diskrediterat detta ideologiska alternativ i grunden.[59] Historikern François Furet har kärnfullt sammanfattat hur krigsslutet underminerade alla framtida fascistiska aspirationer:

> Sedan religionskrigen finns det få exempel i historien på en politisk idé, nedkämpad med vapen, som blivit föremål för en så radikal tabuisering som den fascistiska idén. Denna idé hade likväl vuxit fram och triumferat i två av de mest civiliserade länderna i Europa, Italien och Tyskland. Innan den förvandlades till en förbannelse hade den varit ett hopp för många intellektuella, däribland några av de mest framstående. Men vid krigsslutet uppträdde den enbart i demoniserad form, vilket förvisso får den att överleva länge till, men då genom att odödliggöra dess banemän.[60]

Brännmärkningen av den fascistiska sfären tog sig olika uttryck under den tidiga efterkrigstiden. I många länder ställdes partimedlemmar och sympatisörer inför rätta, när de inte utsattes för mer handgriplig lynchjustis. Ofta parades de juridiska processerna med publicistiska och politiska kampanjer med antifascistiska förtecken.[61] Regelrätta utrensningar inom förvaltning, skolväsende och försvarsmakt ägde rum på många platser, framför allt i de tyska ockupationszonerna, även om nyare forskning har ådagalagt starka stråk av kontinuitet inom många yrkeskårer. Det nya partilandskap som utkristalliserades efter kriget avspeglade dessa förändringar. Nazist-

och fascistpartier rönte ingen som helst framgång i de allmänna val som de tilläts ställa upp i under 1940-talets senare hälft.[62]

Utmönstringen av den auktoritära nationalismen bör ses som ett led i en mer djupgående omgestaltning av den ideologiska terrängen. Processen är både i sina enskildheter och övergripande drag ofullständigt utforskad, men vissa generella tendenser kan urskiljas.

Den västeuropeiska konservatismen genomgick under 1940-talet djupgående förändringar. Å ena sidan blev den auktoritära nationalismens nederlag ett dråpslag för den traditionella, icke-demokratiska konservatismen som ännu under 1930-talet hade stått stark i många länder. Den sveptes med i fascismens fall och kunde aldrig hävda sig i offentligheten under efterkrigstiden. I så måtto finns det anledning att tala om en konservatismkritisk våg i efterdyningen av kriget. Å andra sidan upplevde den demokratiska konservatismen en renässans under samma år i Kontinentaleuropa. Den nya dygden var moderation, en längtan efter stabilitet och vardagens enkla dygder. I Västtyskland, Beneluxländerna, Italien och Österrike kunde de nybildade kristdemokratiska partierna slå mynt av detta. Genom att verka för västlig orientering, social marknadsekonomi och en välfärdsstat grundad på kristna familjevärden förmådde de samla högerns sympatisörer i en stor parlamentarisk formation. Sammantaget kan man se hur den auktoritära nationalismens anhängare marginaliserades och den konservativa strömningen avgränsades till den demokratiska domänen.[63]

Kommunismen åtnjöt stegrat stöd åren efter 1945, mycket i kraft av Sovjetunionens seger i andra världskriget och kommunisternas framträdande roll i krigsårens motståndsrörelser. I Italien och Frankrike förblev kommunismen en viktig faktor i det politiska och kulturella livet under stora delar av efterkrigstiden, men i övriga Västeuropa utbildades redan i slutet av 1940-talet en kraftfull antikommunistisk opinion. Pragkuppen, Berlinblockaden, Koreakriget och andra viktiga kapitel i det tidiga kalla krigets historia bidrog till att underminera kommunismen.[64]

Liberalismens ställning under det första efterkrigsdecenniet stod också i direkt relation till upplevelserna under det föregående årtiondet. Den klassiska ekonomiska liberalismen – *laissez-faire*-liberalismen – saknade lyskraft i västra Europa efter andra världskriget. De allvarliga sociala konsekvenserna av mellankrigsdepressionen

hade undergrävt kapitalismen som idé och fått en dirigerad ekonomi att framstå som det bästa sättet att organisera samhällslivet på. Från vänster till höger underkände man således den ekonomiska individualismen och ivrade för ökad statsinterventionism.[65] Samtidigt som den statliga inblandningen ökade var trenden inom den juridiska och politiska sfären att återupprätta individens primat. Erfarenheterna av de totalitära regimerna, framför allt av nazismen, ledde till en omvärdering av individens roll i samhället. I nya konstitutioner och deklarationer fastslogs de medborgerliga fri- och rättigheternas oförytterliga karaktär.[66]

Efterkrigsårens förkastningar i Västeuropas ideologiska geografi kan alltså kopplas samman med erfarenheterna av 1930- och 1940-talens totalitära utmaning, i synnerhet nationalsocialismen. Triumfen för den liberala demokratin åren efter 1945 måste ses i ljuset av detta. Överhuvudtaget har beteckningen »övergångens årtionde« god täckning. 1940-talet framstår som en otvetydig vattendelare i det ideologiernas århundrade som i detta skede hastigt ändrade kurs.[67]

Sverige i andra världskrigets efterdyning

På goda grunder kan 1940-talet ses som ett vägskäl i Europas 1900-talshistoria. Frågan är dock om det förhöll sig så också i Sverige. Till skillnad från i stora flertalet europeiska länder innebar krigsslutet ingen omvälvning för det svenska samhällssystemet: ingen restauration av den parlamentariska demokratin var nödvändig, ingen genomgripande författningsrevision ägde rum, ingen kollaboratör ställdes inför rätta. Industrier, infrastruktur och institutioner var intakta. Den samlingsregering som hade styrt Sverige sedan december 1939 avlöstes under sommaren 1945 av en rent socialdemokratisk ministär. Den odramatiska successionen markerades av att statsministern före, under och efter andra världskriget var samme man: Per Albin Hansson. Här finner vi en viktig förklaring till att den vetenskapliga behandlingen av tidig svensk efterkrigshistoria inte har löpt i samma spår som mycket av den internationella.[68]

Den forskning som finns om de första efterkrigsåren är splittrad och inte särskilt fyllig. Ett par fält är väl genomlysta, men ofta hålls de klart åtskilda från varandra och i ännu högre grad än för mel-

lankrigstiden saknas syntetiserande verk.[69] De helhetstolkningar av perioden som föreligger tenderar att vara av samhällsvetenskaplig art och tar inte sällan sin utgångspunkt i 1930-talet. Tyngdpunkten ligger på den ekonomiska krisen och den socialpolitiska offensiven eller socialdemokraternas makttillträde och förändringarna på arbetsmarknaden.[70]

Med sin inriktning är dessa studier i sig av underordnat intresse för mig. Indirekt är de dock intressanta eftersom de varken tillskriver den nazistiska erfarenheten eller andra världskriget någon avgörande betydelse för svensk orientering. Detta gäller onekligen också lejonparten av den vetenskapliga litteraturen om den tidiga efterkrigstiden. Utan att överdriva kan man hävda att historien om utvecklingen i krigets efterdyning har skrivits som om den ideologiska, politiska och militära kamp som fördes under åren dessförinnan helt saknade betydelse för Sverige.[71]

Tendensen är stark i de områden där forskningen huvudsakligen har uppehållit sig. En exemplifierande diskussion av tre av de mest betydande fälten – den ekonomiska efterkrigsplaneringen, den utrikespolitiska orienteringen och den intellektuella debatten – kan åskådliggöra hur den omedelbara efterkrigstiden har satts i förbindelse med 1930- och 1940-talens kriser och katastrofer.

Den ekonomiska och politiska planläggningen inför efterkrigstiden har ägnats ingående studier. Statsvetaren Leif Lewins avhandling om planhushållningsdebatten är den ännu grundläggande studien på området. Han följer diskussionerna från första världskriget och framåt, med tyngdpunkten förlagd till 1940-talet. Genombrottet för planhushållningsideologin inom socialdemokratin tidfäster han till början av 1930-talet, en tidpunkt då det ännu fanns ett uttalat liberalt motstånd. I skuggan av kriget slöt man dock upp bakom krigshushållningen. Enligt Lewin formades socialdemokraternas strategi vid krigsslutet till en planhushållningsoffensiv, där förverkligandet av ett program som i allt väsentligt koncipierats under 1930-talet blev ett överordnat mål. Det slutande 1940-talets planhushållningsdebatt skildras som en inhemsk ideologisk uppgörelse mellan socialdemokratin och den borgerliga falangen.[72]

Lewins och andras studier av efterkrigsplaneringen är intressanta eftersom de illustrerar en iögonfallande tendens i forskningen om den omedelbara efterkrigstiden: *parentestesen*. Med det betecknar

jag uppfattningen att andra världskriget och nazismen var parenteser i den svenska samhällsutvecklingen och att det följaktligen inte finns någon anledning att reflektera över krigsårens inverkan på efterkrigsvärlden. Denna allmänna attityd var i linje med den svenske statsministerns egen inställning. Per Albin Hansson såg andra världskriget som en anomali i samhällsutvecklingen, en regress det gällde att överleva. I stället för social trygghet tvangs regeringen satsa på upprustning och militära företag. Kriget uppfattades som en distraktion i arbetet med att förverkliga välfärdsstaten.[73] På ett liknande sätt har upplevelserna av nazismen och andra världskriget sällan betraktats som relevanta för de reformer som genomfördes under efterkrigstidens första decennier. I forskningen om välfärdsstaten har andra världskriget inte utgjort en betydelsefull brytpunkt.

Den svenska utrikes- och säkerhetspolitiken har varit ett annat centralt kapitel i historieskrivningen om den tidiga efterkrigstiden. En bibliografisk översikt över ämnet från 1997 upptog inemot trehundra titlar. En återkommande uppfattning är att perioden var formerande. Under 1940-talets senare hälft fattades till exempel beslut som på avgörande sätt bestämde inriktningen på Sveriges utrikes- och försvarspolitik under efterkrigstiden: samarbetet med de nordiska grannländerna, återuppbyggnaden av den europeiska kontinenten, inträdet i Förenta Nationerna, formuleringen av neutralitetspolitiken i en ny världsordning präglad av kalla kriget.[74] Merparten av de historiska och statsvetenskapliga studierna på området har haft formen av kartläggning av den förda politiken. Ur mitt perspektiv är det slående att dessa studier sällan har satt efterkrigsårens politik i samband med de försvars- och utrikespolitiska erfarenheterna från decennierna före 1945.[75]

Något annorlunda förhåller det sig med forskningen om de svenska relationerna till Europa. Historikern Mikael af Malmborgs avhandling *Den ståndaktiga nationalstaten* är standardverket om Sveriges förhållande till den västeuropeiska integrationen under dess första fas. af Malmborg tecknar bilden av ett land som delvis var berett att ompröva sin internationella orientering. Kursändringen innebar att en äldre, europeisk internationalism gav vika för ett engagemang för Norden och småningom Förenta Nationerna. Författaren framhåller att den totalitära epoken hade fjärmat den svenska

arbetarrörelsen från kontinenten. Siktet var i stället inställt på att låta välfärdsideologin och neutralitetspolitiken samverka inom en nationell ram.[76] De allmänna slutsatserna delas av andra som behandlat ämnet. Historikern Bo Stråth har i en rad undersökningar diskuterat frågan. I stora drag tecknar han en bild av hur 1920-talets internationalism kanaliserades i ett engagemang för Europa som under mellankrigstiden emellertid förbyttes i aversion, inte minst i form av antipapistisk propaganda. Upplevelserna under andra världskriget förstärkte denna motvilja. Med en retorisk figur hämtad från Kurt Schumacher framstod Europa som en kapitalismens, konservatismens, katolicismens och kartellernas högborg.[77]

Idéhistoriska aspekter av den unga efterkrigstiden har inte på alls samma sätt som den politiska och ekonomiska historien blivit föremål för grundlig forskning. Överhuvudtaget tenderar ett idéhistoriskt ingenmansland att breda ut sig mellan krigsåren och det tidiga 1950-talet. Vetenskapshistorikern Tore Frängsmyrs översiktsverk *Svensk idéhistoria* är ett talande exempel. Här följs det digra kapitlet »Under två världskrig (1914–1945)« som sig bör av »Efterkrigstiden (1945–2000)«. Det senare kapitlet inleds dock med rationalismens och framstegens 1950-tal. 1940-talets andra hälft försvinner i skarven mellan två epoker.[78] Med det sagt finns det ändå ett par betydande analyser av det intellektuella och kulturella klimatet under åren som följde på andra världskriget. Idéhistorikern Anders Frenander har slutit sig till att de första åren efter krigsslutet inte uppvisade några egentliga debatter på tidningarnas kultursidor, men att antikommunismens makt över opinionen var stark. Existentialismen, totalitarismen och tredje ståndpunkten var andra viktiga teman.[79] Det saknas således inte bredare ytor att fästa historiska iakttagelser vid. Men på samma sätt som i forskningen om den ekonomiska efterkrigsplaneringen och den utrikespolitiska kursriktningen relateras de idé- och kulturhistoriska aspekterna inte till den ideologiska urladdning som ägde rum under 1940-talets förra hälft.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att man i forskningen om den tidiga efterkrigstidens Sverige har anlagt perspektiv där erfarenheterna av nazismen förefaller sakna betydelse. I likhet med min studie har i och för sig mycket kretsat kring analyser av konstituerande ögonblick, debatter eller brytpunkter som väsentligen bestämde utgången under lång tid. Detta till trots är det en påtaglig

skillnad mellan mitt angreppssätt och det som ofta varit det dominerande. De första åren efter 1945 har setts som en avrundad och halvt sluten epok, som är öppen framåt men där perioden dessförinnan mest blir en fond. Orsakerna till ett handlingsmönster eller ett utvecklingsskede har sökts i den omedelbara samtiden (som i fråga om Sveriges utrikespolitiska vägval) eller i en fortlöpande debatt som just under andra hälften av 1940-talet nådde en särskild intensitet (som Lewins studie av planhushållningsdebatten). Däremot har efterkrigstidens vägval inte setts som svar på en utmaning, som en reaktion på en upplevelse eller som en slutsats dragen av en historisk erfarenhet.

Här avviker alltså föreliggande studie från merparten av den svenska forskningen om samma period. En viktig om än outtalad premiss i de hittillsvarande studierna har varit att svenskarna snabbt lämnade nationalsocialismen bakom sig. Sverige drogs aldrig in i kriget och utsattes aldrig för härtagning; därtill saknade de inhemska nazistiska organisationerna varje form av politiskt inflytande. I detta perspektiv var nazismen på många sätt en icke-erfarenhet.

Detta grundantagande, mer implicit än uttryckligt formulerat, har påverkat inriktningen på forskningen om den tidiga efterkrigstiden. Det har fallit sig naturligt att svenska historiker har ställt andra frågor än vad som varit fallet i stora delar av det internationella vetenskapssamfundet under senare år. Emellertid strider denna uppfattning om Sverige och nazismen radikalt mot de överväldigande resultat som forskningen under 1990- och 2000-talen bragt i dagen. Den mest betydelsefulla slutsats som jag kunde dra av föregående avsnitt var just den roll som nationalsocialismen spelade före och under andra världskriget i Sverige. De nazistiska partierna var onekligen små och deras konkreta politiska inflytandet begränsat, men som ett rivaliserande samhällsalternativ var det något som många tog på djupaste allvar och som manade fram en verklig ideologisk mobilisering. I detta perspektiv var nazismen en grundläggande erfarenhet.

Så närvarande under mellankrigstiden, så frånvarande under efterkrigstiden. Det är anmärkningsvärt att denna övergång till en postnazistisk värld knappast har intresserat svenska historiker. Vad innebar det att nationalsocialismen inte längre var ett levande hot? Vilka spår avsatte den nazistiska upplevelsen? Hur präglades efter-

krigstidens ideologiska mönster av erfarenheterna av nazismen?[80]

Med detta sagt finns det ett litet antal studier som tangerar dessa frågor. Här anläggs ett betraktelsesätt som slår en brygga mellan erfarenheterna av nazismen och tendenser under perioden efter 1945. Skandinavisten Radko Kejzlar publicerade 1984 en förbigången studie av krigs- och efterkrigslitteraturen i Sverige. Som få andra följde han krigets avtryck i det svenska kulturlivet. Han konstaterade att åren 1939–1945 mycket sällan figurerade i den svenska skönlitteraturen intill slutet av 1960-talet. Kejzlar drev tesen att två läger uppstod under krigsåren, ett humanistiskt-demokratiskt och ett neutralistiskt. Tudelningen skulle bestå även under efterkrigstiden. Författare som Eyvind Johnson, Pär Lagerkvist och Vilhelm Moberg höll den aktivistiska humanismens flagga högt, medan det stora flertalet under 1950-talet odlade defaitistisk och eskapistisk diktning. Vid ingången till 1960-talet tog det politiska engagemanget över, vilket Kejzlar delvis såg som botgöring för krigsårens försyndelser. Först mot slutet av 1960-talet sattes beredskapsårens politik under luppen.[81]

Idéhistorikern Henrik Bachners avhandling om antisemitismen i Sverige efter 1945 knöt an till besläktade frågor. I sin analys av pressreaktionerna på mordet på Folke Bernadotte 1948 kunde han konstatera att attentatet utlöste tydliga antijudiska reaktioner på sina håll, men att de var begränsade till en mindre del av den svenska opinionen. »Även om nazismens förbrytelser diskrediterat antisemitismen tycks tabuiseringen av judefientligheten vid denna tid [sent 1940-tal] inte uppnått den genomgripande effekt som blir märkbar under 1950- och 60-talen«, skriver Bachner och drar slutsatsen: »Mentalt levde många kvar i den politiska kultur som existerat före andra världskriget, i vilken antijudiska attityder och idéer varit relativt accepterade.«[82] Hans studier av 1950- och 1960-talens bokutgivning och samhällsdebatt visar att den svenska Israelbilden var övervägande ljus. Även om fördomar frodades var antijudiska attityder mycket sällsynta i den allmänna opinionen. Omsvängningen måste ses som en reaktion på förintelsen, men hur upplevelserna av judeutrotningen påverkade efterkrigsvärldens föreställningar förblir inte helt klarlagt.[83]

Både Kejzlar och Bachner vidrörde viktiga frågor, men för ingen av dem var innebörden av den nazistiska erfarenheten ett huvud-

problem. Om man inskränker synfältet till kvalificerade reflexioner över den inverkan nationalsocialismen hade på Sverige finns det bara ett fåtal bidrag som kan komma i fråga. De som finns är dessutom snarare skisser än systematiskt genomförda undersökningar.

Idéhistorikern Svante Nordin har menat att en åsiktsgemenskap formades under den unga efterkrigstiden. Tongivande socialdemokratiska politiker, kulturradikala intellektuella och socialliberala reformatorer samlades kring vad som kallas »1945 års idéer«, en kultur- och samhällsbärande vision för efterkrigstiden. De förenades i ett försvar av rationalism, demokrati och upplysning, de ställde sig bakom den växande välfärdsstaten och den svenska modellen. Nordin sammanfattar härigenom pregnant tendenser under tidig svensk efterkrigstid.[84] Det förblir dock oklart hur man närmare skall förstå uppkomsten av denna dominerande strömning; risk föreligger att »1945 års idéer« enbart blir till en förädling av »1789 års idéer«. Det är frestande att se denna åsiktsformation som på en gång en inkarnation av upplysningsarvet och en absolut motbild till de totalitära tankesystemen. Enligt min mening fordras det en precisering av den politiska och intellektuella innebörden av dessa idéer, inte minst i form av ett utförligt resonemang om förhållandet mellan den frambrytande åskådningen och de historiska erfarenheterna.

Den som mest ingående har begrundat denna relation – nazismens återverkningar i efterkrigstidens Sverige – är Alf W Johansson. Hans uppfattning är att krigsårens ideologiska konflikter och realpolitiska ställningstaganden i grunden formade den svenska efterkrigsdiskursen. »Neutraliteten«, skriver Johansson, »var inte bara den självvalda säkerhetspolitiken under kriget, den skapade också en mentalitet.« Det var en självuppfattning som förstärktes under de första efterkrigsåren när det småstatsrealistiska paradigmet – föreställningen om att Sverige som småstat inte hade haft något annat alternativ än att ge efter för den aggressiva stormakten – upphöjdes till allmän sanning. Enligt Johansson skapade detta med tiden en klyvnad i det svenska medvetandet: å ena sidan avvisades all kritik av krigsårens statsledning som utslag av naivitet och oansvarig idealism, å andra sidan utvecklades en nästan sjuklig rädsla att se den svenska politiken i det perspektiv som blev det dominerande på kontinenten – en kamp mellan demokrati och diktatur, mänsklighet och omänsklighet, gott och ont.[85]

Småstatsrealismen skänkte moralisk legitimitet åt den neutralitetsdoktrin som i utrikesminister Östen Undén fann sin främste uttolkare. När freden höjdes över alla värden hade Sverige per definition gjort rätt som hållit sig utanför kriget. Krigsårens erfarenheter blev som en konsekvens av detta sällan föremål för diskussion under 1950- och 1960-talen. Blicken var riktad mot framtiden, historien hade inga lärdomar att bjuda. I den svenska självuppfattningen var modernitetssträvandena det allt överskuggande och krigsåren framstod som en betydelselös paus i förverkligandet av det mest moderna av samhällen. Tryckfrihetslagstiftningen 1949 och planhushållningsdebatten uppfattades visserligen som direkta konsekvenser av kriget, men annars hade det inte satt några djupare spår. Johansson fortsätter emellertid:

> Men när detta är sagt, måste man samtidigt påpeka – och detta är det paradoxala – att Sverige i sin strävan att bli ett modernismens idealland på ett djupare plan formade sig till en levande motbild till allt vad nazismen stått för. Den svenska samhällsutvecklingen *i sig* blev ett avståndstagande från nazismens värden. Om det nazistiska idealet var byggt kring den starka, heroiska människan och hennes kraftutveckling formades Sverige till ett land bestämt av den svaga och handikappade människans behov. [...] I den bemärkelsen kan man hävda att Sverige blev världens mest antifascistiska samhälle.[86]

Alf W Johansson återkommer till liknande tolkningar i andra sammanhang. I sin studie *Herbert Tingsten och det kalla kriget* karakteriserar han den ideologiska geografi som utkristalliserades efter 1945. Enligt honom rådde en nära nog allmän uppslutning bakom antifascismen och antikommunismen i Västeuropa och USA. Dessa båda dystopiska åskådningar utgjorde negativa tankemönster som tabubelade vissa delar av det ideologiska fältet, och av dem blev antifascismen konsensusideologin *par excellence*. Dess kärna bestod av motstånd mot rasism, diktatur, nationalism, hierarki och symbolism. Den förhärskande antifascismen omöjliggjorde inte bara nationalsocialismens återuppståndelse, utan drog i samma stund även stora delar av den traditionella konservatismens idégods i smutsen. Nationen, kyrkan, vördnaden för överheten, samhället som orga-

nism – efter andra världskriget vidlåddes dessa begrepp av konnotationer som gjorde dem ideologiskt obrukbara. På ett likartat sätt bidrog antikommunismen till att bannlysa vänsterradikalismens företrädare. Till sin karaktär var den likväl inte lika genomgripande som antifascismen. De chockvågor som nazismen utsände träffade det liberala samhällets kärna, hävdar Johansson och argumenterar för att efterkrigstidens ideologier i Västeuropa därför kan ses som varianter på en antifascistisk konsensus.[87]

Liksom hos Svante Nordin bidrar den associativa, närmast essäistiska framställningskonsten hos Alf W Johansson till att fruktbart vidga synfältet och öppna nya perspektiv, men den innebär på samma gång att många frågor lämnas obesvarade. Ofta söker man förgäves efter den empiriska grund varpå konklusionerna vilar. Ett problematiskt inslag utgörs därutöver av att rågången mellan självuppfattning och yttre realiteter inte alltid upprätthålls. Det framgår till exempel inte om Sverige var världens mest moderna stat i realiteten eller endast i sin egen självbild. Det hänger i sin tur samman med ett otydligt moderniseringsbegrepp, där det moderna blir liktydigt med de ideal som blev de bärande i Efterkrigssverige.[88]

Nordins och Johanssons resonemang inspirerar till många frågor. De mest grundläggande är hur man egentligen skall förstå de svenska erfarenheterna av nationalsocialismen: vad innebär själva erfarenhetsbegreppet och vilket innehåll har denna specifika erfarenhet. Hur skall man analysera relationerna mellan upplevelserna av nazismen och uppkomsten av efterkrigstidens förhärskande ordning?

Kardinalpunkter

I de föregående avsnitten har jag rört mig i spänningsfältet mellan den historiska kontexten och den historiografiska forskningsdiskussionen. Två argumentationslinjer har varit tydliga. För det första var nazismen i Sverige liksom i övriga Europa en högst närvarande och betydande realitet under åren fram till andra världskrigets slut, ett ideologiskt alternativ som snart sagt alla politiskt och intellektuellt medvetna tvangs ta ställning till. För det andra förefaller nästan ingen ha reflekterat över innebörden av den nazistiska erfarenheten och de slutsatser som drogs av den under efterkrigstiden, fastän

så mycket intellektuell möda har ägnats åt att utröna de svenska relationerna till nationalsocialismen.

De historiska problemen

Den överordnade uppgiften i denna avhandling är att analysera de svenska erfarenheterna av nazismen och den sensmoral de gav upphov till i andra världskrigets efterdyning. Målsättningen kan brytas ned i mer avgränsade historiska problem. Eftersom de är sammanlänkade i en sorts logisk följd faller det sig naturligt att samtidigt knyta dem till bokens disposition.

Det första problemet rör själva den nazistiska erfarenheten. Till att börja med är det angeläget att närmare definiera erfarenhetsbegreppet och mer principiellt diskutera den form av historisk förståelse som det sammanhänger med. Jag gör det i kapitel II, »Den nazistiska erfarenheten«. Detta inleds med ett teoretiskt resonemang som sedan övergår i en mer konkret begreppshistorisk analys, allt betraktat i ett vidare internationellt sammanhang. På så vis slår jag redan här en brygga mellan avhandlingens teoretiska grundförståelse och de empiriska undersökningarna.

Nästa problem består i att analysera de slutsatser som den nazistiska erfarenheten framkallade i krigets kölvatten. De tre följande kapitlen ägnas åt detta ämne samtidigt som undersökningarna fortlöpande fördjupar förståelsen av själva erfarenheten. Kapitel III, »Nazismen som stigma«, uppehåller sig vid den mest omedelbara konfrontationen med nationalsocialismen efter fredsslutet. Redan detta kapitel ger stöd för antagandet att brännmärkningen aldrig stannade vid nazister i trängre mening. Tvärtom genererade den nazistiska erfarenheten en djupare sensmoral som präglade det ideologiska landskapet och försköt den kulturella orienteringen. I kapitel IV riktar jag således blicken mot uppkomsten av ett slags »1945 års idéer«. Min avsikt är att, i skärningspunkten mellan bearbetningarna av det förgångnas upplevelser och föreställningarna om framtiden, analysera hur den nazistiska erfarenheten alstrade en sensmoral som grep in i två betydande men olikartade diskussioner under 1940- och 1950-talen: om skolreformerna och naturrättsrenässansen. Den ideologiska tendens som är skönjbar i båda dessa debatter samverkade med en samtida kulturell kursomlägg-

ning. Därnäst ägnar jag mig därför åt svenska förhållningssätt till den tyska kultursfären i krigets spår, i synnerhet innebörden av den orientering bort från det tyska som ägde rum vid denna tid. I kapitel III–V, som utgör avhandlingens empiriska innanmäte, analyseras alltså hur nazismens sensmoral bidrog till att gestalta den politiska, intellektuella och kulturella ordningen i Efterkrigssverige. Genomgående strävar jag efter att föra de svenska erfarenheterna i kontakt med internationella jämförelsepunkter.

Det avslutande problemet rör den nazistiska erfarenhetens djupare mening under efterkrigstiden. I det sista kapitlet, »Nazismens sensmoral«, vidgas följaktligen kronologin och perspektiven. De dittills vunna slutsatserna får ligga till grund för en mer allmän karakteristik av sambandet den nazistiska erfarenheten och efterkrigstidens ideologiska territorium. Samtidigt för jag ett resonemang om sensmoralens sociala förankring och historiska förvandling under 1900-talets andra hälft.

Min historieteoretiska grundsyn (som utvecklas närmare i kapitel II) möjliggör en studie som är mer än en analys av »bilden av nazismen«, »diskursen om nazismen« etcetera. Det generella problemet rör i stället hur eftervärldens människor lever med och orienterar sig efter djupgående historiska erfarenheter. Avhandlingens gravitationscentrum är därmed varken den nazistiska erfarenheten eller uppkomsten av efterkrigstidens ideologiska ordning – utan samspelet mellan dem, *nazismens sensmoral*.

Studiens scenario utspelar sig i andra världskrigets efterdyning. I kronologiskt hänseende innebär det att jag i huvudsak koncentrerar mig på perioden från de sista krigsåren till tiden omkring 1950. Begynnelsepunkten motiveras av de djupgående förändringar som krigsslutet förde med sig: nazismen var inte längre ett levande hot, planeringen inför efterkrigstiden sköt fart på allvar och konfrontationen med det nära förflutna inleddes. Slutpunkten är på ett sätt svårare att fixera och här tillåter jag mig en högre grad av flexibilitet. I de flesta fall upphörde den mer direkta uppgörelsen med nationalsocialismen redan i slutet av 1940-talet; nya problem, inte minst kalla kriget, kom att förskjuta offentlighetens brännpunkt. I andra fall finns det skäl att följa debatter och tankespår in i 1950-talet. I det sista kapitlet vidgas dessutom resonemanget till att omfatta stora delar av efterkrigsepoken, ja, i vissa fall mer än så.

Historia, deklarerade en gång historikern Ingvar Andersson med en vacker formulering, »bör innesluta alla krafters spel«. Det är en stor men ouppnåelig dröm. I verkligheten har alla studier en tyngdpunkt, och i mitt fall är den idéhistorisk. Det innebär inte att jag bedriver *intellectual history* eller *Geistesgeschichte* i snäv mening, där bara de stora tänkarna bereds utrymme, men väl en inriktning mot intellektuella traditioner, ideologiska utsagor och kognitiva begrepp, ofta i deras mer medvetna, artikulerade tappning. Det rör sig alltså om åsiktsbildningar, föreställningar och idébrytningar i offentligheten, där aktörerna huvudsakligen utgörs av flera av det moderna samhällets eliter: opinionsbildare, intellektuella, politiska och konstnärliga skribenter. Boken innehåller dessutom betydande inslag av vad man kan kalla politisk kulturhistoria. Med det avser jag dels de sammanflätningar av politiskt och kulturellt liv som står i centrum i vissa avsnitt, dels de bredare meningssammanhang – erfarenheter, bearbetningar, minnen – som långtifrån alltid var uttalade men som ändå underbyggde den ideologiska ordningen.[89]

Alla utforskare av 1900-talet riskerar att dränkas av det ymniga material som seklet har lämnat efter sig. Den enda räddningen är att ha det som tyskarna kallar *Mut zur Lücke* – mod att välja bort. Men valen får aldrig bli godtyckliga; de måste styras av de historiska problemen.

Den komparativa blicken

Detta är en studie av Sverige betraktat i ett vidare internationellt sammanhang. Svensk empiri kommer att bilda stommen i den historiska analysen och många av de konkreta undersökningarna utgår från svenska förhållanden. Tolkningarna relateras emellertid genomgående till en större omvärld. Det är således en studie där komparationer spelar en viktig roll, låt vara inte i form av systematiska, symmetriska jämförelser mellan Sverige och ett annat jämbördigt land.

I stället är min ambition att leda in det svenska i ett bredare europeiskt rum. Därigenom blir Europa – som här används i en pragmatisk, analytisk mening, inte en ideologisk eller metafysisk – en sorts heuristisk fond varemot Sverige avtecknar sig. Efter kalla krigets slut har fler historiker kritiserat det faktum att Europas histo-

ria alltför länge har skrivits som en historia om Västeuropas stora länder. Det är en berättigad synpunkt. I mitt fall handlar det dock inte om att sätta den svenska historien i förhållande till övergripande alleuropeiska utvecklingsmönster; om så hade varit fallet hade jag behövt inlemma en stor mängd syd-, central- och östeuropeiska koordinater. Snarare eftersträvar jag att ställa svensk historia i relief och fixera dess egenart samtidigt som jag vill finna betraktelsesätt som kan belysa det svenska fallet.[90]

I praktiken kommer min blick ofta att riktas mot Tyskland/Västtyskland, men emellanåt även mot andra nordvästeuropeiska jämförelsepunkter. Att det tyska får stå i centrum för komparationen har flera skäl. Först och främst har det att göra med Tysklands speciella ställning i 1900-talets europeiska historia. Det var nationalsocialismens stamort och det land som alltsedan krigsslutet mest intensivt sysselsatt sig med bearbetningar av den nazistiska erfarenheten. Här finns det rika möjligheter att jämföra. Därutöver finns det betydelsefulla skillnader och likheter mellan Sverige och Tyskland i den allmänna historiska utvecklingen vilka kan generera en effektfull kontrastverkan. Sist men inte minst är den historiska litteraturen om Tyskland under den aktuella perioden oerhört omfattande. Det är till stor nytta om man vill anställa punktvisa jämförelser.

En tysk komparation kan öppna flera givande perspektiv men bjuder samtidigt på åtskilliga komplikationer. Efterkrigssituationen kontrasterar starkt mot den svenska. I Tyskland var de politiska och rättsliga institutionerna bankruttförklarade, infrastruktur och näringsliv slaget i spillror, materiell nöd och andlig desorientering gjorde tillvaron synnerligen påver. Det tyska området var 1945–1949 uppdelat i en amerikansk, en brittisk, en fransk och en sovjetisk ockupationszon. De tre första bildade stommen i det som 1949 blev Förbundsrepubliken Tyskland (Västtyskland), medan den sistnämnda omvandlades till Tyska Demokratiska Republiken (Östtyskland) senare samma år. Samhällsutvecklingen hade efter krigsslutet fört in dem på helt olika spår: i öster den planstyrda, folkdemokratiska diktaturen, i väster den marknadsliberala, demokratiska socialstaten. För mitt vidkommande tilldrar sig västra Tyskland otvivelaktigt störst intresse. Här sökte man under den tidiga efterkrigstiden tolka erfarenheten av nazismen. Liksom i Sverige skedde det inom ramen för en liberaldemokratisk överideologi,

men som en konsekvens av historiska traditioner och upplevelser blev utgången understundom en annan.[91]

Med inspiration från historikern Jürgen Kocka kan jag precisera min komparativa arbetsmetod. Kocka har urskilt fyra syften som jämförelsen kan fylla: ett heuristiskt, ett deskriptivt, ett analytiskt och ett paradigmatiskt. Jämförelsen som heuristik innebär att den historiska reflexionen berikas med nya frågor och synsätt samtidigt som man kan upptäcka att viktiga historiska problem har blivit ofullständigt undersökta. I mitt fall är denna funktion helt central, i all synnerhet i det inledande och avslutande kapitlet där betraktelsesättet tillåts expandera. Den deskriptiva sidan av komparationen möjliggör en beskrivning av fenomenet, där främst de särskiljande dragen framhävs. Jag begagnar mig primärt av detta angreppssätt i de empiriska kapitlen. Den tredje av Kockas metodiska möjligheter är den analytiska. Den jämförande studien erbjuder nästan alltid ett tillfälle att utveckla en tankegång om de historiska orsakerna till de likheter och skillnader som uppdagats. Det nyttjas i första hand mot slutet av avhandlingen. Kocka talar avslutningsvis om komparationens paradigmatiska förtjänster, dess potential att lyfta betraktaren ur provinsialismen och bereda väg för alternativa tolkningar. Även i detta fall är det främst i de introducerande och konkluderande partierna som det blir aktuellt.[92]

Min målsättning stannar sålunda inte vid att teckna en internationell bakgrund till svenska skeenden eller att analysera vilken effekt utländska impulser hade på Sverige. Jag strävar efter att med komparationen som verktyg diskutera svenska erfarenheter i relation till i första hand andra nordvästeuropeiska erfarenheter, i synnerhet tyska. Att föra in ett medelstort land – *exemplet* Sverige – i ett resonemang om Europas moderna historia som alltför ofta har utgått från några få stora stater kan helt visst berika det och göra det mer mångstämmigt. På så vis är denna studie inte bara ett bidrag till svensk utan i allra högsta grad också till internationell historia.[93]

Att historisera samtiden

En studie av detta slag skulle kunna rättfärdigas med enbart en inomvetenskaplig argumentation. Exposén över forskningslitteraturen åskådliggjorde de betydande kunskapslakuner som existerar.

Den numera rikhaltiga floran av specialstudier av svensk mellankrigstid kontrasterar skarpt mot de fåtaliga som finns av den tidiga efterkrigstiden. Förbindelselänkarna mellan epokerna är ännu färre, vilket inte minst framgår i en internationell jämförelse.

Den nazistiska erfarenhetens makt över eftervärldens sinnen gör emellertid att den aldrig kan stanna vid en inomakademisk angelägenhet. Drivkraften att uppehålla sig vid nationalsocialism, för den enskilde historikern liksom för den större läsekretsen, är tvärtom nästan alltid utomvetenskaplig: politisk, moralisk eller existentiell. Denna omständighet är inte unik för nazismen men det gäller den i högre grad än mycket annat. Det innebär i sin tur både särskilda möjligheter och särskilda utmaningar. Å ena sidan kan man i fallet nazismen formulera en mer elaborerad och vidsträckt motivering för ämnet än vad man vanligen kan. Å andra sidan medför de speciella förhållandena att en historisering av nazismen har varit förbunden med stora komplikationer.

I en ofta citerad principartikel i premiärnumret av *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* resonerade historikern Hans Rothfels om begreppet samtidshistoria. Enligt honom kunde *Zeitgeschichte* definieras som »den epok som de levande har upplevt och den vetenskapliga behandlingen av samma epok«. I motsats till mycket äldre historia var samtidshistoria därför inte bara en periodbeteckning utan även ett aktivt minnes- och erfarenhetsrum.[94] Rothfels bestämning har fått utstå kritik men även tjänat som inspiration. Ett uppenbart problem är att även i tid avlägsna epoker kan vara högst närvarande i samtiden; antikens betydelse för det kristna västerlandet är bara ett av oräkneliga exempel. Egyptologen Jan Assmann har härvid gjort en grundläggande distinktion mellan det kommunikativa och kulturella minnet. Medan det förra hänför sig till biografiska, självupplevda minnen inom en avgränsad tidssfär, tar det senare skepnad av kulturellt traderade minnen som kan ha sin upprinnelse i ett avlägset förflutet.[95] För generationerna födda före andra världskriget hade nationalsocialismen form av på en gång kommunikativt och kulturellt minne. De bar på personliga hågkomster av Tredje riket som varaktigt präglade deras övertygelser. I samma stund var erfarenheterna kollektiva och vidareförmedlades genom institutioner, lagtexter och offentlig debatt.

Erfarenheterna av nationalsocialismen fortsatte att eftertryckligt

sätta sin prägel på efterkrigsvärlden. Slutsatserna som drogs under 1940-talets andra hälft överlevde detta decennium och är i dag en viktig del av arvet från 1900-talet. Avhandlingens värde ligger därmed inte bara i att jag frilägger innebörden av den nazistiska erfarenheten och den sensmoral som den alstrade. Den är även ett bidrag till en svensk bearbetning av ett centralt kapitel i Europas moderna historia.

Nazismens pariastämpel har verkat som ett vetenskapligt stimulansmedel. Sedan 1960-talet har forskningen om nationalsocialismen successivt vidgats till att omfatta alltfler aspekter och är sedan länge omöjlig att fullständigt överskåda.[96] Samtidigt har den moraliska och ideologiska kraften i avståndstagandet komplicerat en viss sorts historisk operation, det man kan kalla en historisering av nazismen, att föra in den i sitt historiska sammanhang. Diskussionen tog fart i slutet av 1980-talet genom en mångfasetterad offentlig brevväxling mellan historikerna Martin Broszat och Saul Friedländer. Broszat ivrade för en historisering och drev tesen att den hårda moraliska förkastelsedomen över Tredje riket blockerade historisk insikt. Friedländer anlade moteld och varnade för en normalisering av nazismen som i värsta fall skulle inbjuda till en relativisering av förintelsen.[97]

Historieteoretikern Jörn Rüsen har granskat resonemangen och lyft dem till ett generellt plan. Han påpekar att samtidshistorien alltid har stått inför historiseringsproblem, eftersom den tidsmässiga närheten till studieobjektet har föranlett kritik mot disciplinen för att den inte är tillräckligt historisk i sitt betraktelsesätt. Rüsen ifrågasätter emellertid de antaganden som invändningarna vilar på och framhåller att det historiska inte endast beror på avståndet i tid, utan även om det förgångna står i ett menings- och betydelsesammanhang med nutiden. Det gör nazismen mer än det mesta i samtidshistorien, både politiskt och existentiellt. Problem uppstår först om historiseringen innebär att normfrågorna helt utmönstras ur det historiska resonemanget. Det önskade varken Broszat eller Rüsen, och trots inbördes skillnader förordade de i stället synsätt som både undvek en politisk instrumentalisering av och en moralisk likgiltighet inför nazismen.[98]

Jag ansluter mig till deras strävanden. I mitt fall är historiseringsproblemet dock av ett annat och lindrigare slag, eftersom jag inte

sysslar med nazismen i sig utan med eftervärldens erfarenheter. Jag behöver inte oförmedlat konfrontera nazisternas vanvett, jag behöver inte leva mig in i lägerkommendantens livsvärld. En viktig uppgift för mig är däremot att historisera innebörden av den nazistiska erfarenheten och föra in den i en djupare historisk värld. Det kan uppfattas som en relativisering av nationalsocialismen. I realiteten är det en relativisering av en historisk erfarenhet och de slutsatser som drogs av den.

Eftersom jag sluter upp bakom det moraliska anatema över nationalsocialismen som utslungades i krigets kölvatten består svårigheten i att hitta en kritisk utgångspunkt för analysen som inte samtidigt försätter mig i ett normativt dilemma. Mitt svar, som har avhandlingen som exemplifiering, är att förlita mig på dygder som breda kontextualiseringar, internationella jämförelser, hermeneutisk inlevelse, sammansatta resonemang och humanistiska värden.

II.

Den nazistiska erfarenheten

We can no longer afford to take that which was good in the past and simply call it our heritage, to discard the bad and simply think of it as a dead load which by itself time will bury in oblivion. The subterranean stream of Western history has finally come to the surface and usurped the dignity of our tradition. This is the reality in which we live.

Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (1951)

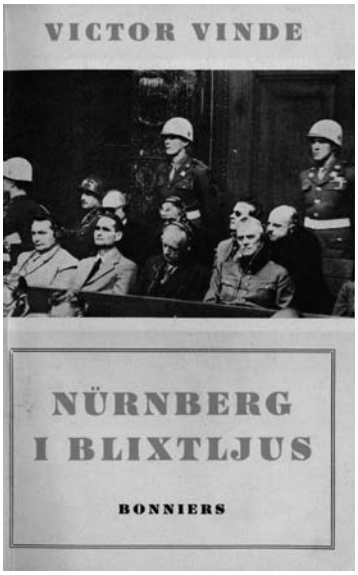

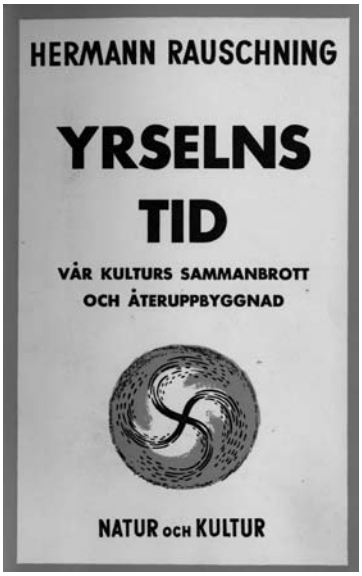

Foto: UB-Media, Lunds universitetsbibliotek

I andra världskrigets efterdyning publicerades en stor mängd böcker om nazismen och det nära förflutna.

»The past is never dead. It's not even past.« I *Requiem for a Nun* formulerade William Faulkner en grundläggande insikt: det förflutna upphör inte att existera för att det förvandlas till historia; det kan bli mer levande, mer meningsmättat, med tiden. Så är utan tvivel fallet med nazismen. Det historieteoretiska fundament som denna studie vilar på måste formas med det som en avgörande premiss.

Den humanistiska reflexionen rymmer en hel repertoar av svar på frågan hur det förgångna återverkar i samtiden. I en tradition betraktas de historiska upplevelserna som en sorts kollektiva minnen. Begreppet introducerades av sociologen Maurice Halbwachs. Han gjorde gällande att olika gemenskaper (exempelvis nationer) bland annat förenades genom en sammanhållen idé om hur viktiga aspekter av det förflutna skulle uppfattas, *la mémoire collective*. Distinktionen mellan historia och minne var central. Med historia förstods den objektivt sanna och oföränderliga historien, medan minnet var subjektivt och obeständigt, underkastat samtidens behov. Historikern Pierre Nora har vidareutvecklat begreppet och inskärpt motsättningen mellan den universella, vetenskapliga historien och det associativa, platsbundna minnet.[1]

Ett annat begrepp som ofta förekommer i diskussionen är »historiemedvetande«, som åskådliggör den ömsesidiga relationen mellan tolkning av det förflutna, förståelse av samtiden och perspektiv på framtiden. Det är det sammanhang som människor befinner sig i när de orienterar sig i tid, formade som de är av sina bilder av det förflutna och sina förväntningar på framtiden. Historiemedvetandet förbinder de tre tempusformerna och understryker samspelet mellan dem. »Historiekultur« har utvecklats som begrepp för de konkreta manifestationerna av ett historiemedvetande, de artefakter, institutioner och arenor där ett särskilt möte mellan det förflutna, det presenta och det kommande uttrycks.[2]

Både kollektivt minne och historiemedvetande har använts för att analysera nationalsocialismens närvaro under efterkrigstiden. Med minnesbegreppet kan det förgångnas uttryckssätt tolkas vetenskapligt. Något liknande kan sägas om historiemedvetande, som därtill rymmer de viktiga förbindelselänkarna mellan dåtid, nutid och framtid. Ändå är begreppen inte ideala för mig. I mitt fall rör huvudfrågan delvis andra problem: å ena sidan hur upplevelserna av en epokgörande historisk företeelse (nazismen) tolkades och bearbetades efter 1945, å andra sidan hur detta framkallade slutsatser som i sin tur präglade den postnazistiska världens politiska och intellektuella ordning. Erfarenhetsbegreppet är bättre ägnat för analys av denna dubbla operation. Det rymmer dessutom en konklusiv appell som inte bara sätter det förflutna i förbindelse med det kommande, utan som också knyter det till ett samhälles ideologiska och kulturella orientering.

I detta kapitel preciseras innebörden av den nazistiska erfarenheten. Inledningsvis introduceras erfarenhetsbegreppet med dess förankring i en hermeneutisk historieförståelse. Därnäst följer en historisk analys av nazismen som begrepp och föreställning i Sverige. Slutligen diskuteras den svenska erfarenhetens särprägel mot en internationell bakgrund.

Historia och erfarenhet

»Det förefaller som att begreppet erfarenhet paradoxalt nog hör till våra minst utredda begrepp«, noterade filosofen Hans-Georg Gadamer i *Wahrheit und Methode*.[3] Sedan Gadamer skrev det 1960 har begreppet dykt upp då och då i det humanvetenskapliga meningsutbytet, bland annat i drabbningarna mellan hermeneutik och dekonstruktion under 1980- och 1990-talen. Gadamers egna resonemang om erfarenhetsbegreppet bildar ändå alltjämt den mest betydelsefulla utgångspunkten. Diskussionerna i hans magnum opus, förankrade som de är i hermeneutikens tradition från Schleiermacher, Dilthey och framåt, öppnar en port inte bara till erfarenhetsbegreppet i historien utan än mer till förståelsen av historiska erfarenheter.[4]

Utredningar av erfarenhetsbegreppets historia utgår vanligen

från Aristoteles. I den aristoteliska tappningen stod det för en kännedom som grundade sig på handling och beprövad verksamhet, och det var en innebörd det behöll under antiken och medeltiden. Med renässansen och den naturvetenskapliga revolutionen grundlades den empiristiska förståelsen av erfarenhet, som betonade sinnesintryckens betydelse för kunskapsbildningen och som i Descartes fick en inflytelserik uttolkare. Kant försonade empirism och rationalism och introducerade ett erfarenhetsbegrepp med varaktig räckvidd, ett begrepp som framför allt tog fasta på den kunskapsmässiga helhet som utgår från sinnesupplevelser men som organiseras av förståndskategorier. Hegel åter vände sig mot Kants motsatsförhållande mellan det sinnesmässiga och det förståndsmässiga och förespråkade i stället en dialektisk relation. Den fenomenologiska förståelsen anknöt till den empiristiska såtillvida att den identifierade fenomenen med det erfarna, men vidgade begreppet och inneslöt även erfarenheter som inte var givna av sinnena.[5]

Hans-Georg Gadamers hermeneutiska erfarenhetsbegrepp (*Erfahrung*) ansluter till delvis andra traditionslinjer. Han stannar aldrig upp inför en entydig definition av erfarenhetsbegreppet utan ringar in det i dialog med den filosofiska traditionen från antiken och framåt. Det skulle bära för långt att här genomlysa Gadamers erfarenhetsbegrepp filosofihistoriskt, men det är viktigt för det fortsatta att ta med sig vissa tankegångar.[6]

Enligt Gadamer lider all hittillsvarande erfarenhetsteori av en och samma svaghet, nämligen att »den helt orienterar sig mot vetenskapen och därför inte beaktar erfarenhetens inre historicitet«. I Heideggers efterföljd ställer han sig kritisk till både den empiristiska och den fenomenologiska föreställningen att det som erfars är det direkt givna. Erfarenheten handlar snarare om hur vi är förbundna med andra människor i det förflutna. Relationen har formen av ett fortskridande utbyte av frågor och svar, av konfirmationer och omprövningar. En viktig utgångspunkt är att erfarenheten är giltig så länge den inte vederläggs av ny erfarenhet. Den måste visserligen ideligen säkras och är till sitt väsen hänvisad till ständig bekräftelse, men om denna uteblir kan ny erfarenhet förvärvas.[7]

Erfarenhetstillägnelsen är dessutom en process som bryter ned otillräckliga generaliseringar. Gadamer liknar detta vid Karl Poppers begreppspar *trial and error,* låt vara att »dessa begrepp i alltför

hög grad utgår från att mänskliga erfarenheter är bestämda av vilja snarare än av passioner«.[8] Språkligt uttrycks det i vårt sätt att tala om erfarenheten i dubbel bemärkelse. Dels är erfarenheter något som införlivas och bekräftar vår förväntan. Dels är erfarenheter något som vi gör: »När vi gör en erfarenhet av något, så heter det att vi dittills inte hade sett sakerna rätt men nu vet bättre, vad som gäller. Erfarenhetens negativitet har således en speciellt produktiv innebörd. Det handlar inte bara om att genomskåda och rätta till en villfarelse, utan om att förvärva ett expansivt vetande.«[9]

Ett annat sätt att uttrycka det är att se erfarenheten som en läroprocess. I denna bekräftas ständigt våra övertygelser och kunskaper, men den ställer oss lika mycket inför nya omständigheter och ideal. Detta får till följd att man strängt taget inte kan göra samma erfarenhet mer än en gång. Endast det oväntade kan förmedla ny erfarenhet till den som redan besitter erfarenhet.[10] Exempelvis förändrar historisk erfarenhet den mening händelser i det förgångna har för oss. Den historiska erfarenheten av andra världskriget bekräftar således inte förståelsen av första världskriget som det krig som skulle göra slut på alla krig. I stället får första världskriget en ny mening efter 1939, när de händelser som det förknippades med förs in i ett annat sammanhang.[11]

Enligt min mening behöver grundtankarna hos Hans-Georg Gadamer inte stanna vid kunskapsbildning i trängre filosofisk mening. De kan berika det historiska resonemanget och öppna för ny förståelse av historiska sammanhang.

Historisk erfarenhet och sensmoral

Historikern Reinhart Koselleck slog en brygga mellan en filosofisk erfarenhetsförståelse och en historievetenskaplig diskussion. Koselleck hade studerat för Gadamer och tagit djupa intryck av hans hermeneutiska grundsyn. Av sin lärare övertog Koselleck tanken att språket införlivar erfarenheter, men att de på samma gång inordnas i ett språkligt sammanhang som existerar före själva erfarenheten. Tidigt mottog han samtidigt andra impulser som fick honom att orientera sig mot begrepps- och socialhistoria. I högre grad än vad som var fallet i en filosofisk tradition formades hans tankegångar följdriktigt i dialog med historisk empiri. Hans teoretiska utlägg-

ningar om erfarenhetsbegreppet sprang ur historikerns vilja att begripliggöra skeenden i det förflutna och betrakta historieämnet som en – med hans egna ord – *Erfahrungswissenschaft*.[12]

Kosellecks erfarenhetsbegrepp har stora likheter med Gadamers men han för resonemangen längre och ger dem större konkretion. För honom är erfarenhet en kunskapskategori som bidrar till att underbygga möjligheten av historia. I artikeln »›Erfahrungsraum‹ und ›Erwartungshorizont‹« presenterar Koselleck sin centrala definition av erfarenhetsbegreppet, en definition som jag på goda grunder gör till min egen:

> Erfarenhet är närvarande förflutet, vars händelser har införlivats och kan hämtas fram ur minnet. Såväl rationell bearbetning som omedvetna förhållningssätt, vilka inte eller inte längre behöver vara något vi direkt har kännedom om, sluter sig samman i erfarenheten. I den egna erfarenheten, förmedlad av generationer eller institutioner, finns vidare alltid andras erfarenhet bevarad.[13]

Erfarenhet kan alltså betraktas som en process av bearbetade upplevelser, låt vara att detta sker mer eller mindre medvetet. Däremot rör det sig inte om en kumulativ integration av allt som ryms i det förflutna. »Erfarenheten«, resonerar Koselleck snarare, »utmärks av att den har bearbetat och förmår aktualisera förflutna skeenden, att den är verklighetsmättad och att den införlivar uppfyllda eller försuttna möjligheter med det egna beteendet.« Med andra ord är erfarenheter starkt förbundna med historiska upplevelser, både när vi är varse att vi förhåller oss till dem och när vi är omedvetna om att vi har dem som orienteringspunkter. I den bemärkelsen är erfarenhet närvarande förflutet.[14]

En erfarenhet kan rymma felaktiga minnesbilder som kan korrigeras och nya erfarenheter kan öppna oanade perspektiv. En gång gjorda erfarenheter kan ändras med tiden. »Händelserna 1933 har inträffat en gång för alla, men de erfarenheter som bygger på dem kan förändras över tid«, skriver Koselleck med en tysk referens. »Erfarenheter överlagrar och genomtränger varandra. Nya förhoppningar eller besvikelser, nya förväntningar inverkar dessutom retrospektivt på dem. Även erfarenheter ändras alltså, även om de som en gång gjorda alltid är desamma.«[15]

Erfarenheter kan, kort sagt, framkalla både självrannsakan och självbekräftelse, ja, man kan fråga sig om inte erfarenheter, i alla fall de av mer genomgripande natur, som regel ger upphov till både omprövning och konfirmering av egna ideal och försanthållanden. Erfarenhetstillägnelsen har något av läroprocess över sig. Den som gör erfarenheter drar i samma stund lärdomar av dem. Det kan vara slutsatser som cementerar redan fasta uppfattningar men också slutsatser som ger upphov till grundlig självgranskning.

I detta sammanhang är det fruktbart att introducera begreppet *sensmoral*. Det återfinns inte hos Koselleck, men jag kan extrahera det ur hans resonemang. Enligt ordboken betyder »sensmoral« en sedelärande mening eller en moralisk lärdom som kan dras av en framställning. Min användning av begreppet ansluter till denna betydelse: sensmoralen är en samlingsbeteckning för de slutsatser och lärdomar som dras av en historisk erfarenhet. Det innebär att erfarenheten bär på en särskild mening som i ett specifikt sammanhang och för en given grupp framkallar en moralisk, politisk, existentiell eller annan form av konklusion. »Nazismens sensmoral« betyder med andra ord de slutsatser och lärdomar som drogs av den nazistiska erfarenheten.[16]

Sensmoralen förankras i de egna normerna och riktas mot det etos som en individ eller ett kollektiv omfattar. Den kan därvid vara självbekräftande genom att den befäster ett värdesystem, men den kan likaväl vara självprövande och utmana de föreställningar som hittills har omfattats. Dessa är sensmoralens två huvudsakliga kasus, de grundläggande former som anger karaktären av de slutsatser – konfirmerande eller omprövande – som dras av erfarenheten.

Min användning av sensmoralbegreppet är inte normativ utan analytisk: jag begagnar mig av det för att undersöka de slutsatser som drogs vid en avgränsad historisk tidpunkt. I ett större och jämförande perspektiv, som främst anläggs i de konkluderande partierna av denna studie, öppnas dock möjligheter för resonemang om varför en viss sensmoral blev förhärskande på bekostnad av andra. Denna historiska förståelseform förutsätter ett slags indeterminism, där historiska skeenden inte är förutbestämda utan där begreppsparet erfarenhet–förväntan är av stor betydelse.

Erfarenhet och förväntan

Om man anammar Kosellecks betraktelsesätt innebär det att man kan resonera om historiska sammanhang och förändringsprocesser utan att behöva tillgripa kausala förklaringar. För att ge ett exempel: Det var inte stormningen av Bastiljen och revolutionens fortsatta förlopp som i sig gav upphov till konservativa engelsmäns kritik av utvecklingen i Frankrike. Snarare grundades deras slutsatser på deras *erfarenheter* av franska revolutionen, det vill säga både på rationell bearbetning (intellektuell analys, politiska överväganden, historiska jämförelser) och mer omedvetna förhållningssätt (föreställningar om samhällsordningen, attityder till folket, rädsla för omvälvningar). I denna tolkning analyseras således individers och kollektivs utsagor, beteenden och handlingar som resultat av den läroprocess de genomgått.

För att denna historiska förståelseform verkligen skall komma till sin rätt bör den förbindas med en annan betydelsefull tanke hos Koselleck, nämligen tanken att erfarenhet (*Erfahrung*) är sammanflätad med förväntan (*Erwartung*): ingen erfarenhet utan förväntan, ingen förväntan utan erfarenhet. »Hopp och minne, eller mer allmänt: förväntan och erfarenhet (förväntan omfattar ju mer än hopp och erfarenhet griper djupare än minne), konstituerar både historien och kunskapen om den och de gör det genom att påvisa och framställa det inre sammanhanget mellan det förflutna och framtiden i går, i dag eller i morgon«, skriver Koselleck. Det gångna och det kommande kan med andra ord haka i varandra genom dessa kategorier. Historiska upplevelser, bearbetade eller omedvetna, griper in i diskussioner om det vardande när sensmoralen av historiska erfarenheter formuleras som föreställningar om framtiden.[17]

I sina skrifter strävar Koselleck efter att visa både att erfarenhet–förväntan är antropologiskt givna möjlighetsbetingelser för historier och att innebörden i denna konstellation förskjutits under historiens gång. För min del räcker det om jag uppehåller mig vid begreppsparet erfarenhet–förväntan som historisk förståelseform. Förväntan liknar erfarenhet såtillvida att den både är personbunden och interpersonell. Hopp och fruktan, önskan och vilja men även rationell analys och mänsklig nyfikenhet ingår i och konstituerar förväntan. Däremot förbinder de båda begreppen inte det förflutna

och framtiden som i en spegelbild; en förväntan kan aldrig helt och hållet härledas ur en erfarenhet.[18]

Koselleck talar snarare om erfarenhetsrum (*Erfahrungsraum*) och förväntningshorisont (*Erwartungshorizont*). Med det förra avser han allt som har erfarits och som finns samlat i ett tänkt rum, en plats där »erfarenheten som härrör från det förflutna är rumslig eftersom den är samlad till en helhet i vilken många skikt av svunna tider är närvarande utan att ge någon indikation om före och efter«. Förväntningshorisonten är den linje bortom vilken ett nytt erfarenhetsrum öppnar sig som ännu inte kan överblickas. Det som kan förväntas av framtiden är således begränsat på ett annat sätt än det som har erfarits av det förflutna. »Hysta förväntningar kan bli överspelade, gjorda erfarenheter samlas«, sammanfattar Koselleck.[19]

I Kosellecks historieteoretiska program ingår tanken att klyftan mellan erfarenheter och förväntningar ökade alltmer vid ingången till den nya tiden. Under den så kallade *Sattelzeit* (ungefär mellan 1750 och 1850; ibland också benämnd *Schwellenzeit*), när många av de politiskt-sociala grundbegreppen fick nya innebörder, gled de två historiska kategorierna isär. Förväntningarna tog överhanden och dittillsvarande erfarenheter betydde mindre och mindre för att tolka nya erfarenheter.[20] Historiefilosofen Anders Schinkel har ifrågasatt Kosellecks uppfattning på denna punkt, eftersom tesen enligt honom är oförenlig med andra aspekter i teorin. Såsom Schinkel tolkar Kosellecks resonemang är erfarenheten och förväntan oupplösligen förbundna med varandra och kan inte glida isär. Däremot kan relationerna mellan de båda historiska kategorierna förändras och naturligtvis även innehållet.[21]

Schinkel understryker således det generella sambandet erfarenhet–förväntan. Det stöder den för mitt resonemang viktiga tanken att historiska erfarenheter växelverkar med föreställningar om framtiden. Å ena sidan är erfarenheten sammanflätad med drömmar, fantasier och förhoppningar. Å andra sidan kan själva erfarenhetstillägnelsen liknas vid en läroprocess vars mening sammanfattas i den sensmoral som utgör summan av förloppets återkommande omprövningar och bekräftelser. Processen är dialektisk i så måtto att erfarenheten och sensmoralen formas inom den tradition där förväntan uppstår. Samtidigt präglas denna förväntan av erfarenheten.

Sensmoralens relation till erfarenheten och förväntan är dock in-

te helt igenom symmetrisk. Stundom dominerar den historiska dimensionen och sensmoralen mynnar ut i ett visst förhållningssätt till det förflutna; stundom är den mer orienterad mot framtiden och inbegriper inte på alls samma sätt en bearbetning av historiska erfarenheter.

Empirisk analys av förhållandet mellan erfarenhet, sensmoral och förväntan förutsätter kännedom om innebörden av den specifika erfarenheten. Genom en rekonstruktion av de föreställningar, tankeelement och traditioner som vid en historisk tidpunkt förbinds med en viss erfarenhet kan man fixera den referensram inom vilken denna erfarenhet tolkas och blir meningsfull. Undersökningen riktas huvudsakligen mot erfarenhetens idé- och tankemässiga innehåll, dess kognitiva moment. Det skall genast understrykas att den emotiva dimensionen är en oundgänglig del av erfarenheten och kan inte helt separeras från den kognitiva. I synnerhet gäller det för den nazistiska erfarenheten, genomsyrad som den är av känslomättade reaktioner och passionerade appeller. I den historiska rekonstruktionen av erfarenhetens innebörd håller jag detta i minne, men tyngdpunkten i den begreppshistoriska analys som utförs i nästa avsnitt ligger på det idé- och tankemässiga innehållet.[22]

Erfarenhet och historisk förändring

En av historievetenskapens mest klassiska frågor – hur skall man förklara historisk förändring – har efter »representationernas intåg« (Svante Nordin) på den humanistiska scenen alltmer hamnat i bakgrunden. Efter de språkliga och kulturella vändningarna de senaste decennierna står i stället problem om hur föreställningar – mentaliteter, bilder, diskurser, berättelser, minnen – manifesteras och underbygger identiteter i blickfånget. Frågan om historisk förändring är sällan central.[23]

I mitt fall saknar den emellertid inte intresse, och erfarenhets- och sensmoralbegreppen ger här ett hermeneutiskt förankrat svar. Till grund för merparten av de positivistiska förklaringsmodellerna ligger någon form av orsak–verkan-förhållande. Att undersöka och säkerställa kausalförbindelser, i vissa fall med raffinerade analytiska grepp (*ceteris paribus*-antaganden, bruk av teoretiska lagpåståenden, åtskillnad mellan bakomliggande och utlösande faktorer etcetera),

har setts som en viktig uppgift i denna tradition. De hermeneutiskt orienterade har emellertid betonat att historiker inte kan fastställa entydiga kausalsamband. Snarare är det angeläget att utforma begrepp och betraktelsesätt som gör förändringsprocesser meningsfulla i det historiska resonemanget. Begreppstriptyken erfarenhet–sensmoral–förväntan uppfyller de kraven, de förmår fånga historisk dynamik och omvälvning utan att trycka ned tolkningen i en kausalitetens prokrustesbädd. Därutöver möjliggör det hermeneutiska perspektivet en reflexion över de skäl som fanns till att en särskild sensmoral blev förhärskande, det vill säga de motiv och drivkrafter som fick människor att dra vissa slutsatser av en historisk erfarenhet.[24]

Erfarenhetsbegreppet är långtifrån nytt i historievetenskapen. Med skiftande innebörder har det förekommit i skiftande traditioner. En användning springer ur engelsk arbetarhistoria och förbinds inte sällan med historikern Edward P. Thompsons namn. Erfarenheten fogas in ett marxistiskt ramverk där den ofta intar en förmedlande instans mellan objektiva omständigheter och subjektiva förnimmelser, mellan sociala strukturer och socialt medvetande. De utförliga diskussioner som förts inom denna tradition vittnar om begreppets mångfasetterade natur, men är till följd av sin marxistiska prägling i allt annat än i en mycket allmän mening svår att förena med en hermeneutisk hållning.[25] I en annan betydelse har erfarenhetsbegreppet även figurerat i *Alltagsgeschichte* och historisk antropologi. För att artikulera uttryck som mänskliga känslor, tankar och handlingar har givit upphov till har »erfarenhet« varit en central kategori. Trots att det både implicit och explicit har visat sin betydelse tycks alltjämt en mer elaborerad begreppsdiskussion utebli.[26] Ytterligare användningar finns inom vissa feministiska traditioner, till exempel historikern Joan W. Scotts begrepp *experience* och andra i hennes efterföljd. För Scott är det angeläget att utveckla ett kritiskt perspektiv på erfarenheter, som annars riskerar att uppfattas som sannfärdiga, naturgivna och höjda över den sociala konstruktionen och den politiska makten.[27]

Den Koselleckska förståelsen av erfarenheten ansluter som synes till andra traditionslinjer. Den har karaktär av närvarande förflutet, både som rationell bearbetning och som omedvetna attityder. Erfarenheter växelverkar med föreställningar om hur framtiden kommer att gestaltas. I denna process formas en sensmoral, ett samlings-

begrepp för de slutsatser och lärdomar som dras av en erfarenhet. Det dessa hermeneutiskt inspirerade resonemang kan erbjuda är en sorts allmän historisk förståelse. Det är inte en teori som på något enkelt sätt kan operationaliseras och appliceras på ett empiriskt material. Det är ett generellt perspektiv, ett sätt att betrakta historiska samband och sammanhang.[28]

Med detta sagt vänds blicken mot själva innebörden av den nazistiska erfarenheten under efterkrigstidens första år.

Nazismen som begrepp

När nazisterna trädde in på den politiska scenen under 1920-talet var de till en början marginella, men i takt med ökat inflytande väckte de alltmer uppmärksamhet i och utanför Tyskland. Från maktövertagandet 1933 och framåt utkom en strid ström av reportage, essäer och dagstidningsartiklar om nationalsocialismen, en flod av iakttagelser och analyser som inte ebbade ut förrän kalla kriget bröt in med full kraft i slutet av 1940-talet.

Ur detta flöde kan man extrahera innebörden av den nazistiska erfarenheten i den tidiga efterkrigstidens Sverige. Ty även i Sverige tilldrog sig nazismen som ideologi och historisk uppenbarelse ett stort och livfullt intresse i andra världskrigets efterdyning. Det var i sig inget nytt – alltsedan tidigt 1930-tal hade utvecklingen i Tyskland setts som en ödesfråga för alla politiskt engagerade svenskar.[29] Men nu, när nazismen inte längre utgjorde en virulent och vibrerande vision, ställdes frågorna delvis annorlunda. En samfälld svensk opinion utslungade en kraftfull förkastelsedom över nationalsocialismen. Nästan ingen fann några förmildrande omständigheter och nästan ingen underlät att hudflänga den nazistiska våldsläran. Likväl stannade det inte vid fördömanden. Många av de artiklar och böcker som publicerades under dessa år strävade efter att förstå nazismen i en vidare mening, dess förgreningar i tysk och europeisk historia, dess andliga och politiska kärna, dess förmåga att attrahera massorna och sprida död och förstörelse över kontinenten.

Begreppen och historien

Det är möjligt att avtäcka den nazistiska erfarenheten i detta fortlöpande meningsutbyte. Genom en rekonstruktion av de egenskaper, föreställningar och traditioner som under tidig efterkrigstid förbands med nationalsocialismen kan man fixera den referensram inom vilken denna erfarenhet tolkades och blev meningsfull. Dessa föreställningar utgjorde de gemensamma begreppsliga element som på en gång begränsade och möjliggjorde en viss förståelse av det nazistiska fenomenet. I hög grad var det också denna tolkning som låg till grund för de slutsatser som drogs av erfarenheten, nazismens sensmoral. En precision av dem är därför inte bara nödvändig för att kunna analysera själva erfarenheten, utan också för att kunna undersöka de förväntningar som den stod i en så dynamisk relation till.

Ett postulat i Reinhart Koselleck historieteori är att erfarenheter från första stund är språkligt betingade. Den språkliga sfär inom vilken mänsklig socialisation äger rum bestämmer vilka erfarenheter som är möjliga att göra. Koselleck är emellertid mycket mån om att inte likställa historia och språk: språket är alltid mer och alltid mindre än det historiskt levda. Mänsklig historia inrymmer utomspråkliga element, men vår förståelse av denna yttre verklighet är avhängig språkliga kategorier och sammanhang. Det är en utgångspunkt även i detta arbete.[30]

Koselleck tankegångar manifesteras i det stora begreppshistoriska lexikonet *Geschichtliche Grundbegriffe*, som han gav ut tillsammans med historikerna Otto Brunner och Werner Conze.[31] Här finns antagandet att det existerar vissa *Grundbegriffe*, politisk-sociala grundbegrepp som är helt oumbärliga för att kunna orientera sig i den moderna världen. I lexikonets teori- och metodavsnitt, som helt igenom bär Koselleck signum, utvecklas tanken att det i varje historiskt skede finns ett ändligt antal grundbegrepp som just därför att de är oundgängliga för det politiskt-sociala språket också alltid är mångtydiga och föremål för språklig budgivning. I hermeneutisk anda hävdar Koselleck att dessa grundbegrepp inte låter sig entydigt definieras, enbart tolkas. Kombinationen av att de är på en gång centrala och flertydiga får till följd att de alltid är omstridda. Kampen om begreppens innebörd och användning formar sig –

med ett eko av Carl Schmitt – till ett väsentligt inslag i en politisk och social kamp.[32]

»Nazism« måste tveklöst räknas till 1900-talets grundbegrepp i den ideologiska sfären, jämte »socialism«, »kommunism«, »liberalism«, »konservatism« och »fascism«.[33] I likhet med de senare saknade nazismbegreppet en klar och avgränsad betydelse. Det bar på en serie sammanvävda och motstridiga erfarenheter som inte kunde uttryckas i en entydig formel. Nationalsocialismen som historiskt begrepp måste följaktligen studeras i ett brett språkligt och intellektuellt sammanhang, där hela det semantiska fält som rymde nazismbegreppet blottläggs. För denna undersökning är två förutsättningar av särskild vikt, dels att analysen inte kan stanna vid nazismen som ord utan måste inbegripa det större språkliga meningssammanhanget, dels att nazismen som begrepp ideligen måste betraktas mot en vidare historisk bakgrund.[34]

I den programmatiska inledningen till *Geschichtliche Grundbegriffe* urskiljer Reinhart Koselleck tre typer av källor som ligger till grund för lexikonets begreppshistoriska artiklar: klassiker författade av filosofer, diktare, teologer och andra; tidskrifter, tidningar, pamfletter, protokoll, brev och dagböcker; ordböcker och encyklopedier. Källtyperna måste naturligtvis variera beroende på begreppets karaktär, studiens inriktning och analysens räckvidd, men i denna begränsade, huvudsakligen synkrona undersökning av nazismbegreppet ger Kosellecks indelning viktig ledning.[35]

Innebörden av den nazistiska erfarenheten kan preciseras och analyseras genom en begreppshistorisk undersökning i tre led, där definitioner, karakteristiker respektive analyser av nazismen i tur och ordning står i centrum. Vart och ett av dem baserar sig på en av Kosellecks tre källtyper. Den första ingången utgörs av en semantisk undersökning av definitioner i ordböcker och encyklopedier. I detta fall utgår jag från själva ordet (»nationalsocialism«, »nazism« etcetera), men för att analysen av dess betydelser skall bli heltäckande måste det föras in i det semantiska fält som det ingick i. Rekonstruktionen fordrar dock ett större material och en vidare undersökning. För att ringa in nazismen som begrepp kommer jag i ett andra steg att mer diskursivt undersöka de karakteristiker av nazismen som framtonar i ett bredare tidningsmaterial. Det sker genom att jag fjärmar mig från själva ordet för att i stället ta fasta på

de större begreppsliga sammanhang som det var en del av. Avslutningsvis skärskådas några av de mer betydande intellektuella och politiska analyserna av nazismen. Denna del av den begreppshistoriska undersökningen ligger i vissa stycken ännu längre från nazismen som ord och liknar mer en traditionell idéhistorisk studie. Rågången mellan de tre nivåerna – definitioner, karakteristiker och analyser – kan inte och behöver dock inte upprätthållas till varje pris. Sammantaget tjänar de till att återskapa nazismen som historiskt begrepp i efterdyningen av andra världskriget.[36]

Definitioner av nazismen

Nationalsocialism dök upp i svenska språket redan på 1910-talet, men då närmast i betydelsen av en socialism som stod i den nationella gemenskapens tjänst. Rudolf Kjellén hörde till dem som använde det så. Det första belägget för att ordet med avledningar fördes samman med Adolf Hitler och hans Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei är från 1923, året för ölkällarkuppen i München och partiets första politiska storoffensiv. Från 1920-talets senare hälft finns det många exempel på användning och än mer frekvent blev det efter maktövertagandet 1933.[37] *Nazism*, en kortform som redan från början hade pejorativ klang, noterades också första gången detta år. Under det följande decenniet bildades en rad sammansättningar med *nazi-* som förled (*naziledare*, *naziregim*, *nazirike* med flera), ofta med klart negativ valör.[38] *Fascism* finns belagt i olika stavningar och former från tidigt 1920-tal, men avsåg uteslutande den politiska rörelsen i Italien.[39]

I *Svenska Akademiens Ordbok* (tryckt 1947) definierades *nationalsocialism* som en ›politisk åskådning l. politisk rörelse som vill förena nationalism o. socialism; i allm. i fråga om förh. i Tyskland, om den politiska rörelse som leddes av Adolf Hitler‹. *Svenska Akademiens ordlista* (nionde upplagan 1950) hade visserligen med ordet, men definierade det inte. Det gjorde däremot Artur Almhult i *Ord att förklara* (1955), i vilken han talade om nationalsocialismen som en ›(tysk) politisk rörelse som ville förena nationalism och socialism‹. Ingen av de samtida ordböckerna gav således någon mer grundlig definition av begreppet.[40]

Encyklopedier medger större utrymme för fylliga karakteristiker,

begreppsliga kontextualiseringar och historiska exposéer än ordböcker och ordlistor. Under de första åren efter andra världskriget publicerades flera större encyklopedier i Sverige: *Nordisk familjebok*, *Bonniers Konversationslexikon*, *Bonniers Folklexikon*, *Kunskapens bok* och den mest inflytelserika av dem alla, *Svensk Uppslagsbok*. Alla tog upp »nationalsocialism« liksom andra besläktade begrepp till behandling.[41]

»Nationalsocialister«, den mest uttömmande encyklopediartikeln i ämnet, publicerades i *Svensk Uppslagsbok* 1951. Samma text återkom även ordagrant i *Nordisk familjebok* två år senare. Det gav den en auktoritet och spridning som inget annat uppslagsverk kunde leva upp till under tidig efterkrigstid. Det finns anledning att granska den grundligare än de andra.[42]

Nationalsocialister, det slås inledningsvis fast i artikeln i *Svensk Uppslagsbok*, är »medlemmar av och anhängare till Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiet [...] samt av partier, som starkt influerats av el. kopierat det tyska partiets politiska förkunnelse och metodik«. Det rörde sig således om ett i grunden tyskt fenomen. Av den historiska framställningen framgick det visserligen att rörelsens upprinnelse stod att söka i den politiska miljön i Mellaneuropa vid sekelskiftet 1900, men mycket snart hade den utvecklats till en intern tysk angelägenhet; dess egenart kunde bara förstås om man följde den tillbaka till första världskrigets »besegrade desperata knektar«. Den sattes i samband med andra »nationalistiska och kontrarevolutionära organisationer« i den unga Weimarrepubliken. Dess program var rapsodiskt och godtyckligt sammanfogat, men det rådde ingen tvekan om att partiet hörde hemma i »det nationalradikala lägret«. Därutöver karakteriserades nationalsocialismen som ett antisemitiskt parti, som tidigt insåg propagandans, agitationens och suggestionens betydelse.[43]

Merparten av texten innehöll en historisk redogörelse för nazistpartiets utveckling fram till maktövertagandet 1933. I en avslutande del systematiserades emellertid »den s.k. nationalsocialistiska ideologien«, där de åskådningar som legat till grund för lära och praktik i Nazityskland sammanfattades. Till de delvis missförstådda och vantolkade lärofäderna räknades bland andra Gobineau, Nietzsche, Chamberlain, Haushofer, Spengler och Mussolini. Bland partiets koryféer var det bara Alfred Rosenberg som lämnat egna bidrag

till åskådningen.[44] Nationalsocialismen var en helt ny ideologi såtillvida att »den trädde i opposition mot hävdvunna sanningar och etiska normer«. I ett antal meningar summerades kärnfullt de bärande principerna:

> Nationalsocialismen förnekade alla internationella ideal och var extremt nationalistisk, den var vidare anti-intellektuell, anti-demokratisk, anti-humanitär och anti-individualistisk. Den förnekade de moderna frihets- och sanningsidealen. Handling, dynamisk och brutal kraft sattes över rationellt tänkande samt etiska och rättsliga normer. Människan hade intet värde som individ utan endast som medlem av sitt folk och genom sina insatser för folket; på grund härav framträdde i ideologien ett drag av hjältedyrkan och ett heroiskt ideal.[45]

Till detta fogades herrefolkstanken. Det tyska folket stod främst och skulle förädlas ytterligare genom en raspolitik som »skulle renodla den ädla nordiska rasen samt utrensa och undertrycka raser, vilka stämplats som mindervärdiga, särskilt semiterna«. Det främsta uttrycket för den germanska suprematin var *der Führer*, som i kraft av ledarprincipen fordrade obetingad lydnad och trohet. I ett avslutande stycke noterades det i all korthet att Sverige haft »en mångfald nazistiska organisationer«, men att ingen »nådde verklig betydelse«.[46]

Detta var kärnan i uppfattningen om nationalsocialismen i *Svensk Uppslagsbok* och alltså även den som återkom i *Nordisk familjebok* några år senare. I sina huvuddrag gick karakteristiken igen i de andra encyklopedierna. Nazismen betecknades i *Bonniers Konversationslexikon* från 1944 som »den officiella politiska rörelsen i Tyskland«. Även om den stod den italienska fascismen nära var dess ursprung i allt väsentligt tyskt. Partiets taktik utmärktes av »en ytterst hetsig och suggestiv propaganda«.[47] Den nazistiska ideologin, som fann sin motivering i *Mein Kampf* och hos Rosenberg, bar starka drag av antiintellektualism och vitalism. Den hävdade »instinktens och intuitionens betydelse« samtidigt som den uttalade sig »nedsättande om intelligensen, förnuftet och vetenskapen«. »Från liberalismen, med dess rationalism och tro på toleransen, tar man bestämt avstånd«, konstaterades det. Ideologins positiva sida, den

bärande visionen, utgjordes av »en till det yttersta driven nationalism«, inte minst som nationalsocialismen ansågs förkroppsliga den tyska utvecklingens högsta stadium. En hörnsten härvidlag var läran. Den innebar dels att man strävade efter att stärka den nordiska rasen, dels att man bekämpade judarna. »I allt högre grad har, särskilt efter krigsutbrottet 1939, den rena nationalismen, d.v.s. den tyska självhävdelsen gentemot andra stater och folk, blivit det centrala inslaget i N:s åskådning«, inskärpte artikelförfattaren som samtidigt hävdade att våldsdyrkan och rent krigsförhärligande vuxit sig starka.[48]

Bonniers Folklexikon var i sin beskrivning av nazismen mer summarisk, men anslöt sig till likartade tolkningar som den föregående encyklopedin och hade i vissa fall även lånat formuleringar från den. Nationalsocialismen sågs också i detta fall som en uteslutande tysk företeelse, vars propaganda »dominerades av nationalistiska och antisemitiska föreställningar samt vissa antikapitalistiska krav«. Utmärkande för ideologin var därtill »dess extrema antiintellektualism«, men också det våldsdyrkande och krigsförhärligande inslaget var markant. »I en till det yttersta driven nationalism framställdes tyskarna som ett herrefolk med obegränsat giltiga anspråk«, framhöll folklexikonet, som också fäste sig vid den rasistiska läran som syftade till att stärka arierna och utrota judarna. Nazismens åskådning betraktades emellertid allmänt som en »ideologi« inom citationstecken, ett sammelsurium av enkla, propagandistiska synpunkter, som alltefter det dagspolitiska läget hänsynslöst kunde förändras.[49]

Kunskapens bok var med sin essäistiska form mindre bunden vid encyklopedins konventioner. Likafullt återkom i stora drag samma slags bestämning.[50] Nazismen beskrevs i och för sig som »den tyska motsvarigheten till den italienska fascismen«, men i texten som helhet framgick det att det rörde sig om ett alltigenom tyskt fenomen, intimt förbundet med Tysklands historia. »Lärans s.k. ideologi karakteriseras främst av tre principer: blods-, vålds- och ledarmyten«, fastslog man i en kärnfull öppning som därefter vidareutvecklades.[51] Med blodsmyten avsågs tesen om den tyska rasens överlägsenhet. Denna lära, »en förgrovad återklang ur Hegels filosofi«, utformades teoretiskt av bland andra Alfred Rosenberg, men fick sin praktiska tillämpning i »de systematiska massmorden på judar samt i den terror- och undertryckningspolitik som utövades i det andra världs-

krigets härtagna länder«. Med bekännelsen till våldet betraktade nazisterna kriget som det tillstånd där människans förmågor bäst kom till sin rätt. Fiendskap, menade de med Carl Schmitt, borde utmärka förhållandet mellan två grannstater och resultatet av denna lära var andra världskriget. Ledarkulten ledde slutligen till »det absoluta och ohämmade enväldet med dess följeslagare, polisväldet och terrorn«.[52]

Detta sätt att karakterisera nationalsocialismen skilde sig i vissa stycken från de andra encyklopedierna, men den övergripande tolkningen överensstämde. Nazismen hade strävat efter ett »nationens återuppbyggande på raslärans grund«, något som parats med ett undertryckande av judarna och ett bekämpande av marxismen. I den totalitära staten övergavs snabbt friheten och som enda kompensation infördes »en del mera skenbara än verkliga sociala välfärdsanordningar, såsom ›Kraft durch Freude‹«. Som enda artikel noterade *Kunskapens bok* att de flesta i det ockuperade Tyskland gjorde vad de kunde för att förneka sitt nazistiska förflutna. Det gällde i synnerhet i östzonen, där många visat sig kunna »byta nazismen mot kommunismen, vars ideologi företer besläktade särdrag i sin totalitära och frihetsfientliga utformning«.[53]

Nazismbegreppet var förhållandevis koherent i efterkrigsencyklopedierna. De uppfattningar som fanns om nationalsocialismens historiska ursprung, bärande ideal och ideologiska principer överensstämde väl med varandra. Att inbegripa angränsande och besläktade fenomen är ett viktigt inslag i en begreppshistorisk precisering av det semantiska fältets karaktär, men tycks i detta fall inte kunna öka förståelsen ytterligare.[54] Att döma av encyklopedierna associerades »fascismen« i Sverige vid denna tidpunkt uteslutande med Italien och den italienska rörelsen som var knuten till Mussolini. »Fascism användes som sammanfattande benämning på alla de diktaturideologier som under mellankrigstiden framträdde i ett flertal europeiska länder«, kunde det visserligen heta i *Kunskapens bok*, men artikeln ägnades exklusivt åt den italienska fascismen. Detsamma gällde de uttömmande bidragen i *Svenska Uppslagsbok* och *Nordisk familjebok*: det var Italiens moderna historia som här upptog all textmassa.[55] Artiklarna om Adolf Hitler innehöll i sin tur inte mycket av idéanalys eller ideologisk explikation. De följde korpralen från Braunau am Inn genom livet och kunde i förbigående

omnämna de »psykopatiska grunddragen i hans karaktär« och »motviljan mot den marxistiska socialdemokratin, aversionen mot parlamentarismen och det infernaliska hatet mot judarna«. På samma vis innehöll artiklarna som behandlade Tysklands historia mest en redogörelse för det kronologiska förloppet och inga samlade karakteristiker av den nazistiska ideologin.[56]

Karakteristiker av nazismen

Den begreppshistoriska analysen kan emellertid inte göra halt vid ordböckernas och encyklopediernas definitioner. En mer mångfasetterad innebörd av den nazistiska erfarenheten kan avtäckas om annat stoff inkluderas. Tidningsmaterial utgör här en betydelsefull källtyp. Det öppnar för en djupare förståelse för karakteristikerna av nationalsocialism vid tiden för andra världskrigets slut.

En undersökning som vilar på pressartiklar medför i detta sammanhang en förflyttning från de medvetna utsagorna till de större argumentationsformationerna, från de välavgränsade påståendena till de diskursiva sammanflätningarna. Det betyder att jag i en större samling texter urskiljer de egenskaper och bärande ideal som förbands med nazismen.[57] I fokus står ledare, kommentarer och i någon mån kulturmaterial ur de största och mest tongivande tidningarna, artiklar som i någon utsträckning syftade till att påverka en opinion. Det är inte en självskriven avgränsning, utan motiveras av min idéhistoriska orientering mot de politiska, intellektuella och kulturella sfärerna.[58]

I den mångförgrenade pressdiskussionen om nazismen återkom gång på gång vissa karakteristika. Nationalsocialismen förbands med traditioner, tillskrevs egenskaper, förknippades med värden. Ur det livliga meningsutbytet kan man följaktligen urskilja vissa bestämda föreställningar om nazismen. Materialets omfång gör att en diskursiv ansats blir ett betydelsefullt led i den begreppshistoriska rekonstruktionen av erfarenhetens innebörd, även om ordet »nationalsocialism« långtifrån alltid står i centrum.

Från första stund underströks det att nazismen var *nationalistisk*. Det var en utbredd uppfattning som förenade konservativa, liberala och socialistiska skribenter. Tyngdpunkten skiftade i det politiska spektrumet, och det var få som ifrågasatte nationalstaten och den

nationella principen som sådana. Det man identifierade som den fördärvelsebringande nationalismen i nazismen var den utrerade, stortyska chauvinismen, det var viljan att till varje pris underkasta samhällslivet extremnationalismens grundsats och upphöja den till vägledande norm.

I en stor artikel om »nationalismens uppstigande och fall« i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* ställdes problematiken i blixtbelysning. Efter en inledande rundmålning över de farhågor som fanns om 1800-talets nationella strömningar kunde författaren inte annat än konstatera:

> Att nationalismen verkligen kan bli en »giftdryck« för folken, det har vår tid till fullo fått röna. Och vad annat kunde man vänta sig av detta ständiga upphetsande av folkens självkänsla, denna osed att egoism och högmod fingo namn av dygder, så snart de draperade sig i nationella färger? Den ursprungliga tanken, att nationerna, under all inbördes tävlan, dock skulle vara principiellt likställda och hysa respekt för varandras rätt, höll inte stånd mot den högt uppdrivna självförhävelsen. Icke i alla länder är denna utveckling lika påtaglig; men hos nya småstater och unga stormakter, främst hos Tyskland, har idén drivits till det absurda.[59]

I Tyskland eldades de nationalistiska lidelserna dessutom av en lära som ville våld och förtryck. Denna olyckliga sammanväxning blev ödesdiger för Tyskland. »Den till raseri uppjagade nationalismen«, skrev författaren, bröt ned rättskänslan och beredde vägen för godtycke, grymhet och ofrihet. Snart visade det sig att nationalismen också var expansionistisk, och som ett led i att förverkliga en stortysk vision lade nazismen under sig sina grannländer.[60] På liknande sätt karakteriserades nationalsocialismen i många svenska tidningar som en speciell form av tysk nationalism. I Tyskland hade nationalismen ingått förening med avskyvärda inhemska traditioner och förvandlats till ett rovlystet, aggressivt monster. De som uttryckligen ville försvara nationella principer var måna om att inskärpa det måttlösa och perverterade i den tysknationella rörelsen.[61]

»Det centrala i Hitlers förkunnelse är nationalism«, skrev *Aftontidningen* i en nekrolog vid hans död. Redan som ung pojke hade Hitler fångats av yverborna drömmar om ett stortyskt rike, visioner

som växte sig starka på Wiens solkiga natthärbärgen och i Weimarrepublikens desperata förnedring. En idealiserad bild av det tyska folket och den tyska nationens kallelse blev bestämmande för hans gärning. Samma slags tankegångar återfanns i andra artiklar om Hitler efter hans död i april 1945. Hans föreställningsvärld var på ett sätt motsägelsefull och svårfångad, det vidgicks villigt, men en allmän tysk nationalism utgjorde dess grumliga bottensats. Det var en förvriden ytterlighetspatriotism som den österrikiske korporalen hade fört till torgs.[62]

I jämförelse med nationalismen framstod antisemitismen och rasismen som sekundära beståndsdelar i nazismen. De berördes visserligen, ibland som självständiga fenomen men oftare som en konsekvens av den aggressiva extremnationalismen. Den stortyska chauvinismen lämnade inget utrymme för andra folk än arierna. Nationalismen var den överordnade principen, den bärande tanke som höll nazismen samman och som i slutändan tycktes förklara judeförföljelserna.[63]

Nazismen sågs vidare som ett utslag av *irrationalism*. Det var en återkommande föreställning att oförnuftet hade firat sin största triumf vid maktövertagandet i januari 1933. Den nazistiska läran beskrevs som ett hopkok av allehanda fanatiska irrläror. Som politisk ideologi saknade den helt logisk koherens och förmådde bara vädja till det lägsta och dunklaste hos människan. Nationalsocialismen förbands med det mörka och våta, med ockultism och vidskepelse, drifter och lustar. Överhuvudtaget framställdes nazismen som antitesen till en välordnad, effektiv och rationell samhällsordning, byggd på vetenskap, logik och framsteg.

Påfallande ofta talade man till exempel om den hysteri som hade gripit det södra grannlandet. Bödlar och knektar hade verkställt spåmännens och ockultisternas befallningar. Nazisterna hade med stor framgång omsatt sina dimmiga teorier i verklighet och jagat fram en begärens renässans. Tyskland liknade till sist »en primitiv sekt, där drifter, som vi i brist på bättre kalla djuriska, slogo ut i full blom«.[64]

Nazismens lockelser trotsade även gängse tolkningar. Det tyska folket tycktes ha varit fångna i en mäktig förtrollning, men hade nu slutligen lösts ur dess bann. Förklaringen till Hitlers framgångar måste sökas i »det irrationella, i en svårförklarlig hypnotisk makt över människorna, som inte kan fångas i någon intellektuell for-

mel«, menade man i en nekrolog vid Hitlers död. Mot detta stod de som betonade faktorer i samhället och historien som objektivt lät sig fastställas. Ofta dröjde sig emellertid misstro kvar bland dem, tvivel på att man helt och fullt kunde famna nazismen med förnuftet. Djupast sett förblev den irrationell.[65]

Utbredd var likaså föreställningen att nationalsocialismen hade inneburit ett *civilisationsbrott*. Uppfattningen kunde förenas med tanken att nazismen var en irrationell rörelse. Den fredliga, demokratiska utvecklingen under 1800-talet hade visserligen hejdats gång på gång under historien, inte minst med första världskriget, men nazisternas maktövertagande hade mer än något annat stått för ett återfall i barbari. Nazismen sågs som en atavism, som en uppenbarelse från ett tidigare utvecklingsstadium. Dess anhängare upphöjde en primitiv maktlära till statsdoktrin. Med dem hade framsteget nått sin definitiva ändpunkt och en dyster kulturskymning sänkt sig över den europeiska kontinenten.

Nazismen betraktades som en fruktansvärd ruptur i den västerländska civilisationen. Världshistorien hade bragts ur kurs och stävade inte längre mot mer mänsklighet. Det som hade bevittnats var en förskräckande kulturell urartning av tidigare aldrig skådat slag, när det tyska folket ställts i barbariets tjänst. Ibland framställde man i målande bilder hur nazisterna aktivt hade gått in för att förstöra kulturvärden, men i regel talades det i mer vaga ordalag om det barbariska som motsats till det civiliserade. I sällsynta fall framskymtade en triumfatorisk berättelse: nazismen var äntligen besegrad i grunden, utvecklingen mot mer civilisation och kultur kunde fortsätta. En vanligare reaktion var emellertid bestörtning och pessimism.[66]

Högerns skribenter betonade civilisationsbrottet mer än andra. För dem framstod den borgerliga rättsordningens förfall som särskilt alarmerande, i synnerhet när den – som i Nazityskland – parades med en utpräglad antiindividualism. Man värjde sig bestämt mot anklagelser som såg nazismen som ett borgerligt fenomen. »Hela den nazistiska ideologien står ju i bestämd motsättning till den som bildar grundvalen för den borgerliga åskådningen«, skrev *Östgöta Correspondenten* i en analys ett knappt år efter fredsslutet och fortsatte: »I nazismens lära tillerkänns sålunda individen intet värde [...], medan en av de bärande principerna i den borgerliga åskådningen,

den må nu vara liberal eller konservativ, just är att hävda individens värde.«[67] I andra världskrigets kölvatten förde de konservativa av allt att döma en kamp om historiens tolkningsherravälde. För dem var det ytterst angeläget att framställa nazismen som fiende till den borgerliga ordningen. De ville för allt i världen att rågången mellan högern och nationalsocialismen skulle upprätthållas. Sålunda åberopades Arvid Lindman och hans klara avståndstagande från ungdomspartiets nazistiska aspirationer 1934. Vare sig nazismen var ett högerparti eller ej hade den etablerade konservatismen alltid hållit rent högerut. Så löd konklusionen.[68]

Nazismen var en *våldsideologi*. Det poängterades gång på gång. Tredje riket framställdes som sin tids Sparta: krigiskt, hårdfört och brutalt, präglat av kadaverdisciplin, militarism och aggressivitet. Nazisternas hänsynslösa erövringskrig bar syn för sägen. Den råa och omänskliga behandlingen av tyska landsmän och främlingar i härtagna länder talade sitt tydliga språk. Till yttermera visso genomsyrades det nazistiska samhället på alla nivåer av den bruna våldsideologin.

I december 1945 kände sig *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* nödsakad att ännu en gång påminna om vad nazismen var. Den var – menade man – »våld och orättvisa, den var mord och tortyr, det var överfall på stater och människor, den var fasorna i koncentrationslägren, skräck, den var Lidice, Ourador och Maidanek och oändligt mycket mer av samma sort«. Till sitt väsen var den grym och orättfärdig, hyllande principer som stred mot allt vad humanitet och människovärde hette. En artikelförfattare i *Stockholms-Tidningen* talade om »Hitlers tro på att endast våldet kunde lösa tidens stora frågor, att endast våld behövde tillgripas för att den tyska nationen skulle bli Europas och världens herre«. Våldet framstod som en metod för att nå medlen, men också som en ideologisk grundbult i den nationalsocialistiska visionen om verkligheten. Hos nazismen stegrades våldet till sin högsta potens.[69]

Slutligen fanns det ett antal föreställningar om nationalsocialismen som förekom men som det inte tycks ha rått en lika allmän uppslutning bakom. Man kan se dem som subsidiära. En av dem gjorde gällande att nazismen hade genomfört en revolution med reaktionära förtecken, en teori som var besläktad med föreställningarna om nationalsocialismen som en irrationell rörelse och som ett

avgörande civilisationsbrott. Nazisterna hade rört sig framåt och deras omvälvning var på alla sätt omstörtande, men de värden och ideal som burit dem hade hämtats ur historiens mörker. Den nazistiska revolutionen hade annorlunda uttryckt genomförts i reaktionens tecken, utan att den terminologin nödvändigtvis användes. I andra sammanhang talade man om nazismen som ett ondskans inbegrepp. Att Hitler förkroppsligade det onda var en tanke med religiösa övertoner, och återfanns främst i kristen press. Idén tycks inte ha varit särskilt vanlig i den bredare offentligheten.[70] Totalitarismteorin hade också sina företrädare, även om de inte tycks ha varit så talrika under just dessa år.[71]

Nationalistisk, irrationell, barbarisk, våldsbejakande – detta var kärnan i föreställningarna om nazismen i Sverige under de år som följde på andra världskriget. Till det kan man emellertid foga ytterligare en egenskap som på sätt och vis band samman många av de andra och förankrade dem i en kulturell utveckling. Det var föreställningen om nationalsocialismen som en *tysk* företeelse.

I den uppsjö av publikationer som utkom vid världskrigets slutskede sattes det nazistiska problemet nästan alltid i relation till det tyska problemet. Nazismen var en del av Tysklands historia, samtid och framtid. Diskussionen om nazismen som ett vidare problem kunde understundom ta sin utgångspunkt i svenska, europeiska eller allmänmänskliga förhållanden, men vad som förstods som den tyska släktskapen bestämde i regel inriktningen. När nazismen skulle förklaras riktades blickarna således mot Tyskland. Oavsett om man betonade nationalismen eller irrationalismen, civilisationsbrottet, våldsideologin eller någonting annat, stod orsakerna att finna i tysk tradition.

Mycket av olyckan kunde tillskrivas den preussiska militarismen. Det var en fatal och betydelsediger tysk tradition. Här fanns roten till nazisternas härsklystnad och expansionsbegär, krigföring och övervåld. Hitler själv beskrevs som en militarist vars livselixir var det brutala kriget. Militarismen förklarade med andra ord den nationalsocialistiska våldsideologin. Alternativt kunde denna tankelinje förbindas med det preussiska. Preussen var våldsideologins stamort på jorden, den plats som militarismen emanerade ur. När man förde de preussiska dygderna på tal var det i mångt och mycket samma egenskaper som när man talade om nazismen som en våld-

sideologi: disciplin, brutalitet, tukt. Det var ett slags hårdför lydnadskultur, en blind underkastelse under överheten. De bakomliggande orsakerna till våldsideologin var den tyska militarismen såsom den uppträdde i sin preussiska tappning. Denna föreställning var så allestädes närvarande att den utan tvivel var den mest dominerande när man betraktade nazismen som en tysk företeelse.[72]

Nazismens irrationalism kunde också spåras tillbaka i den tyska historien. Vanligen förbands den med de starka romantiska stråken i tysk kultur och filosofi. Spekulation och världsfrånvänd metafysik hade alltid stått högt i kurs, medan upplysningens och franska revolutionens idéer aldrig på allvar hade trängt in i det tyska medvetandet. Nationalsocialismen var därmed en produkt av den djupt liggande germanska irrationalismen. På samma gång hade den på ett hänsynslöst sätt vädjat till den irrationella beredskapen bland tyskarna. Även nationalismen som ledande princip fick sin förklaring i historiens ljus. Sin idémässiga form hade den fått av Herder och Fichte, vilket redan från början fört bort den från engelsk och fransk nationalism. Under 1800-talets lopp hade det forcerade tyska enandet under preussisk ledning underblåst anfallslysten, militant nationalism. Kulmen troddes ha nåtts under första världskriget, men det visade sig att den tyska nationalismen var mäktig till än större illdåd.[73]

Nazismen sågs följaktligen som en speciell tysk form av nationalism. Det kan här inte bli fråga om en fullödig undersökning av dessa bredare diskussioner, men några av de viktigare aspekterna kan antydas. En sak var skuldfrågan. En hållning kan sammanfattas i tanken om »det andra Tyskland«. Nazisterna bar obestridligen skulden till katastroferna, det tillstod denna tankes företrädare villigt. Men det fanns ett annat Tyskland, *das Land der Dichter und Denker*. Det var humanitetens och kulturens högborg, det var konstens och den klassiska bildningens stamort, det var ett land som beboddes av Luther och Kant, Goethe och Schiller. Dess ideal hade på något sätt överlevt nationalsocialismen, och till dem satte man nu sitt hopp.[74]

Det är oklart hur utbredd denna föreställning var i Sverige, men den fanns i vissa kulturidealistiska och kulturkonservativa kretsar, kanske främst bland äldre antinazistiska tyskvänner. Bara några dagar efter krigsslutet i maj 1945 drog exempelvis filosofen och folk-

bildningsmannen Alf Ahlberg en lans för det andra Tyskland. I en stort uppslagen artikel i *Dagens Nyheter* argumenterade han med hetta för att alla tyskar inte var »gemena sadister och servila lymlar«, utan att det tvärtom fanns outsinliga andliga resurser att bygga ett nytt land med. Han angrep tyskhatare som i hans mening hade gjort sig skyldiga till samma primitiva tänkande som antisemiterna. Ahlberg avslutade sin artikel: »Tyskland är ett stort land [...] med oerhörda möjligheter både på gott och ont, såsom det ju i sin historia nogsamt visat. Vilka av dem som kommer att prägla framtidens Tyskland beror i hög grad på omvärldens hållning. Säkert är att en antityskhet av samma slag som antisemitismen inte kommer att gynna de goda möjligheterna.«[75]

För Ahlberg och hans meningsfränder var Tredje riket en negation av Luthers, Kants och Goethes Tyskland. För andra var det snarare dess logiska fullbordan. De gällde inte minst de som slöt upp bakom vansittartismen, ett begrepp som går tillbaka på den brittiske diplomaten Robert Gilbert Vansittart som hävdade att huvudorsaken till andra världskriget var den härsklystnad som fanns i den tyska folksjälen. Det tyska folket, i grunden djupt antidemokratiskt och militaristiskt, måste fördömas och tillskrivas kollektiv skuld.[76] Att döma av tidigare studier var vansittartismen dock en marginell företeelse i den svenska offentligheten. Det går att finna spår både i socialdemokratiska, liberala och möjligen också i konservativa publikationer, men de utvecklades aldrig till framträdande riktningar. Tvärtom var det vanligt att denna uppfattning häcklades och fördömdes, vilket bland annat skedde när Vansittarts memoarer utkom på svenska 1943. Explicit vansittartism var och förblev sällsynt i Sverige.[77]

Analysen av tidningsmaterialet ger vid handen att nationalsocialismen sågs som en nationalistisk, irrationell våldsideologi som tydligt hade stått för ett brott med civilisationens utveckling. Upprinnelsen fanns i Tysklands ominösa traditioner. Detta led i undersökningen inskärper inte endast att det fanns en nära nog homogen uppfattning om nationalsocialismen. Den preciserar också innebörden av nazismbegreppet. Trots att det rörde sig om andra slags källor än ordböcker och encyklopedier kan man tydligt skönja en gemensam uppfattning om nationalsocialismen. Innan jag samlar mig till en generell karakteristik av dem krävs det ytterligare en be-

greppslig utredning: av de politiska och intellektuella analyserna av nazismen.

Analyser av nazismen

Avslutningsvis riktar jag mig mot den stora mängd reportage, betraktelser och essäer som utkom i bokform i andra världskrigets efterdyning. Med ett samlingsbegrepp kan man kalla dem för politiska och intellektuella analyser. Många av dessa verk recenserades i sin tur och gav upphov till diskussioner som röjde den samtida begreppsförståelsen. Undersökningen närmar sig samtidigt mer en allmän idéanalys än de två föregående.[78]

Åren omkring 1945 utkom talrika verk om nazismen och besläktade fenomen. Om man vidgar definitionen och även inbegriper böcker om andra världskriget stiger antalet dramatiskt till att innefatta hundratals titlar, ja, förmodligen ännu fler. Ur denna mängd går det emellertid att urskilja ett fyrtiotal mer vägande bidrag som kan ligga till grund för detta sista led i rekonstruktionen av nazismens innebörd.[79]

En intressant iakttagelse är att utgivningens karaktär och inriktning markant förändrades under 1940-talets lopp. Tre förhållandevis distinkta faser kan urskiljas. Under den första perioden (1943–1945) var nazismen fortfarande ett levande hot. Den andra perioden (1945–1947) dominerades av tyskarnas skuld och nazismens historiska rötter, medan problem om framtidens Tyskland och en rädsla för en nazistisk restauration under det begynnande kalla kriget upptog mycket av den sista perioden (1947–1950). Det är angeläget att inte bortse från dessa tematiska tyngdpunktsförskjutningar utan tvärtom ta dem i beaktande när nazismen som begrepp synas. Följaktligen stannar jag upp inför två signifikativa texter från varje fas, där den första analyseras mer grundligt och den andra mer blir ett komplement.

De två sista åren av krig och det första året av fred (1943–1945) kan ses som en avgränsad period. Under större delen av denna tid var nazismen en statsbärande lära i en skräckinjagande regim i Europas hjärta. Någon riktig diskussion om tyskarnas skuld och landets framtid hade inte kommit i gång. Att döma av den litteratur som utgavs i Sverige var man mån om att komma underfund med vad som försiggick inne i Nazityskland. Flera av böckerna försökte

beskriva hur livet levdes i Tredje riket och vilka stämningar som rådde, inte sällan gestaltat i reportagets form. Även nazismen som samhällssystem och ledarnas kynne fängslade skribenterna. Under dessa år publicerades dessutom den första historieskrivningen över »hakkorsets tidevarv«, som en författare kallade epoken. Ofta rörde det sig om försök att teckna upprinnelsen till nazismen och andra världskriget. De frågor som ställdes rörde alltså nationalsocialismen som ett samtida problem.[80]

I september 1943 utkom Arvid Fredborg med reportageboken *Bakom stålvallen*. Undertiteln – »Som svensk korrespondent i Berlin 1941–43« – angav inramningen. År 1941 hade den unge journalisten, tidigare mest känd från konservativa kretsar i Uppsala, utnämnts till *Svenska Dagbladets* man i Berlin och vann snart rykte bland svenska Tysklandskorrespondenter. Väl återkommen till Sverige skrev han den bok som skulle bli en av de mest uppmärksammade det året, *Bakom stålvallen*.[81]

Arvid Fredborg dolde inte sin avsky mot systemet men var mån om att inte demonisera tysken i gemen. Merparten av boken ägnades en grundlig genomgång av den politiska utvecklingen från krigsutbrottet i september 1939 till de allierades uppmarscher under våren 1943. I slutet av boken återgav Fredborg sin syn på nazismen och det är dessa partier som här står i brännpunkten. Enligt honom hade den nationalsocialistiska ideologin aldrig bemäktigat sig Tyskland. Tredje riket hade aldrig burits upp av en sammanhållen vision, utan den ursprungliga åskådningen hade gradvis eroderat och sedan slutet av 1930-talet i stort sett varit avskriven från dagordningen. Det samhälle som nazisterna hade skapat var utlämnat åt polisens terror och de medelmåttiga ledarnas nycker. I en sådan statsapparat konserverades inkompetens och ineffektivitet i en utsträckning som ej var fallet i en demokrati. Servilitet, korruption och oseder frodades.[82]

Arvid Fredborg beskrev Tredje riket som en nihilistisk revolution. Han tillstod att nationalsocialismen i en rad praktiska frågor, exempelvis på befolkningspolitikens område, skulle ha kunnat vinna ett visst erkännande, men det moraliska moras som Tyskland hade dragits ned i omöjliggjorde ett sådant omdöme. Exekutionsplutonernas massavrättningar vittnade om att brutaliteten var upphöjd till norm. Fredborg förskräcktes av utrotningen av judarna men nämn-

de den närmast *en passant*, som ett bland otaliga kapitel i den tyska kulturens förfallshistoria.[83] Med nazisterna kom nya värden, en ny mentalitet. »Borgerligheten smulades sönder, kyrkan trängdes tillbaka, samhället likriktades, och arbetarnas organisationer föllo som mogna frukter i nazisternas händer«, skrev Fredborg. När Tysklands kristna grundval rämnade fanns det inget som kunde hejda den nya naturreligionen, »ett blodets, styrkans och tyskhetens evangelium«. Fredborg dolde inte sin vämjelse över detta återfall i barbari. En vind från Hávamál och vikingatid slår emot oss, konstaterade han.[84]

»Hitlers rörelse är icke endast en indirekt följd av Versailles utan måste också anses vara ett uttryck för väsentliga sidor i tyskt väsen«, fastslog Fredborg i sina försök att finna roten till Tysklands olycka. I nazismen drevs många av dessa destruktiva drag i den tyska nationalkaraktären till sin spets, framför allt den preussiska andan. När detta är sagt, inskärpte Fredborg, måste en av eftervärldens viktigaste uppgifter bli att upprätthålla rågången mellan tyskar och nazister, även om det kommer att ta lång tid innan det tyska folket tillfrisknar.[85] Fredborg hyste emellertid hopp inför framtiden. »Det andra Tyskland«, kuvat och tillbakapressat, trädde fram i skepnad av en splittrad opposition mot nazismen. Störst förhoppning satte han till monarkisterna, kanske främst för att han själv pläderade för en renässans för det konstitutionella kungadömet.[86] Däremot hade han föga till övers för kommunisterna, och betonade snarare likheterna mellan dem och nazisterna.[87]

Bakom stålvallen recenserades i stort uppslagna artiklar i alla större tidningar under hösten 1943. Trots en koncentration på dagspolitiken kan man identifiera åtminstone två bredare teman som berördes, framtidsfrågan och nazismens samhällssystem. Den ödesdigra frågan om hur Tyskland och den europeiska kontinenten skulle gestaltas efter kriget togs upp av i stort sett alla recensenter. Nästan ingen underlät att diskutera Fredborgs visioner om en renässans för monarkierna i efterkrigstidens Europa, men med undantag av den konservativa pressen föll inte dessa idéer i god jord.[88] Överhuvudtaget talade sig få varma för den gamla kontinenten. »Vad Norden beträffar«, skrev exempelvis *Stockholms-Tidningen*, »går dess främsta förbindelsevägar över de stora haven. Det är atlantiskt, ej kontinentaleuropeiskt.«[89]

Större hopp sattes då till den inhemska oppositionen. Den dis-

tinkta åtskillnad som upprätthölls mellan nazister och tyskar i *Bakom stålvallen* var särskilt välkommen. Det tydliga ställningstagandet mot alla tankar om kollektiv skuld gav likaså Fredborg erkänsla.[90] Avvikande röster hördes ibland, kanske främst från *Handelstidningen*, som frågade sig om man kunde skilja nazismen från det tyska folket.[91]

Nazismen och det nazistiska samhällssystemet fäste recensenterna också sin uppmärksamhet vid. Visserligen menade somliga att ämnet sedan länge borde vara uttömt, men männen i Berlin fortsatte att utöva stark dragningskraft på fantasin.[92] Fredborgs beskrivning av rivalitet och ineffektivitet i Nazityskland ansågs mycket träffande. Den ständiga spänningen mellan fientliga maktgrupper vittnade om ett i grunden korrupt system. Propagandan, lögnerna, eufemismerna – kort sagt, den oerhörda klyftan mellan sken och verklighet – bar syn för sägen. Gillande citerades Fredborgs ord om att hedersbegreppet hade slagits sönder och att brutaliteten gjort sitt segertåg.[93] »Det förefaller, som om just de svagheter – korruption och inkompetenskult – som man, och detta stundom ej utan skäl, plägar tillvita den parlamentariska demokratien, förekomma i vida värre och oblygare former inom diktaturerna«, slog Arvid Fredborgs egen tidning fast.[94] Det var inte bara våldet och kriget som fick de att ta avstånd från Nazityskland. En vidare lärdom var att demokratin som princip hade långt bättre förutsättningar än diktaturen att skapa ett välfungerande samhälle.

Sammantaget representerade nationalsocialismen för både Fredborg och recensenterna ett återfall i okultur. Ursprunget stod att söka i preussiska dygder. Tyskar och nazister skulle hållas åtskilda och inte dömas kollektivt. Ett intressant inslag var kritiken mot den korruption och ineffektivitet som det nazistiska systemet hade alstrat.

Konrad Heidens *Der Führer* uppmärksammades på många håll när den utkom på svenska under senhösten 1944. Boken erbjöd den hittills mest uttömmande biografin över Hitler och den mest fullödiga beskrivningen av nazistpartiets väg till makten. Som tysk journalist hade författaren följt Hitler på nära håll, vilket tilltalade en publik som i bästa fall hade fått förlita sig på andrahandsreferat. Även om Heiden gjorde halt i mitten av 1930-talet kunde han tillmötesgå samtidens stora intresse för ögonblicksbilder inifrån Tredje riket.[95]

Hitlers person ägnades stort utrymme i de svenska recensioner-

na. Han var en man fylld av hat, förakt och vrede, hans gärning var präglad av falska löften och felslagna profetior. Med virtuos propagandakonst väckte och underblåste han massans lidelser. Hans tal var ett kaotiskt flöde av motsägelser och paradoxer som vädjade till de rotlösa tyskarnas mest primitiva instinkter.[96] Nazismen som ideologi bedömdes på samma sätt som Hitler. »Hela ›läran‹ är ju inget annat än ett sammelsurium av virriga idéer och cyniskt uträknade spekulationer i massenfald och masslidelser«, skrev *Göteborgs Morgonpost* i sin anmälan av Heidens bok. Nationalsocialismen var bara en ny uttrycksform för mycket äldre tyska företeelser.[97]

Även här återkommer alltså flera av de grundläggande föreställningarna om nazismen. För det första har vi att göra med irrationalism och oförnuft. Nationalsocialismen var ett utslag av känslorus och okontrollerat begär. För det andra innebar nazismen ett brott i civilisationens evolution, ett nihilistiskt uppror mot västerlandets hävdvunna kultur- och rättstraditioner. Med Hitler och hans anhang hade ett stort europeiskt kulturfolk dragits i fördärvet. Slutligen återfanns orsakerna till nazismen i Tysklands historia. Militarismen, preusseriet och den storvulna nationalismen var de utvecklingslinjer som hade kulminerat i Tredje riket. Det var ämnen som skulle utforskas med större frenesi de kommande åren.

Tiden som följde på fredsslutet 1945 präglades i Tyskland av armod, förnedring och kamp för brödfödan. Trots den materiella nöden fördes bland ruinerna emellertid en intensiv och häpnadsväckande vital debatt om tyskarnas skuld i nazisternas illdåd och nazismens rötter i tysk historia. Redan innan kriget var till ända hade den nationella rannsakningen påbörjats i exil, men en mer genomgripande självprövning kom först igång under dessa år. Referat och recensioner i svensk press vittnade om aktiviteten och diskussionsviljan i det södra grannlandet, och några av de viktigaste bidragen kom ut i svensk översättning. Ofta rörde det sig om lärda verk, författade av ledande humanister och tänkare. Även skuldfrågan i mer konkret bemärkelse togs upp till behandling under denna period. Nürnbergprocessen mot de ledande nazisterna följdes på nära håll i Sverige och resulterade i flera reportageböcker. Under ett kort skede fördes en ivrig diskussion om dessa frågor innan kalla kriget och de två nya tyska staterna förde in andra frågor i centrum. Det gällde både i Tyskland och i Sverige.[98]

Till de viktiga verken om den tyska skuldfrågan som publicerades i svensk språkdräkt hörde teologen Karl Barths *Tyskarna och vi* (1945) och filosofen Karl Jaspers *Den tyska skuldfrågan* (1947).[99] Jämte Jaspers bok var historikern Friedrich Meineckes *Den tyska katastrofen* (svensk översättning 1947) det mest betydelsefulla inlägget i Tyskland. Som arvtagare till Leopold von Ranke och redaktör för *Historische Zeitschrift* under flera årtionden framstod Meinecke som den tyska historievetenskapens *Altmeister,* en lärd humanist som var vida läst även i Sverige och som vann uppskattning långt utanför fackhistorikernas skrå. Meineckes ideologiska utvecklingen hade gått från stark beundran av Bismarck under kejsardömet över en förnuftsrepublikansk hållning under Weimarrepubliken till motstånd mot nazismen under Tredje riket. Den åldrade Meinecke som skrev *Den tyska katastrofen* framträdde som nationalliberal med djup respekt för den tyska humanistiska traditionen och det borgerliga samhällets institutioner.[100]

I sin bok satte Friedrich Meinecke in »den tyska katastrofen« i ett stort historiskt sammanhang. Bokens inledande kapitel ägnades åt att belysa de historiska rötterna till Tredje riket. I Jacob Burckhardts efterföljd såg han upprinnelsen i massmänniskans tillblivelse och upplösningen av de gamla samhällsbanden. Den socialistiska och den nationella rörelsen, 1800-talets båda stora vågor, fångade upp de rotlösa och smälte under 1900-talet samman till en ödesdiger legering. Enligt Meinecke var detta en utveckling som kännetecknade hela västerlandet, men på samma gång inskärpte han de specifika inslagen i den tyska traditionen.[101] Under inverkan av den fatala preussiska militarismen hade balansen mellan ande och makt rubbats i Tyskland och banat väg för nationalsocialismen, »arvtagare till och fortplantare av en stor och skön preussisk tradition«.[102]

Meinecke instämde i beskrivningen av nazismen som en nihilistisk revolution, en seger för vad han kallade »mass-machiavellismen«.[103] Här blottlades emellertid inre spänningar hos Meinecke. Ty samtidigt som han spårade ursprunget till nazismen i aggressiv preussisk militarism, massamhällets framväxt och det högre borgerskapets maktberusning tenderade han i slutet av sin bok att frånkänna tyskarna all del i skulden. Nazisterna beskrevs som en grupp våghalsiga svindlare som inte kunde tillerkännas någon högre historisk rang:

> Hur skakande och beklämmande det än är, att en förbrytarklubb i tolv år lyckades tvinga tyska folket att följa sig och bibringade stora delar av folket den tron, att det följde en stor »idé«, så rymmer dock själva detta faktum också ett lugnande och trösterikt element. Det tyska folket hade inte insjuknat på grund av en inneboende kriminell mentalitet, utan det led endast av en svår engångsinfektion, vållad av ett utifrån kommande gift.[104]

Denna klyvnad i Meineckes resonemang framskymtade då och då i de erkännsamma svenska recensionerna. Knut Petersson klargjorde i sin anmälan av det tyska originalet att Hitler förvisso var en historisk tillfällighet, men att han var en exponent för en olycklig tysk maktmentalitet och att det var nödvändigt att rensa Tyskland från Hitlerpesten. I likhet med andra artikelförfattare uppehöll han sig främst vid Meineckes historiska analys av nazismens rötter. Petersson fann att skildringen av nationalsocialismens bakgrund var mycket rättvisande. Framför allt lyfte han fram tesen att 1800-talets båda dominerade rörelser, nationalismen och socialismen, hade löpt samman i nationalsocialismen. Med den hade en ny och omstörtande faktor gjort sitt inträde på scenen, fullt benägen att utnyttja statsmakten för sina subversiva syften. Idén övertygade inte bara Knut Petersson. Flera skribenter menade att denna insikt var nödvändig för att förstå hur nazisterna hade lyckats bemäktiga sig ett kulturland som Tyskland.[105]

I en brett anlagd recension gick Jean Braconier skarpt till rätta med den ohämmade tyska nationalismen. Nationalism var självfallet inte något exklusivt tyskt och kunde i sunda doser inte heller undvaras, men i Tyskland tog den sig extrema uttryck. Nazisternas antisemitism, omnämnd endast i förbigående, var i stort underordnad det överdrivna nationella bejakandet. Överhuvudtaget tog flera fasta på Meineckes beskrivning av nazismen som en chauvinistisk rörelse.[106]

Det rådde enighet om att den preussiska militarismen var av avgörande betydelse om man skulle teckna nazismens historia. Preusseriet och kadaverdisciplinen var ett beklagansvärt drag i den tyska historien. Den aggressiva militarismen hade genomsyrat det tyska samhället sedan slutet av 1800-talet, och nazismen var både en produkt av och en arvtagare till Preussen. Det var en ståndpunkt som

också Meinecke förfäktade, men de svenska recensenterna framhöll den i än högre grad än vad han hade gjort.[107]

Friedrich Meinecke bar på en ljus bild av det tyska 1800-talet. Som historiker hade han själv skildrat Tysklands övergång från *Kulturnation* till *Staatsnation*, och epoken mellan Napoleonkrigen och riksenandet 1871 framstod som en guldålder för honom. Det återspeglades i *Den tyska katastrofen*. I sina utfall mot masskultur och teknik röjde han sina konservativa sympatier, som vanligen inte fann någon nåd bland de svenskar som uppmärksammade hans verk. Däremot delade man Meineckes uppfattning att Hitlers maktövertagande oåterkalleligen hade tillintetgjort tidigare generationers framsteg. Nazisterna hade slutligen ändat det liberala samhällets evolutionsprocess och dragit ned Tyskland i katastrofens avgrund.[108]

Återigen förekom alltså samma föreställningar om nazismen. Det var ett fenomen karakteriserat av maktmentalitet, chauvinism och preussisk järndisciplin, en revolutionär rörelse med nihilistiska förtecken. Genom att hänsynslöst utnyttja strömningar i tiden hade de brutit med tysk humanism och västerlandets demokratiska värden och bragt det borgerliga samhället över ända. 1800-talets liberala utveckling hade med dem nått sin definitiva slutpunkt och Tyskland hade slungats tillbaka i barbariet. De bakomliggande orsakerna hade Meinecke utrett med större auktoritet än någon annan. Han hade visserligen framhävt sammansmältningen mellan nationalism och socialism som en betydande allmän faktor som inte var specifik för Tyskland. Han hade också talat om hitlerismen som en utländsk förbrytarliga. Men kärnan i hans budskap var någonting annat. Nationalsocialismen framstod trots allt som en strömning med ursprung i den tyska traditionen. Utan militarismen och de preussiska dygderna stod nazismen inte att förklara. De svenska kommentatorerna delade hans syn.

Max Picard, schweizisk läkare och skriftställare, kan tjäna som exempel på de psykologiska och kulturfilosofiska analyser av nazismen som var vanliga vid denna tid. År 1946 utkom hans *Hitler in uns selbst* som samma år översattes till svenska. Den hade inte alls samma intellektuella tyngd som Meineckes, Jaspers eller Barths skrifter, utan representerade snarare den ganska stora mängd populära uttolkningar som utkom dessa år.[109]

I *Hitler inom oss själva* såg Picard nationalsocialismen som den yttersta konsekvensen av den allmänt utbredda själssplittring som gjorde den moderna människan till ett offer för vilseledande suggestioner och politiska charlataner. Långt före 1933 hade hon följaktligen haft den hitlerska andan inom sig och denna bacill hade besmittat dikt, konst och vetenskap under en hel epok. Nazismens nederlag var bara en temporär frist och i allt väsentligt bestod grundproblemen.[110] När *Hitler inom oss själva* anmäldes kunde recensenterna ge Picard rätt på en punkt: samtiden led på många sätt brist på sammanhang och människan var rådvill i en tid av diskontinuitet. Däremot frågade de sig om han verkligen tillförde något i sin analys av nazismens egenart. Att vara splittrad och sakna djupare allvar var trots allt något annat än att vara nazist.[111]

Mottagandet av Max Picards bok röjde en utpräglad ovilja från svensk sida mot att betrakta nationalsocialismen som ett resultat av en allmän psykologisk belägenhet i västerlandet. Nazismen kunde inte reduceras till en exponent för ett modernt själstillstånd eller en allmän vantrivsel i kulturen. Upprinnelsen måste sökas i något mycket mer konkret: politiska ideal, andliga traditioner, historiska utvecklingsstråk. Det var en uppfattning som var helt i linje med receptionen av övrig litteratur om nationalsocialismen vid denna tid. Recensionerna av Meineckes bok hade till exempel förstärkt tolkningen att nazismen hade sina rötter i vissa tyska traditioner. I militarism, irrationalism och preussisk chauvinism såg svenskarna förelöparna till Tredje riket.

Några år efter krigsslutet stod det klart att ett nytt Tyskland höll på utvecklas. De allierades ockupationszoner fördes samman till två statsbildningar 1949 och det delade Tyskland blev kalla krigets första valplats. I storpolitikens skugga kämpade de husvilla tyskarna för att klara livhanken. I takt med dessa förändringar försköts debattens tyngdpunkt. Reportage och samhällsanalyser – vanliga genrer under denna period – uppehöll sig vid vardagsliv, politiska processer och den uppblossande stormaktskonflikten. Om nazismen fördes på tal var det framför allt i samband den ofullgångna uppgörelsen med det förflutna. De mer abstrakta resonemangen om skuld och historisk kontinuitet var inte alls lika framträdande. När 1940-tal övergick i 1950-tal hade man i stort sett upphört att publicera böcker och artiklar om nazismen. Tysklandsfrågan väckte alltfort

uppmärksamhet, men frågorna var andra och likaså tongångarna.[112]

Förutsättningar för en analys av nazismbegreppets innebörd förändrades med andra ord under det sena 1940-talet. Som konkret hotbild och historiskt problem hade nationalsocialismen försvunnit ur blickfånget. Nazismen förblev likväl ett memento i kalla krigets värld, en uppfordrande erinran om en potentiell återkomst. Den nya inriktningen kan konkretiseras med två kortare exempel.

I augusti 1947 recenserades Karl Poppers *The Open Society and Its Enemies* i *Dagens Nyheter*. Bakom artikeln »Totalitära idéer genom tiderna« stod chefredaktör Herbert Tingsten. Han menade att man här hade att göra med »en av de mest lysande och väsentliga idéhistoriska undersökningar som utkommit sedan årtionden«. Utgångspunkten för Poppers bok var den historiska förekomsten av ett slutet samhälle, där människans uppträdande och samhällets liv helt och hållet var reglerat genom trosföreställningar och konventioner. I kontrast till detta ställdes »det öppna samhället«, som utmärktes av förnuftsmässig tro, individens självständighet och en övertygelse om att samhällsutvecklingen inte är bunden av ett överhistoriskt öde. Enligt Popper förelåg det alltid ett hot om en återgång till ett slutet samhälle, dels genom utopier som skildrar en fulländad ordning, dels genom en historicism som utger sig för att fastställa utvecklingens obönhörliga gång. Människorna framställs som marionetter som berövats all sin frihet och allt sitt ansvar. »Det slutna samhällets ideologer är de verkliga reaktionärerna«, framhöll Tingsten i sin anmälan.[113]

Måltavla för Poppers filosofiska kritik var i första hand Platon, Hegel och Marx, varav Tingsten främst ägnade sig åt de förstnämnda. Det blev här uppenbart att han menade att den stora behållningen av Poppers verk låg i genomlysningen av de totalitära ideologiernas historiska ursprung. Platon betraktades följdriktigt som en föregångare till nazismen. I likhet med den tyska rörelsen hade den grekiske filosofen omhuldat en raslära, hyllat en ledarprincip och satt likhetstecken mellan moral och handlande i statens intresse. För honom blev detta slutna samhälle ett förverkligande av absoluta idéer. Hegel å sin sida konstruerade en åskådning där historiens obevekliga lagar hämmade människans frihet och ansvarskänsla, menade Tingsten med Popper. Kärnan i denna förkunnelse var »vördnaden för makten och framgången, för staten och kriget«:

> På skilda vägar har därför Hegels filosofi blivit inspiratören framför andra av samtidens totalitära riktningar och regimer. Hegel, liksom Platon, använder honnörsord såsom frihet och rättvisa, men ger dem en mening som helt avviker från och snarast är rakt motsatt den brukliga; på samma sätt har fascism, nazism och kommunism gått till väga då det gällt att framställa förtryck och likriktning såsom frihet, godtycke såsom rättvisa och diktatur som demokrati.[114]

Herbert Tingsten hade redan under mellankrigstiden framträtt som en av Sveriges ledande experter på de moderna ideologierna. I flera böcker, bland annat *Den nationella diktaturen* (1936) och *De konservativa idéerna* (1939), hade han analyserat nationalsocialismen och slutit sig till att den till sin kärna var ett antiintellektualistiskt, reaktionärt och mytiskt fenomen som stod i direkt opposition till upplysning och förnuft. Efter andra världskrigets utbrott reviderade han i viss mån uppfattningen att nazismen skulle vara ett utslag av extremkonservatism, men stod ändå fast vid huvudpunkterna i sin karakteristik.[115] Under 1940-talets sista år gick Tingsten samtidigt i bräschen för en nylansering av totalitarismteorin på svensk botten. Hos Popper fann han en sann åsiktsfrände, en man som övertygande klargjorde nazismens filosofiska släktskap med andra motståndare till det öppna samhället. Tingsten anknöt sällan direkt till den internationella debatt om totalitarismen som kom igång åren kring 1950. Men den gav honom ett slags intellektuellt fundament att stå på när han fortsatte sina antikommunistiska kampanjer på ett liknande sätt som han tidigare hade gått till attack mot nazism och fascism. Totalitarismtesen hindrade emellertid inte Tingsten från att fortsätta att förfäkta uppfattningen att nazismen var en politisk utlöpare av den tyska romantiken.[116]

Genom att nazismen åren kring 1950 blev en viktig beståndsdel i totalitarismteorin fortsatte den att gäcka det politiska medvetandet och stimulera den ideologiska debatten. Samtidigt mottogs oroväckande signaler från de tyska ockupationszonerna. Nazismen var visserligen död men tyskarna vägrade att erkänna sin del i ansvaret. Det var en slutsats som många svenska resenärer och reportrar drog efter att ha besökt det södra grannlandet under 1940-talets senare hälft. De gav uttryck för en påtaglig rädsla för en nazistisk restaura-

tion, för att det under en alltmer välpolerad yta dolde sig bruna avlagringar.[117]

Reaktionerna på Hjalmar Schachts bok *Vidräkning med Hitler* (på svenska 1949) fogade sig väl in i detta mönster. Schacht var ekonom och hade haft flera betydande uppdrag i Tredje riket, bland annat som ekonomiminister och finansiellt ansvarig för den tyska återupprustningen. Eftersom han umgicks i kretsen av konservativa motståndsmän sattes han i koncentrationsläger efter attentatet mot Hitler i juli 1944. Han frikändes senare i Nürnbergprocessen. I apologin *Vidräkning med Hitler* svor sig Schacht helt fri och argumenterade för det orättfärdiga i alla anklagelser mot honom.[118]

I recensionerna av Schachts bok manifesterades ett stort mått av samstämmighet. Det man hade att göra med var en brett upplagd plaidoyer i egen sak, ett exempel på monumental egocentricitet och förmåga att snedvrida fakta så att de passade författarens egen mall. Boken var en röra av halvlögner och halvsanningar som blott syftade till att rentvå Schacht själv, menade de svenska recensenterna. Schacht beskrevs som blind och självtillräcklig, som en man som »upplevt så mycket och förstått så litet«, som Ulf Brandell avslutade sin anmälan i *Dagens Nyheter*. Angreppen riktade sig främst mot Schacht personligen och hans apologetiska hållning. Samtidigt framträdde han som symbol för den misslyckade upprensningen efter kriget. Om en man som Hjalmar Schacht, själv högt uppsatt i Tredje riket, kunde frikännas och fritt få propagera för en återgång till ordningen före 1918, hur var det då ställt med landet och med den stora bruna massan? De allierades denazifieringen hade varit ofullgången och omskolningen riskerade att bli ett fiasko. Schachts oförmåga att ens antydningsvis vidgå sin del i skulden talade sitt tydliga språk, menade recensenterna.[119]

I slutet av 1940-talet diskuterades nazismen i kalla krigets slagskugga. Den uppseglande världskonflikten styrde in tankarna på andra banor, och de frågor som bara några år tidigare varit brännande heta hade nu nära nog övergivits. Nazismens essens, varifrån den kom och hur den skulle förstås, var inte ett ämne som längre diskuterades. Inte heller rannsakade man Tysklands ideologiska traditioner. Snarare hyste man farhågor för att nazismen hade överlevt de allierades utrotningsförsök, att det nya Tyskland som tog form inte skulle vara så nytt när allt kom omkring.

De föreställningar om nationalsocialismen som förekom i detta skede var varken särskilt nya eller särskilt distinkta. Det grep tillbaka på det nazismbegrepp som mejslats ut de föregående åren. I det avslutande avsnittet skall jag samla mig till en karakteristik av den nazistiska erfarenheten.

Den nazistiska erfarenheten

Den nazistiska erfarenheten var starkt förnimbar åren efter andra världskriget. Dess innebörd har kunnat extraheras ur de stora mängder skrifter som publicerades: ordböcker och encyklopedier, dags- och kvällstidningar, politiska och intellektuella analyser. Det är angeläget att avslutningsvis sammanfatta de utmärkande dragen och diskutera det svenska fallet mot en internationell bakgrund.

Svenska erfarenheter av nazismen

Inledningsvis kan man konstatera att analysen av nazismbegreppet visade på ett stort mått av samstämmighet. De föreställningar om nationalsocialismen som återfanns under den tidiga svenska efterkrigstiden, vare sig de kom till uttryck i uppslagsverk, tidningsartiklar eller monografier, konvergerade mot samma innehållsliga kärna. I en mening förefaller innebörden av begreppet ha varit oomstritt. Eftersom lejonparten av de svenska tolkningarna rymdes i samma fåra kan man med större anspråk formulera en generell karakteristik av den nazistiska erfarenhetens innehåll.[120]

Ett sätt att blottlägga den nazistiska erfarenheten är att låta den sönderfalla i tre beståndsdelar: egenskaper, genealogier och negationer. Tillsammans bildar de en typologi över nazismen, en provkarta av möjliga förståelseformer under den tidiga efterkrigstiden. Den kan i sin tur relateras till andra tolkningar av nationalsocialismen, både i Sverige och internationellt.

Bland nazismens *egenskaper* utmärkte sig nationalismen. Nationalsocialismen var en i allra högsta grad nationalistisk ideologi, en politisk rörelse och ideologisk åskådning som satte nationen i första rummet. Den våldsamma raspolitik som kännetecknade nationalsocialismen, inklusive dess antisemitism, sågs som konsekvenser

av nationalismen och inte som en primär egenskap. Det gjorde däremot irrationalismen som stod som samlingsbeteckning för flera sidor av nazismen. Först och främst handlade det om ideologins själva credo, dess bekännelse till handlingskraft och känslor snarare än förnuft och tanke. Men det gällde även nazisternas böjelse för suggestioner och instinkter, för propaganda och agitation. Irrationalism kunde också beteckna det faktum att nationalsocialismen inte var en koherent tankeskola utan ett sammelsurium av hugskott, nycker och vantolkningar. Nazismen sågs därutöver som ett brott i civilisationens utveckling, ett hänsynslöst uppror mot västerlandets moraliska och kulturella seder. Besläktad med tanken om nationalsocialismen som återfall i barbariet var uppfattningen att den var en våldslära, en ideologi med kriget och terrorn som mål likaväl som medel.

En egenskap var ändå överordnad de andra: nazismen var en tysk företeelse. I bakgrundsteckningar och historiska exposéer leddes nazismen tillbaka till tyska traditioner. Den hade uppstått på tysk botten, hämtat näring ur tyska förhållanden och associerades helt igenom med Tyskland. Nazismens *genealogi* var sålunda inget tvisteämne. Ursprunget stod att söka i en lång tysk tradition av militarism och preusseri, romantik och motupplysning – ideal och tankelinjer som sammantagna predisponerade maktberusning, obskurantism och kadaverdisciplin. Intellektuellt söktes upprinnelsen i tolkningar eller misstolkningar av övermänniskotillskyndare som Nietzsche, rasteoretiker som Gobineau och Chamberlain, tysknationalister som Fichte och Treitschke och historiemetafysiker som Hegel och Spengler.

I sitt standardverk över fascismens historia 1914–1945 har Stanley G. Payne utarbetat en deskriptiv typologi över fascismens karaktärsdrag. Ett viktigt inslag är det han kallar »de fascistiska negationerna«, de ideologiska antagonismer som fascismen inkorporerade och som kan användas för att indirekt bestämma ideologin.[121] På samma sätt kan jag fixera nazismens *negationer* som de kom till uttryck i Sverige. I den betydelsefulla artikeln i *Svensk Uppslagsbok* karakteriserades nationalsocialismen som »anti-intellektuell, antidemokratisk, anti-humanitär och anti-individualistisk«, en förnekare av »de moderna frihets- och sanningsidealen«. Det sammanfattar ganska väl de nazistiska negationerna, men även antirationalismen

och antiintellektualismen måste räknas dit. I mer allmänna ordalag talades det om att nationalsocialismen trädde i opposition mot hävdvunna normer. Det är betecknande att nazismen sällan sågs som en distinkt motpol till politiska grupperingar eller ideologiska ismer i Sverige. Antisocialism, antiliberalism eller antikonservatism var med andra ord inte väsentliga som negativa bestämningar.

I rekonstruktionen av erfarenhetens innebörd har de kognitiva elementen haft företräde. Obestridligen rymde den även emotiva dimensioner. Motståndet mot den utrerade nationalismen var på samma gång en förkastelsedom över extrema känslouttryck i politiken, diatriberna mot nazismens irrationalism ett partitagande för sans och besinning. Kritiken mot Preussens militarism formade sig på ett liknande sätt till ett avståndstagande från allt slags auktoritära beteenden.

De svenska erfarenheterna av nazismen kan alltså sammanfattas i en typologi av egenskaper, genealogier och negationer. Men för att sätta den svenska särarten i perspektiv krävs det en utvidgad diskussion av de skiftande internationella förståelseformerna.

Nazismen i efterkrigstidens tolkningar

Åsiktsbrytningar och skolbildningar har från första stund kännetecknat den internationella debatten om nazismen. Individ har stått mot struktur, intention mot funktion, modernitet mot reaktion, tyskt mot utländskt, kapitalism, nationalism, rasism, antisemitism, socialism, imperialism, militarism – allt har betraktats som essentiellt för att förklara nazismen. I högre grad än i andra likartade fall har samtidigt den vetenskapliga och den öppet politiska diskussionen tenderat att sammanfalla. Oenigheterna till trots har historikern Jane Caplan i en auktoritativ översikt urskilt tre huvudsakliga tolkningstraditioner (i första hand för 1900-talets förra hälft): nazismen som en form av fascism, nazismen som en specifik tysk företeelse och nazismen som en totalitär ideologi.[122]

Tanken att nazismen var en variant av fascismen återfanns redan på 1920-talet. Föreställningen uppträdde i två tappningar, en marxistisk och en icke-marxistisk. För marxisterna var fascismen en konsekvens av det kapitalistiska systemets inneboende logik. Mot bakgrund av händelseutvecklingen i Italien och Tyskland antog Ko-

minternkongressen 1935 en definition av fascismen som en öppen terrordiktatur bestående av finanskapitalets mest reaktionära, chauvinistiska och imperialistiska element. Den fick vida konsekvenser och blev bestämmande för den stora kommunistiska rörelsen före, under och efter andra världskriget, men bland mer självständiga marxistiska intellektuella diskuterades många alternativ under 1930- och 1940-talen.[123] I de flesta icke-marxistiska tolkningar var den europeiska fascismen ett resultat av irrationella reaktioner på den högt uppdrivna samhällsutvecklingen sedan 1800-talets slut. Denna historiska grundsyn var mest utbredd i konservativa kretsar men kunde också omfattas av liberaler.[124] Socialdemokraterna hade långtifrån en enhetlig syn. Merparten av de teoretiskt mer orienterade socialdemokraterna tenderade att se fascismen som latent i det kapitalistiska systemet, men undvek kommunisternas monokausala förklaringar: kapitalismen var en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för fascismen.[125]

Trots att nazismen av somliga sågs som en sorts fascism kunde nästan ingen bortse från de tyska särdragen. Denna andra tolkningstradition växte sig gradvis stark på 1930-talet, men det egentliga genomslaget kom först under och omedelbart efter andra världskriget. Då publicerades som vi har sett en mängd böcker som ville spåra nazismens rötter i den tyska historien: rationalismens och upplysningsidéernas begränsade inflytande över elitskiktet, den auktoritära staten och den prononcerade militarismen, massans benägenhet att attraheras av aggressiv nationalism och antisemitism, de starka antimodernistiska och kulturpessimistiska strömningarna. Fastän liknande tendenser fanns i omkringliggande länder hade krig, revolution och nationell förnedring utlöst den latenta extremismen i Tyskland. Nazismen var sålunda i första hand ett tyskt problem som enbart hade kunnat uppstå på tysk botten.[126]

Nationalsocialismen uppfattades i den tredje tolkningstraditionen som en totalitär rörelse. Totalitarismteorin gjorde gällande att det fanns grundläggande likheter mellan kommunismen, fascismen och nazismen. Som en mer elaborerad teori framträdde den först i kalla krigets 1950-tal, utformad av bland andra Hannah Arendt och Carl J. Friedrich. Men redan på 1920-talet hade begreppet myntats, först som ett slags positiv beskrivning av Mussolini själv, därefter för att ge namn åt det som kännetecknade den nya totala tidsåldern.[127]

Jane Caplans tredelade schema är åskådligt och pedagogiskt, men det är generalisering som i huvudsak grundar sig på vetenskapliga arbeten. Om de svenska tolkningarna av nazismen fogas in detta schema dominerar obestridligen den tyska linjen. För att urskilja särdragen i den svenska erfarenheten är Caplans uppdelning emellertid otillräcklig. För det första finns det uppenbara nationella kännemärken som påverkade hur nationalsocialismen uppfattades. Direkt erfarenhet av aggressiv nazism, antingen i form av inhemska nazistiska rörelser eller av tysk ockupation under andra världskriget, formade diskussionen, men det gjorde även geografiskt läge och de historiska relationerna till Tyskland. För det andra debatterades sällan den nazistiska ideologin i sig utan var en del av större resonemang och föreställningsvärldar. Det fordras med andra ord en vidgad ram, där svensk egenart ställs i relation till förståelsen av nationalsocialismen i andra länder och vid andra tidpunkter.

Historikern Michaela Hönicke har i sin undersökning av amerikanska tolkningar av nazismen 1933–1945 tagit de nationella omständigheterna i beaktande. De amerikanska protagonisterna var vanligen väl underkunniga om tyska förhållanden, argumenten var förhållandevis sofistikerade och åsiktsbrytningarna syftade till att avgöra vad för slags fenomen nazismen var. Hönicke urskiljer tre huvudstråk i debatten. Den första rörde nazismens rötter och om de stod att finna i tysk historisk tradition. Vidare ägnade amerikanerna mycket möda åt att komma underfund med hur omfattande den folkliga uppslutningen var och om det fanns »ett andra Tyskland«. Sist och slutligen diskuterades lärdomarna från mellankrigstiden och de amerikanska förpliktelserna inför efterkrigstiden. Bakom strävandena att förstå Nazityskland låg samtidigt starka och konkreta politiska målsättningar: nazismen skulle besegras, Tyskland renas från den nazistiska farsoten och amerikanska soldater aldrig mer behöva undsätta den gamla kontinenten.[128]

Hönickes studie demonstrerar hur nationella traditioner, historiska erfarenheter och politisk orientering präglade föreställningarna om nationalsocialismen. Den amerikanska debatten hade stora likheter med den svenska, men det fanns även betydande skillnader. I det amerikanska fallet fick diskussionen en inriktning mot hur man med politiska medel skulle kunna utrota nazismen och förhindra att den någonsin återuppstod. Det skall förstås mot bakgrund

av dels USA:s militära ställning och närvaro i Europa vid denna tidpunkt, dels de historiska erfarenheter som landet gjort som krigförande under de båda världskrigen. Förståelsen av det nazistiska fenomenet hade ett mer instrumentellt, aktivistiskt drag än i Sverige, en påminnelse om att den amerikanska maktpositionen och nutidshistorien var en annan än den svenska.

I det tyska språkområdet var tolkningarna av nazismen avsevärt mer mångfasetterade än i Sverige, ja, i jämförelse med dem framstår de svenska debatterna som påfallande enstämmiga. Germanisten Barbro Eberan, sociologen Jeffrey K. Olick och ett flertal historiker har i studier av de tyska skulddiskussionerna efter andra världskriget extraherat en uppsättning samtida förklaringar till nazismen. Av dem är det egentligen bara två som fanns representerade i en bredare svensk offentlighet. Dels – och det var den dominerande uppfattningen – att nationalsocialismen var ett uttryck för en militaristisk anda som var typisk för Tyskland och som hade sina rötter i Preussen. Dels att Tredje rikets illdåd var möjliga till följd av att den tyska historien under så lång tid präglats av traditioner som avvek från resten av Europa. Ibland tillkom en förklaring som gjorde gällande att nazismen var en sjukdom som tyskarna hade dragit på sig, men i den svenska diskussionen förekom den nästan enbart metaforiskt.[129]

Den tyska skulddebatten uppvisade i gengäld ett betydligt bredare spektrum och innehöll åtskilliga positioner som knappast fann några representanter i Sverige. Vansittartismen, tesen att det fanns ett drag i tyskarnas nationalkaraktär som predisponerade dem för grymma dåd, spelade en inte obetydlig roll i Storbritannien redan under mellankrigstiden och återkom i delar av den tyskspråkiga, huvudsakligen judiska exilpressen. I Sverige hade den däremot mycket begränsad utbredning. Även föreställningen att Hitler hade förlett det tyska folket och personligen bar ansvar för katastrofen var ytterst marginell i den svenska opinionen. Konservativa tolkningar av nazismen var nästan helt frånvarande i Sverige. I åtskilliga kristna organ i Tyskland, i protestantiska som katolska, återkom tanken att nationalsocialismen stod för ett moraliskt sammanbrott, orsakat av tilltagande sekularisering och materialism. I mer sekulär tappning kunde en likartad föreställning formuleras som att den tyska katastrofen var ett uttryck för en långt framskriden kulturkris. Hitler-

tiden blev då ett distinkt brott med en sann tysk anda, ett estetisk-humanistiskt Tyskland i Goethes anda. Ingen av dessa förklaringar, som ofta var förbundna med en konservativ åskådning, hade någon djupare förankring i svensk offentlighet, låt vara att enskilda röster kunde höras. Marxistiskt inspirerade interpretationer lyste också med sin frånvaro annat än i rent kommunistiska organ. Det var således synnerligen få som betraktade nazismen som en tysk variant av den internationella fascismen, en företeelse som endast kunde motarbetas om den kapitalistiska ordningen kastades över ända och samhällsstrukturen omdanades i grunden. I Tyskland förfäktades även tesen att nazismen var en olyckshändelse som kunde förklaras med utländska faktorer: Versaillesfördraget, världsdepressionen, eftergiftspolitiken gentemot Hitler etcetera.[130]

Idéer om nazismens ursprung var ett viktigt moment i den nazistiska erfarenheten. I jämförelse med de tyska utläggningarna begränsades de svenska till ett fåtal traditioner. Från svensk horisont betraktades nationalsocialismen primärt som en företeelse sprungen ur två tydligt tyska traditioner: den preussiska militarismen och den idealistiska romantiken. Legeringen mellan dessa båda, den våldsamma aggressionen och den himlastormande metafysiken, hade berett väg nationalsocialismen. I de fall när en mer sammanhängande förhistoria tecknades, till exempel i de mer ambitiösa encyklopediartiklarna, leddes nazismens ursprung däremot ofta tillbaka till det sena 1800-talets nationalistiska strömningar i Mellaneuropa, men i tidningar, tidskrifter och monografier dominerade mer lösliga hänvisningar till det preussiska och romantiska. Det stod i kontrast till de mångskiftande historiska förklaringar som vid samma tid debatterades på tysk mark. Nazismens upprinnelse spårades där ömsom till en barbarisk germansk forntid eller en tradition av luthersk underdånighet, ömsom till Fredrik den store, Bismarck, Hegel eller Wagner. Även om mycket av detta antyddes i Sverige var de tyska förklaringarna avsevärt mer diversifierade.[131]

Särdragen i den svenska erfarenheten framtonar ännu tydligare om de ställs i relation till andra tolkningar. Avsikten är inte att låta påskina att dessa interpretationer skulle ha varit kognitivt tillgängliga för svenskar vid den aktuella tidpunkten. Det handlar i stället om att bredda betraktelsesättet och påvisa det specifika i det svenska fallet.

Nazismens förhållande till modernitet och modernism har diskuterats med olika förtecken alltsedan mellankrigstiden. Under 1930- och 1940-talen förekom det tolkningar i vilka nationalsocialismen sågs som ett resultat av ett övermått av modernitet, antingen som att den rotlösa människan i den urbaniserade och byråkratiserade världen var ett tacksamt rov för destruktiva demagoger eller som att nazismen i sig var ett modernt fenomen, ett utflöde av industrialism och sekularisering. Ingen av dessa förståelseformer var betydelsefull i Sverige. Tvärtom uppfattades nazismen som det modernas radikala motpol: irrationell, bakåtsträvande, känslomättad, framstegsfientlig, atavistisk. Den svenska förståelsen anslöt till efterkrigsperiodens *communis opinio*: nazismen var en avvikelse från den modernitet som dominerat västerlandet. Att den kunde betraktas som en modern företeelse som bejakade en viss sorts modernitet kom aldrig på fråga. Först under 1980-talet lanserades teorier som hävdade att nazismen i många avseenden var ett högst modernt fenomen och väl i linje med andra samtida strömningar.[132]

Under efterkrigstiden, kanske framför allt under 1960- och 1970-talen, ägnades stor intellektuell kraft åt de sociala och ekonomiska förutsättningarna för nazismen. Mycket historisk och samhällsvetenskaplig forskning, med marxistisk eller icke-marxistisk inriktning, analyserade den betydelse som Tysklands sociala struktur och 1930-talsdepressionen hade haft för att bereda väg för Hitler. I populära, politiska och pedagogiska framställningar utövade dessa socioekonomiska förklaringar stort inflytande långt efter att de mist sin lyskraft i den akademiska världen.[133] I den tidiga efterkrigstidens Sverige förefaller detta betraktelsesätt emellertid ha spelat en mycket underordnad roll. Det ingick i och för sig ofta i den allmänna historiska bakgrunden, men om nazismen och den tyska katastrofen skulle förklaras ansågs inte detta vara en de avgörande faktorerna.

Få svenska uttolkare betraktade nazismen som en variant av ett större fascistiskt fenomen. I den internationella debatten har denna så kallade generiska fascismförståelse haft sina konjunkturer. I marxistiska analyser har ju fascismbegreppet varit centralt sedan mellankrigstiden, men även i icke-marxistiska sammanhang kunde det förekomma som en analytisk samlingsbeteckning. I sin inflytelserika bok *Der Faschismus in seiner Epoche* (1963) lanserade till

exempel historikern Ernst Nolte en övergripande fascismtolkning som förband den tyska nazismen, den italienska fascismen och den högerradikala franska Action française. Under 1990-talet utbildades en delvis ny fascismforskning med generiska förtecken, företrädd av historiker som Stanley G. Payne, Roger Griffin och Roger Eatwell.[134] För mitt vidkommande är det dock viktigast att konstatera att nazismen inte betraktades som en del av ett större fenomen i Sverige under den tidiga efterkrigstiden. Det var en tysk företeelse och ingenting annat än en tysk företeelse.

Nazismen var ett extremnationalistiskt fenomen. Alla var ense om det i andra världskrigets efterdyning och skulle så förbli under hela efterkrigstiden, även om det från slutet av 1970-talet ägde rum vissa tyngdpunktsförskjutningar i den vetenskapliga debatten som under 1980- och 1990-talen fick större genomslag. Det innebar förvisso inte att nationalismen tonades ned. Tvärtom framhävde man att nazismen medelst kollektiva ritualer strävat efter att gjuta nytt liv i nationen. Samtidigt betonades rasismen och antisemitismen som oundgängliga ideologiska fundament. I tolkningarna under 1940- och 1950-talen hade de närmast betraktats som subsidiära egenskaper, resultat som följde av den överordnade nationalismen. Men i takt med att förintelsen blev utgångspunkt för förståelsen av både andra världskriget och nazismen kom också antisemitismen och rasismen att inta en allt viktigare plats.[135]

Det måste understrykas att förintelsen inte var ett vitalt element i ett svenskt nazismbegrepp under tidig efterkrigstid. Det är inte samma sak som att svenskarna var okunniga om nationalsocialisternas judeutrotning. Redan i oktober 1942 hade *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* publicerat en stort uppslagen artikel om utrotningskriget mot judarna, signerad historikern Hugo Valentin. Under krigets två sista år belystes frågan i åtskilliga tidningar och tidskrifter. När nazisternas koncentrations- och förintelseläger öppnades 1945 väckte det stor uppmärksamhet och framkallade häftiga känslor av avsky i den svenska opinionen.[136] Ändå var antisemitismen inte en primär egenskap när nazismen skulle förklaras och judeutrotningen var bara en aspekt av andra världskriget. Den tyska nationalismen överskuggade dem båda. En viktig förklaring, framförd av historikern Peter Novick i ett betydelsefullt arbete, var att förintelsen inte existerade som självständig konception under de första

efterkrigsdecennierna. Det var först under 1900-talets sista skede som den växte fram som en avgränsad företeelse, med sin speciella symboliska kraft och moraliska implikation.[137]

Sammantaget är det uppenbart att den svenska förståelsen av nazismen begränsades till en liten del av tolkningsspektrumet. Detta innebar inte att man från svenskt håll hade kunnat anamma andra synsätt; det instrumentarium som stod till buds för att begripliggöra nazismen var bestämt av de historiska faktorer, konkreta upplevelser och kognitiva traditioner som vid denna tidpunkt var de förhärskande i Sverige. En betydelsefull iakttagelse är dessutom att de svenska tolkningarna aldrig anslöt sig till politiska och intellektuella strömningar som i sig själva kunde associeras med nationalsocialismen. Således avfärdades konservativa, metafysiska, religiösa, civilisationskritiska och masspsykologiska utgångspunkter som giltiga grundvalar för en förståelse av nationalsocialismen, i varje fall i den dominerande delen av offentligheten som här har stått i blickfältet. Eftersom de tongivande analyserna enbart grundades på vedertagen, rationell argumentation utmanades aldrig tolkningen av den nazistiska erfarenheten.

I detta kapitel har innebörden av den nazistiska erfarenheten i Sverige under tidig efterkrigstid stått i förgrunden. De följande tre kapitlen kommer att fördjupa denna dimension, men än mer uppehålla sig vid nazismens sensmoral och hur den präglade efterkrigsvärlden.

III.

Nazismen som stigma

I Amerika har majoriteten dragit en skräckinjagande cirkel kring tanken. Författaren kan röra sig fritt så länge han stannar inom dess gränser, men ve honom om han vågar gå utanför den! Att brännas på bål behöver han inte frukta, men han utsätts för tråkigheter av alla slag och för ständig förföljelse. [...] De som klandrar honom uttrycker sig högljutt, medan de som tänker som han men saknar hans mod tiger och drar sig undan. Den dagliga kraftansträngningen får honom att svikta till slut, han ger vika och sjunker tillbaka i tystnaden, som om han kände samvetskval över att ha sagt sanningen.

Alexis de Tocqueville, O*m demokratin i Amerika* (1835–1840)

Zarah Leander (1907–1981).

Under de första fredsåren gick Europa i närkamp med sitt eget förflutna. Uppgörelserna hade inletts när stridshandlingar ännu pågick, men en verklig konfrontation med andra världskrigets illgärningar kunde inte påbörjas förrän Tyskland kapitulerat i maj 1945. Även om skeendet varierade från land till land kan man i efterhand urskilja tre sammantvinnade spår som processen följde under den tidiga efterkrigstiden, ett politiskt, ett rättsligt och ett kulturellt.[1]

Den *politiska* bearbetningen var den mest genomgripande. Viktiga riktlinjer drogs upp vid de allierades stormaktskonferenser i Teheran, Jalta och Potsdam. Ett överordnat mål i både östra och västra Europa var att först demontera resterna av de fascistiska regimerna för att därefter omvandla statssystemen i önskad ideologisk riktning. Den politiska konfrontationen inbegrep även det som i de tyska ockupationszonerna gick under namnet denazifiering, en process som omfattade en upplösning av nazistiska organisationer, ett förbud mot nazistiska partier och en utrensning av nazistsympatisörer ur offentliga institutioner.[2]

En betydelsefull utlöpare av de politiska processerna var de *rättsliga* uppgörelserna. Sinnebilden är Nürnbergprocessen 1945–1946, den internationella rättegången mot det överlevande nazistiska ledarskapet. På tysk mark och i andra delar av Europa ställdes samtidigt många andra inför rätta i större och mindre tribunaler; det danska *retsopgøret* och det norska *rettsoppgjøret* är bara två exempel bland många. Direkt i anslutning till krigsslutet förekom därutöver utomrättsliga lynchjustiser mot kollaboratörer och quislingar. Ett mindre konfrontatoriskt inslag i den rättsliga bearbetningen var de nya konstitutioner som utarbetades i flera länder under 1940-talets senare skede.[3]

Under de första efterkrigsåren ägde också olika former av *kulturella* uppgörelser rum. En begränsad men betydelsefull skara gav sig

hän åt debatt, kritik och självprövning under de första efterkrigsåren. I nyskrivna dramer, nyproducerade filmer och nygrundade tidskrifter gick man till botten med krigsårens upplevelser. Debatterna formade sig till konstnärliga och filosofiska rannsakningar av det nazistiska arvet. I takt med att gamla ideal prövades och befanns obsoleta kunde nya rycka fram.[4]

Uppgörelserna klingade emellertid snabbt av i 1940-talets slutskede. De hade varit som mest intensiva under de första åren av fred, men redan 1947–1948 mattades de av. I stället kan man se hur en gemensam nationell förståelse av andra världskrigets grundlades i alla europeiska länder vid denna tidpunkt. Etienne François har karakteriserat dessa berättelser om kriget som *patriotiska*. Med det menade han att tolkningarna tog form av försvarstal för den egna saken, det egna folket, det egna handlandet under kriget. Man gjorde gällande att segern över nazismen väsentligen kunde tillskrivas den egna insatsen, vare sig man åberopade det egna landets motståndsrörelse, militära insatser eller enastående samhällssystem. Betraktelsesättet var nationellt och argumentationen hämtade sin kraft ur ett egenrättfärdigt etos: krigsåren hade sannerligen inneburit umbäranden och uppoffringar, men genom att ståndaktigt hålla fast vid de ideal vi trodde på lyckades vi hålla den främmande härskarmakten stången. Även i länder som hade haft starka nazistiska eller fascistiska organisationer såg man dem efter 1945 ofta som en utländsk förbrytarliga som hade gjort sig till herre över det egna folket. Utan att förringa olikheterna mellan Väst- och Östeuropa kan man alltså hävda att de nationella berättelserna om andra världskriget förenades av en patriotism som rättfärdigade den gällande ordningen och tog den egna samhällsåskådningen i försvar.[5]

Det har inte saknats förklaringar till denna scenförändring. I många av Europas länder hade krigets framfart trasat sönder den sociala samhörigheten och raserat den mellanmänskliga tilliten. Här erbjöd de nya patriotiska berättelserna en bot. De bidrog till att homogenisera och stabilisera, att försona och förena, att skänka de oerhörda offren en mening, de omgestaltade nationerna en ny identitet och de överlevande en löftesrik framtid. Förutsättningen var en mangrann uppslutning bakom ett nationellt samförstånd och en biläggning av de strider som kriget underblåst. Historikern Norbert Frei har för Västtysklands vidkommande menat att ett slags

Vergangenheitspolitik vidtog åren omkring 1950: de allierades denazifieringsprocesser avbröts, dömda nazister benådades och inlemmades på nytt i samhället samtidigt som ytterlighetspartier på höger- och vänsterflanken förbjöds. Syftet var att glömma, normalisera och stärka uppslutningen bakom nya värden som social marknadsekonomi, västorientering och antitotalitarism. Även om Förbundsrepubliken var ett särfall kan man skönja liknande förlopp i andra västeuropeiska länder. Historikern Tony Judt har hävdat att den samfällda glömskan var en förutsättning för att rekonstruera Europa efter andra världskriget: européerna lyckades ekonomiskt och politiskt gjuta nytt liv i kontinenten genom att lägga det nära förflutna bakom sig på samma gång som en moralisk och kulturell vitalisering krävde att de drog lärdom av just detta förflutna.[6]

Sverige förekommer nästan aldrig i den internationella diskussionen om uppgörelserna efter andra världskriget. Det är som att det faktum att landet var neutralt och aldrig ockuperades av Nazityskland innebär att det inte ägde rum några konfrontationer eller prövningar. Det är inte riktigt sant. Den svenska utvecklingen följde i stort samma rytm som den allmäneuropeiska.[7]

Upprensning i folkhemmet

»Hemmanazisterna blott ett irritationsmoment« löd rubriken på en artikel i *Svenska Dagbladet* i oktober 1945. Bakom orden stod utrikesminister Östen Undén. I ett tal inför Örebro arbetarkommun hade han klargjort regeringens ståndpunkt i frågan om de kvarvarande svenska nazisterna. Krav hade rests från olika instanser, inte minst från arbetarrörelsen, att myndigheterna borde ingripa och en gång för alla rensa ut dem. Ämnet hade aktualiserats av processen mot tidningen *Dagsposten*, då två välkända svenska nazisympatisörer, huvudredaktören Teodor Telander och utrikesredaktören Rütger Essén, friats från anklagelser om att ha tagit emot ekonomiskt stöd från Tyskland. Undén menade att ett större ingripande mot svenska nazister var förenat med en rad praktiska och principiella problem. Det största problemet var emellertid att de svenska nationalsocialisterna inte utgjorde ett problem, blott ett irritationsmoment. De hade aldrig varit särskilt talrika, de hade aldrig haft något

inflytande och Hitlerväldets fall hade inneburit den slutliga katastrofen för dem. En svensk upprensning skulle ge mycket mager utdelning, hävdade Undén.[8]

Utrikesministerns bedömning återspeglade en uppfattning om svensk nazism som mycket snart växte sig mäktig. Den hängde intimt samman med den föreställning om Sveriges roll under andra världskriget som grundlades under dessa första efterkrigsår och som kan kallas *den småstatsrealistiska berättelsen*. Till grund för den låg uppfattningen att Sverige som småstat inte hade haft något annat alternativ än att ge efter för det aggressiva Nazityskland. De begränsade svenska eftergifterna hade hållit landet utanför den europeiska stormaktskonflikten och räddat svenskarna undan brutal tysk ockupation. »Småstatsrollen gav Sverige moralisk absolution«, skriver Alf W Johansson i en paradigmatisk artikel om småstatsrealismen som självuppfattning: »Alla de svåra frågor som eftergiftspolitiken ställde om svenskt samhällsetos under kriget, om motståndsvilja och undfallenhet, om trohet mot egna ideal och ideologiska principer sveptes under mattan inför småstatsrealismens triumf.«[9]

Småstatsrealismen blev med Etienne François begrepp Sveriges patriotiska berättelse om andra världskriget. Det självrättfärdiga draget var framträdande: Sverige hade visserligen gjort smärre avsteg från neutraliteten, men i det stora hela hade den svenska politiken varit en motståndshandling och en insats för freden. »Vi har gjort vårt, vi har fört kampen på vårt sätt«, slog Per Albin Hansson fast i ett tal på krigets allra sista dag. Samlingsregeringen trädde fram som en trygg garant för fred och suveränitet, dess neutralitetspolitik hade räddat Sverige undan krig och härtagning.[10]

Till berättelsens självrättfärdigande karaktär hörde också förvissningen att Sverige hade varit förskonat från nazismen. Det fanns visserligen enstaka quislingar och femtekolonnare, nazisympatisörer med tvivelaktiga nationella lojaliteter, men som helhet betraktad hade svenskarna bjudit mangrant motstånd mot nationalsocialismen och avvisat dess irrläror. Det svenska samhället hade alltid, så löd den småstatsrealistiska sensmoralen, stått främmande för nazismen. För dem som likt det politiska etablissemanget slöt upp bakom denna övertygelse var problemet med svenska nazister egentligen inget problem och åtgärder följaktligen överflödiga.[11]

Liksom i övriga Västeuropa dröjde det emellertid ett par år innan

småstatsrealismens tolkningsramar fick fasta former. Den allra tidigaste efterkrigstiden medgav en öppenhet inför frågor som ännu inte var avgjorda.[12] Alternativa röster kunde i detta skede tränga igenom i Sverige med en annan kraft än vad som var fallet senare. I synnerhet två motberättelser, den moraliska och den kommunistiska, utmanade småstatsrealismen. Trots inbördes skiljaktigheter förenades de i sin fundamentala kritik av svensk eftergiftspolitik under andra världskriget. Sverige framstod inte bara som ett undergivet utan också som ett nazianfrätt land, vars starka tyskvänliga opinion återspeglade stämningar i samhällets breda lager. Nazismen hade grasserat mitt ibland oss och behovet av självrannsakan var högst påkallat. I den moraliska motberättelsen – förknippad med bland andra Eyvind Johnson, Vilhelm Moberg, Ture Nerman, Amelie Posse-Brázdová och Torgny Segerstedt (som emellertid avlidit i mars 1945) – framtonade en bild av Sverige som ett fegt och fogligt land, vars ledare dagtingat med demokratins och människovärdets princip. I den kommunistiska motberättelsen var den svenska nazismen ett överhetsfenomen. Särskilt angeläget var det följaktligen att rensa upp i samhällets mest inpyrda institutioner, i synnerhet försvaret och ordningsmakten. Inom delar av vänstern fanns det sedan gammalt många som ifrågasatte polisens och militärens demokratiska trovärdighet, en misstro som vid tiden för krigsslutet manifesterades i de artiklar och debattböcker som krävde upprensning i antifascismens tecken.[13]

Det var emellertid inte bara en samling liberala opinionsbildare och den yttersta vänstern som reste krav på räfst och rättarting då samlingsregeringen under sommaren 1945 lämnade plats för en rent socialdemokratisk ministär. Uppdämt missnöje mot delar av krigsårspolitiken fanns i vidare kretsar. Redan 1944 hade Ture Nerman låtit publicera en anklagelseakt mot »1940 års män« – Richard Lindström, Allan Vougt, Harald Åkerberg och Ivar Österström. I stridsskriften, som hade form av en samling kompromettterande citat av dessa bemärkta socialdemokrater, gick Nerman till anfall mot den defaitism och anpassningsiver som utmärkt åren omkring 1940. Anklagelserna upprepades av andra under de första efterkrigsåren. Liberala tidningar beskyllde Rickard Lindström för undfallenhet gentemot Nazityskland och Allan Vougt motarbetades en tid av en intern socialdemokratisk opposition. Samlingsregeringens

utrikesminister, Christian Günther, fick klä skott för den småstatsrealistiska doktrin han företrätt under krigsåren. När han vid fredsslutet återgick till diplomatin hade han bespetsat sig på posten som svensk minister i Köpenhamn, men de dansk-svenska förbindelserna var alltjämt frostiga och Kristian X motsatte sig utnämningen.[14]

Det svenska politiska etablissemanget var varse den kritik som fanns och insåg att handling var nödvändig. I syfte att gjuta olja på vågorna och i någon mån tillmötesgå belackarna utsattes delar av krigsårens politik för offentlig granskning. Den tvärpolitiska Sandlerkommissionen, ledd av den förre socialdemokratiske stats- och utrikesministern Rickard Sandler, tilldrog sig särskilt intresse. Upprinnelsen var de anklagelser som i början av 1945 riktades mot byråinspektör Robert Paulsson. Han hade överlämnat känsliga uppgifter om flyktingar i Sverige till en man som var i den tyska underrättelsetjänstens sold. Paulssonaffären väckte stor uppmärksamhet och föranledde Sandlerkommissionen att i tre omfångsrika betänkanden utreda säkerhetstjänstens förehavanden och svensk flyktingpolitik under andra världskriget. Kritiken var understundom hård, särskilt mot flyktingpolitiken under krigets första skede, men framkallade inga rättsliga eller politiska åtgärder av format.[15]

I flera vitböcker gjordes därutöver valda kapitel i krigsårens utrikespolitik allmänt tillgängliga. Under överinseende av utrikesminister Östen Undén ombesörjde en nämnd bestående av akademiker och diplomater utgivningen av fyra större aktpublikationer åren 1946–1947. Målsättningen var inte minst att reda ut oklarheter i relationerna till de nordiska grannländerna. Det gällde främst Norge där en bitterhet dröjde sig kvar över den eftergivna svenska politiken under krigets första hälft.[16] Vitböckernas historieskrivning anslöt sig till den småstatsrealistiska förståelsen av kriget: det svenska handlandet hade ingalunda varit heroiskt och det fanns skäl att beklaga somliga eftergifter till Nazityskland, men som helhet hade den förda politiken varit framgångsrik i så måtto att den hållit Sverige utanför kriget. Trots det föll vitböckerna i god jord. I allmänhet välkomnade den svenska pressen att korten lades på bordet och gav genom sina välvilliga reaktioner indirekt ett stöd åt småstatsrealismen. Även i Köpenhamn och Oslo var mottagandet gynnsamt. Det fanns vid denna tid en vilja att i den nordiska endräktens namn finna försonande drag i den svenska utrikespolitiken. Således

rensade vitböckerna luften i Sverige och bidrog till att normalisera relationerna med grannländerna.[17]

Under detta tidiga skede pågick också viss offentlig granskning av misstänkta nazister, i synnerhet i statsförvaltningen och försvaret. Efter visst dröjsmål tillsatte regeringen i maj 1946 en nämnd, Bedömningsnämnden, som hade som syfte att granska ärenden där tjänstemän befarades ha visat »bristande lojalitet på grund av nazistisk åskådning«. Som ledamot ingick jämte ett antal professorer och höga ämbetsmän en av de fränaste kritikerna av samlingsregeringens politik, Ture Nerman, något som bidrog till att de allmänna förväntningarna steg. Det hundratalet fall man tog sig an visade sig emellertid vara mycket svårbedömda. Nämnden kände sig kringskuren och fick aldrig pröva någon nazist i ledande ställning. Framför allt visade det sig mycket besvärligt att avgöra vad det innebar att ha brustit i lojalitet på grund av nazistisk åskådning. Snart begärde ledamöterna att entledigas från sina uppdrag.[18]

Inom försvaret ägde parallellt en intern revision rum. Många var ense om att nazistiska stämningar frodades bland både högre och lägre officerare. En första åtgärd var att utreda vilka officerare som hade hyst nazistiska eller tyskvänliga sympatier. Trots en undersökning visade det sig vara svårt att dra några entydiga slutsatser och utredningen lades till handlingarna. Även inför anställning och befordran förhördes åren efter kriget officerare om sin inställning till nazismen, utan några egentliga åtgärder som resultat. Överbefälhavare Helge Jung föregrep emellertid kritik om undfallenhet och visade handlingskraft. Under några år utspelade sig tre uppmärksammade affärer. De var namngivna efter den höge officer som fick stå till svars – affären Rosenblad, affären Kellgren och affären Meyerhöffer – och stod som symboler för den nya andan. Även om det bara var en liten del av officerskåren som nagelfors så ingående som dessa hade ledningen statuerat exempel: nazisympatier accepterades inte i det nya svenska försvaret efter kriget.[19]

Inom andra sektorer av det svenska samhället förekom punktvisa insatser. Ledande politiker diskuterade lämpligheten i att allmänt kända nazisympatisörer fungerade som lärare och censorer i det svenska skolväsendet, men i allt väsentligt uteblev åtgärder.[20] I kyrkliga kretsar riktades vid krigsslutet kritik mot enskilda präster eller organisationer som stått nazismen nära, det som i samtiden kom att

kallas »kyrkonazismen«. Någon mer djupgående prövning kom likväl aldrig till stånd. Tidens lösen var snarare »modernisering utan rättsuppgörelse«, med kyrkohistorikern Anders Jarlerts formulering.[21]

Endast en mycket liten del av den svenska pressen hade varit öppet nazistisk (*Dagsposten*, *Folkets Dagblad* samt ett otal mer efemära blad). Avsevärt större genomslag hade de dagstidningar som sympatiserat med utvecklingen i Tyskland efter 1933 och ofta visat långtgående förståelse för Tredje rikets agerande under andra världskriget. Hit hörde *Aftonbladet* men även *Östgöta Correspondenten* och *Helsingborgs Dagblad*. En verklig uppgörelse med krigsårens tyskvänliga ståndpunkter uteblev ändå på många håll, med *Aftonbladet* som väsentligt undantag. När *Expressen* lanserades på hösten 1944 tog dock ett konstitutivt antinazistiskt organ plats i det svenska presslandskapet, en kvällstidning som i demokratisk och kulturradikal anda gick till rätta med kvardröjande nazistiska tendenser i Sverige.[22]

Den offentliga uppgörelsen med svensk nazism upphörde efter några år. För dem som ställt krav på radikal upprensning var resultatet magert. I få fall uppdagades några allvarliga oegentligheter, i ännu färre ledde det till åtgärder. Utfallet av efterkrigsårens granskningar understödde utan tvivel småstatsrealismen. Eftersom Sverige som helhet hade stått främmande för nazismen kunde det aldrig bli fråga om någon mer omfattande genomlysning. När väl några nazisinnade personer hade rensats ut fanns det följaktligen ingenting mer att göra upp med.

Den småstatsrealistiska slutsatsen verbaliserades i en debatt i riksdag våren 1947. I samband med att Bedömningsnämnden avvecklades interpellerade Ture Nerman och begärde att få reda på om det nazistiska inflytandet i Sverige skulle utredas vidare. Av statsministerns svar framgick det att saken betraktades som utagerad. Svenska myndigheter hade vidtagit erforderliga åtgärder och nazismen utgjorde inte längre ett hot. »Det är också svårt att föreställa sig att människor med normal sinnesförfattning kan hålla fast vid dessa rörelser efter den tyska nazismens bankrutt«, framhöll Erlander. Han underströk dock att polisen och de demokratiska organisationerna även fortsättningsvis skulle vara på sin vakt: »De kommer att vara ytterst verksamma mot uppdykande fascistiska tendenser och i tid söka isolera och oskadliggöra dem.« Nerman var nöjd med svaret

men bekymrad över att man tog så lätt på nazistfaran. »Efter förvirringen vid hitlerregimens fall håller den utan tvivel på att nyorganiseras i internationell skala«, varnade han. Ordväxlingen mellan Erlander och Nerman åskådliggjorde den hållning som höll på att bli den officiella. Nazismen utgjorde inte längre en fara, men under ytan dröjde sig ett latent hot kvar. Det fanns goda skäl att hålla uppsikt och motarbeta alla tendenser till restauration, löd slutsatsen. I själva verket skulle det dröja tjugo år innan nazismen åter togs upp i den svenska riksdagen.[23]

Den svenska uppgörelsen blev i internationell jämförelse en krusning på ytan. Det är förståeligt i så måtto att förutsättningarna för en grundlig rannsakan var andra än i flertalet europeiska länder. Sverige hade inte ockuperats, nazistpartierna hade haft ringa inflytande och 1945 innebar ingen statsrättslig brytpunkt. Det fanns ingen Quisling att ställa inför rätta, ingen Leopold III att ansätta och ingen Vichyregim att göra upp med. Dessa omständigheter lade samtidigt hinder i vägen för dem som krävde en mer omfattande genomlysning. Sverige hade styrts av en samlingsregering och hela det politiska etablissemanget bar gemensamt ansvar för krigspolitiken. »En mer djupgående revision skulle därför få karaktären av en uppgörelse med hela det svenska politiska systemet«, som Alf W Johansson har påpekat. »Något sådant var givetvis otänkbart: statsministern *efter* kriget hette liksom *under* kriget Per Albin Hansson.« Det fanns få helt fristående instanser som hade myndighet att fordra en genomgripande prövning. De moraliska och kommunistiska protesterna förmådde inte utmana den förhärskande uppfattningen.[24]

Oavsett förutsättningarna i Sverige är det belysande att sätta in det svenska förloppet i ett större västeuropeiskt sammanhang. Den relativa öppenhet som rått under de första efterkrigsåren upphörde alltså i de flesta länderna i slutet av 1940-talet och en patriotisk föreställning om landets roll under andra världskriget befästes. Trots att de svenska upplevelserna av nazismen och andra världskriget hade skilt sig från andra europeiska länders kan man se många gemensamma drag. Också i Sverige fanns det en uttalad strävan att lägga det förflutna bakom sig och gå vidare.[25]

På samma gång måste man fråga sig om det även i Sverige manifesterades en vilja att sluta upp bakom gemensamma värden och definiera det godtagbara. Den ideologiska avgränsningen hade varit

en viktig beståndsdel i den västtyska *Vergangenheitspolitik* som Norbert Frei analyserat. Det finns skäl att närma analysera om det bedrevs en sorts vakthållning kring ideologins dekorum och vilka uttryck den i sådana fall tog sig. Förra kapitlet gav vid handen att den nazistiska erfarenheten bar på en kraftfull appell som inte motsvarade den relativt ljumma offentliga uppgörelsen med nazismen under de tidiga efterkrigsåren. Ett grundläggande inslag i nazismens sensmoral var det villkorslösa avståndstagandet från Tredje riket, den oinskränkta förkastelsedomen. Mycket talar följaktligen för att det jämte den officiella granskningen också förekom en annan och mer restlös konfrontation med det som förknippades med nationalsocialismen.

Biografi över de brännmärkta

Den offentliga svenska uppgörelsen med nazismen var således begränsad i tid, omfång och ambition. I jämförelse med den västeuropeiska denazifieringen var de politiska och rättsliga insatserna inte omfattade. I ett vidare perspektiv, där juridiska processer och statliga kommissioner bara var en aspekt av en större kulturell bearbetning, framtonar emellertid en annan bild. Under åren som följde på andra världskriget riktades anklagelser om nazisympatier mot olika slags personer. I politiken, i kultursfären och i den akademiska världen, inom snart sagt alla samhällssektorer, fick enskilda individer stå till svars. Somliga drabbades mycket hårt av beskyllningarna och marginaliserades fullständigt, andra skakade snabbt av sig dem och kunde i stort fortsätta som om ingenting inträffat. Mellan ytterlighetspositionerna fanns de som tog skada av att associeras med nazismen men som inte ostraciserades fullkomligt.

Stigmatisering av den nazistiska associationssfären

Inom socialpsykologin har man länge varit upptagen vid hur majoritetssamfundet stöter ut de avvikande. Tidigt fjärmade man sig från en modell där enskilda individer avvek från ett givet mönster och satte i stället de sociala relationerna i centrum. Från 1950-talet och framåt vidareutvecklades dessa tankegångar av bland andra Howard Becker, som med sin interaktionistiska stämplingsteori bröt

ny mark. Ett ledmotiv i Beckers modell var att »avvikelsen inte primärt [var] en kvalitet hos en handling som personen begår, utan snarare en konsekvens av att andra har tillämpat regler och sanktioner på en ›syndare‹. Den avvikande är en person, som man lyckats fästa denna etikett på: avvikande beteende är det beteende som människor stämplar som sådant.«[26]

Utan att använda socialpsykologins förklaringsansatser kan man hämta inspiration ur dess betraktelsesätt och terminologi. Särskilt fruktbar för att förstå utstötningen av dem som uppfattades som nazianfrätta är den riktning som bär sociologen Erving Goffmans prägel. I ett uppmärksammat arbete utvecklade Goffman sina tankar om stigma och den avvikandes roll i samhället. Mycket i hans framställning och empiriska iakttagelse är bundet till den tidens socialvetenskap, men de allmänna resonemangen om stigmabegreppet är värdefulla än i dag.[27]

Ordet *stigma* leds i sin ursprungliga bemärkelse tillbaka på grekernas beteckning för de kroppsliga tecken som påvisade någonting ovanligt eller nedsättande i en persons moraliska karaktär. Goffman vidgar definitionen och slår fast att stigmat inte alls behöver ta sig kroppsliga uttryck. I nära anslutning till den symboliska interaktionismen använder han termen för att benämna en egenskap som är djupt misskrediterande i relationer människor emellan. Somliga attribut är enbart stigmatiserande i speciella sammanhang, andra är misskrediterande snart sagt överallt i vårt samhälle. »En individ«, skriver Goffman om den stigmatiserade, »som eljest lätt skulle ha accepterats i det vanliga sociala samspelet, har ett drag, en egenskap som inte kan undgå uppmärksamhet och som får dem av oss som möter honom att vända sig bort från honom och bortse från de anspråk på gemenskap med oss som hans övriga egenskaper i och för sig kunde ha motiverat.« Han utvecklar vidare sina tankegångar om hur den som bär på ett stigma stöts ut ur gruppen och förvägras erkännande. Den isolering och avgränsning som följer med detta gör den till en politisk akt. »Stigmatiseringen av dem som har ett klandervärt moraliskt syndaregister, kan uppenbarligen fungera som hjälpmedel för den formella sociala kontrollen«, sammanfattar Goffman.[28]

Erving Goffmans idéer om stigma går mycket väl att överföra på dem som enligt majoritetssamfundets uppfattningar förbands med nationalsocialismen. Av det förra kapitlet kunde jag sluta mig till

att eftervärldens dom var hård och skoningslös: nazismen fördömdes reservationslöst. Därav är det rimligt att dra slutsatsen att anatemat drabbade de personer, företeelser och traditioner som förbands med nationalsocialismen. Ideologin stigmatiserades i eminent grad när nära nog allt som den förknippades med blev misskrediterat. För omvärlden blev det nazistiska stigmat en tillräcklig grund för att isolera, marginalisera och förkasta den som bar det.

Ett sätt att utveckla detta resonemang är att införa begreppet *associationssfär*. Med detta förstår jag de egenskaper, beteenden, ideal och andra storheter som förbands med ett fenomen. En associationssfär är individuellt, socialt och kulturellt präglad, men i ett givet historiskt sammanhang kan man urskilja en sfärs innehåll och gränser. I min rekonstruktion av innebörden av den nazistiska erfarenheten blev det uppenbart att nazismen ovillkorligen sattes i samband med vissa egenskaper och företeelser: nationalism och chauvinism, irrationalism och oförnuft, barbari och civilisatoriskt förfall, våld, preusseri och militarism. Den nazistiska associationssfären – som jag för enkelhetens skull kallar den och som är att se som en metaforisk utveckling av nazismbegreppet – rymde på så vis associationer till just dessa egenskaper och företeelser.

Däremot förknippades inte efterkrigstidens motorvägar, som historiskt sett var en fortsättning på Hitlers *Autobahn*, i första hand med nationalsocialismen. De ingick inte i den nazistiska associationssfären under sent 1940- och tidigt 1950-tal. Det gällde också för exempelvis rashygienskt motiverade steriliseringar. Under 1980- och 1990-talen kom eugeniken alltmer att sammankopplas med Tredje riket, men under den unga efterkrigstiden rymdes den inte i den nazistiska associationssfären.[29]

Goffman framhävde att stigmatiseringen var en fråga om relationer. Det var inte nödvändigtvis de som hade bekänt sig till nationalsocialismen som fick bära stigmat; graden av stigmatisering stod inte alltid i proportion till graden av nazistisk övertygelse. Snarare var det omgivningens uppfattning som var avgörande. Det var inte endast nazismen som stigmatiserades utan hela den nazistiska associationssfären.

Med detta sagt är det angeläget att understryka att eftervärldens stigmatisering inte slog urskillningslöst. En persons politiska åskådning och handlande före och under andra världskriget hade vanli-

gen en avgörande betydelse för hur den skulle bedömas efter 1945. Det står inte i motsättning till att somliga nazistsympatisörer kunde skyla över sitt förflutna, byta kurs och undgå brännmärkning. Inte heller är det oförenligt med det faktum – som fallet Wittenberg kommer att visa – att uttalade motståndare till nationalsocialismen sveddes av antinazismens bannstråle.

Stigmatiseringen var inte en och densamma, den tog sig olika uttryck och fick olika effekter. Ändå kan man se återkommande mönster som kan renodlas i tre idealtyper:

- *Absolut stigmatisering.* Hit hörde de som betraktades som svenska fullblodsnazister, de som lidelsefullt hade engagerat sig i nazistiska organisationer eller aktivt torgfört deras budskap. Vanligen fortsatte de att ta nazismen, Hitler och Tredje riket i försvar även efter 1945. Efter andra världskriget utsattes de för en stigmatisering som fullkomligt misskrediterade dem. Stämplade och brännmärkta förekom de endast i offentligheten som avskräckande exempel. Till dem som fick bära ett absolut stigma räknar jag politiker som Birger Furugård och Sven Olov Lindholm men också skriftställare och intellektuella som Per Engdahl, Rütger Essén, Einar Åberg och Annie Åkerhielm.

- *Partiell stigmatisering.* I denna grupp återfanns de som betraktades som något slags gränsvarelser. Ofta hade de under andra världskriget visat stor förståelse för och sympatiserat med väsentliga aspekter av nazismen och Nazityskland, men inte reservationslöst slutit upp bakom en nazistisk organisation. Flera av dem var bemärkta personligheter i svenskt kultur- och samhällsliv. Tack vare bedrifter inom andra områden förknippades de inte enbart med nazismen och hade ofta tillräckligt stort etos för att inte fullständigt marginaliseras efter 1945; inte sällan kunde de retirera in i det opolitiska och fullfölja sin professionella gärning. Under efterkrigstiden drabbades de således av en partiell stigmatisering, som inte var grund nog för att helt utestänga dem men som förblev en belastning och som ofta svärtade ned deras eftermäle. Så länge de distanserade sig från politiken lät man de vanligen hållas, men närhelst de gav sig in på känsliga områden träffades de av bannstrålen. Till de mest namnkunniga hörde Fredrik

Böök, Sven Hedin och Zarah Leander, men man kan också inkludera Kurt Atterberg, Hugo Odeberg och Karl Olivecrona. De var alla villkorligt frigivna.

- *Sekundär stigmatisering.* En indirekt stigmatisering drabbade en grupp som – trots att de var aktiva antinazister – sågs som anhängare av ideal och idéer som i den svenska samtiden förknippades med nazismen. Stigmatiseringen var med andra ord sekundär, men konsekvenserna kunde bli allvarliga. Dessa fall visar hur svårt det var att skilja nationalsocialismen från annat som ansågs vara besläktat med den – idealism, konservatism, romantik och breda stråk i den tyska traditionen. Att nazismen inte sammanfaller med den nazistiska associationssfären framgår här tydligare än i andra fall av stigmatisering.

Förhållandet mellan positionen i associationssfären och formen av stigmatisering kan beskrivas metaforiskt. I en enkel bild befinner sig de absolut stigmatiserade i sfärens centrum och är fullkomligt inlemmade, medan de partiellt stigmatiserade bara delvis omsluts och har en sida av sig utanför den. De sekundärt stigmatiserade befann sig också till en del inne i sfären, men endast om de betraktades ur en särskild synvinkel.

Stigmatiseringens tre huvudformer kan analyseras genom ett biografiskt anslag. Det innebär en koncentration på några enstaka levnadsöden – hur, varför och av dem de stigmatiserades. Den biografiska entrén erbjuder inte bara möjlighet att exemplifiera och konkretisera stigmatiseringens uttryck, utan också att åskådliggöra hur brännmärkningen av enskilda personer på samma gång misskrediterade hela traditioner och tankelinjer. Syftet är således inte att ärerädda personer som med rätt eller orätt beskyllts för att ha fraterniserat med nationalsocialismen. Det är att skapa förståelse för nazismens sensmoral.[30]

Varg i veum

Ett fåtal svenskar blev föremål för *absolut stigmatisering.* Det var primärt de som sågs som Hitlers handgångna män, de som med lidelse tagit parti för nazismens sak och satt sitt hopp till Tredje ri-

ket. I många fall fortsatte de att försvara nationalsocialismen även efter 1945. Stämplade och märkta förekom de endast i offentligheten som avskräckande exempel. De blev varg i veum.

Den absoluta stigmatiseringen hindrade dem från att beträda offentlighetens rum. Stora förlag betackade sig för deras alster, dominerande tidningar refuserades deras artiklar, inflytelserika organisationer ville inte veta av dem. Och föraktet var ömsesidigt. Efter andra världskriget kände sig de som höll fast vid sina gamla ideal alltmer främmande i det svenska folkhemmet. Drömmen om vad som kunde ha varit hölls krampaktigt vid liv. Gemenskap söktes i tynande nationella sammanslutningar, på en gång storsvenska och tysksinnade. Här rymdes en mycket stor förståelse för det nazistiska Tysklands vilja och strävanden, en förståelse som ofta bars upp av antikommunism, antisemitism och tyskvänlighet, av rojalism, fosterlandskärlek och drömmar om en europeisk nyordning. I kraft av några få hängivna aktivister och penningstarka finansiärer kunde de överleva under 1950-, 1960- och 1970-talen, men deras inflytande över den allmänna opinionen måste anses ha varit ytterst begränsat. I den mån tidningar som *Fria ord* (efterföljare till *Dagsposten*) och *Nation Europa*, sammanslutningar som Nysvenska rörelsen, S:t Michaelsorden och Nordiska rikspartiet eller personer som Carl Ernfrid Carlberg, Per Engdahl, Nora Torulf och Einar Åberg överhuvudtaget gav eko i bredare kretsar var de varnande exempel som underströk demokratins konsensus.[31]

Två biografiska exempel belyser den absoluta stigmatiseringen. I båda fallen rörde det sig om författare och publicister som otvetydigt befann sig i den nazistiska associationssfärens mittpunkt, inte minst efter sin medverkan i kompromettерande skrifter under och efter andra världskriget. I båda fallen rörde det sig också om förhållandevis namnkunniga kulturpersonligheter, som under mellankrigstiden regelbundet givit ut böcker, skrivit i pressen och deltagit i debatter. Det absoluta stigmat hade den obetingade marginaliseringen som konsekvens.

Annie Åkerhielm (1869–1956) debuterade som romanförfattare 1899 och publicerade de följande årtiondena ett trettiotal verk i konservativ anda. Hennes böcker recenserades i både storstads- och landsortspress och hon förärades litterära utmärkelser av bland annat Svenska Akademien. Hon gjorde sig ett namn som konservativ

och nationellt sinnad publicist, först i *Gefle-Posten* och småningom, 1913–1936, i *Nya Dagligt Allehanda*. Under 1930-talet orienterade hon sig alltmer mot det nya Tyskland. I reportage och böcker vittnade hon om sin entusiasm för nazismen. För Åkerhielm stod Tredje riket för en positiv vision om nationell pånyttfödelse, en räddning undan demokratins förfärande konsekvenser och den västerländska kulturens utarmning. Efter andra världskriget inställde sig av allt att döma den stora tystnaden. Om hon överhuvudtaget omskrevs var det pejorativt, om hon överhuvudtaget uppmärksammades var det för hennes nazistiska samröre. Det är sant att Åkerhielm var förhållandevis gammal vid krigsslutet och hade sina aktiva år bakom sig, men det högst begränsade utrymme hon gavs vittnar om hennes isolering.[32]

Ett ännu tydligare exempel på absolut stigmatisering bjuder tidningsmannen och skriftställaren Rütger Essén (1890–1972). I än högre grad tillhörde han mellankrigstidens politiska och publicistiska etablissemang. Efter en kort karriär som diplomat efter första världskriget medverkade han under 1920- och 1930-talen i *Stockholms Dagblad* och *Nya Dagligt Allehanda*. Med självklart fäste i en konservativ tradition gjorde han sig känd som kunnig och stridbar skribent i politiska frågor. Ännu i slutet av 1930-talet debatterade han offentligt den politiska demokratin med Herbert Tingsten, och 1940 anlitades han som en av redaktörerna till Bonniers samtidshistoriska verk i sju volymer, där han själv skrev det fjärde bandet »Illusionernas årtionde: Den politiska världsutvecklingen 1917–1930«. Under 1930-talet hade han alltmer attraherats av Nazityskland och 1941 var han av de drivande bakom tillkomsten av tidningen *Dagsposten*. Hans antidemokratiska, pronazistiska hållning renderade honom beteckningen »den svenska nazismens kulturella och intellektuella galjonsfigur«. Efter 1945 fortsatte han sin bana som redaktör på *Dagsposten* och dess efterföljare *Fria ord*. Från att ha varit en frekvent skribent i de stora sammanhangen under mellankrigstiden var han förvisad till perifera organ under efterkrigstiden.[33] När han 1955 publicerade sin uppgörelse med det samtida folkstyret, *Demokratien och dess gärningar*, skedde det på eget förlag och utan att ge ekon i offentligheten. Hans panegyriska biografi över vännen Sven Hedin gavs ut på Druffel-Verlag, ett västtyskt förlag för högerextrem litteratur.[34]

Den absoluta stigmatiseringen ledde ofrånkomligen till en högst påtaglig marginalisering. Ett undantag tycks Per Engdahl i någon mån ha utgjort, som vid ett fåtal tillfällen bereddes tillträde till rikspressen. I en artikel i *Expressen* i april 1959 föll han till exempel ut mot demokratin och förespråkade i dess ställe korporativismen. Drygt tio år senare återkom Engdahl till ämnet och beklagade sig i en stor artikel i *Dagens Nyheter* över att han stängdes ute. När Ivar Harrie respektive Olof Lagercrantz gick i svaromål tydde inget på att de hade tagit intryck av Engdahl.[35]

Att övertygade nazister var förvisade till perifera publikationer och organisationer efter 1945 är inte ägnat att förvåna. Mot bakgrund av kraften i den nazistiska erfarenheten vore allt annat en stor överraskning. Stämplingen av dem som helt igenom var omslutna av den nazistiska associationssfären blottlägger emellertid inte de mer genomgripande förändringarna som nazismens bankruttförklaring framkallade. Då är det mer belysande att närma sig de två andra formerna av stigmatisering, den partiella och den sekundära.

Den belastade Böök

En inte helt obetydlig grupp svenskar blev *partiellt stigmatiserade*. De lystes aldrig fullständigt i bann men sveddes ändå av den antinazistiska bannstrålen. Ofta associerades de med nazismen emedan de före och under andra världskriget hade visat stora sympatier för inslag i dess bärande vision, utan att fullt ut sluta upp. Under efterkrigstiden kunde de göra bemärkta insatser i svenskt kultur- och samhällsliv. Men de bar ett kainsmärke i pannan. Först när de lämnade den sfär de var förvisade till, först när de åter blev politiska, blev det emellertid inflammerat. Deras lott var den partiella stigmatiseringen, som vanligen inte var grund nog för att helt utestänga dem men som förblev en belastning och som ofta svärtade ned deras eftermäle. Ett av de tydligaste exemplen på partiell stigmatisering var Fredrik Böök.

Fredrik Böök (1883–1961) fick som få andra uppleva utstötningens mekanismer, hur offentlighetens värme förbyttes i kyla. Under många år hade han tillhört de mest omsusade och uppmärksammade i svenskt kulturliv, en enmansinstitution som hade satt tonen under stora delar av mellankrigstiden. Kritikern, litteraturhistorikern,

essäisten, reseskildraren, journalisten, akademiledamoten, författaren och debattören Böök hade passionerat engagerat sig i tidens tvingande frågor: demokratin, världskrigen, den nationella gemenskapen, ideologiernas lockelser, konstens och traditionens roll i den moderna världen. Även i kretsar som inte delade hans övertygelser ingav han respekt. Uppslutningen bakom de nya herrarna i Berlin, det hopp han satte till nazismen som Tysklands räddning undan sammanbrott, förnedring och bolsjevism, förändrade för alltid detta. Ju längre andra världskriget framskred desto svårare fick han att föra fram sina ståndpunkter. Under 1940-talet retirerade han – med Staffan Björcks ord – »till forskningens passionslösa domäner från de politiska förvillelsernas äventyr«. När han återkom till politiken i början av 1950-talet möttes han av kompakt motstånd. Mellankrigsårens portalgestalt hade blivit efterkrigsårens paria.[36]

Det som här står i blickfånget är hur hans tysksinnade hållning före och än mer under andra världskriget präglade eftervärldens bild av honom. Böök hade varit en stridens man ända sedan ungdomsåren, från de tidiga litterära upprörelserna över aktivismen under första världskriget till mellankrigsårens alla drabbningar. Men det var partitagandet för Tyskland i en tid när landet genomsyrades av nazism som gav honom det stigma som skulle vidlåda honom under återstoden av livet.

Som ingen annan enskild händelse bestämde det ödesdigra fjärdeoktobertalet 1940 hans eftermäle. Böök hade bjudits in för att hålla det traditionsenliga högtidsanförandet vid Tegnérfesten i Lund. På sedvanligt vis hälsade han höstens studenter välkomna och övergick sedan till att i högstämda vändningar skildra nuets kval och vånda. I gåtfulla ordalag talade han om att historien nu hade nått ett vägskäl men att förnyelse skulle följa på förstörelse. I förtäckt form, mättat med allusioner på Tegnér, manade han studenterna att se framtiden an med tillförsikt och bejaka det nya. Bööks anförande på hälsningsgillet väckte i sin samtid stor uppståndelse, det trycktes i sin helhet i *Svenska Dagbladet* och framkallade en ström av reaktioner och repliker. Talet tolkades allmänt som en uppslutning bakom nazismen och som ett stöd för den tysk-sovjetiska pakten. Det tyngst vägande inlägget stod Herbert Tingsten för. Vid en studentsammankomst i Stockholm någon vecka senare gick han till storms mot Bööks undfallenhet mot nazismen. Det Böök predikade var att makt är rätt,

att varje segrare är försynens man, menade den Tingsten som ville mobilisera den sanne Tegnér mot humanismens fiender.[37]

Tegnértalet skulle under åren som följde flacka som en mörk skugga över Böök. I breda kretsar befästes en uppfattning om att hans omvittnade tysksympatier hade lett över i nazisympatier. Med sina försåtliga anspelningar hade han enligt många svärtat ned den svenska litterära traditionen och solkat sitt rykte som humanist. Den successiva isolering som nu inleddes blev än uppenbar efter att Böök på senhösten 1940 hade givit ut broschyren *Tyskt väsen och svensk lösen*, som han såg som en vidareutveckling av talet i Lund men som ingalunda vann gehör i den svenska majoritetsopinionen. I ett längre perspektiv mötte han också för första gången de mäktiga motståndare, i synnerhet Herbert Tingsten, som under efterkrigsåren skulle göra vad som stod i deras makt för att bekämpa honom.[38]

Böök var väl medveten om riskerna med en sådan välvillig hållning till det nazistiska Tyskland. I ett ögonblick av klarsyn röjde han i ett brev till hustrun i december 1941 sin uppfattning om ödet, sitt eget och Europas, om Tyskland skulle lida nederlag:

> Det är omöjligt att låta bli att grubbla över världens gång, och jag känner ångest över framtiden. Det ser ju faktiskt ut som om Tyskland var på defensiven och som om blockaden började bli besvärande. Kan den övervinnas? Eller skall kriget sluta liksom det förra, med en katastrof för Tyskland? Det skulle för mig betyda en moralisk isolering och för oss alla ekonomisk inskränkning. Hela den svenska opinionen är ju inställd på en anglosaxisk seger, och de som i likhet med mig haft sina sympatier på tysk sida kommer att få det mycket trångt. Litterärt och journalistiskt blir jag en död man, utan skymten av inflytande, och jag får vara tacksam om jag inte blir uppsagd i tidningen. Men en beta bröd blir det väl alltid kvar, och jag vill dela den med Dig, så som jag delat de goda åren. Genom att ta upp Heidenstam, Stagnelius och Tegnér kan jag växla över på ett område, där jag ändå inte kan helt ignoreras, och litet sovel till brödet skall det väl kunna bli.[39]

Under de sista krigsåren drog Böök konsekvenserna av sina insikter. Han lämnade politiken därhän och inskränkte sin publicistiska gärning till kulturhistoriska artiklar och naturkåserier. Hans stora fö-

retag de kommande åren blev en serie mäktiga författarbiografier över Verner von Heidenstam (1945–1946), Esaias Tegnér (1946), Victoria Benedictsson (1950) och Erik Johan Stagnelius (1954), där inte minst böckerna om Heidenstam och Tegnér räknas till de bestående litterära levnadsteckningarna på svenska. Hans enorma skaparkraft under dessa år, oöverträffad även för en man av Bööks rang, var enligt Bertil Malmberg ett resultat av »utstötthetens produktivitet«, där biografiproduktionen – med Carl Fehrmans ord – blev »ett refugium, en tillflyktsort«.[40]

Bööks återtåg in i litteraturhistorien visade sig vara ett lyckokast. På många vis var han efter kriget en slagen man. Litteraturhistorikern och Bööklärjungen Olle Holmberg erinrade sig hur han vid ett tillfälle hade sett sin gamle läromästare på en gata i Lund i början av 1950-talet, tyst, trött och stödd på en käpp. Här gick en man som hade förlorat två världskrig, mindes Holmberg att han tänkt. Den offentlighet som Böök tidigare rört sig så otvunget i hade han nu begränsat tillträde till. I *Svenska Dagbladet*, den tidning där han en gång varit en så klart lysande stjärna, förvägrades han av chefredaktör Ivar Anderson att skriva i politiska ämnen, trots upprepade framstötar. Med ledamöterna i Svenska Akademien kände han föga åsiktsgemenskap och han var sällan sedd vid sammankomsterna. Men som levnadstecknare var han alltså mycket framgångsrik.[41]

Litteraturvetaren Inger Larsson har i sin avhandling om svenska författarbiografier analyserat böckerna om Heidenstam och i någon mån Tegnér. »Låt mig först konstatera«, skriver hon i upptakten till sitt receptionsavsnitt, »att majoriteten av recensenterna av *Heidenstam* respektive *Esaias Tegnér inte* skriver någonting som söker sak med Bööks ideologiska hållning eller som tyder på att de skulle ha uppfattat biografierna som tal i egen sak.« När det är sagt måste hon ändå konstatera att det fanns mer eller mindre tydliga politiska hänsyftningar och allusioner i minst en tredjedel av recensionerna. Kritiker som Stig Ahlgren, Hugo Kamras, Ingemar Wizelius och Per-Olof Zennström gjorde en bitvis politisk läsning av Heidenstambiografin. Det fanns de som i mer allmänna ordalag tog avstånd från nationalisten Heidenstam i den Bööckska tappningen. Men det fanns också de som drog paralleller mellan den skildrades och skildrarens politiska naivitet, mellan Heidenstams patetiska patriotism och Bööks svärmeri för det tyska och det storsvenska. I resonemang-

ens förlängning, ofta antytt i inskott om också ibland explicit, fanns hänvisningar till nazismen och det världskrig som bara låg något år tillbaka. När Tegnérboken publicerades 1946 fanns Böös famösa fjärdeoktobertal från hösten 1940 ännu i färskt minne. Flera anmälare ifrågasatte därför hans lämplighet som biograf och gick i sina recensioner in för att rädda Tegnér undan Böös illvilliga tolkningar, i synnerhet uppfattningen att Tegnérs beundran för Napoleon skulle ha varit konstant. Detta var ett brisant ämne som Böök hade varit inne på redan 1940 och det hade inte blivit mindre explosivt sedan dess, allra helst som »Det eviga« hade fått ett sådant humanistiskt symbolvärde under krigsåren. Det inbjöd också till paralleller mellan biografins författare och föremål. Viveka Heyman framhöll till exempel att Böös relation till Tegnér alltid hade varit en aspekt av hans relation till Tyskland. De samtida tilldragelserna lyste därför igenom i »kapitlen om Tegnérs (uttalas Böös) inställning till Napoleon (uttalas Hitler)«.[42]

De som läste Böös litterära levnadsteckningar som utflöden av hans ideologiska åskådning var ändå i minoritet. Överlag mottogs författarbiografierna välvilligt av den svenska kritikerkåren. Att förståelsen var villkorlig och alls inte innebar någon absolution för politiska försyndelser skulle han emellertid snart bli varse. Från annat håll utsattes nämligen Böök för fräna angrepp under åren efter andra världskriget. I december 1947 höll han tal vid Svenska Akademiens högtidssammankomst. Han gav uttryck för den oro och ångest som var hans och efterkrigsvärldens, med dess utbombade städer och nukleära hot. Han åberopade den Geijer som anammat både uppståndelse och förintelse, som bejakat »den oinskränkta hängivelsen, även åt det mörka djup som vi inte förmår genomtränga, vilket tröstande namn vi än ger det«. Återigen satte han alltså sitt hopp till försynen, men denna gång utan anspelningar på ögonblickets demoner.[43]

Några dagar senare reagerade Böös huvudkombattant från hösten 1940, Herbert Tingsten. Talet var sällsamt motbjudande, skrev han i en artikel i *Dagens Nyheter*. Med sin universella servilitet riktades hyllningar än till livet och döden, än till kungen och folket. »Vid tanken på att samme man för några år sedan övade sig som hovtalare för Hitler – som då tycktes förkroppsliga ödet – blir intrycket olidligt; har det officiella hyckleriet inga gränser?« frågade sig Tingsten. Men det var inte det beskäftiga och patetiska som stack mest

i ögonen, utan Bööks strävan att skyla över och rättfärdiga det som hade varit. »Hamsuns och till och med Quislings försvarstal verkar hederliga vid sidan av denna förljugna alibism«, löd den bitska slutklämmen.[44]

Tingstens attacker fullföljdes några år senare. Efter en tids sjukdom i början av 1950-talet återkom Böök med två självrannsakande och tillbakablickande böcker. År 1953 gav han ut minnesboken *Rannsakan*, till dels en serie porträtt av människor han lärt känna under sina tidiga år i Lund, till dels självbiografiska brottstycken där Bööks egen religiösa och filosofiska utveckling bildade nav. Hans själs historia följde en dialektisk och mångtydig rörelse, där han slets mellan Burckhardt, Hegel och Marx, mellan idealism och materialism, dikt och politik, vilja och kontemplation. Boken formade sig till en meditationsakt, en eftersinnande prövning av ett långt och växlingsrikt liv, utstofferad med personliga hågkomster och bilder av det förflutna. »I pressen kom *Rannsakan* emellertid att utsättas för en mördande kritik, som knappast kan förklaras annorlunda än genom att en uppdämd aggressivitet mot författaren nu fick utlopp«, skriver Svante Nordin i sin Böökbiografi. »Graden av Bööks moraliska isolering, som dolts genom det gynnsamma mottagandet av diktarbiografierna, blev på nytt uppenbar. Åter fick Böök göra avbetalningar på den debetpost i hans förtroendekonto som han ådragit sig genom sitt ställningstagande under kriget. Men dessutom fick han känna hur ensam han var om sitt perspektiv på den samtida världssituationen. I det kalla krigets Sverige intog han en ›tredje ståndpunkt‹, som inte ens hade det försonande draget att delas av någon åsiktsklubb.«[45]

Nordins karakteristik är mycket träffande men fångar kanske inte helt den klyvnad som återfanns i merparten av recensionerna. Flera av recensenterna, också bland de mest avogt inställda, berömde de fina miljöskildringarna och den levande stilen. Det som drabbades av mördande kritik var Bööks ideologiska resonemang, hans ovilja att gå till botten med den egna biografin och hans benägenhet att jämställa västmakternas krigsbrott med de totalitära staternas illgärningar. Den som gick hårdast ut var inte oväntat Herbert Tingsten, som i en stort uppslagen recension på utgivningsdagen hudflängde Böök och hans tänkebok. *Rannsakan* hade onekligen formen av tal i egen sak, med självförhävelsen blomstrande »i syn-

dens härliga mylla«. Eftersom Bööks botgöring var generell – alla människor är syndare, han själv lika mycket som andra – behövde han aldrig gå inte på sina egna snedsprång. För Tingsten rådde det dock ingen tvekan om vilka han hade att bekänna. »Det är nog att erinra sig att professor Böök för tio år sedan förkunnade nazismens seger och nödvändigheten att underkasta sig segraren«, skrev han och påminde om Tegnértalet: »Kort sagt, professor Böök i Lund såg under nazismens glansdagar Hitler som försynens man, liksom professor Hegel i Jena i Napoleon till häst sett ›världsanden rida‹.« Bööks enda utväg var att förkunna ett relativismens evangelium, där en möjlig slutsats var att en totalitär regim inte nämnvärt skilde sig från en demokratisk. Detta väckte naturligen Tingstens harm som särskilt vände sig mot den försåtliga kritik av folkväldet som fanns inlindat i syndabekännelsen. »Professor Böök kastade inte dolken då han drog på sig botgörardräkten. Det finns kvar mycket av Hitlers försvarare«, konkluderade Herbert Tingsten. Överhuvudtaget stigmatiserades Böök genom anspelningar på nazismen, genom att han fördes in i samma sammanhang som Hitler. Hans politiska teser drog direkt in honom i den nazistiska associationssfären.[46]

Ivar Harries vidräkning i *Expressen* följde samma mönster. Hela hans personliga etos, det som från första stund gav honom ett övertag gentemot Böök, hämtades ur upplevelsen av att han var moraliskt överlägsen sin antagonist. I en recension som varken saknade sarkasm eller nedlåtenhet gick Harrie till rätta med Bööks som han menade vämjeliga försök att framställa sig som mild och försonlig. Denne Fredrik Böök, »som jublade spontant när Adolf Hitler drog in i Wien och i Prag«, var i själva verket precis det motsatta, en fanatismens och fariseismens banerförare. Hans dunkla tal om växelspelet i världen hade han torgfört redan hösten 1940 och hans dialektiska världsåskådning har inte förändrats sedan dess. Böök var en för alltid misskrediterad man och hans humanistiska appeller väckte bara löje hos Harrie. Liksom Tingsten kunde han dock inte låta bli att förföras av Bööks stilkonst, men det var en förförelse som snart slog över i äckel: »Man må fördöma hans ideologi, man må kräkas åt hans salvelse. Ändå undrar man, när man opponerar, om inte avund är med, ren och skär avund: hur kan en herre som har så fel skriva svensk prosa så rätt – så inpå millimetern rätt, så oändligt mycket bättre än de rättänkande ...?«[47]

Rannsakan mötte likartade reaktioner från annat håll. Den överslätande politiska attityden vittnade om att författaren aldrig med eftertryck velat rannsaka sig själv. Tvärtom styrkte urskuldningarna uppfattningen att krigsårens sympatier fortfarande fanns där, att han i grund och botten förblev vad han alltid varit. Kålsuparandan, den relativistiska tendensen som suddade ut gränsen mellan gaskamrarna i det tyskockuperade Polen och bombningarna av Hiroshima, tog man som ett led i en apologi.[48] Om positiva anmälningar förekom inskränkte de sig nästan uteslutande till bokens litterära och biografiska aspekter. Ideologin och åskådningen lämnades därhän.[49]

Året därpå, 1954, publicerade Fredrik Böök ännu en självprövande bekännelsebok med politiken i blickfånget, *Betraktelse*. Inspirerad av historiefilosofins och realpolitikens förgrundsgestalter – från Talleyrand och Tocqueville till Butterfield och Kennan – sökte han utan lidelse skåda ut över efterkrigsvärlden, med Europa klämt mellan stormaktblocken. Pessimismen var omisskännelig.[50]

Mottagandet av *Betraktelse* var minst lika motvilligt som ett år tidigare. Återigen gick Tingsten till anfall. I boken riktade Böök en allmän maning till försoning och förståelse, men när *Dagens Nyheters* chefredaktör skrapade på ytan uppenbarade sig »den ilskne polemikern mot demokrati, beundraren av de starka männen, av diktaturer och envälden«. Samma relativism som i den föregående boken hade jämställt demokrati med diktatur återfanns också i den nya. Likartade tongångar kunde höras i andra organ, men man kan också iaktta en viss trötthet, som om recensionerna hade levererats som pliktexemplar. Ivar Harrie utbrast i sin anmälan att han inte längre orkade vara ohövlig mot Böök. »Gå in i polemik mot kannstöperierna om världspolitik i hans nya bok [...] – det vore att spilla krut på döda Böökar«, menade han och framhöll därpå hur fängslande prosan alltjämt var, så fängslande att man inte märkte att »alltihop är en plaidoyer, ett försvarstal, för Hitlerriket«. Böök var ofrånkomligen en detroniserad man, en rest från en svunnen tid som man nu hade lämnat bakom sig. Hans försök att mörklägga personliga tillkortakommanden återupprättade knappast hans heder. Ingen kunde längre ta hans tankegångar och resonemang på allvar. Han var inte bara stämplad och bespottad – utan också harmlös och obetydlig.[51]

Fallet Böök är ett sällsynt tydligt exempel på partiell stigmatisering. Som litteraturhistorisk biograf kunde han alltjämt vinna respekt, som uttolkare av samtiden möttes han av beskyllningar om nazism. Så snart han gav sig in i politiken hanns han upp av det förflutna och trängdes in i den nazistiska associationssfären. Stigmats förlamande verkan framgår av pressreaktionerna på hans böcker. Argumentationen mot honom behövde aldrig vara särskilt omsorgsfull, anspelningar på Tegnértalet och antydningar om tyskvurm var vanligen grund nog. Patos dominerade över logos. Än mer iögonfallande var det självskrivna etos som uppfyllde Bööks belackare. De hade historien på sin sida och talade med en myndighet som tillkommer de rättfärdiga. Ingen lämnades i tvivel om vem som hade moraliskt övertag, vem som representerade framtiden, vem som hörde det förgångna till.

I ett brev till Ingemar Hedenius talade kritikern Knut Jaensson om Böök som »en outsinlig källa till inspiration«. »Om han inte hade det så gott ställt borde han få procent på våra polemiska artiklar«, skrev Jaensson. Under 1940- och 1950-talen var Fredrik Böök en stigmatiserad man. Särskilt illa åtgången blev han av en grupp kulturradikala intellektuella med Tingsten i spetsen, ett slags antinazismens väktare i den svenska offentligheten. För dem blev han ett rött skynke, kanske mer ett irrationsmoment än ett egentligt hot. Om han höll sig till litterära biografier lät de honom hållas, om han åter blev politisk slog de till. Så såg den partiella stigmatiseringen ut.[52]

Fallet Wittenberg

Den *sekundära stigmatiseringen* är den mest svårfångade och undanglidande. Men också, på många sätt, den mest intressanta. Ty den indikerar att även andra traditioner mönstrades ut när nationalsocialismen brännmärktes, tankelinjer som inte nödvändigtvis var besläktade med nationalsocialismen men som åren efter andra världskriget ändå ingick i dess associationssfär. Ett exempel, hämtat ur universitetsmiljön, sätter den indirekta stigmatiseringens mekanismer i blixtbelysning.

I skiftet mellan 1940- och 1950-tal utspelade sig en av de mest uppmärksammade befordringsstriderna i det akademiska Sverige. »Fallet Wittenberg«, som det kom att kallas, gav upphov till en

härva av sakkunnigutlåtanden, avstyrkanden och besvärsskrivelser. På många sätt var fallet Wittenberg en personlig tragedi, ett smärtsamt bakslag för en enskild människa, men det som står i blickfånget här är hur det återspeglade stämningar i den intellektuella och akademiska kulturen under tidig efterkrigstid. Mer specifikt bränner fallet Wittenberg till när det tolkas som ett slags sekundär stigmatisering.[53]

Erich Helmut Wittenberg föddes i en borgerlig judisk familj i Hamburg 1907. Hans far, till yrket jurist, hade dekorerats i första världskriget och såg sig helt igenom som tysk. Tidigt flyttade familjen till Berlin, där Wittenberg småningom inledde studier i historia, filosofi, statsvetenskap och angränsande ämnen för flera av tidens största auktoriteter. År 1933 krönte han sina studier med en avhandling om August Bebels bildningsbegrepp. Som jude tvangs han avbryta sin akademiska bana när nazisterna grep makten och kom som flykting till Sverige 1935. Han bosatte sig i Lund, tillägnade sig det svenska språket och skrev åtskilliga artiklar och uppsatser i dagspress och facktidskrifter. Hans specialområde var tysk filosofi- och idéhistoria, i synnerhet 1800-talsidealismen. När han blev svensk medborgare 1945 hade han publicerat en så ansenlig mängd recensioner, essäer och artiklar att han hade skaffat sig ett namn i den svenska intellektuella offentligheten. I maj 1948 sökte Wittenberg en docentur i politisk idéhistoria vid Lunds universitet. Det blev upptakten till »fallet Wittenberg«.[54]

Efter vissa svårigheter att finna sakkunniga stannade humanistiska sektionen för två statsvetenskapsprofessorer: dels Fredrik Lagerroth som företrädde ämnet i Lund, dels Herbert Tingsten som vid tidpunkten var chefredaktör för *Dagens Nyheter* men som statsvetare i hög utsträckning ägnat sig åt politisk idéhistoria. Deras respektive utlåtande pekade åt diametralt olika håll. Lagerroth vittnade om Wittenbergs lärda och mångsidiga författarskap, vitsordade hans vetenskapliga förtjänster och avslutade med att kompetensförklara honom för den sökta docenturen. Tingsten å sin sida riktade svidande kritik mot Wittenbergs vetenskapliga produktion och underkände honom med en dräpande formulering: »Då jag anser W:s skrifter svaga och i flera fall direkt demeriterande är det för mig självfallet att han saknar kompetens till docentur.« Denna skarpa vidräkning föranledde Wittenberg att inkomma med en erinran,

där han på punkt efter punkt bemötte Tingsten. Samtidigt ställde sig en av sektionens egna medlemmar, litteraturhistorikern Olle Holmberg, kritisk till inslag i ett åberopat specimen, en uppsats om Heinrich Manns politiska idéer. Holmbergs skrivelse gav upphov till ett replikskifte mellan honom och Wittenberg. Efter ingående diskussion beslöt sektionen i april 1949 med elva röster mot sju att avslå Wittenbergs ansökan om docentur i politisk idéhistoria. Ärendet var dock inte avslutat än. I en besvärsskrift, riktad till kanslern för rikets universitet och remitterad till humanistiska sektionen i Lund, argumenterade Wittenberg med förnyad kraft för sin sak. Likafullt fann en majoritet av professorerna i sektionen inte att något avgörande nytt hade framkommit och avstyrkte besväret, en linje som också kanslern följde i sitt beslut. Wittenberg vände sig slutligen till konungen med en besvärsskrivelse, men beslutet drog ut på tiden då statsrådsberedningen beslöt att inkalla en extra sakkunnig, Uppsalaprofessorn Carl Arvid Hessler. Hans utlåtande liknade i mångt och mycket Tingstens och mynnade följaktligen ut i en avstyrkan. I en sista skrivelse bemötte Wittenberg Hesslers utlåtande, men det skulle visa sig vara förgäves. Kungl. Maj:t avslog slutgiltigt Erich Wittenbergs besvär.[55]

Fallet Wittenberg skulle därmed ha kunnat avskrivas som en i raden av inflammerade och utdragna akademiska befordringsstrider, låt vara ovanligt inflammerad och utdragen. Men fallet Wittenberg rymmer dimensioner som gör att det inte utan vidare kan läggas till handlingarna. För att tränga djupare in i fallet fordras att man karakteriserar Wittenberg intellektuellt, att man använder hans biografi för att komma underfund med vad han representerade i den svenska akademiska offentligheten under åren efter andra världskriget. I botten låg en större idépolitisk motsättning mellan framryckande ideal och tillbakaträngda traditioner.

Med sin stora beundran för tysk idealistisk humanism var Wittenberg en *rara avis* i det svenska 1940-talet. Han hade åsiktsfränder bland enstaka teologer, humanister och konstnärer, men utan tvekan hade han haft fler om han verkat några decennier tidigare.[56] När han under krigsåren mobiliserade Fichte, Burckhardt och Meinecke mot nazismen och såg dem som räddningen undan barbariet var han trots allt tämligen ensam. Ideologiskt kunde han snarast associeras med 20 juli-männen, de antinazistiska tyska aristokrater

som den 20 juli 1944 under Claus Schenk von Stauffenbergs ledning hade utfört det misslyckade attentatet mot Adolf Hitler.

Från sin tysknationella konservativa horisont hade Wittenberg ända sedan 1930-talet motarbetat nazismen intellektuellt. I skrift efter skrift hade han pläderat för att nationalsocialismen var väsensskild från konservatismen. Mitt under den Wittenbergska befordringsstriden skrev han således en artikel på detta tema i en festskrift till, nota bene, Fredrik Lagerroth. Han ställde en räcka antiteser mot varandra för att belysa skillnaden mellan Bismarcks och Hitlers Tyskland:

> Här en rättstat, där en ren våldsstat, här en konstitutionell monarki, där en totalitär stat, här ett småtyskt rike, där en pangermanistisk maktstat, här en dynastisk-militär överhetsstat, där en ledarestat på rasidéns grund, här militären underordnad den politiska ledningen, där krigaren som politikens och kulturens enda och högsta ideal och mål, här en århundradelång monarkisk tradition som kejsarrikets fasta grundval, där en radikal brytning med hela den tyska politiska och kulturella traditionen.[57]

Det var en uppfattning som långtifrån alla delade i Sverige. Wittenberg fick erfara detta när han recenserade Herbert Tingstens bok *De konservativa idéerna* 1940. I sin långa och mycket kritiska artikel gick han på åtskilliga punkter till rätta med Tingstens uppfattning om konservatismen. I det replikskifte som följde i *Historisk tidskrift* framgick det att meningsmotsättningarna var många, inte minst om konservatismens förhållande till samtidens politiska strömningar.[58]

Trots att Wittenberg så bestämt tagit avstånd från nazismen och trots att han själv som jude tvungits fly Tyskland hade han upprepade gånger förknippats med nazismen. Wittenbergs tysknationella konservatism och filosofiska idealism predisponerade honom uppenbarligen för angrepp för nazisympatier.[59] Denna förståelse av Wittenberg som representant för en föreställningsvärld är nödvändig när man analyserar fallet. Herbert Tingstens, Olle Holmbergs och Carl Arvid Hesslers framställningar bar alla på argument och strategier som vittnade om deras hållning till det som Wittenberg stod för. Så var naturligtvis även fallet med flera andra som agerade i

och yttrade sig om ärendet, men just Tingsten, Holmberg och Hessler är särskilt relevanta då de lämnade ifrån sig tungt vägande skrivelser mot Wittenberg. I allt väsentligt bestämde deras yttranden utgången i fallet.

I sitt sakkunnigutlåtande fäste sig Tingsten särskilt vid Wittenbergs försök att rädda konservatismen undan nazismen. Efter att i ett inledande stycke ha dömt ut hans doktorsavhandling som ett högst mediokert kompilat av referat och oklara reflexioner karakteriserade han Wittenbergs program:

> W:s författarskap efter överflyttningen till Sverige bör förstås mot bakgrunden av hans politiska inställning. Närmast kan denna betecknas som en variant av tysk konservatism och nationalism, med starka anknytningar till hemlandets idealistiska filosofi. Då denna filosofi i stor omfattning använts för att legitimera nazismen, till vilken W. ställer sig avvisande, och då den därjämte ofta av icke-tyska författare förklarats ha gett impulser till den nazistiska åskådningen, har det för W. blivit ett huvudintresse att ställa vederbörande författare i vad han anser »riktig« belysning, dvs att visa att deras uppfattning sammanfaller med hans egen. W. konkurrerar, kort sagt, med nazismen om de tyska lärofäderna. I och för sig utesluter denna attityd givetvis inte värdefull forskning och analys. Men hos W. framträder den i oriktiga, orimliga och motsägande uttalanden, i en humanitär skönmålning av de tyska förebilderna.[60]

Tingstens underkännande av Wittenberg som vetenskapsman hämtade mycket av sin retoriska kraft ur detta preludium. Han tillstod att Wittenberg ställde sig avvisande till nazismen, men tillskrev honom inte desto mindre en åskådning som hade legitimerat och givit impulser till den bruna maktläran. Han misstänkliggjorde Wittenbergs strävande att ställa nazismens påstådda anfäder i riktig belysning genom att framställa det som ett utslag av egenintresse. Han antydde att Wittenberg i sin vilja att förverkliga sitt program hade skönmålat de tyska förebilderna och förbrutit sig mot vetenskapens princip. I det som följde konkretiserade Tingsten sin tes med exempel ur Wittenbergs samlade författarskap. Höga tankar om bland andra Fichte, Hegel, Treitschke och Nietzsche fann ingen nåd hos

Tingsten. De var nationalistiska maktfilosofer och därigenom förelöpare till nazismen, hävdade han emfatiskt. Fichtes *Der geschlossene Handelsstaat* förde till exempel »direkt tanken på samtidens kommunistiska och nazistiska diktaturer«, medan han om Hegel kunde säga: »W. gör även Hegel till anhängare av tankefrihet. Formellt är det naturligtvis riktigt; Hitler, Mussolini och Stalin har likaså hyllat tankefriheten; Hegel gör det på ett liknande sätt.« Tingstens resonemang mynnade ut i att Wittenberg hade förvanskat de tyska tänkarna i syfte att ärerädda dem. Hans ivriga försök att rentvå dem hade fått honom att blunda för den större och ödesdigra tradition som dessa filosofer var en del av. Enligt Tingsten var Wittenberg – med en formulering lånad ur en recension författad av Ingemar Hedenius – »typisk för vad som kan väntas bli bestående av det i dålig mening tyska sättet att resonera«.[61]

Det avslutande citatet pekar hän på det väsentliga: Erich Wittenberg stod som typ för den tyska åskådning som förbands med irrationalism och idealism, myt och maktdyrkan. Retoriskt kunde Tingsten brännmärka denna traditionslinje genom att föra samman den med nazismen. Men man kan inte reducera resonemangen till ett slags *guilt by association*, där ytliga likheter togs som intäkt för en förkastelsedom. Snarare lade han sig vinn om att visa att Fichtes nationalism, Hegels maktlära och Nietzsches övermänniska alla rymdes inom den tankesfär som hade alstrat nazismen. Hela denna idékrets måste motarbetas och bekämpas för att vi en gång för alla skall bli kvitt nationalsocialismen, löd Tingstens slutsats. Wittenbergs ärerädningsaktioner var otillbörliga, lönlösa och dömda att misslyckas.

Olle Holmbergs skrivelse uppehöll sig vid Wittenbergs uppsats om Heinrichs Manns politiska idéer. Vid en första anblick kan det förefalla som om han främst riktade in sig på felaktiga citat och tolkningar, men det fanns en tydlig tendens i inlägget. Holmberg vände sig gång på gång mot försök att tillskriva Mann uppfattningar han aldrig omfattat. Han polemiserade mot Wittenberg förklenande omdömen om Mann. Där Wittenberg nedvärderade Manns insats uppvärderade Holmberg densamma, där Wittenberg såg en socialistkramare och en kulturlös internationalist såg Holmberg en fredsvän, en upplysningsman, en gisslare av det preussiska. Det är rimligt att anta att det som låg bakom dispyten inte bara var en vär-

dering av ett enskilt författarskap utan djupgående skiljaktigheter i åskådning. I sina yttranden i sektionen föll emellertid Holmberg inte ut i fördömanden av Tingstens kaliber.[62]

Däremot tog han bladet från munnen när fallet väl var avslutat. I en artikel i *Dagens Nyheter* i juli 1951 röjde han en uppfattning om Wittenberg som liknade Tingstens. Precis som i Tingstens utlåtande frikände han Wittenberg från anklagelserna om att vara nazist, men följde upp med en insinuation som man inte kunde ta miste på:

> Dr W. har haft en lycka i livet, fast han kanske inte vet om den: den att han är jude. Var han annars skulle ha hamnat åskådningsmässigt sett – ja, det kan man fråga sig. Redan nu har han visat åsikter som verkar egendomliga för att komma från en tysk-judisk flykting. Lektor Ivan Pauli, som inte kände hans härstamning, polemiserade en gång på 30-talet mot honom i tanke att han var nazist.[63]

För Holmberg var Wittenbergs judiska bakgrund knappast en förmildrande omständighet, snarast det enda som hade räddat honom undan riktigt otäcka villfarelser. Trots att han var jude omfattade han samma slags ideal som nazisterna, trots att han var jude stod han »helt främmande för en nutida humanitär demokratisk internationalism, baserad på ett radikalt hävdande av frihetens, jämlikhetens och broderskapets principer«. För Olle Holmberg föreföll det obegripligt att en jude i Sverige efter 1945 kunde vara något annat än renlärig upplysningsman.[64]

Även i Carl Arvid Hesslers utlåtande kan man skönja en linje. Hans dom var inte lika obarmhärtig som Tingstens men han framställde Wittenberg som en förvirrad medelmåtta, bättre på att referera än att komma med verkliga insikter. Mer intressant är emellertid att han uppfattade merparten av Wittenbergs skrifter som »en plaidoyer för idealismen i tyskt kulturliv«, och i »sin strävan att förhärliga denna kan Wittenberg ibland nedskriva de mest egendomliga satser«. Hessler anförde till exempel hans ansträngningar att frita Rudolf Kjellén från allt ansvar för nazismen, utan att alls gå in på sambandet mellan hans geopolitik och nazisternas livsrumsteorier. Genomgående ledde Wittenbergs oförtröttade arbete att idealisera vissa tyska tänkare in honom i svåra motsägelser. Mer än någon annan betonade Hessler den bristande vidsynthet som karakterisera-

de Wittenbergs verk, i synnerhet hans tendens att så helhjärtat ta till sig argument från konservativa skriftställare samtidigt som han angrep meningsmotståndare. »Lika slaviskt beundrande som Wittenberg i allmänhet har följt sina konservativa auktoriteter, lika aggressiv blir han, när han skall skildra Heinrich Manns politiska idéer«, skrev Hessler. Sammantaget framstod Wittenberg i Hesslers dom som urtypen för en förstockad tysk idealist, hemfallen åt det slags bombastisk fraseologi som utmärkte mycket av denna riktning. Saklig analys och empirisk kringsyn låg inte för en man som vägrade att se vad denna tanketradition hade givit upphov till.[65]

På viktiga punkter rådde alltså överensstämmelse i kritiken mot Wittenberg. Som vetenskapsman beskrevs han av samtliga som en medioker epigon, som mer ihärdigt tog parti för sina meningsfränder än sökte sanningen. Mer betydelsefullt var emellertid hans roll som representant för en förlegad och avskyvärd tradition. Det var själva utgångspunkten när Tingsten, Holmberg och Hessler bröt staven över honom. Det är också det som kännetecknar den sekundära stigmatiseringen. Genom att försvara tysk konservativ idealism, samma källa som nazismen hade sprungit ur, blev Wittenberg ett potentiellt hot mot en antinazistisk grundhållning.

Ryckt ur sitt sammanhang kunde fallet Wittenberg ha varit en i raden av akademiska befordringsfejder. Men betraktat i sitt historiska sammanhang framträder en underliggande struktur. Fallet kan inte reduceras till blott och bart en politisk kampanj eller en ideologisk strid; därtill rymmer det så många andra aspekter som man inte kan bortse från. Inte desto mindre vittnar det om att utrensning och antinazistisk vakthållning tog sig olika uttryck. Det var inte bara nazisympatisörer som träffades av bannstrålen. Allt det som rymdes inom en större nazistisk associationssfär sveddes.[66]

Stigmatiseringens repertoar

Fallen Fredrik Böök och Erich Wittenberg är närmast arketypiska exempel på två av stigmatiseringens huvudformer, den partiella och den sekundära. De är instruktiva men det fordras mer stoff innan generella slutsatser kan dras. Trots att det inte kan bli fråga om en fullständig genomgång illustrerar ett antal signifikativa exempel stigmatiseringens bredare repertoar.

Det går att finna ganska många exempel på partiell stigmatisering. Zarah Leander (1907–1981) är jämte Böök ett av de mest belysande. Leander hade inlett sin karriär som revyartist i slutet av 1920-talet och mycket snart sökt lyckan i Tyskland och Österrike, där hennes djupa altröst och säregna scenlyster förskaffade henne ett gott renommé. Med talrika filmer, skivinspelningar och framträdanden blev hon en av de mest populära artisterna i Nazityskland. När hon återvände till Sverige 1943 var hon inte välkommen på svenska scener. Hon tillbragte de följande åren på gården Lönö i Östergötland innan hon 1949 kunde göra comeback, understödd av vännen och den kände antinazistiske revyartisten Karl Gerhard. Under 1950- och 1960-talen fortsatte hon sin bana som musikalartist och filmskådespelerska i Norden och Västtyskland, och ännu i sjuttioårsåldern gjorde hon bejublade framträdanden. Karriären i Tredje riket kastade emellertid en skugga över hela hennes karriär.[67] Hennes återkomst på de svenska scenerna sommaren 1949 framkallade spridda reaktioner i pressen, även om någon egentlig debatt aldrig uppstod. Redan här utkristalliserades de båda biografiska huvudberättelserna om Leander och nazismen. Den första handlade om Leander som den naiva divan. I denna var hon den blåögda unga artisten som farit ut i världen och gjort succé. Hon var en opolitisk människa, varken intresserad av eller kunnig om politik, en primadonna som bara ville behaga och förnöja. Mot denna stod berättelsen om *die Leander*, en tvivelaktig kvinna i underhållningsbranschen som gärna umgicks med Tredje rikets koryféer och utan moraliska betänkligheter spelade in nazistiska propagandafilmer. Att hon nu tilläts uppträda igen tydde enligt somliga på att Sverige ville glömma och förlåta. »Hitlertiden skall utraderas ur allmänhetens minne, det är tydligt«, skrev Erwin Leiser i en kritisk kommentar. Under stora delar av efterkrigstiden skulle berättelsen om den opolitiska, naiva divan dominera.[68]

Upptäcksresanden Sven Hedin (1865–1952) är ett annat namnkunnigt exempel. Sedan slutet av 1800-talet hade han varit en av de mest bemärkta kulturpersonligheterna i Sverige, en geograf och popularisator av mäktiga mått, men också en storsvensk patriot av konservativt snitt som livligt engagerat sig i försvars- och utrikesfrågor, inte minst vid tiden för första världskriget. Med sin antibolsjevism och pangermanism hade hans uppslutning bakom

Nazityskland varit mer helhjärtad än många av de andra partiellt stigmatiserade. Hedin hade sett Tredje riket som en germansk bastion i ett kringränt Europa och försvarat den nazistiska nyordningen intill krigets sista dagar. Under krigsåren hade han successivt marginaliserats, övergått till att skriva i öppet nazistiska organ och in i det längsta förnekat Tysklands förestående nederlag. Ännu vid kapitulationen i maj 1945 framhärdade Hedin, men i en bredare svensk offentlighet mötte han då inget som helst gensvar. Trots sina partitaganden för Tredje riket förblev han emellertid endast partiellt stigmatiserad. Hans anseende som författare och vetenskapsman förefaller ha varit så grundmurat att han inte helt kunde detroniseras. Efter ett par års tystnad återkom han visserligen 1949 med sin apologetiska skrift *Utan uppdrag i Berlin*, men den avfärdades snabbt av den svenska kritikerkåren. I samband med hans död 1952 inleddes ett slags rehabilitering: politiken tonades ned och upptäcktsresorna fick bre ut sig. Sten Selander, som efterträdde honom på stol nummer sex i Svenska Akademien, slog an tonen i sitt inträdestal. Hedin framställdes som en handlingens man vars äventyrliga liv var att likna vid en förverkligad gymnasistdröm. Lejonparten av parentationen ägnades åt hans asiatiska resor och först mot slutet kom Selander in på sin företrädares ideologiska åskådning. Utan att ta positionerna i försvar sökte han förklaringen i Hedins historieromantik och kärlek till Tyskland, en i grunden otidsenlig 1800-talsman som varit naiv nog att inte inse att herrarna i Berlin var en samling massmördare. Uppslutningen bakom Hitler sågs som ett utslag av Hedins förblindning och något som han själv hade fått sona under sina sista år i livet: »Vi svenskar visar ofta våra stora män ett kort minne och föga tacksamhet. Allt Sven Hedin hade utfört före 1939 var glömt; kvar stod enbart hans politiska felsteg.« Efterkrigstidens Hedinbiografer följde i Selanders spår och de stora viddernas man räddades undan nazismens förödande stigma.[69]

Den akademiska världen rymmer flera personer som visade stor förståelse för Tredje riket ännu under andra världskriget, men som kunde fortsätta att verka professionellt efter 1945. Från Lunds universitet, där exemplen tycks vara fler än vid andra lärosäten, kan historikern Gottfrid Carlsson (1887–1964), historikern Lizzie Carlsson (1892–1974), ärftlighetsforskaren Herman Nilsson-Ehle (1873–1949), teologen Hugo Odeberg (1898–1973), juristen Karl

Olivecrona (1897–1980) och germanisten Erik Rooth (1889–1986) anföras. De kunde fortsätta sina lärar- och forskargärningar utan rannsakan, i Olivecronas fall rentav som respekterad dekan för den juridiska fakulteten. Fastän de behöll sina akademiska positioner måste de betraktas som partiellt stigmatiserade. Liksom Böök hade dragit sig tillbaka till litteraturhistoriens skyddade enklaver fick lundaprofessorerna retirera in i universitetsvärlden. Deras ståndpunkter under kriget var allmänt kända men deras direkta inflytande över offentligheten mycket begränsad under efterkrigsdecennierna.[70]

Kurt Atterberg (1887–1974) blev däremot föremål för en undersökning i andra världskrigets efterdyning. Han hade sedan 1920-talet varit en av det svenska musiklivets mest inflytelserika tonsättare, kritiker och organisatörer, ofta i opposition mot modernismens företrädare. Kulturellt var han tyskorienterad, hade varit professionellt verksam i landet efter 1933 och odlat kontakter med det musikaliska etablissemanget i Nazityskland. När Atterberg i samband med krigsslutet beskylldes för nazistsympatier försvarade han sitt engagemang i Tredje riket med att han aldrig tagit politisk ställning. För att rentvå sig tog han själv initiativ till en så kallad nazistutredning under hösten 1945. När resultaten presenterades våren 1946 stod det klart att Atterberg hade frikänts. Etnologen Petra Garberding, som har analyserat saken i sin avhandling, understryker emellertid att Atterberg aldrig helt blev av med naziststämpeln. I den samtida pressdiskussionen fanns det kritiska stämmor som inte delade utredarnas slutsatser. En yngre generation tonsättare saknade allt intresse för honom, en stigmatiserad man vars politiska preferenser var lika otidsenliga som hans estetiska.[71]

En särskild form av partiell stigmatisering var den postuma. Man skulle kunna förmoda att de som tidigt visat sympatier för nazismen men avlidit före krigsslutet vederfors det som kan kallas – för att travestera Helmut Kohl – »die Gnade des frühen Todes«. I detta fall är dock exempel på motsatsen mer intressanta, och Verner von Heidenstam (1859–1940) är ett av de bättre. Heidenstam skiftade ideologisk position under sin levnad och olika grupperingar ville sluta honom till sitt bröst: socialister, liberaler och slutligen konservativa. Hans levnadstecknare Per I. Gedin betonar att han var tyskvänlig, antibolsjevik och hyste beundran för starka män liksom

att han under 1930-talet umgicks i kretsar med sympatier för Nazityskland. Däremot bestrider han att Heidenstam själv var nazist. I detta sammanhang har eftermälet störst betydelse. Under efterkrigstiden riktades vid flertalet tillfällen mer eller mindre explicita anklagelser mot Heidenstam om nazistsympatier. Idé- och litteraturhistorikern Martin Kylhammar, som har utrett frågan, avfärdar tillvitelserna och betraktar dem som »en biografisk faktoid«.[72]

Det finns flera gemensamma drag i de fall av partiell stigmatisering som det här har varit fråga om. Uppgörelser, eller ansatser till uppgörelser, förekom initialt, i samband med krigsslutet och åren därefter. Flera av de mest namnkunniga – Böök, Leander, Hedin – sattes i en sorts karantän under 1940-talets senare hälft där politiska yttranden var bannlysta. De som klarade sig bäst undan stigmatisering var de som avhöll sig från politiska ställningstaganden och strikt höll sig till sin professions räjonger; lundaakademikerna är belysande exempel. Under denna period bedrevs offentlig övervakning i antinazismens tjänst. Omkring 1950 släppte trycket, somliga kunde återuppta sina värv, andra rehabiliterades – men förutsättningen var att ingen återinträdde i den politiska manegen. Då aktiverades stigmat. Den svenska rytmen följer i så måtto ett västeuropeiskt grundmönster.

I fallet Wittenberg blottlades en process av sekundär stigmatisering. Oaktat sin antinazism hade Erich Wittenberg blivit föremål för ostracisering. I få fall torde den indirekta brännmärkningens mekanismer vara så uppenbara som i detta. Emellertid saknas det inte exempel på andra men besläktade former av sekundär stigmatisering. De var mildare i sina uttryck och effekter, men sätter det generella sambandet mellan erfarenhet, sensmoral och förväntan under tidig efterkrigstid i belysning.

Sten Selander (1891–1957) hörde som kritiker, diktare och botanist till mellankrigstidens tongivande intellektuella. Han hade tidigt fördömt nazismens primitivism och civilisationsuppror. Under andra världskriget tillhörde han till en början Finlandsaktivisterna men verkade efter 1940 framför allt för ett försvar av den borgerliga humanismen och den nationella kulturen. Ändå fick Selander under tidig efterkrigstid utstå beskyllningar om nazistsympatier. Bakgrunden måste sökas i hans ambivalenta hållning till den segrande konstnärliga modernismen. Selander hade i sin diktargärning inte

varit opåverkad av modernistiska strömningar, men under 1930- och 1940-talen ställde han sig alltmer kritisk till en litterär estetik som närmade sig ett slags *l'art pour l'art*, avskilt från mänskliga behov och samhälleligt engagemang. Obegriplighetsdebatten 1946, som hade inletts med Selanders kritiska recension av Erik Lindegrens *mannen utan väg*, utvecklades till en veritabel kraftmätning mellan honom och en yngre generation fyrtiotalister. Karl Vennberg gick i modernisternas främsta led. I flera artiklar utmålade han Selander som en ideologiskt och litterärt reaktionär kritiker, en i allt värdig efterträdare till Fredrik Böök. Med försåtliga formuleringar antydde Vennberg att Selander hade följt sin föregångare i de politiska spåren och visat samma slags förståelse för nazisternas strävanden. Den sekundära stigmatisering som uppnåddes kan inte i sig ha avgjort obegriplighetsdebatten till fyrtiotalisternas fördel, men genom att stämpla en av huvudantagonisterna som nazianstucken solkades inte bara Selanders eftermäle. Det underminerade motståndet mot den litterära modernismen.[73]

Tonsättaren och musikskribenten Moses Pergament (1893–1977) blev föremål för beskyllningar som inte saknade inslag av sekundär stigmatisering. Pergament, av judisk börd och djupt förankrad i en tysk kulturtradition, hade till skillnad från en del andra svenska musikkritiker försvarat den tyske dirigenten Wilhelm Furtwänglers framträdande i Stockholms konserthus i december 1943. Furtwängler, som aldrig var medlem i NSDAP men som ändå blev en sorts kulturprofet i Tredje riket, dirigerade Beethovens nionde symfoni. Pergament identifierade sig med vad han uppfattade som en manifestation för det andra Tyskland, Goethes och Beethovens land, där nationell kultur och kosmopolitisk humanism flöt samman. I den debatt som följde på Furtwänglers konsert blev det klart att långtifrån alla såg den som en appell riktad mot nazismens värden. Tvärtom fanns det bland ledande kritiker ringa förståelse för Pergaments boskillnad mellan olika tyska traditioner, och hans försvar av Furtwänglers gästspel stämplades som undfallenhet gentemot nationalsocialismen. Även om anklagelserna förföljde Pergament in i efterkrigstiden – författaren Moa Martinson och musikkritikern Curt Berg skyllde honom för att ha fraterniserat med nazismen – hade stigmatiseringen inte samma långtgående effekter som i fallet Wittenberg. Endast indirekt kan de därtill ses som en uppgörelse mellan olika konstnärliga ideal.[74]

Liknande slutsatser kan dras av författaren och kritikern Hans Ruins (1891–1980) biografi. Hans bildningsgång hade präglats av tysk litteratur och filosofi, och efter första världskriget solidariserade han sig med det besegrade Tyskland. Från en borgerlig humanistisk position vände sig Ruin dock eftertryckligt mot den politiska utvecklingen under 1930-talet. I likhet med Wittenberg, Selander och Pergament tillhörde han de av nazismens belackare som gjorde en åtskillnad mellan Tredje riket och andra tyska traditioner. I krigets slutskede ställde han sig avvisande till segrarmakternas framfart och befarade att civilbefolkningen skulle få betala vedergällningens höga pris. Men han insåg att ett offentligt ställningstagande skulle missförstås och rendera honom hård kritik; han valde att inte tala. Likafullt drabbades Ruin under efterkrigstiden då och då av förebråelser om en alltför förstående hållning till inte bara det tyska folkets lidanden utan till inslag i nazismen. Litteraturvetaren Thomas Ek förundras över detta men antyder ett svar: »Kanske är det så att hans finlandssvenska borgerliga bakgrund och den allmänna tyskvänlighet som där ofta fanns, har gjort att man ibland slentrianmässigt placerar honom i fel läger, eller är det helt enkelt så att hans ovillighet att köpa enkla lösningar ligger honom i fatet?«[75]

Bankmannen Jacob Wallenbergs (1892–1980) biografi ger prov på att det inte bara var politiker och kulturpersonligheter som drabbades av sekundär stigmatisering. Före och under andra världskriget hade Wallenberg haft täta förbindelser med ledande tyska näringslivsföreträdare. Hans politiska sympatier förefaller ha legat hos borgerliga regimkritiker som kretsen kring 20 juli-männen, till vilka han också hade nära personliga relationer. I krigets efterdyning beskylldes emellertid bröderna Wallenberg från amerikanskt håll för att ha uppträtt som bulvaner åt tyskarna och deras tillgångar i USA blockerades. Jacob Wallenberg fick som verkställande direktör i banken bära hundhuvudet och förlorade mycket i anseende. Boschkrisen, som den kom att kallas, påskyndade härigenom ett ledarskifte i familjeföretaget, där han tidigare än planerat fick lämna över ansvaret till sin yngre bror, Marcus Wallenberg.[76]

De sekundära stigmatiseringarna uppvisade gemensamma drag. De som träffades av bannstrålen kunde vara av olika politiska övertygelser, men exemplen visar att det inte sällan fanns en borgerlig tendens hos dem, ibland med dragning åt någon form av konser-

vativ eller traditionalistisk uppfattning. En minst lika viktig faktor var önskan att skilja mellan nazisternas Tyskland och det andra Tyskland. Den nationalsocialistiska associationssfärens gränser var för dem inte samma som för majoritetssamfundet. Fallet Wittenberg demonstrerade samtidigt att det i botten låg en större idémässig konfrontation mellan framryckande ideal och försvagade traditioner.[77]

Nazismen som stigma

Erfarenheterna av nazismen var en gemensam grund för stigmatiseringen av den nazistiska associationssfären. Men formerna varierade. Absolut stigmatisering är en adekvat beteckning för dem som betraktades som Hitlers svenska lakejer, de som vanligen fortsatta att stå upp för nationalsocialismen efter 1945 och som en konsekvens av detta fullkomligt uteslöts ur den publika sfären. De partiellt stigmatiserade, inte sällan bemärkta kultur- eller samhällsprofiler, hade i eftervärldens dom otillbörligen fraterniserat med nazismen under krigsåren, men kunde skadeskjutna fortsätta sin professionella gärning under efterkrigstiden. Frigivningen var emellertid villkorlig: om de befattade sig med politik eller tog sitt agerande i försvar bannlystes de omedelbart. Den sekundära stigmatiseringen gick ut över dem som aldrig hade tagit parti för nazismen men som ändå befann sig i dess associationssfär. De förbands med aspekter av nationalsocialismen trots att de räknades till dess antagonister.

Nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen

Stigmatiseringarna var en del av nazismens sensmoral. Förutsättningen var nationalsocialismens totala misskreditering. De chockeffekter som Tredje rikets terror och tyranni sänt genom de västerländska samhällena hade förvandlat nazismen till efterkrigsårens mest föraktade politiska skapelse. Dess kraft att stigmatisera en meningsmotståndare har liknats vid att sitta med trumf på hand: den som spelade ut det nazistiska kortet tillintetgjorde sin motståndare.[78]

Redan i slutet av 1920-talet noterades det att nazismen kunde an-

vändas som ett retoriskt slagträ. Publicisten Torgny Segerstedt, vars demokratiska övertygelser vid denna tid sattes i fråga, observerade att allsköns anklagelser om fascism tillgreps när andra argument tröt. Mönstret var vanligt även efter andra världskriget. När Sovjetunionen jämfördes med Nazityskland i kalla krigets 1950-tal var det med tydlig polemisk udd.[79]

Även om nazismens stigma blev ett maktmedel i inhemska debatter kan man inte reducera det till en retorisk strategi. Brännmärkningen måste ses i ljuset av den svenska efterkrigskulturen och det är viktigt att ha tidens föreställningar om nationalsocialism i minne. För det första uppfattades inte nazismen som helt och hållet besegrad. Trots att Tage Erlander, Östen Undén och andra ledande politiker hade gått i god för att de svenska nazisterna bara var ett irritationsmoment fanns det en betydligt mer ängslig underström under de första efterkrigsåren. Kriget var visserligen vunnet och den nazityska regimen var nedkämpad, men ett obestämbart nazistiskt hot dröjde sig kvar. Rapporterna från de tyska ockupationszonerna indikerade att uppgörelsen med nazismen hade avstannat. Några år efter krigets slut var fruktan för en restauration högst levande och en antinazistisk beredskap var alltjämt nödvändig.[80]

Den andra faktorn hör ihop med den första: eftersom nazismen alltjämt var ett potentiellt hot som måste bekämpas närhelst den kom upp till ytan slog man ned på allt som rymdes inom den nazistiska associationssfären. Under de första efterkrigsdecennierna dominerade en tolkningsriktning som förband nazismen med kontinental idealism, tysk romantik och konservativ nationalism. Nazismen var i denna tradition ett preussiskt, atavistiskt fenomen som revolterade mot den rationalistiska, demokratiska moderniteten. Under de första efterkrigsåren omslöts sålunda även dessa traditionslinjer av den nazistiska associationssfären. Det innebar inte att den tyska romantiken fördömdes lika reservationslöst som nationalsocialismen. Däremot kunde den tyska romantiken under vissa omständigheter drabbas av nazismens stigmatisering, i synnerhet om den fördes in i ett politiskt sammanhang.

I fallet Wittenberg samverkade dessa två faktorer, hotet om den kvardröjande nazismen och tolkningen av nazismens ursprung. Rädslan och insikten flöt samman när han som representant för de strömningar som gött nazismen trädde fram. Den som ville bekäm-

pa nazismen måste också bekämpa idealismen, romantiken och nationalismen.

På stigmatisering följde vanligen marginalisering. Det gällde naturligtvis de absolut stigmatiserade som inte kunde återerövra offentligt anseende efter andra världskriget. De partiellt stigmatiserade blev likaså kringskurna och hänvisades till opolitiska sfärer. Ändå finns det skäl att inte sätta likhetstecken mellan stigmatisering och marginalisering. I det långa loppet kunde stigmat tvärtom tillförsäkra personen ryktbarhet, låt vara herostratisk ryktbarhet. Skulle en Annie Åkerhielm eller en Rütger Essén ha uppmärksammats i dag om det inte vore för deras nazistiska brännmärken? Skulle Fredrik Böök eller Zarah Leander kittlat eftervärldens intresse på samma sätt om de aldrig hade utpekats som nazianstuckna?

Stigmatiseringarna hängde samman med den nazistiska erfarenheten och de slutsatser som drogs av den. Exemplen visar samtidigt att nazismens sensmoral hade en framåtsyftade dimension och var förbunden med förväntningar. Stigmatiseringarna var således en del av ett större uppbrott, en kamp om hur en vidare vision om framtiden skulle förverkligas. Den Wittenbergska striden ger entydiga belägg.

De drivande i motståndet mot Erich Wittenberg företrädde alla en betydande riktning under åren efter 1945. En gemensam nämnare var uppslutningen bakom den politiska demokratin, den rationalistiska moderniteten och den svenska välfärdsstaten. Herbert Tingsten, Olle Holmberg, Ingemar Hedenius och andra av de tongivande tillhörde en generation kulturradikaler som i krigets kölvatten flyttade fram sina positioner. Sina olikheter till trots förenades de i sitt försvar av sekularism, upplysning och materialism och i sitt motstånd mot tyglande traditionalism, himlastormande ideologi och idealistisk fraseologi.

Det går härvidlag att se fallet Wittenberg som ett led i en större motsättning mellan en upplysningstradition (som många tongivande ansåg sig vara ett utflöde av) och en idealistisk-romantisk strömning (som Wittenberg ansågs representera). Ingenting talar för att fallet Wittenberg kan inskränkas till en kamp mellan åskådningar, men det innehåller brännande biografiska och ideologiska sidor som man inte kan bortse från. Det faktum att Olle Holmberg var en drivande kraft i motståndet mot Wittenberg är till exempel högst symtomatiskt. Under andra världskriget hade han gjort sig ett

namn som övertygad antinazist på liberal grund. Han medverkade i skrifter, deltog i debatter och höll föredrag. Under de sista åren av krig och de första av fred var Holmberg inblandad i flera uppmärksammade fall vid Lunds universitet, där han framträdde som en ivrig antinazist och arbetade för att nazianstuckna akademiker skulle hållas borta från universitetet. I all synnerhet gällde det för tyskämnet, där historikern Sverker Oredsson har givit följande karakteristik: »Man kan säga att det fr o m 1943 fanns en eklatant strid om tyskundervisning och Lunds tyska institution. Protagonister i denna strid var ämnesföreträdaren Erik Rooth och hans kollega i humanistiska sektionen litteraturprofessorn Olle Holmberg. Invektiven dem emellan var så hårda, att en sentida läsare förvånas över att de kunde finnas i samma sammanträdesrum.« Upprinnelsen till striden var en tysk antologi som Rooth hade skrivit ett entusiastiskt förord till. Holmberg anklagade den för att vara öppet nazianstucken. Debatten böljade fram och tillbaka och vågorna hade inte lagt sig förrän nästa satte igång, denna gång om tjänsten som tysk lektor i Lund. Rooth förordade i flera omgångar kandidater som sympatiserade med nazismen. Holmberg motarbetade dem idogt och fullföljde sitt uppdrag med att rensa ut kvardröjande nazistiska element även efter krigsslutet. Han slog larm närhelst någon före detta nazist sökte en tjänst och granskade de tyska litteraturhistorier som användes vid landets universitet.[81]

Olle Holmbergs insatser under åren omkring 1945 kastar ljus över hans agerande i fallet Wittenberg. Redan vid tiden för krigsslutet hade han alltså uppträtt som en nitisk renhållningsarbetare i antinazismens tjänst, angelägen att vädra ut det unkna i akademin och mota potentiella mörkmän i grind. Hans intellektuella profil påminde inte så lite om Tingsten, Hedenius och andra kulturradikaler, kritiker och kulturskribenter som han i många år delade spalter med i *Dagens Nyheter*. Holmberg var talande nog en drivande kraft när Thomas Mann, den främste representanten för »det andra Tyskland«, utsågs till hedersdoktor vid Lunds universitet 1949.[82]

Även andra fall av nazistisk stigmatisering kan sättas in i detta sammanhang. Motståndet mot Sten Selander bör ses som ett led i en större strid om den litterära modernismens innebörd. Med sin kritik av fyrtiotalismen blev han en bromskloss i efterkrigslitteraturens utveckling och institutionalisering. Kurt Atterberg hade i

motsats till Selander rört sig bland Nazitysklands potentater, men i debatten om den svenske tonsättaren blev det uppenbart att det inte bara var hans heder som stod på spel. Brännmärkningen av honom måste ses mot en bakgrund av brytningar på den musikaliska scenen i Sverige. Den nationalromantiska inriktning som Atterberg ansågs representera dömdes ut som otidsenlig, till exempel av kretsen kring Måndagsgruppen. Nazistanklagelserna mot Atterberg var ett led i en uppgörelse med det äldre musikaliska etablissemanget. Modernismens segertåg underlättades onekligen av att den uppfattades som väsensskild från nationalsocialismen.[83]

Kurt Atterberg och Sten Selander hörde till en grupp konstnärer och intellektuella som gradvis föll i glömska under decennierna efter andra världskriget. De var del i en marginalisering som också många andra samtida fick uppleva, däribland Alf Ahlberg, Emilia Fogelklou, Torsten Fogelqvist, John Landquist, Ellen Key, Bertil Malmberg, Ludvig Nordström, Hans Ruin och Elin Wägner. Alla hade de utan tvivel räknats till mellankrigstidens tongivande kulturpersonligheter. Den marginalisering som sköt fart efter kriget kan emellertid bara i några fall och i begränsad utsträckning ses som ett resultat av nazistisk stigmatisering. Snarare handlade det om att de förkroppsligade ideal som trängdes undan under efterkrigstidens första årtionden. Deras andliga förankring, idealistiska grundsyn och ofta nationalliberala hållning rimmade illa med de dominerande strömningarna efter 1945, i synnerhet som de inte sällan parades med en ambivalens mot framstegstanken, den konstnärliga modernismen, den tekniskt-industriella rationaliteten och delar av välfärdsstatsprojektet.[84]

Författaren Ulrika Knutson har på ett besläktat vis frågat sig varför Fogelstadgruppen – Emilia Fogelklou, Ada Nilsson, Elin Wägner med flera – och dess idéer förlorade i anseende under efterkrigstidens första decennier. Hon anger själv flera tänkbara svar: de var politiskt engagerade men hade ingen partibok; de tog aktiv del i det moderna projektet men var ett utflöde av 1800-talets bildningstraditioner; de bar på en kristen livssyn och ett stort andligt engagemang som mötte ringa förståelse i en mer rationalistisk epok.[85]

Allt detta bidrog till att sätta fart på en marginaliseringsprocess vid tiden för krigsslutet. Martin Kylhammar har formulerat vad som kännetecknar ett sådant förlopp:

> Om vi ser på offentligheten som ett begränsat rum, där fler vill bo och synas än vad som får plats så är det klart att det blir en strid om utrymmet. De här striderna, i direkt konfrontation eller indirekt, sker under tidsbundna villkor, i en situation präglad av vissa dominerande estetiska och politiska ideal. Däremot kan konsekvenserna av striderna bli väldigt slitstarka, och prägla vår bild av historien. Och detta trots att dagens dominerande estetiska och politiska ideal är helt andra.[86]

Mycket talar för att stigmatiseringen av den nazistiska associationssfären medförde att andra tankesfärer kunde expandera. När en sektor av det ideologiska fältet trängdes ihop kunde en annan breda ut sig, när vissa idéer vann insteg mönstrades andra ut. Maktförskjutningarna var beroende av efterkrigsårens specifika förståelse av nationalsocialismen. När nazismens sensmoral stigmatiserade den nazistiska associationssfären var det inte bara en ideologisk *reaktion*. I allra högsta grad var det del av en större ideologisk *vision*.

IV.

1945 års idéer

Nu den här filosofen He I, vad skall man säga om honom? Han är stor, han är bred, hans belästhet är omfattande, hans känsloliv djupt och hans klyftighet höjd över allt tvivel. Är det något hänseende i vilket han icke är rik? Han är mycket förnuftig. I fråga om mänsklig hjälplöshet och förtvivlan hyser han inga överdrivna åsikter. Naturligtvis har han heller inga illusioner – av Himlen gynnade personer har aldrig några illusioner. I medgång och motgång står han där, lika rakryggad och tveklös. Aldrig vacklade grunden under honom, aldrig brast tillvaron samman för honom. Emedan han icke har prövat på godtyckligheten i människans villkor, hur kan han yttra sig om dem?

Willy Kyrklund, *Mästaren Ma* (1953)

Stig Järrel som den sadistiske latinläraren i Hets *från 1944.*

Lördagen den 13 mars 1948 installerades Ingemar Hedenius som professor i praktisk filosofi vid Uppsala universitet. Under sedvanlig akademisk pompa hade de äldre ordensbehängda professorerna tågat in i aulan i procession, följda av stadens studenter och borgerskap. När väl den långa triumfmarschen ur *Aida* och largot av Beethoven förklingat, vändes publikens blick mot den frackklädde installanden i katedern.[1]

Ingemar Hedenius installationsföreläsning formade sig till en kamplysten programförklaring. Med en stor portion självsäkerhet klargjorde han vad som kunde räknas som vetenskaplig filosofi och vad som kunde utrangeras som ovetenskaplig. Den samtida filosofin var splittrad i flera väsensskilda riktningar, framhöll han. Marxismen och thomismen var dock i grund och botten ideologiska projektioner utan vetenskapliga kvaliteter, ytterst yttringar av religiösa begär. Något liknande kunde sägas om existentialismen, den kvasivetenskapliga lära som just nu gjorde sitt segertåg i den bildade världen.[2] Hedenius gav inte mycket för den men var optimistisk om utvecklingen:

> Rent intellektuellt kan få teoribildningar vara abstrusare och mer barocka än denna existentialism, som från början utgått från det olyckliga geniet Kierkegaards religiösa dialektik och fått sin nuvarande rustning av ogenomträngliga begrepp av kris- och krigsmärkta filosofiprofessorer i Tyskland och Frankrike. Ändå är den förutsägelsen knappast för djärv, att när denna filosofi en gång har sjunkit undan och övergått till att bli en detalj i det sönderslitna Hitlerskedets litteraturhistoria, så har dess roll redan övertagits av en ny och kanske helt annorlunda manifestation av begäret att grubbla över vad man brukar kalla de eviga frågorna.[3]

Uppdelningen i en vetenskaplig (analytisk filosofi) och tre ovetenskapliga (marxism, thomism, existentialism) strömningar var inte bara retoriskt effektfull. Den återspeglade också den inriktning som universitetsfilosofin fick i Sverige under efterkrigstiden. Men Hedenius anförande blev också ett inlägg i en svensk debatt om existentialismen som pågick under 1940-talets andra hälft och som rymde ekon av andra idébrytningar i samtiden.[4]

Existensfilosofi av äldre märke (Kierkegaard, Jaspers, Heidegger, Barth) hade fängslat enstaka svenska teologer, författare och kritiker under 1900-talets första årtionden, men före 1940-talet stannade det vid vaga ansatser. Direkt efter krigsslutet nåddes Sverige emellertid av starka franska impulser. Existentialismen, till en början nästan helt knuten till Jean-Paul Sartres namn, blev genom teaterpjäser, romaner och filosofiska verk en av det sena 1940-talets mest betydelsefulla riktningar på det litterära och livsåskådningsmässiga området.[5]

Under vintern 1947 utspelade sig ett meningsutbyte om existentialismen som kan ses som ett led i en större intellektuell kraftmätning. Den som tog till orda var filosofen Anders Wedberg. I en svavelosande artikel i *Dagens Nyheter* gick han till frontalangrepp mot Sartre och hans lära. Som filosof var fransmannen en pekoralist, en osjälvständig charlatan av endast skönlitterärt intresse. Att hans genomslag hade blivit så stort kunde blott förklaras av det andliga tomrum som brett ut sig i krigets kölvatten. Wedberg reste dock ett varningens finger och pekade på de traditioner som Sartres tänkande närdes av:

> Närmast är han lärjunge till Heidegger, en av mellankrigstidens mest tragiskt förvirrade tyska tänkare, ett ferment i den andliga jordmån som tillät det nazistiska tänkesättet att slå rot, och till slut en av Hitlers medlöpare. I detta fall har äpplet ramlat lodrätt från sin kvist – att Sartre är antinazist ter sig som en ganska oväsentlig skillnad.[6]

Trots att Sartre bekände sig till en radikal socialism var hans livssyn, engagemang och handlingsförkunnelse sprungna ur en nazistisk mentalitet, enligt Wedberg. Det går inte att hävda att denna linje var den allenarådande i Sverige. Bland dem som ägnat Sartres

existentialism ett mer ingående studium – Gunnar Aspelin, Gunnar Brandell, Olle Holmberg, Lechard Johannesson – framträdde en mycket mer sammansatt bild. Inte heller fick Wedberg stå oemotsagd. Karl Vennberg uppfordrade Wedberg att genast inkomma med en mer rättvisande analys av Sartres filosofi och John Landquist föll ut mot den provinsialism som han ansåg kringskära svensk filosofi. Båda hävdade med emfas att existentialismen med sitt humanistiska budskap var nazismens konträra motsats.[7]

Anders Wedberg kan likväl inte avfärdas som en ensam och isolerad röst. Uppfattningen att existentialismen var samma andas barn som nationalsocialismen återkom i olika varianter i diskussionen under hela andra hälften av 1940-talet. Så olika temperament som Sven Backlund, Gunnar Gunnarson, Artur Lundkvist och Victor Vinde formulerade sig i den riktningen. Och i sin installationsföreläsning gjorde Hedenius dem sällskap.[8]

Stormlöpningen mot Sartres existentialism är ännu ett exempel på brännmärkningen av tänkesätt som associerades med nazismen. Stigmatiseringen var att se som sekundär: Sartre tillskrevs aldrig nazistsympatier, men han ansågs artikulera en brun mentalitet med ursprung i farliga tyska traditioner. Den svenska existentialismdiskussionen är samtidigt av mer generellt intresse. I den åskådliggjordes hur erfarenheterna av nationalsocialismen även kunde sätta sin prägel på debatter som till synes saknade beröring med andra världskrigets drabbningar. Nazismens sensmoral grep uppenbarligen djupare och bredare än vad man i förstone kunde tro. Liksom i de tidigare kapitlen anar man att tolkningskampen om den nazistiska erfarenheten var ett led i ett större envig i samtiden, i det här fallet om vad som skulle betraktas som vetenskapligt hallstämplad filosofi i efterkrigstidens Sverige.

Att det fanns svenska särdrag i dispyterna om existentialismen är uppenbart i en internationell jämförelse. På kontinenten fick Sartre och andra existentialister många anhängare i slutet av 1940-talet, en uppslutning som närdes av den desillusion och existenskris som följt på kriget. I de västtyska områdena genljöd existentialistiska tankegångar i tidskrifter som *Der Ruf* och *Die Wandlung*. I kontrast till i Sverige sågs existentialismen här som en individualistisk frihetslära, en antites till nazismens kollektiva berusning. Det var en åskådning för dem som ville frigöra sig från ideologins förvillelser.[9]

I detta kapitel vidgas analysen av nazismens sensmoral. Tyngdpunkten förskjuts från innebörden av den nazistiska erfarenheten till de framtidsföreställningar som bröt igenom i andra världskrigets efterdyning. Annorlunda uttryckt handlar det om relationen mellan nazismens sensmoral och den dominerande politiska och intellektuella ordningen. För att kunna karakterisera »1945 års idéer«, det vill säga de strömningar som präglade det ideologiska landskapet under tidig efterkrigstid, riktas uppmärksamheten mot två centrala fält: skolan och rätten. De är inte de enda tänkbara, men i båda fallen rör det sig om uttryckligt normativa områden där en modern stats bärande värden manifesteras och där idéer möter praxis. Den utbildningspolitiska och rättsliga debatten står alltid i ett dynamiskt förhållande till en epoks övergripande erfarenheter och samhällsvisioner. Det öppnar för en analys av hur nazismens sensmoral formade den unga efterkrigsvärlden i en mer vidsträckt och generell mening.

En skola för efterkrigstiden

I den svenska utbildningshistorien är 1940-talet de stora skolutredningarnas årtionde. Det fundament som efterkrigstidens skolväsende vilade på lades under detta decennium. Både 1940 års skolutredning och 1946 års skolkommission hade sin upprinnelse i den utdragna diskussionen om enhetsskolesystemet. Alltsedan slutet av 1800-talet hade frågan dryftats och mellankrigstidens skolreformer förblev otillräckliga kompromisser. Den livliga skolpolitiska debatt som präglade 1940-talet handlade emellertid långtifrån enbart om skolans rekrytering och organisationsform. Tidens pedagogiska tvister återspeglade större ideologiska och åskådningsmässiga motsättningar.[10]

1940-talets skolutredningar lämpar sig väl för en undersökning av hur historiska erfarenheter grep in i diskussioner om det framtida samhället. Å ena sidan arbetade kommittéerna under en period utmärkt av genomgripande upplevelser och förändringar, där krigsårens kriser, Tredje rikets kapitulation och efterkrigstidens planering hör till de viktigaste hållpunkterna. Det är en god förutsättning för en analys av hur den nazistiska erfarenheten präglade

en föreställningsvärld. Å andra sidan var utredningarna till sin substans normativa eftersom de så explicit föreskrev hur framtidens människor skulle danas. Deras bärande fundament – människosyn och bildningsideal, förhållande till demokratin, samhället och traditionen – formades i växelverkan mellan historiska erfarenheter och förväntningar inför framtiden. På basis av skolutredningarnas material kan jag resonera om hur nazismens sensmoral präglade det jag vill kalla 1945 års idéer.

En skola i samhällets tjänst

I november 1940 tillsatte högerledaren Gösta Bagge en kommitté som skulle utreda den framtida svenska skolan. Sedan ett knappt år tillbaka var Bagge ecklesiastikminister i Per Albin Hanssons samlingsregering. Han hade ägnat sitt första år som departementschef åt att orientera sig i de stora skolpolitiska frågorna som stod på dagordningen. Utan större framgång hade hans föregångare på posten, socialdemokraten Arthur Engberg, i slutet av 1930-talet tagit initiativ till ett par mindre utredningar på området. Trots den utrikespolitiska turbulensen i Europa beslöt sig Bagge för att nu ta ett samlat grepp om skolans framtid och tillkallade en stor kommitté. När han själv beklädde ordförandeposten markerade han vilken vikt han tillmätte frågan.[11]

1940 års skolutredning, som den kom att kallas, fick som uppgift »att verkställa utredning rörande skolväsendets organisation m. m. och framlägga därav föranledda förslag«. Själva kommittén blev i hög grad en expertkommitté. Merparten av de fjorton ledamöterna som tog plats bredvid Bagge var lärare, rektorer, folkskoleinspektörer eller universitetsprofessorer. Mycket snart utkristalliserade sig de förutsättningar som skolutredningen skulle arbeta under. En viktig uppgift var att skapa ett mer enhetligt skolsystem, utan att det köptes till priset av en alltför långt driven likformighet.[12]

I direktiven till 1940 års skolutredning formulerades en övergripande målsättning för skolan. Det var fråga om ett slags skolpolitisk programförklaring, en pedagogisk grundvision:

> Som allmän princip för utredningsarbetet bör fasthållas, att skolans yttersta mål måste vara icke kunskapsmeddelse utan fostran i

> ordets vidaste och djupaste mening. Skolans uppgift är att harmoniskt utveckla ungdomens anlag ej blott intellektuellt utan även fysiskt och moraliskt. Vår tid kräver en fysiskt vältränad ungdom, som kan ta upp tävlan med sina jämnåriga inom andra folk, men den behöver också en ungdom, som med lugnt omdöme förenar raskhet i beslut och handling. De unga måste fostras till sanningskärlek och självständighet, till fasthet i karaktären, till självdisciplin och social ansvarskänsla, till en medveten och offervillig samhällsanda, till trohet mot vårt folks traditioner och andliga arv. Särskilda möjligheter till moralisk fostran erbjuder undervisningen i kristendomskunskap men även i sådana ämnen som modersmålet och historia samt det gemensamma aktiva arbetet i och utanför skolan. Skolans hela verksamhet – både studiearbete samt gymnastik, lek och idrott – bör ställas i karaktärsutvecklingens tjänst.[13]

Deklarationen slog an tonen. Det överordnade målet för skolans verksamhet skulle vara karaktärsfostran. Av pressreaktionerna att döma rådde det på denna punkt inga delade meningar i opinionen. Även den förre ecklesiastikministern Arthur Engberg, som i andra avseenden riktade kritik mot den Baggeska kommittén, slöt helhjärtat upp bakom tanken att fostran i bemärkelsen karaktärsdaning skulle vara skolans yttersta mål.[14]

Den stora enigheten tvärs över partipolitikens skrank sätter historikern Gunnar Richardson tveklöst i samband med det kritiska läge som Sverige befann sig under de första krigsåren. »Inriktningen på en militär och försörjningsmässig kraftsamling var självklar och oomstridd. Att det även skulle inkludera ›andlig försvarsberedskap‹ uppfattades som något naturligt«, sammanfattar Richardson och ger rikhaltiga exempel på den nationella, auktoritära anda som rådde under de första åren efter krigsutbrottet. I hela organisations-Sverige, från arbetarkommuner och folkbildningsförbund till lottakårer och kyrkliga samfund, fördes självdisciplin, andlig samling och moralisk fostran i nationens tecken fram som eftersträvansvärda dygder. De traditionella institutionerna – kungahuset, kyrkan, försvarsmakten – flyttade fram sina positioner under dessa år samtidigt som Statens institutionsstyrelse organiserade svenskhetspropaganda. »Allvarstid kräver samhällsanda, vaksamhet och tystnad«,

löd tidens devis. Det var, för att låna ett begreppspar ur SUAV-projektets terminologi, enighetsnormernas dominans över partinormerna som rådde.[15]

När Bagges skolutredning presenterade sitt första betänkande våren 1944, *Skolan i samhällets tjänst*, var det präglat av de direktiv som formulerats under andra världskrigets första år. Redan titeln signalerade att skolan skulle tjäna samhället som helhet, inte individen eller särintresset. Det föll sig naturligt att resa frågan: »*Vad kräves nu av skolan* för att den skall arbeta i full samklang med vårt folks bärande krafter och på bästa sätt främja vår materiella och andliga odling?« Utredningen tog avstamp i en återblick på svensk skolhistoria. Av den framgick det att skolan hade genomgått samma kontinuerliga utveckling som samhället i stort. Skolan var genom en stark och värdefull tradition förbunden med det förgångna och tålde därför inga våldsamma kastningar eller häftiga ryck. Kontinuitet och harmoni var kardinaldygder i högerledaren Gösta Bagges skolkommitté.[16]

Utredningens ideal återspeglades följdriktigt i betänkandet *Skolan i samhällets tjänst*, som mer var ett pedagogiskt principdokument än en räcka konkreta förslag. Till grund för det låg ett värdesystem vars hörnstenar var en kristen livssyn, en nationellt präglad samhällsuppfattning samt en långtgående respekt för den svenska rättsstatens principer och fosterlandets kulturella arv.[17] »Vad som nu med allmän enighet begäres av svensk skola, det är att den skall lära den uppväxande ungdomen vad det innebär att vara svensk, medborgare i ett fritt land, medarbetare i ett folkstyrt samhälle, medansvarig för sitt folks framtid«, tillkännagav utredningen och fortsatte:

> I olika ämnen, kristendom, modersmålet, historia, geografi, skall undervisningen sammanstråla mot detta mål, att göra den unge medveten om det nationella arvet och om de förmåner och förpliktelser det medför. Det rör sig främst om en kunskap, men detta vetande måste få fäste i känslolivet och ge riktning åt viljelivet. Endast en sådan bildning kan göra den unge oemottaglig gentemot påträngande propaganda och villig till de uppoffringar, som kunna komma att utkrävas.[18]

Skolans uppgift var och förblev att dana elevernas karaktär. Den ideala eleven borde inte bara vara begåvad, flitig, ordentlig, sanningsenlig, initiativrik, arbetsvillig och viljestark. Skolan borde dessutom premiera andra karaktärsegenskaper som »redbarhet i handel och vandel, mod, sinnesstyrka, självbehärskning, ridderlighet, offervilja, kamratanda, ›renhårighet‹, lojalitet, ledarbegåvning, organisationsförmåga«.[19]

Den pedagogiska vision som tonar fram i *Skolan i samhällets tjänst* kan karakteriseras på flera vis. Ett sätt vore att betona beredskapsdygdernas framträdande roll i utredningen, det faktum att skolelevens traditionella honnörsord tog plats sida vid sida med soldatens traditionella dygder. I de mer historiskt inriktade undersökningarna av 1940 års skolutredning har detta varit ett vanligt synsätt. »Detta är beredskapspedagogik präglad av flera års yttre tryck och inre kraftsamling i det andra världskrigets skugga«, konkluderar exempelvis Gunnar Richardson. Krigsårens anda av allvarstid och nationell samling hade satt sin omisskännliga prägel på Bagges program.[20]

Skolutredningen kan emellertid inte bara ses som ett beredskapsverk, som ett tidsandans återsken. Den bars upp av värden och traditioner som tillsammans bildade en sammanhållen åskådning. Analytiskt kan man urskilja ett bildningsideal, ett människoideal och ett samhällsideal.

Det *bildningsideal* som genomsyrade utredningen vilade på Gud och fosterlandet, för att begagna Herbert Tingstens kritiska karakteristik från slutet av 1960-talet. »Kristendomens grundsanningar, bilderna ur kyrkans liv, våra skalders och tänkares verk, historiens och särskilt vårt eget folks stora gestalter, allt detta skall icke endast inhämtas som kunskap, som vetande, det skall forma föreställningslivet i dess helhet, genomglödga det med intresse och fylla det med den känslans spänning, som kan utlösa vilja och handling«, löd en betydelsemättad formulering. De kristna sanningarna och det nationella arvegodset skulle inte vara en kall historisk fond av lärdom. De var grunden i en levande etisk fostran som manade till handling och utveckling.[21] En annan mening gav uttryck för en liknande övertygelse: »Arvet från Aten och Rom är gemensamt för oss alla, det kristna arvet likaså, båda ha upptagits i den svenska bildningstraditionen, sådan den tolkats av en Tegnér och en Rydberg.«[22]

Kristendomsämnet var en hörnpelare i 1940 års skolutredning.

Dess uppgift var att förmedla en nationell kulturtradition och främja elevernas moraliska utveckling. Den kristendomsuppfattning som låg till grund för skolans etiska fostran kan kallas kulturprotestantisk och var tydligt konfessionellt avgränsad. Bibeltexter och kristna personligheter ur historien skulle väljas ut för att befordra mognad och karaktärsdaning. Det rådde ingen tvekan om att kristendomen i sin lutherska tappning var den livsåskådning som bäst harmonierade med nationens intressen. »Den svenska linjen är den kristna linjen«, löd ett motto som formulerades under krigsåren och som väl stod i samklang med skolutredningens hållning.[23]

Det bildningsideal som kom till uttryck i *Skolan i samhällets tjänst* kan sammantaget betecknas som nyhumanistiskt. Nyhumanismen, med sin upprinnelse i mötet mellan upplysning och romantik på tysk botten åren omkring 1800, gjorde gällande att människan besatt inre kapacitet till kunskap. Studier kunde aktualisera det som redan fanns potentiellt hos henne. Det stod strid om vilka ämnen som bäst uppövade de mänskliga förmögenheterna, men flertalet nyhumanister vurmade för den klassiska filologin och den nationella litteraturen. I Sverige räknas Tegnér som dess främste tillskyndare, men ännu under mellankrigstiden stod den sig stark i skilda politiska och kulturella miljöer. Inom arbetarrörelsen omfamnades ett nyhumanistiskt bildningsideal av bildningsaristokrater som Erik Hedén och Arthur Engberg. Kontinuiteten mellan socialdemokratins ecklesiastikminister Engberg under 1930-talet och högerpartiets Bagge under krigsåren var stark i detta avseende. Båda företrädde de nyhumanismens personlighetsbildande ideal. Med studier i klassiska språk, svensk litteratur, kristendomskunskap och historia skulle eleverna utvecklas till att tjäna samhället. Alltsedan 1920-talet hade den traditionella bildningens förespråkare dock utmanats av en röststark generation av yngre radikaler. Dessa modernister och vänsterintellektuella vände sig mot nyhumanismen och förordade i dess ställe rationalism och politiskt engagemang. Bagges krigsårsförslag stod för en återkomst för ideal som många i mitten av 1930-talet hade sett som passé.[24]

Människoidealet i skolutredningen vilade på en given antropologi. Människan sågs i enlighet med nyhumanismen som bildbar, full av inneboende potentialiteter som kunde utvecklas. Men människan var först som sist en kulturell och social varelse. Hon var starkt

bunden till den tradition hon var innesluten i och hennes själsförmögenheter kom bäst till sin rätt inom denna historiska ram. Det arv som det förgångna lämnat efter sig hade hon att förvalta och vidareföra.

Denna föreställning om människan låg till grund för människoidealet. De karaktärsdrag som premierades var klassiska skötsamhetsdygder. Eleven skulle vara flitig, ordentlig, sanningsenlig och arbetsvillig. Den skulle villigt ställa upp för andra och underordna sig kollektivets krav. Påfallande många av de egenskaper som värderades högt var tidens soldat- eller manlighetsdygder: självbehärskning, ridderlighet, offervilja, kamratanda, lojalitet, ledarbegåvning. Idealet var en motståndskraftig och viljeinriktad människa, en människa i samhällets tjänst.

Skolutredningens *samhällsideal* byggde på idéer om harmoni, balans och gemenskap. Inga tankar fanns om att eleverna skulle fostras till att förändra samhällets grundläggande strukturer. Samhällssynen var konservativ i bemärkelsen att den var statisk, organisk och betonade inre kontinuitet.[25]

En aspekt av samhällsuppfattningen var demokratibegreppet. I den skolpolitiska debatten under 1940-talets förra hälft rådde i stort konsensus om skolväsendets övergripande mål, men emellanåt, i synnerhet i den livliga diskussionen om de så kallade värntjänstövningarna, restes frågan om skolan också hade till uppgift att grundlägga en demokratisk övertygelse hos eleverna. Evald Fransson, Oscar Olsson och Jörgen Westerståhl hörde till dem som ansåg att skolan hade som sin viktigaste uppgift att främja demokratin. Diktaturernas uppfostringsmetoder var varnande exempel på vad som kunde ske om beredskapspedagogiken drevs till sin spets. De hävdade att den svenska skolan medvetet borde inriktas mot demokratifostran som ett värn mot totalitära tendenser.[26]

Bagges skolutredning tog inga synbara intryck av dessa ståndpunkter. I själva verket lyste ordet »demokrati« med sin frånvaro i den del av *Skolan i samhällets tjänst* som behandlade den framtida skolans substans. Vid ett tillfälle förekom däremot formuleringen »ett folkstyrt samhälle«, nämligen när man slog fast att den svenska skolan skulle »lära den uppväxande ungdomen vad det innebär att vara svensk, medborgare i ett fritt land, medarbetare i ett folkstyrt samhälle, medansvarig för sitt folks framtid«.[27]

Begreppen »demokrati« och »folkstyre« var emellertid inte utbytbara synonymer vid denna tid; mellan dem gick en demarkationslinje som skilde två föreställningsvärldar åt. Statsvetaren Torbjörn Aronson har iakttagit att Gösta Bagge föredrog begreppet »folklig självstyrelse/folkstyrelse« framför begreppet »demokrati«. Under sin tid som högerledare 1935–1944 slöt han visserligen upp bakom demokratin och menade att den var en effektiv spärr mot totalitära tendenser, men han uppehöll sig ofta vid demokratins avigsidor. Han framhöll att demokrati som beslutsmetod mycket väl kunde befrämja maktkoncentration, majoritetsförtryck och ett korrumperat partiväsende. Därigenom riskerade den demokratiska beslutsformen rentav att undergräva den svenska självstyrelsetraditionen.[28]

I sin argumentation grep Bagge tillbaka på äldre föregångare som Harald Hjärne och Arvid Lindman. I svensk konservativ tradition daterade sig den folkliga självstyrelsen i Sverige inte från demokratins genombrott efter första världskriget. Den hade avsevärt djupare rötter. På bondeting, landskapsmöten och kommunalstämmor hade det svenska folkets rättmätiga intressen tagits tillvara av skilda grupper, alltid med det gemensamma bästa som ledstjärna. Under Bagges tid, 1930- och 1940-talen, skulle den nationella svenska folkstyrelsen förverkligas inom det demokratiska styrelseskickets ramar.[29] Historikern Torbjörn Nilsson har breddat resonemanget och framhållit att de konservativa rättfärdigade den svenska folkstyrelsen med en historiesyn som betonade den urgamla frihetstraditionen, det nationella ledarskapet och den fruktbringande samverkan mellan kungamakt och folk. Även om högerns motstånd mot diktatur var grundmurat under 1930-talet var stödet för demokratin inte villkorslöst. »En grundförutsättning var att demokratin inte kom i konflikt med den nationella styrelsetraditionen«, framhåller Nilsson.[30]

I sin demokratiuppfattning var 1940 års skolutredning djupt präglad av dessa synsätt. Gösta Bagge kunde som ordförande och ansvarigt statsråd öva stort inflytande över utformningen, i synnerhet som han understöddes av åsiktsfränder som professor Erik Wellander och biskop Tor Andræ. De ställde sig alla främmande till en pedagogik som eftersträvade individuell demokratifostran. Den uppväxande ungdomen skulle snarare skolas till att bli »medarbetare i ett folkstyrt samhälle«, till att ta ansvar för samhällets gemensam-

ma angelägenheter. Skolans målsättning var på denna punkt sammanvävd med det förhärskande bildningsidealet.[31]

Den framtidens skola som skisserades 1944 var med andra ord en utbildningsanstalt ställd i samhällets tjänst. 1940 års skolutredning strävade efter att forma en institution vars övergripande målsättningen var att dana elevernas karaktär. I den gick den nyhumanistiska bildningsidealismen, den kristna kosmologin och den nationella folkstyrelsen i förbund. Skolans uppgift var att förmedla och förvalta den kulturella traditionen, att befrämja moralisk fostran och andlig upprustning, att befordra dygder som disciplin, patriotism och offervilja.

Skolans inre arbete

Under de följande åren publicerade skolutredningen flera betänkanden. De tog alla upp enskilda aspekter av den framtida skolan, men i februari 1946 återkom man i *Skolans inre arbete* till de mer allmänna frågeställningarna om mål och inriktning. Samma kommitté hade därmed avgivit två principiella betänkanden inom loppet av två år, det första tillkommet under andra världskriget och det andra i dess omedelbara kölvatten.

Om man lägger dessa bredvid varandra är skillnaderna så frapperande att det finns skäl att dröja vid dem. Gunnar Richardson sammanfattar iakttagelser som även andra har gjort när han talar om att »den dominerande innebörden i begreppet fostran försköts under 1940-talets gång *från* moralisk fostran och andlig uppfostran, självdisciplin och viljeträning, offervillighet och patriotism och liknande dygder som ingick i konservativ samhälls- och människosyn *till* social fostran, demokratisk och antiauktoritär, med inriktning på utvecklande av en kritisk attityd och vilja till samverkan och samarbete«.[32] Det är en träffande karakteristik av en betydelsefull omkastning i 1940-talets skoldebatt. För att förstå förändringarna bör de dock sättas i samband med den nazistiska erfarenheten.

I två inledande kapitel i *Skolans inre arbete* fördes ett principresonemang om skolans målsättning. Redan från början stod det klart att en tyngdpunktsförskjutning ägt rum, från en samhälls- mot en individcentrerad pedagogik. »Skolan skall ta hand om *individen* och göra det bästa möjliga av hans anlag och förutsättningar«, fast-

slog man i betänkandet samtidigt som man påtalade att skolan även skulle tjäna samhället. Relationen mellan individ och samhälle var reciprok: först när individens personlighet fick tillfälle att utvecklas kunde den bli en duglig samhällsmedlem, först i ett samhälle präglat av gemensamt ansvar kunde den enskilde få social fostran. Dygder som karaktärsstyrka, viljefasthet och plikttrohet var alltjämt viktiga, men de intellektuella färdigheterna tillmättes avgjort större vikt än tidigare.[33]

Överhuvudtaget gav utredarna uttryck för en större tvehågsenhet än förut, en klyvnad som inte bara gällde karaktärsfostran kontra kunskapsförvärvning utan traditionens hela janusansikte. I en formulering konstaterade man att skolans svaghet är »att den lätt blir alltför traditionsbunden, att den stelnar i bildningsmål och uppfostringsmetoder, som ej svara mot nuets och framtidens krav«. Denna »vår bildnings fåfänglighet« riskerade att sluta skolan och göra den oemottaglig för nya impulser. Därigenom, varnades det, uppstår en spänning mellan gammalt och nytt, mellan föråldrat och framtidsdugligt, som tid efter annan nödvändiggör en översyn av skolans form och innehåll. Å andra sidan måste skolan alltid förmedla arvet från förfäderna, och det är en grannlaga uppgift att väga vården av kulturarvet mot fostran för framtiden. Gång på gång återkom man till detta grundläggande dilemma: hur kan en institution som skolan förena sin förankring i historien med sitt uppdrag att utbilda unga medborgare för ett samhälle i vardande. Balansakten fick en programmatisk formulering i en avslutande sentens: »Vi kunna icke göra oss urarva i fråga om de nationella inslagen i vår odlings former och innehåll, vi kunna icke rasera det hävdvunna för det nya, som kräver utrymme och växt, men vi kunna låta gammalt och nytt naturligt foga sig samman till en enhet, där båda få komma till sin rätt.«[34]

Argumentationen hämtade styrka ur en skildring av reformpedagogikens historia under mellankrigstiden. De skolreformer som sjösatts efter första världskriget hade stått i samklang med tidens allmänna krav på »folkens självbestämmanderätt och på individens rätt till medinflytande i statens och samhällets liv«. Demokratin hade blivit ledstjärna också för skolreformerna. Under 1930-talet avtog emellertid reformivern betänkligt i takt med att de internationella kriserna hopade sig. Det senaste världskriget hade aktualiserat skolfrågorna som aldrig förr, allra helst som det med sin totala ka-

raktär hade framkallat en omprövning av alla bestående värden.[35]

Historieskrivningens sensmoral var otvetydig: efter det andra stora kriget inom loppet av några decennier var det nu hög tid att verkligen återuppväcka demokratin som skolans mål och medel. En framställning av detta slag bär onekligen läroprocessens drag. De historiska erfarenheterna manifesterades som ett närvarande förflutet, som bilder ur det förgångna manande till handling och rannsakan. De var sällan personligt upplevda utan medialt eller kulturellt förmedlade, och de var i högsta grad medvetna och föremål för rationell bearbetning. Det är uppenbart att upplevelserna av den europeiska samtidshistorien var en orienteringspunkt i resonemangen om den svenska skolpolitiken. Författarna till *Skolans inre arbete* hade dragit slutsatser av erfarenheterna som fick dem att fjärma sig från en del av de ideal som genomsyrat *Skolan i samhällets tjänst*. Sensmoralen framkallade med andra ord både självrannsakan och självbekräftelse.

Den anda som satte sig prägel på 1946 års betänkande var framtidsorienterad och demokratisk. Det kritiska sinnelaget framställdes som en central färdighet som eleverna måste tillägna sig. Förmågan att med granskande blick analysera och sovra var till gagn för demokratin, inte bara för att den var en förutsättning för fri åsiktsbildning utan även för att förebygga »undfallenhet för ensidig propaganda«.[36]

Upprepade gånger motiverades den kritiska, intellektuella förmågan just med hänvisning till erfarenheterna av den totalitära statens uppfostringsprogram. I somliga fall rörde det sig om antydningar och implicita syftningar, i andra fall anknöt man uttryckligen till de totalitära upplevelserna:

> Skolan har där [i den totalitära staten] ställts helt i den allenarådande politiska doktrinens tjänst, undervisningens innehåll har tillrättalagts för att inympa den samfundsåskådning, som varje statsmedborgare skall omfatta, och ungdomen har sålunda redan från barnsben fostrats till att bekänna *en* tro, *en* övertygelse, *en* politisk uppfattning. [...] I den totalitära staten äro principiellt varje individs tankar och handlingar likriktade med varje annan individs, och de skola vara i överensstämmelse med den åskådning, som uppbär staten.[37]

Dessa upplevelser formade sig till ett memento för de demokratiska staterna, menade man i betänkandet. Uppfostran och undervisning måste alltid vila på en grundval av fri forskning och fri opinionsbildning. De gångna åren hade lärt den läxan.[38] Slutsatserna måste sättas i samband med det intresse för det nazityska uppfostringssystemet som blossade upp i krigets slutskede. Tidigare hade skolväsendet inte tilldragit sig någon särskild uppmärksamhet, men nu sågs det som ett ytterst viktigt instrument i den nazistiska indoktrineringen. Den auktoritära anda som genomsyrade de tyska institutionerna befordrade disciplin, militarism och chauvinism. Inläggen i den svenska debatten – av pedagoger och skoldebattörer som David Katz, Wilhelm Sjöstrand, Melker Johnsson och Vilhelm Scharp – tog eftertryckligt avstånd från Tredje rikets statspedagogik.[39]

I 1946 års betänkande ges alltså exempel på hur erfarenhet förbinds med förväntan genom en sensmoral. De lärdomar som drogs av erfarenheterna från de föregående åren formade sig till en framtidssyn. Efterkrigstidens skola borde bygga på ideal som till varje pris understödde en utveckling bort från den totalitära staten. Fri opinionsbildning, kritiskt sinne och demokratisk övertygelse skulle motverka att framtiden fick uppleva en upprepning. På samma gång hämtade förväntningarna naturligen sin inspiration ur befintliga traditioner och strömningar.

Jämsides med den intellektuella utbildningen betonades fortfarande skolans fostrande, karaktärsdanande uppgift. Men i motsats till utredningen 1944 förbands den nu inte med ett visst ämne eller ett visst kunskapsstoff. Snarare borde hela skolans verksamhet ha som syfte att främja ansvarskänsla och samhällsanda. Alltjämt framhölls betydelsen av att eleverna skulle lära sig respektera »vår kulturs högsta värden inom religion, vetenskap, konst«, men aldrig så obetingat som tidigare. Nya dygder som intellektuell självständighet och personligt ansvarstagande premierades överlag högre. Beredskapspedagogikens krav på auktoritet, disciplin och viljeträning från 1944 hade fått ge vika för en pedagogik inriktad på samarbete och självstyrelse, då dessa egenskaper sågs som oundgängliga i en västerländsk demokrati. Det karaktärsdanande målet hade modererats med ett kritiskt uppdrag.[40]

Ett belysande exempel härrör från historieämnet. År 1944 hade utredningen betonat att historia inte endast skulle inhämtas som

kunskap, utan »forma föreställningslivet i dess helhet, genomglödga det med intresse och fylla det med den känslans spänning, som kan utlösa vilja och handling«. Två år senare framhävdes snarare det kritiska källstudiet. Eleverna skulle lära sig att bedöma historiska företeelser från skilda utgångspunkter och självständigt ta ställning till sanningshalten. Den objektiva andan borgade för ett lidelsefritt, skeptiskt sinnelag. Historieämnet skulle bli en freds- och demokratifostrare av första rang.[41]

Skolutredningens efterkrigsprogram, *Skolans inre arbete*, stod emellertid inte för ett fullständigt brott med principerna från 1940. Däremot hade en förskjutning tveklöst ägt rum, från en beredskapspedagogik till en demokratisk reformpedagogik. Föreställningen att skolan primärt stod i nationens tjänst hade luckrats upp. Karaktärsfostran var inte det enda övergripande målet utan skolan skulle därtill främja ett kritiskt temperament och en självständig hållning. Folkstyrelsebegreppet hade nästan helt försvunnit ur repertoaren och i stället ersatts av ett demokratibegrepp. Kontrasten med utredningens betänkande två år tidigare blev uppenbar i den formulering som fick avsluta de principiella resonemangen, en formulering som symtomatiskt nog hade inspirerats av en amerikansk reformpedagog. Det är inte »allenast för samhället och staten, som människan lever«, löd slutsatsen, »utan även för sig själv, för sin egen personlighetsutveckling, för sina närmaste, för sitt hem«.[42]

Inom loppet av några få år hade alltså en markant strömkantring ägt rum. Tolkningar av denna snabba förändring finns på spridda platser i forskningslitteraturen, låt vara att de tenderar att stanna vid allmänna referenser till händelser i tiden. »Det viktigaste skälet till skolutredningens omorientering 1944–45 är uppenbar och självklar: krigets slut«, skriver Gunnar Richardson. Han menar att »handfasta realiteter« – krigets katastrofala slut, bilderna från nazisternas koncentrationsläger, insikten om de totalitära regimernas karaktär – framtvang en förändrad syn på vilka värden skolan i en demokrati skulle främja.[43]

Min förståelse är inte oförenlig med dessa förklaringar, men jag anser att de på flera plan är otillräckliga. Med sin mycket generella karaktär saknar de nödvändig precision. Ofta sammankopplas förändringarna på ett högst lösligt sätt med krigsupplevelser, utan att man närmare går in på hur sambandet såg ut. Överhuvudtaget fö-

refaller resonemangen utgå från en outredd kausalitet, där själva krigsslutet satte igång förändringar som går att avläsa i skolutredningarna. För mig erbjuder tanken om nazismens sensmoral en mer tillfredsställande förståelseform.

Den nazistiska erfarenheten innebär en större begreppslig precision. Det är upplevelserna av nationalsocialismen, inte av krigsförloppet eller den allmänna krisen, som är själva kärnan i den kollektiva erfarenheten. Avgränsningen till nazismen utesluter inte att andra intryck och händelser var viktiga, men det innebär att jag tillskriver den nazistiska erfarenheten en helt avgörande betydelse. De slutsatser som drogs harmonierade med de förhärskande föreställningarna om nationalsocialismen som jag har rekonstruerat i föregående kapitel. Tanken på nazismen som en nationalistisk, auktoritär ideologi, inriktad på att kväsa den fria och kritiska anden, korresponderar väl med innebörden av den nazistiska erfarenheten vid denna period.

Begreppstriptyken erfarenhet–sensmoral–förväntan är dessutom bättre ägnad att skänka en helhetsförståelse än de förklaringsansatser som finns i annan litteratur. Dels fångas dynamiken mellan historiska erfarenheter och framtidsföreställningar, det vill säga hur bearbetningen av det nära förflutna grep in i diskussioner om hur det kommande skulle utformas genom att alstra en tongivande sensmoral. Dels kan jag ge mer bärkraftiga svar på frågan varför vissa ideal bannlystes och andra bredde ut sig vid tiden för krigsslutet, det som kan beskrivas som sambandet mellan erfarenheterna av nazismen och 1945 års idéer. Utvecklingen av den skolpolitiska debatten under andra halvan av 1940-talet ställer alla dessa historiska korrelationer i avslöjande belysning.

En demokratisk skola

Ett år efter krigsslutet tillsattes 1946 års skolkommission. Denna parlamentariska kommission hade som syfte att bearbeta de förslag som Bagges krigsårsutredning hade presenterat och »uppgöra en plan för det allmänna skolväsendets framtida organisation och riktlinjer för dess genomförande«. 1940 års skolutredning hade dragit ut på tiden och alltfler röstes höjdes för att man nu borde gå från ord till handling. Den nya kommissionen bestod i huvudsak

av politiker. Sammansättningen återspeglade den parlamentariska situationen, och många av de tongivande namnen var socialdemokrater, till exempel ecklesiastikministrarna Tage Erlander (kommissionens ordförande till dess att han tog över statsministerämbetet under hösten 1946) och Josef Weijne (ordförande från november 1946), socialpolitikern Alva Myrdal, skolpolitikern Adolf Wallentheim och inte minst kommissionens huvudsekreterare Stellan Arvidson.[44]

1946 års skolkommission offentliggjorde sina grundtankar i ett betänkande 1948. Värdet av arbetet var uppenbart, menade man, eftersom de beslut som fattades i frågan skulle »bli av grundläggande betydelse för vårt samhälles fortsatta framåtskridande och komma att under avsevärd tid sätta sin prägel på vårt samhällsliv«.[45] I det inledande kapitlet »Skolväsendet och demokratins samhälle« drog utredningens författare upp riktlinjerna för arbetet. De återknöt inledningsvis till *Skolan i samhällets tjänst* från 1944 och tillät sig att uttolka dess målsättning, vilken var att anpassa skolan efter det moderna samhällets behov. I en nyckelpassage fixerades denna:

> Närmare bestämt betyder detta, att skolreformen skall ta sikte på att omdana skolan till överensstämmelse med det *demokratiska* samhällets struktur och liv. 1940 års skolutredning har fattat sin uppgift på detta sätt. 1946 års skolkommission delar denna grundsyn på den förestående skolreformen. I överensstämmelse härmed framlägger kommissionen i det följande förslag till *allmänna riktlinjer för en demokratisering av det svenska skolväsendet*.[46]

Demokratin blev den nya skolkommissionens kungstanke. Nu var det hög tid att även skolan genomgick den demokratisering som det övriga samhället upplevt de senaste årtiondena. Enligt utredarna var det alltjämt nödvändigt att bygga vidare på de svenska traditioner som skolan var ett utflöde av, men om den skulle demokratiseras måste det samtidigt erkännas att den svenska skolan var en produkt av andra samhällsformer än demokratins. »Uppgiften blir under sådana förhållanden att med fasthållande av det värdefulla i det svenska skolarvet söka utrensa det tyngande och otidsenliga och ersätta detta med element som är i nivå med samhällsutvecklingen och som pekar framåt«, hette det i en formulering som för-

enade skolkommissionens demokratiska övertygelser med dess ambition att vidmakthålla den historiska förbindelsen med 1940 års utredning.[47]

Till det värdefulla i det svenska arvet hörde otvivelaktigt det demokratiska samhällsskicket. Detta förutsatte alla medborgares fria samverkan, något som i sin tur byggde på fria personligheter. »Skolans främsta uppgift blir att fostra demokratiska människor«, löd därför en programmatisk slutsats som emellertid snart modifierades. Skolan fick nämligen inte förkunna demokratiska doktriner; undervisningen bleve då auktoritär och skulle förfela sin uppgift. I stället borde den vila på objektivt vetenskaplig grundval, den borde syfta till att ge saklig upplysning om de stora ideologiska stridsfrågorna och främja utvecklingen av elevens egna uppfattningar. Endast på så vis kunde människovärde och frihet ersätta likriktning och indoktrinering.[48]

Den lidelsefulla pläderingen för ideal som självständighet och kritiskt kynne ansågs högst motiverad. Alltför länge hade den svenska skolan vilat på auktoritära traditioner som i demokratins tidsålder tedde sig allt annat än tidsenliga. Upplevelserna av totalitära regimer hade ytterligare stärkt denna övertygelse. »Av medborgaren i ett folkstyrt samhälle bör man fordra ett kritiskt sinnelag, som ger motståndskraft mot andliga farsoter«, hette det i ett resonemang om de totalitära erfarenheterna. En fri och harmonisk personlighetsutveckling var ett värn mot demokratifientliga tendenser. Skolan måste tillgodose och utveckla det för eleven egenartade och speciella. »Demokratin har ingen nytta av osjälvständiga massmänniskor«, löd konklusionen.[49]

Med 1948 års betänkande försköts tyngdpunkten i skolfrågan ännu ett stycke. Även om skolkommissionen själv var angelägen att betona inre kontinuitet med sin förelöpare var det uppenbart att den på viktiga punkter hade avlägsnat sig. Skolkommissionen inskärpte tvärtom ideal som stod i direkt opposition till dem som dominerat *Skolan i samhällets tjänst* från 1944. Kontrasten blev särskilt påtaglig när skolans substans och bildningsideal kom på tal. Den nyhumanistiska repertoar som alltjämt stod stark 1944, med kristendomskunskapen, modersmålet, historieämnet och de klassiska språken som hörnstenar, hade nu slutgiltigt fått ge vika. Den tendens som hade varit tydlig redan 1946 var än mer accentuerad

två år senare. Den nya skolkommissionen vände sig emfatiskt mot det tyngande och otidsenliga arv som under alltför lång tid varit till förfång för den pedagogiska verksamheten. Hit hörde det som uppfattades som ett starkt medeltida inslag i samtida pedagogik, inriktad som den var på att de unga skulle uppfostras till lydnad och osjälvständighet mot auktoriteter. Hit hörde dessutom den starka ämbetsmannatradition som karakteriserade svenskt skolväsende: bundenheten vid ett givet pensum, den byråkratiska stelheten, den hämmade dynamiken.[50]

Domen föll hård över det formalistiska bildningsidealet. Humanistiska ämnen hade av hävd sysslat »med dött stoff, som saknar betydelse både för att förstå kulturutvecklingen i stort och för att bättre kunna förstå vår egen tids problem«. Nu skulle en ny målsättning stakas ut för dessa discipliner, mer orienterad mot samhällets dagliga behov och framtidens alla möjligheter. Historieundervisningen skulle framdeles ha som syfte att »klarlägga den utveckling, som lett fram till det nuvarande samhället, och ge de aktuella samhällsfrågorna deras historiska bakgrund«.[51]

Det räckte nu inte med att enbart förnya den gamla kärnan av ämnen. Skolkommissionen deklarerade att skolan länge förbisett viktiga sidor av den utbildning som den blivande samhällsmedborgaren behövde. Försummelsen hade i främsta rummet drabbat samhällsorienteringen, så vital för en medborgarens allmänbildning och en modern demokrati. För att råda bot på dessa missförhållanden föreslog kommissionen att ett nytt självständigt ämne skulle införas, samhällskunskap.[52]

Till de progressivistiska pedagogiska idealen hörde en stark tilltro till vetenskaplig kunskap och expertis. Den demokratiska fostran som förespråkades var en vetenskapligt grundad fostran, den stod över politiska hänsyn och borgade med själva sin vetenskaplighet för att utbildningen inte blev auktoritär. Skolkommissionens rationalistiska grundsyn märktes också genom att den tillskrev nyare psykologiska rön stor betydelse för pedagogikens utformning.[53]

De förskjutningar som ägde rum i skolfrågan var en del av större förskjutningar under samma tid i Sverige. Den fortlöpande diskussionen under 1940-talet om den framtida skolan stod i förbund med andra samtida diskussioner. Det var meningsutbyten som tog intryck av den dramatiska händelseutvecklingen under de sista åren

av krig och de första åren av fred. Det finns goda skäl att vidga perspektivet och samtidigt reflektera över hur den nazistiska erfarenheten präglade skolfrågan.

Nazismen och efterkrigspedagogiken

Det samhällsideal som omhuldades i Sverige vid tiden för krigsslutet var tveklöst den politiska demokratin. I breda kretsar framstod det som ytterst angeläget att återupprätta och befästa dess princip. Under fredsvåren 1945 höll till exempel Herbert Tingsten en serie mycket uppmärksammade föreläsningar för allmänheten. Temat var »de moderna ideologiernas kamp om individ och samhälle«, och gavs senare samma år ut i bokform som *Demokratiens problem*. Tingstens konklusioner var inte särdeles optimistiska. Han drog slutsatsen att demokratins »framtid såsom ledande statsform icke kan anses säkrad«, eftersom den förblev ett hotat historiskt experiment. Demokratin förutsatte personlig självständighet och kunde inte motiveras annat än som en strävan att frigöra och utveckla personligheten.[54] Utgivningen av den danske juristen och filosofen Alf Ross *Varför demokrati?* några år senare var ytterligare ett inlägg i demokratidebatten. Det var »herrefolkets praktiska demonstration av diktaturens metoder här i landet« som hade fått Köpenhamnsprofessorn att begrunda demokratin. Boken var skriven, förklarade han i förordet, som hans »blygsamma bidrag till Danmarks frihetskamp«. Den uppmärksamhet skriften rönte i Sverige vittnar om hur aktuell frågan var.[55]

Att återställa och konsolidera demokratin sågs inte minst som en utbildningsfråga. Åren omkring 1945 gick pedagoger i främsta ledet. Tidskriften *Skola och samhälle* ägnade följdriktigt ett tematiskt nummer våren 1945 åt »pedagogiska efterkrigsproblem«. Filosofiprofessorn Einar Tegen visade vägen i sin inledningsartikel. För honom rådde det inget tvivel om vad som utgjorde den riktigt avgörande utmaningen. Betydelsen av demokratisk uppfostran framträdde nämligen särskilt »när vi tänker på de krafter och tendenser i tiden, som det gäller att övervinna, om mänskligheten skall bestå: de nazistiska, totalitära«. »Dessa finns i alla folk och i alla länder, och frågan gäller därför också oss själva«, framhöll han samtidigt som han gjorde klart att demokratin var den totalitära inställningens motpol.[56]

Tegen närmade sig frågan genom ett resonemang om hur den demokratiska människan var beskaffad, symtomatiskt nog inte inspirerad av filosofins klassiker utan av samtida psykologi. En särskild impulsgivare var den tysk-amerikanske psykoanalytikern Erich Fromm, vid tiden högaktuell genom en svensk översättning av hans *Escape from Freedom*. Fromm hävdade att den moderna människan var ryckt ur det förindividualistiska samhällets gemenskap och ett lätt rov för maktlystna, auktoritära ledare. Den isolerade individens flykt undan friheten tog sig i det totalitära samhället formen av fullkomlig bundenhet. Lidande och underkastelse blev gemenskapens pris. »Förhållandet exemplifieras excellent genom den nazistiska hierarkien, som är en rangordning av dominans och underkastelse, auktoritet och blind lydnad, från ovan och ända ned«, argumenterade Tegen i Fromms efterföljd. Den yttersta konsekvensen av det nazistiska uppfostringssystemet var den auktoritära karaktärens totala triumf över individens autonomi. Mot detta ställde Tegen demokratins dygder: »Målet för den demokratiska fostran måste vara en fri, ursprunglig och självständig personlighet, en personlighet, som ej är undertryckt eller bunden av andra, och som ej heller strävar att behärska andra utan som fritt kan samverka med andra människor i kärlek och arbete.«[57]

Sällan ställdes så entydigt en nazistisk moral mot en demokratisk moral. Ideal som associerades med nationalsocialisternas människouppfattning förkastades. Men ställningstagandena innebar också ett domslut över 1940 års skolutredning. Den människa som där frambesvors var stark, motståndskraftig och viljeinriktad, benägen att leva upp till samhällets krav och hågad att tjäna nationens intressen. Alla dessa dygder lämnade något unket efter sig några år senare. En människouppfattning som framhävde respekten för traditionens värden och gemenskapens principer framstod nu som suspekt. Målet för skolan var ju en obunden och självständig person, en person som inte var fjättrad vid kollektivets konventioner utan som av egen vilja samarbetade med andra.

Tegens argumentation ger ett tydligt exempel på hur erfarenhet kunde förbindas med förväntan. Upplevelserna av nazismen hade bearbetats och transformerats till en sensmoral som pekade i en riktning: mot nazismens auktoritära uppfostringsanstalter måste en skola i demokratins tjänst mobiliseras. Det var en skola som skul-

le dana fria, redbara medborgare som stod främmande för kadaverdisciplin och underkastelse. Så såg framtidsföreställningen ut. De medvetna, väl artikulerade hänvisningarna till nationalsocialismens moral fanns där som avskräckande exempel, men egentligen var det en större nazistisk associationssfär som stigmatiserades. Krigsårens svenska skolutredning hade inte förespråkat obetingad auktoritet och blind lydnad. Det var den nazistiska erfarenheten som fick dessa ideal att råka i vanrykte. Som ett närvarande förflutet, införlivandes omvälvande händelser och intryck, blev den en levande sensmoral och ett memento för efterkrigstiden.

Den fria, harmoniska människan var både demokratins mål och medel; utan henne försvann förutsättningarna för demokrati och utan henne fanns ingen demokrati värd namnet. Denna övertygelse delade Tegen med andra som grep sig an de pedagogiska efterkrigsproblemen, bland dem teologen och författaren Emilia Fogelklou. Hon utvecklade i en artikel, likaså i anslutning till Fromms tankegångar, en kritik av de gamla auktoritetsformerna. De gjorde människan till ett ensamt, isolerat och maktlöst väsen, som alltför lätt kunde tvingas att underkasta sig anonyma auktoriteter och förlora all form av självstyrelse. »Den mänskliga automatens förtvivlan över sin vanmakt är god jord för fascistiska ideal«, löd den slutsats hon drog. Vägen bort gick via en ny, demokratisk uppfostran.[58]

Alva Myrdal bidrog med en appell i samma anda. Hon framhävde att freden endast kunde bli varaktig om »allt vad uppfostran och kultur heter omställes till att inte längre arbeta nya krig i händerna« för att på så vis göra »människorna mer dugligt demokratiska och mer pålitligt internationalistiska«. Framtidens problem var i mångt och mycket ett pedagogiskt problem.[59] Demokratiska reformer var emellertid inte endast påkallade i totalitära stater. »Att ›omfostra‹ angriparfolken är inte nog; vi har nationalism som hjärtesynd även i fredligare länder. Vi har alla behov av en åtskilligt förändrad fostran för att kunna leva vid sidan om varandra i fredligt samarbete och demokratiskt rådslag. Vi är nämligen ännu icke vanda till dessa den moderna världens nödvändiga livsformer, även om vi formellt bejakat dem.« För Myrdal var det självklart att denna nödvändiga omdaning av skolan var ett fullföljande av den modernisering som påbörjats vid sekelskiftet. Ett allt överordnat mål var att demokratisera skolan och därigenom föra den närmare samhället.[60]

I oktober 1945 anordnades en stor konferens på temat »Skolan som faktor i världens återuppbyggnad« i Stockholm. I sitt inledningsanförande varnade kooperatören och socialdemokraten Anders Örne för krigets själsliga efterverkningar. De totalitära staternas destruktiva propaganda hade förvandlat många årsklasser till omänniskor. Återuppbyggnadsarbetet måste inriktas på att »reparera och rengöra människornas själsliv«, och därför var han övertygad om att »uppfostran nu mer än någonsin är A och O i människornas samfundsliv«. Detta var lärdomar som också vi borde ta till oss, menade Örne. Den framtida svenska skolan måste skapa självständiga, kritiskt tänkande individer, eftersom demokratin och freden förutsätter just dessa egenskaper.[61]

Einar Tegen, Emilia Fogelklou, Alva Myrdal och Anders Örne var inga särlingar i efterkrigsårens skoldebatter. Liknande tankegångar genljöd i svensk press under åren omkring fredsslutet 1945. De förenades i gemensamma erfarenheter. Snart sagt samtliga inlägg i debatten om de pedagogiska efterkrigsproblemen refererade till totalitära upplevelser, i all synnerhet till erfarenheten av nazismen.[62]

De slutsatser som drogs av den nazistiska erfarenheten pekade hän mot en uppsättning ideal. Protagonisterna på den pedagogiska scenen, både skolutredarna och deltagarna i den bredare debatten, förenades som vi sett i ett *samhällsideal* som satte den politiska demokratin högst. Deras plädering för en demokratisering av skolväsendet tog ofta form av en allmän strävan bort från den auktoritära och hierarkiska ordning som så länge dominerat.

Det var en strävan som gick hand i hand med ett distinkt *människoideal*. Den skola de såg framför sig skulle fostra fria personligheter som både odlade sin egenart och tog ansvar för det gemensamma bästa. Dessa demokratiska människor var harmoniska, kritiska och inte minst motståndskraftiga mot massuggestion och auktoritär tro. Kraftfullt vände man sig mot auktoritetsformer som byggde på våld och fysisk styrka. En uppfostran som utgick från detta var skadlig för demokratin genom att framkalla egenskaper som aggressivitet, förtryckarmentalitet och benägenhet att acceptera antidemokratisk propaganda. Skolan skulle distansera sig från pliktpedagogiken och i stället finna former för att främja elevens välbefinnande. Frihet, tolerans och självständighet var honnörsord i 1946 års skolkommission.[63]

Samhälls- och människoidealet stod i samklang med ett *bildningsideal*. Om 1940 års skolutredning hade genomträngts av nyhumanism blev medborgarbildning efterkrigskommissionens signum. Medborgarbildningsidealet var starkt förankrat i upplysningstraditionen och fick i Sverige ett kraftfullt genomslag i folkrörelserna, inte minst arbetarrörelsen. En grundtanke var att bildningen skulle få människan att växa som samhällsmedborgare, hon skulle upplysas om hur världen var beskaffad och ta sitt ansvar som politisk varelse. För ledande företrädare som Hjalmar Branting och Rickard Sandler var det angeläget att den borgerliga bildningstraditionen tillägnades kritiskt. Inspiration hämtades från 1880-talsradikalismens uppgörelse med de förhärskande normerna. De klassiska språken och kristendomskunskapen värderades i allmänhet lägre än matematik, naturvetenskap och statskunskap. Litteraturkännedom och historia var fortfarande vägande ämnen, men uppfattningen om vilken litteratur och vilken historia som skulle inhämtas skilde sig från ett nyhumanistiskt synsätt.[64]

Anatemat över det formalistiska bildningsidealet drabbade de klassiska språken hårdast. Striden om latinväldet hade visserligen rasat under hela 1800-talet, men den principiella kritiken blev fränare under 1940-talet. I allt högre grad associerades klassiska studier – som framgår av 1946 års skolkommission – med auktoritet, disciplin och underkastelse. I ett begreppshistoriskt perspektiv kan det sättas i samband med de förändringar som humanismbegreppet genomgick under mellankrigstiden, men det måste också ses mot en bakgrund av nazistiska erfarenheter. Latin- och grekstudier blev med sin formalbildning och bundenhet vid traditionen sinnebild för en otidsenlig skola. Det var symtomatiskt att den sadistiske Caligula (en illa förtäckt Heinrich Himmler) i Alf Sjöbergs och Ingmar Bergmans film *Hets* (1944) var latinlektor.[65]

I gengäld sågs de samhällsorienterade ämnena som kvintessensen av medborgarbildning, och samhällskunskapen befann sig i stark medvind efter kriget. Ämnet, som betecknande nog även kallades medborgarkunskap, expanderade på historietimmarnas bekostnad, fastän det dröjde en bit in på 1950-talet innan det slog igenom. En av de stora pedagogiska inspirationskällorna var amerikanen John Dewey, som i sin plädering för en demokratisk, kosmopolitisk skola talade sig varm för samhällsläran. I Sverige hade bland andra Rick-

ard Sandler fört fram liknande tankar under mellankrigstiden. Efter kriget var det alltfler som slöt upp bakom tanken att den samtidsinriktade samhällskunskapen bäst kunde befrämja demokratisk medborgarfostran. Överhuvudtaget ryckte samhällsorienterad kunskapsbildning fram under denna tid. År 1947 inrättades till exempel den första svenska professuren i sociologi, vetenskapen om det moderna samhället.[66]

De betänkanden och utredningar som 1946 års skolkommission tagit fram låg till grund för 1950 års skolbeslut. Regeringens skolproposition utlöste en stundom intensiv debatt och utskottsbehandlingen drog ut på tiden, men diskussionen rörde mindre de bärande idealen än frågor om hur skolan skulle organiseras och reformerna genomföras. Det beslut som fattades av riksdagen vilade i väsentliga avseenden på samma uppfattning om människan, samhället och bildningen som genomsyrat skolkommissionen.[67]

Sammantaget visar den skolpolitiska debatten att nya ideal om samhället, människan och bildningen bröt igenom i andra världskrigets efterdyning. Det var ideal som stod i skarp kontrast till dem som dominerat under 1940-talets första hälft. Mot tanken om en nationell folkstyrelse i 1940 års skolutredning stod demokratin som samhällsideal i 1946 års skolkommission. Mot den viljestarka, pliktmedvetna och ansvarskännande eleven stod den självständiga, kritiska och motståndskraftiga. Mot det nyhumanistiska bildningsidealet som ville utveckla människas inneboende egenskaper stod det medborgerliga som ville befrämja elevens demokratiska dygder.

Dessa iögonfallande förändringar kom till i ett samspel mellan historiska erfarenheter och föreställningar om framtiden. I den skolpolitiska debatt som pågick under hela 1940-talet grep nazismens sensmoral in och framkallade omprövningar och maktförskjutningar. Men sensmoralens karaktär var inte allmängiltig. Den bar svenska särdrag.

Nyhumanism som tysk sensmoral

Det tyska skolväsendet stod inför helt andra utmaningar 1945 än det svenska. Tysklands kapitulation hade uppenbarat vidden av krigets förstörelsekraft. Mycket snart efter fredsslutet påbörjades en ivrig och mångskiftande debatt om vilka lärdomar som skulle dras

av det förflutna och vilken kurs som skulle stakas ut för framtiden. Ett viktigt inslag i denna diskussion kom att röra den nya skolan.

Trots de avsevärda skillnaderna är det fruktbart att jämföra de svenska och tyska skoldebatterna. På tysk mark utformades skolpolitik och pedagogik under slutet av 1940- och början av 1950-talet mot en bakgrund av nazistiska erfarenheter. Att ställa dem mot de svenska erfarenheterna, och i synnerhet mot den entydiga sensmoral som dessa gav upphov till i Sverige, kan vidga det historiska betraktelsesättet.

De allierades avnazifieringsprojekt påbörjades under sommaren och hösten 1945. Koryféer och partifunktionärer ställdes inför rätta i krigsförbrytarprocesser, medan företag, förvaltning och institutioner rensades från de allra mest kompromettterade. En större och mer genomgripande *re-education* – så löd termen – av den tyska befolkningen ägde också rum. I den östra zonen skedde det med entydigt kommunistiska förtecken och är i detta sammanhang mindre intressant än utvecklingen i väster.[68]

Vid Potsdamkonferensen hade krigets segrarmakter slagit fast att det tyska utbildningssystemet måste rensas från nazistiska och militaristiska läror. På samma gång skulle demokrati befordras. Det blev ledstjärnorna för de allierades utbildningspolitik. Avnazifieringen, som förlöpte olika i de tre västzonerna, var ofta inriktad på utrensning och att komma till rätta med de omedelbara problemen. Skolverksamheten återupptogs, lärare suspenderades och läromedel tvättades från sitt nazistiska innehåll – låt vara att det var ett selektivt och ofullgånget förfarande. Ockupationsmakternas demokratiseringssträvanden stannade däremot ofta vid skrivbordsprodukter, och det är svårt att urskilja en mer sammanhållen utbildningspolitik som kom att förverkligas i de amerikanska, brittiska och franska zonerna. Frågan om hur ett framtida skolväsende skulle byggas överlämnades åt tyskarna själva. Bilden av den interna debatten kompliceras av de stora regionala skillnaderna som fanns i västra Tyskland. I den federala Förbundsrepubliken hade de enskilda delstaterna långtgående befogenheter att utforma sina egna skolformer och det utbildningspolitiska landskapet blev långt mer diversifierat än i Sverige. Ändå går det att urskilja vissa viktiga tendenser som ställer de dominerande formerna av erfarenhet och sensmoral i belysning.[69]

Under parollen »Demokratisierung der Bildung« omformades den tyska skolan under decennierna efter krigsslutet. Till dels rörde det sig om en omfattande kvantitativ expansion av hela skolväsendet, till dels en mer substantiell demokratisering av skolans form och innehåll. Det allt överordnade målet var att fjärma sig från nazismen, men i den anda av katastrofens förtvivlan och befrielsens uppbrott som rådde under de första efterkrigsåren fanns det flera bud på vilka slutsatser man borde dra av den nazistiska erfarenheten.[70]

En springande punkt för tyska pedagoger och skoldebattörer var vilka bildningsideal och utbildningstraditioner man skulle knyta an till. Det handlade inte om att formulera något helt nytt eller att låta sig inspireras av internationella tendenser. I stället grep man tillbaka på två pedagogiska huvudstråk från Weimarrepubliken, det nyhumanistiska och i någon mån det reformpedagogiska.[71]

Nyhumanismen, som alltså framhävde den klassiska kulturens betydelse, hade tyska rötter och förbands med namn som Winckelmann, Herder och Humboldt. Som bildningsideal hade den stått sig jämförelsevis stark vid tyska gymnasier och universitet ända fram till Hitlers maktövertagande 1933. Det var också den som tongivande pedagoger och filosofer som Eduard Spranger, Theodor Litt, Herman Nohl och Wilhelm Flitner förde fram som ett korrektiv till nazismen efter andra världskriget.[72]

Werner Jaeger, klassisk filolog och författare till trebandsverket *Paideia* (1934–1947), gav uttryck för en signifikativ ståndpunkt. Jaeger hade tvungits lämna Tyskland i mitten av 1930-talet efter nazisternas maktövertagande och därefter varit verksam vid Harvarduniversitetet. I ett brev 1948 till Tübingenprofessorn Eduard Spranger utvecklade han sin uppfattning om vilken inriktning som den tyska skolan borde få efter Tredje rikets fall:

> Det nya utbildningssystemet måste i Tyskland fylla mer än en uppgift. Den skada som nazistregimen tillfogade tysk utbildning kräver mer än ett botemedel [...]. Men när vi betraktar Tyskland i dess nuvarande isolering bland världens nationer, som är en logisk följd av den avsiktliga separationen från den allmänna kulturella traditionen under nazitiden, så måste ett av de första målen för det framtida utbildningsväsendet bli att ta sig ur denna fanatiska och säregna isolering, för att därigenom kunna hitta vägen till-

> baka till kulturnationernas stora familj. Nazisternas pedagogiska ingrepp gjorde allt för att kapa denna kulturs historiska rötter och begränsa traditionens medvetande till en inskränkt och självgod nationalism. Det är omöjligt att göra det kulturella arv, som det tyska folket delar med andra västliga nationer, begripligt utan att följa vår gemensamma traditions rötter [...]. Det räcker inte med att lära sig lite franska och engelska, ty en verklig förståelse i de moderna länderna kan endast växa fram ur den gemensamma jordmån av klassiska och kristna traditioner som de alla har sprungit ur.[73]

Werner Jaeger framhöll att denna uppgift, att sätta eleverna i relation till sitt historiska ursprung för att därigenom kunna förverkliga sina inneboende förmågor, alltid hade varit det yttersta syftet med de klassiska studierna i skolorna. Enligt honom hade nazismen inte uppstått ur Hitlers absurda rasteorier, utan som ett resultat av sammansmältningen av en tekniskt-mekanisk världsbild och en aggressiv preussisk militarism. I Tyskland var det således extra betydelsefullt att slå vakt om den humanistiska bildningen, ett värn mot nationalismens kult och civilisationens excesser.[74]

Nyhumanismens bildningstanke tilltalade inte bara universitetspedagoger och klassiska filologer under åren efter andra världskriget. Erfarenheterna från Nazityskland ledde till en bred uppslutning bakom ett utbildningsideal på klassisk grund. Sensmoralen materialiserades i många av de delstatsförfattningar som antogs mellan 1946 och 1953. Exemplet Bayern åskådliggör de kristna, idealistiska och kulturkonservativa grundtendenserna i dessa dokument. I dess *Landesverfassung* från 1946 proklamerades som första punkt att skolan inte bara skulle förmedla vetande och kunnande, utan även fostra karaktären. I den andra punkten fastslogs det att det övergripande målet var att ingjuta respekt för Gud samt aktning för religiös övertygelse och människans värde. Till de egenskaper som skulle befordras hörde självbehärskning, ansvarskänsla och hjälpsamhet liksom mottaglighet för det sanna, goda och sköna. Den tredje punkten framhävde att eleverna skulle uppfostras i demokratins anda och i kärlek till den bayerska hembygden och det tyska folket. Avslutningsvis framhölls det att flickorna särskilt skulle undervisas i barnuppfostran och hushållsekonomi.[75]

Lagtexten var inte bara tomma honnörsord. Undersökningar som har gjorts av enskilda skolor visar att vad man kan kalla en nyhumanistisk kanon satte sin prägel på skolverksamheten under sent 1940- och tidigt 1950-tal. När väl nazistiskt tankegods mönstrats ut, återgick undervisningen till att följa den pedagogiska inriktning den haft under Weimarrepubliken, med latin som första främmande språk i gymnasiet.[76]

Renässansen för ett klassiskt humanistiskt bildningsideal fick fart av starka strömningar i den unga Förbundsrepubliken. Den nazistiska katastrofen framkallade en misstro mot det omedelbart förflutna som förvandlades till en misstro mot det omedelbart samtida. I stället för att bejaka tillfälliga trender eller internationella impulser satte många tyskar sitt hopp till tidlösa, överindividuella värden. Historikern Axel Schildt har i flera studier inskärpt hur betydelsefullt ett kristet, konservativt tankegods var för att forma 1950-talets västtyska idélandskap.[77]

Det nyhumanistiska bildningsidealet var emellertid inte allenarådande, och det fanns de som drog andra slutsatser av den nazistiska erfarenheten. Det verkliga alternativet kan med en sammanfattande term betecknas som reformpedagogiskt. Från slutet av 1800-talet hade en reformrörelse vuxit fram som förhöll sig kritisk till traditionella skolformer. Inlärning i naturliga omgivningar såväl som medborgerlig fostran betonades på bekostnad av ett formalistiskt bildningsbegrepp. Många inflytelserika tyska reformpedagoger, som tenderade att ha liberala eller socialistiska preferenser, förföljdes i Tredje riket och tvangs lämna Tyskland. Här finns en delförklaring till att reformpedagogiken var svag som skolbildning under de första efterkrigsdecennierna. En ledande företrädare som Heinrich Deiters var därtill verksam i Östberlin efter 1945.[78]

Impulser till en viss pedagogisk kursändring kom snarare från universitetspedagoger som Theodor Litt och Eduard Spranger. Under 1950-talets gång reviderade de sina humanistiska skolvisioner för att bättre passa efterkrigsdemokratin. I grund och botten förblev de dock nyhumanistiskt präglade med tydligt konservativa inslag.[79] Detta hindrar inte att det går att spåra vissa reformpedagogiska ansatser. I Hessens och kanske i synnerhet Bremens delstatsförfattning betonades helt andra mål än exempelvis i Bayerns. För eleverna i den nordliga hansestaden inskärptes vikten av med-

borgerliga och sociala dygder liksom tolerans gentemot andras uppfattningar och betydelsen av självständigt tänkande. Det var ingen tillfällighet att dessa delstater styrdes av socialdemokratiska majoriteter.[80]

Betraktat som helhet är det ändå ovedersägligt att det rörde sig om en återgång till Weimartidens utbildningsideal. Skoldebattörer, pedagoger och utbildningspolitiker knöt an till de nyhumanistiska bildningsband som kapats 1933. I ett bredare perspektiv måste man se denna renässans för den västerländska humanismen, många gånger med konservativa och kristna förtecken, som ett slags kollektivt svar på upplevelserna av Tredje riket. I somliga fall mobiliserades de klassiska studierna uttryckligt för att fjärma sig från nationalsocialismen; i andra fall kan det avläsas mer indirekt.

En skola för efterkrigstiden

1940-talets svenska skoldebatt tog starka intryck av världshändelserna. Övergången från krigsårens nationalistiska, nyhumanistiska ideal till efterkrigsårens medborgerliga, demokratiska var snabb och definitiv. Inom loppet av några få år förändrades scenbilden radikalt.

Förkastningarna i den skolpolitiska geografin måste alltså relateras till erfarenheterna av nationalsocialismen. I dem rymdes, som jag har konstaterat upprepade gånger, en myndig appell: ta avstånd från den nazistiska associationssfären, undvik dess traditioner, välj en annan väg. Nazismens sensmoral satte sina omisskännliga avtryck på diskussionerna om skolreformerna. Slutsatserna stod samtidigt i förbund med mäktiga framtidsföreställningar i tiden, med visioner om en mer egalitär, samhällstillvänd och modern skola. Det var naturligtvis ideal som hade funnits före nationalsocialismen, men den nazistiska erfarenheten radikaliserade i Sverige den demokratiska riktningen och bröt ned allt motstånd mot en antiauktoritär och medborgerlig pedagogik. Kunskaper om utvecklingen i Efterkrigstyskland ger samtidigt vid handen att nazismens sensmoral inte behöver vara en och densamma. Västtyska pedagoger och utbildningsdebattörer förde fram en klassisk nyhumanism som korrektiv till Tredje rikets skoltanke.

Orsakerna till de påtagliga skillnaderna mellan svenska och tys-

ka förhållanden måste sökas på olika håll. I västra Tyskland var alternativen till de nyhumanistiska skolidealen svaga under tidig efterkrigstid. Reformpedagoger av skilda schatteringar hade nödgats lämna landet under nazitiden, medan många av de klassiskt sinnade hade stannat kvar och gått i inre exil. De sistnämnda kunde nära nog ensamma slå an tonen efter 1945. I Sverige hade nyhumanistiska tankegångar upplevt en pånyttfödelse under andra världskrigets första skede, men i efterhand framstår den som en dödsryckning. Redan under mellankrigstiden hade starka krafter, inte minst inom arbetarrörelsen, verkat för en skola på medborgerlig grund. Krigsårens allvarstid var ett historiskt undantagstillstånd när äldre utbildningsideal för ett ögonblick åter kom till heders. De skolpolitiska aktörer som intog den svenska scenen i andra världskrigets kölvatten tillhörde dessutom en yngre årskull än de som dominerat 1940 års utredning. Till skillnad från i det tyska fallet, där Bonnrepublikens pedagoger hade varit verksamma redan i Weimarrepubliken, sammanföll krigsslutet med en generationsväxling, ett socialt skifte som hade ideologiska implikationer.

De nationella variationerna av nazismens sensmoral bör också sättas i samband med mer allmänna omständigheter. De tongivande tolkningarna av nationalsocialismen i västra Tyskland hade många fler fasetter än de svenska. Det öppnade för andra konklusioner. En förutsättning för att en viss typ av sensmoral skulle vinna inflytande var vidare att den var förenlig med de förhärskande idealen i det politiska och intellektuella livet. Det gällde i medborgarbildningens Sverige likaväl som i nyhumanismens Tyskland.

Bland västtyska skoldebattörer var nazismens sensmoral huvudsakligen självrannsakande till sin karaktär. En överordnad målsättning var att gjuta nytt liv i det tyska samhället genom att återknyta till nationella traditioner från tiden före 1933; det fordrade att Tredje riket betraktades som en parentes i Tysklands historia. I Sverige kunde sensmoralen vara både självprövande och självbekräftande. *Skolans inre arbete*, det principdokument som Gösta Bagges skolutredning lade fram året efter krigsslutet, innehöll självkritiska reflexioner. Det var uppenbart att man tagit intryck av erfarenheterna och dragit slutsatser. 1946 års skolkommission fullföljde kursomläggningen, men tonen var en delvis annan. Med självklar tillförsikt drog man upp riktlinjerna för efterkrigstidens skola.

Nazismen inför rätten

Naturrättstanken – föreställningen att det finns övernationella, universella och i princip oföränderliga rättsprinciper – är av gammalt datum. I sin västerländska tappning spåras den tillbaka till Aristoteles och vidareutvecklades av stoiker och högmedeltidens skolastiker. Under 1600-talet grundlade Hugo Grotius och John Locke en rationalistisk naturrättsskola. Här, liksom i mycken annan naturrätt, återfanns den grundläggande idén om människans naturgivna frihet och likhet. Inspirerade av gryende upplysningstänkande och begynnande liberala strävanden nedtecknades under 1700-talet kataloger i naturrättslig anda över människans fri- och rättigheter; den amerikanska *Declaration of Rights* (1776) och den franska *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (1789) är två kända exempel. Även om rättighetsförklaringarna under 1800-talet levde vidare som betydelsefulla politiska dokument riktade filosofer och rättsteoretiker allt skarpare kritik mot naturrättens grundpostulat. I takt med att positivism och naturalism blev förhärskande idéströmningar proklamerade alltfler att den enda giltiga rätten var den positiva rätten, den rätt som makthavare utformade och tillämpade. Visserligen levde naturrättsliga traditioner kvar i stora delar av det katolska Europa, men i Nordamerika och Nordeuropa befäste den positiva rätten sin ställning under 1900-talets första decennier. För mellankrigstidens rättsrealister och rättspositivister var den legala ordningen inget annat än ett tvångssystem, återspeglande samhällets maktpositioner.[81]

Många sentida betraktare har därför sett efterkrigsårens naturrättsrenässans som ett distinkt brott i utvecklingen. »De naturrättsliga idéerna om de mänskliga fri- och rättigheterna blev åter aktuella efter andra världskrigets slut. Som en reaktion på krigets fasor tillkom FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna 1948 och Europarådets konvention i samma ämne 1950«, skriver till exempel rättshistorikern Göran Inger.[82] Andemeningen återfinns i snart sagt alla översiktverk över den internationella rättens historia: upplevelserna av krig, folkmord och fördrivning förändrade den juridiska diskussionen och banade väg för naturrättens pånyttfödelse. I all synnerhet har Förenta Nationernas förklaring om de mänskliga rättigheterna setts som ett svar på nazismens förbrytelser.[83]

I Europa, den primära skådeplatsen för andra världskriget, ägde den mest iögonfallande förändringen rum. I många av de länder där fascism och nazism stått starka under 1930- och 1940-talen fördes i krigets spår intensiva diskussioner med naturrättsliga förtecken, och flertalet av de nya konstitutioner som författades tog intryck av debatten. Mark Mazower hör till dem som framhävt rättigheternas återkomst i västeuropeiskt samhällsliv efter 1945. En stark tendens i den politiska och juridiska sfären under den tidiga efterkrigstiden var enligt honom att »återställa individens överhöghet över staten«.[84]

Det är mot denna fond som den rättsliga diskussionen i det första efterkrigsdecenniets Sverige skall ställas. Vilka lärdomar drog svenska jurister och rättsteoretiker av den nazistiska erfarenheten? Hur förhöll man sig till den naturrättsliga debatten i grannländerna? Kort sagt, vilken sensmoral gav den nazistiska erfarenheten upphov till bland Sveriges jurister?

Sverige och den nazistiska rätten

Svenska jurister hade följt händelseutvecklingen i Tyskland efter 1933 på behörigt avstånd. *Svensk Juristtidning*, den svenska juridikens stolta flaggskepp och det helt dominerande fackorganet, redovisade sakligt rättens förvandlingar år för år i Tredje riket. År 1934 noterades det att man på arbetsrättens område inte längre talade om arbetsgivare och arbetare utan om »ledaren och hans följe«. Året därpå beskrev den svenska juristtidningen utan vidare kommentar de så kallade Nürnberglagarna, som bland annat förbjöd äktenskap mellan judar och tyska medborgare. Samma tendens var tydlig även under de följande åren. Rättshistorikern Kjell Å Modéer har karakteriserat den svenska attityden till den nazistiska rätten som »apolitisk« och »påtagligt objektiv«. I den mån kritik överhuvudtaget yppades var den förtäckt och högst indirekt.[85]

Även under kriget förhöll sig svenska jurister påfallande neutrala till tysk rättsutveckling. Utan lidelser rapporterade man om ariseringar och judelagstiftningar.[86] Den nya tyska civillagboken beskrevs till exempel i en artikel 1942 som ett led i den tyska rättsförnyelsen och som ett sätt för den nationalsocialistiska revolutionen att »förverkliga innehållet i sitt ideologiska program genom rättsordningen«. Ändå ställde sig artikelförfattaren Knut Rodhe främst

kritisk till lagens språkliga utformning. För de svenska juridiska kommentatorerna framstod den nazistiska rätten på sin höjd som säregen, som ett lite apart inslag i grannlandets jurisprudens som dock ingalunda hade konsekvenser för svensk rättslig diskussion.[87]

Det var först i andra världskrigets slutskede som svenska jurister riktade mer öppen kritik mot rätten i Nazityskland. I en artikel 1944 tog Ivar Strahl upp nazismens rättsuppfattning till behandling. »Den nya ordningen är hård«, konstaterade han och erinrade om hur den nya praxisen drabbade tyskar och medborgare i ockuperade länder. Även lagens underkastelse under ledarprincipen och rasprincipens primat, båda kungstankar i nazistisk rätt, ställde sig Strahl frågade till, men hans egna invändningar förblev förhållandevis moderata.[88]

Någon villkorslös förkastelsedom över rätten i Tredje riket fälldes således aldrig före fredsslutet. Det var först när kriget var till ända som den fördömdes mer ohöljt. Under de första efterkrigsåren innehöll *Svensk Juristtidning* flera redogörelser från tyskt rättsliv, även om de inte var särdeles omfattande. Tonen var nu delvis en annan, mer reservationslös i sin kritik och med markerad distans till vad som försiggått i Nazityskland. Nu föreföll det självklart att det nazistiska samhället hade vilat på rättsvidrig grund. I en anmälan av en bok om nazistisk rätt tog författaren till exempel helt och fullt avstånd från »nationalsocialismens dimmiga rättsvärld« och kunde konkludera: »Nationalsocialistisk rättsuppfattning innefattar i allo raka motsatsen till de principer, som enligt hävdvunnen lära uppbära rättsstaten.«[89]

Det var således inte bara de avskyvärda handlingarna som fördömdes. Svenska jurister förkunnade även sin dom över den nazistiska rätten som sådan. De tyska lagarna hade vanställts av nazismen och det var hög tid att rensa dem från deras smutsiga avlagringar. Utan åthävor redogjorde Ivar Strahl för hur de lagar som tillkommit 1933–1945 nu utmönstrades och ersattes av andra. Författaren upplyste också om att den kände statsrättsprofessorn Carl Schmitt hade entledigats från sitt uppdrag. Han beskrevs som en man som under Tredje rikets första tid övat starkt inflytande över rättsuppfattning och lagstiftning. De tankar han hade gjort sig till tolk för gick stick i stäv med rättsstatens princip och bejakade i stället den nationalsocialistiska maktläran. Det var uppenbart att en svensk jurist som be-

traktade skeendet i Tyskland såg sig som Schmitts absoluta motpol.[90]

Det var tankegångar som gick igen i rapporterna från de stora efterkrigsrättegångarna i Norge och Tyskland. För de svenska uttolkarna var Quislings, Görings och de andra anklagades skuld ställd bortom allt tvivel. De beskyllningar som riktades mot den internationella tribunalen om att ägna sig åt retroaktiv lagstiftning förmildrades rentav av att »handlingarnas rättstridighet« var »utom all fråga«.[91] Trots vissa principiella invändningar betecknade således Torgny T. Segerstedt krigsprocesserna som »triumfer för den västerländska rättsuppfattningen« och som bevis på »en motståndskraft mot nazistisk nedsmittning, som utgör ett av de största glädjeämnena i denna annars mörka tid«.[92]

Rättegångarna uppfattades generellt som rättfärdiga och nödvändiga av svenska jurister.[93] I en recension av den danska boken *Dommen i Nürnberg* menade en av dem till och med att det syntes förmätet att komma med randanmärkningar till domen. »Bör en läsare i ett neutralt land göra annat än noggrant studera aktstycket, tacka och ta emot?« frågade han sig.[94] Här blottlades en talande klyvnad: å ena sidan inskärptes Sveriges ställning som ett utanförstående och i grunden oberört land, å andra sidan hade insikten om utanförskapet den effekten att det vore övermodigt att ens kommentera de stora tilldragelser som präglade den europeiska samtiden.

Relativt snart efter krigsslutet, redan 1947–1948, mattades intresset för både efterkrigsprocesserna och rättsutvecklingen i de tyska ockupationszonerna. Enstaka rapporter om restitution av egendom, omorganisation av domstolsväsendet och skadestånd till nazismens offer förekom, men en grundlig genomlysning av det nazistiska rättssystemets eftermäle uteblev.[95]

I ett av de sällsynta undantagen blickade Sture Petrén tillbaka. Han erinrade om att det hade förvånat många svenska iakttagare »att den rättskultur, som troddes vara rotfast i Tyskland, till synes så motståndslöst lät sig utplåna av det nazistiska tyrannväldet«. Petrén skildrade hur den tyska rättsordningen steg för steg prisgivits åt det nazistiska barbariet. Under inspiration av Gustaf Radbruch, straffrättsprofessor och justitieminister före 1933 som överlevt Tredje riket med juristäran i behåll, hävdade han att man kunde dra lärdomar för framtiden:

> Tro icke, att man enbart genom en hänvisning till vad som är sakligt och lagenligt kan bemästra de verkligt svåra rättsfrågorna! Saklighet och lagenlighet förslå endast så länge som statsmakten ligger i anständiga händer. Skulle åter staten, för att tala med Augustinus, bli ett stort rövarband, då kan endast tron på högre värden hjälpa, då måste rättskänslans heta låga slå igenom alla hänsyn och all ängslan. Illa är det, om den förbrinner och falnar under tillvaratagandet av sekundära värden som saklighet och lagenlighet i tjänst hos en positivism, som har glömt den högsta av alla rättssatser: att man skall mera lyda Gud än människor.[96]

Sture Petréns resonemang löpte emellertid inte i den svenska juridiska debattens huvudfåra. Han hävdade att den nazistiska erfarenheten hade implikationer för rättslig diskussion överhuvud, så även den svenska. De lärdomar som kunde dras av nazismen stannade alltså inte vid ett allmänt fördömande av det som stod i strid med rättsstaten, utan bar på insikter om rättens relation till moralen. Med det antydde han att positivismen, uppfattningen att den gällande rätten är den enda giltiga rätten, hade nått sitt klaraste uttryck i Tredje riket och nyttjats av nazisterna för att förtrampa grundläggande rättssatser. I sin plädering för att lagen borde vila på höga värden knöt han sålunda an till den västeuropeiska renässansen för naturrättsliga tankegångar efter 1945, i synnerhet som han åberopade sig på Gustaf Radbruch, en av de tongivande naturrättsförespråkarna i Efterkrigstyskland.[97]

I allt detta förefaller Petrén ha avvikit från huvudstråket i Sverige. Den överskuggande uppfattningen hade som synes varit att de slutsatser som kunde dras av den nazistiska erfarenheten var begränsade för svenskt vidkommande. Visserligen kunde svenska jurister bejaka de internationella strävandena att ställa krigets förbrytare till svars och därmed ansluta sig till en kollegial åsiktsgemenskap över nationsgränserna. Däremot gav den nazistiska erfarenheten inte upphov till någon grundlig självrannsakan. Tvärtom verkade den primära effekten av nazismen ha varit självbekräftelse: den nazistiska våldsstatens ordning framstod som en kategorisk antipod till den svenska rättsstatens ordning.[98]

Den nazistiska erfarenheten tycks alltså enbart ha framkallat en självförstärkande sensmoral hos svenska jurister. Men betraktelse-

sättet förtjänar att vidgas. Ett intressant perspektiv öppnar sig om man knyter an till den allmänna diskussion om rättigheter som fördes i Sverige och omkringliggande länder i andra världskrigets kölvatten.

Svenska rättigheter

Sommaren 1953 for tre svenska juridikprofessorer till det delade Berlin. Per Olof Ekelöf, Henrik Munktell och Folke Schmidt deltog tillsammans med ett hundratal andra jurister från hela världen i en internationell kongress. Den anordnades av en sammanslutning av östtyska jurister som sökt fristad i Västberlin och som ville upplysa omvärlden om rättsförhållandena i det kommunistiska östra Tyskland.

I en artikel i *Svensk Juristtidning* rapporterade Per Olof Ekelöf utförligt om sina förfärande upplevelser. Redogörelsen formade sig till en skarp vidräkning med den unga östtyska staten. De drakoniska straffen, de propagandistiska skådeprocesserna och överhuvudtaget det politiserade rättsväsendet fyllde honom med avsmak. »Det synes mig som en ödets ironi då de tyska föredragshållarna på åtskilliga punkter underströko överensstämmelserna mellan de nuvarande förhållandena i östzonen och de tidigare under nazistregimen«, sammanfattade han.[99] Kongressen hade inneburit något av en chock för Ekelöf. »För den som lever i ett så ombonat land som Sverige«, bekände han, »kan det lätt hända att terrorn och nöden även i närbelägna länder förlorar något av sin verklighetskaraktär.«[100]

Till de omtumlande intrycken han tagit av östtysk rättsordning kunde han också lägga andra intryck, nog så anmärkningsvärda och nog så angelägna att förmedla till en svensk läsekrets. Rättsförhållandena i östzonen kritiserades nämligen också eftersom de ansågs stå i strid med naturrätten. Inte utan förvåning konstaterade Ekelöf att många inlägg hade präglats av naturrättsliga tankegångar och att man i Sverige inte kunde göra sig en föreställning om »den renässans som det naturrättsliga betraktelsesättet för närvarande upplever på kontinenten«. Han erinrade om att naturrätten hade bekämpats i Tyskland med särskild frenesi alltsedan den historiska skolans dagar, men att det var just här som den för närvarande var som mest i ropet: »›Der Traum des Naturrechts ist ausgeträumt‹, förklarade

[den tyske juristen Bernhard] Windscheid emfatiskt i mitten av förra seklet. Han har icke blivit sannspådd.«[101]

Ekelöf åskådliggjorde detta med ett referat av ett samtal han haft med en ledamot i Västtysklands högsta domstol. Han hade berättat för Ekelöf att han såg det som sin plikt som domare att döma i strid mot gällande lag om den var oförenlig med naturrätten, ja, han menade att detta innebar rättstillämpning och det enda godtagbara i en dylik situation. Svensken replikerade att han kunde föreställa sig omständigheter där detta var påkallat, men att han aldrig kunde gå med på att det kunde kallas rättstillämpning. Snarare var det ett slags »passivt motstånd« eller »revolutionär handling«, som dessutom riskerade att öppna »vägen för kaos och godtycke inom rättskipningen«.[102] Den tyske kollegans uppfattning var emellertid en annan:

> Som motivering för sin uppfattning anförde den tyske domaren, att det under nazisttiden utfärdats lagar och författningar, som tillkommit i laga ordning och vilka ur juridisk-teknisk synpunkt varit oklanderliga, men vilka haft det mest upprörande innehåll. De tyska domarna hade ansett sig förpliktade att tillämpa dessa lagar. De hade vid universiteten uppfostrats i positivistisk anda och fått lära sig att det ej är domarmaktens uppgift att kritisera statens lagar utan att tillämpa dessa. Något sådant finge ej upprepas. Därför måste domstolarna anses förpliktade att tillämpa naturrätten som högsta juridiska norm.[103]

Ekelöf insåg att den naturrättsliga renässansen sammanhängde med samtidens politiska omvälvningar. Han insåg också att han som svensk stod utanför erfarenheter som grannländernas jurister hade tillägnat sig. I en diskussion med en norsk kollega blev detta mycket uppenbart. »Ser du«, sade norrmannen, »vi äro nog alla mer eller mindre naturrättare – vi som varit med.« »Den kulan visste var den tog«, erkände Ekelöf.[104]

Ekelöfs redogörelse är ett talande svenskt vittnesbörd. Hans skildring av mötet med den pånyttfödda naturrätten i Västeuropa ställer den nazistiska erfarenhetens skiftande uttryck i blixtbelysning. För de västtyska och norska juristerna var det uppenbart att erfarenheterna av nazismen bar på en tydlig sensmoral. I Tredje riket och

de tyskockuperade länderna i Europa hade rätten ställts i ideologins tjänst och gällande rätt legitimerat våldsdåden. Den slutsats som drogs under de första efterkrigsåren var därför att lagar och författningar inte skulle kunna motiveras av politiska diktat utan måste vila på en mycket mer beständig rättslig ordning, en naturrättslig ordning. Ekelöf stod emellertid främmande inför denna slutsats. För honom hade naturrätten alltid tjänat som en ideologisk projektion av vissa politiska värden. »Detta kan ha sitt propagandavärde«, tillstod han. »Men ett dylikt betraktelsesätt kan också skymma blicken för varuti den politiska målsättningen egentligen består.«[105]

Per Olof Ekelöfs hållning återspeglade de dominerade uppfattningarna i det svenska juristsamfundet under dessa efterkrigsår. Det framgick av det vetenskapliga meningsutbyte om rättigheternas status och innebörd i juridiken som han var inbegripen i under decenniet efter 1945. Förutom Ekelöf hade den utdragna debatten samlat flera av de jurister och rättsteoretiker som de kommande årtiondena skulle prägla samtalsordningen, såsom Ivar Strahl, Anders Wedberg och Alf Ross.

Debatten hade sin upprinnelse i en lång artikel av Per Olof Ekelöf i *Tidsskrift for Rettsvitenskap* 1945. I långa stycken formade sig hans bidrag – liksom de andra inläggen i diskussionen – till en lärd begreppsutredning, präglad av tidens analytiskt-filosofiska ideal och krav på logisk omutlighet. Debatten fördes helt utan referenser till det nyvaknade internationella intresset för rättigheter. Ingen av de stora internationella tilldragelserna – vare sig Förenta Nationernas deklaration om de mänskliga rättigheterna, Europakonventionen eller pånyttfödelsen för naturrättsliga tankegångar på kontinenten – omnämndes under den tioårsperiod meningsutbytet förlöpte. I stället var den svenska diskussionen utpräglat teknisk till sin karaktär.[106]

Emellanåt knöt man dock an till en mer allmän diskussion om rättighetsbegreppet. Ekelöf framhöll med stöd hos Axel Hägerström att rättighetsbegreppets komplicerade karaktär hade att göra med dess »ursprungliga betydelse av övernaturlig kraft«, att det från begynnelsen hade betecknat magiska, bortommänskliga maktförhållanden. Denna primitiva kraftföreställning hade med tiden rationaliserats och rättigheten kommit att beteckna »något ›ideellt‹, något tillhörande ›rättens värld‹, som har sin grund i rättsfaktum

samt självt utgör grund för rättsföljden«.[107] De få gånger man berörde naturrättsläran skiftades tempus till preteritum. I en kort historisk tillbakablick erinrade exempelvis Ivar Strahl om att man i äldre tid hade hävdat medborgarnas frihet genom att upptäcka och befästa naturliga rättigheter, men att rättsvetenskapen i dag hade en annan uppgift. För samtidens jurister var det självklart att koncentrera sig på gällande rättsregler och föreställningen om naturgivna rättigheter framstod följdriktigt som en relikt från en svunnen era.[108]

Alf Ross, vid denna tid en kraftfull röst i den rättsliga diskussionen i Norden, anslöt till dessa resonemang när han kommenterade den svenska debatten. Enligt honom hade rättighetsbegreppet sitt ursprung i en uråldrig magisk föreställningsvärld som numera endast levde kvar bland primitiva folk. Ross varnade för att användningen av rättighetsbegreppet kunde »føre til vildfarelser og dogmatiske postulater«. Tack och lov hade moderna västerländska jurister på goda grunder tagit avstånd från det. När begreppet användes i den samtida juridiken var det endast som »et formuleringsteknisk hjælpemiddel« som i princip kunde bytas ut mot uttrycket »gammel ost«.[109]

Ingen av svenskarna uttryckte sig så drastiskt som Ross, men i grund och botten delade de hans uppfattning. De begagnade alla ett funktionellt rättighetsbegrepp i anslutning till gällande rätt. De markerade alla tydlig distans till det som Ross kallade »det traditionelle rettighedsbegrebs metafysiske belastning«, det vill säga rättigheternas förankring i en övervärldslig, andlig verklighet, en osynlig moralisk kraft som inte kunde härledas deduktivt. I den mån man kan urskilja någon stridslinje mellan de svenska debattörerna gick den mellan dem som hävdade att rättighetsbegreppet kunde gagna den rättsliga argumentationen och dem som ansåg att det helt skulle avlägsnas ur den juridiska vokabulären.[110]

Värdenihilism och rättsrealism

Efterkrigsårens rättighetsdiskussion passar väl in i ett större idéhistoriskt mönster. En viktig teoretisk förutsättning var Axel Hägerströms filosofi. Som professor i praktisk filosofi i Uppsala 1911–1933 präglade Hägerström inte bara samtida svensk filosofi utan även den

allmänna idé- och samhällsdebatten. Han vände sig mot kunskapsteoretisk subjektivism och förkastade all form av metafysisk idealism. Av särskild betydelse blev hans diskussion om värdesatsers innebörd. I den värdeteori han utvecklade, med tiden kallad »värdenihilism«, förnekades möjligheten av moralisk kunskap och existensen av objektiva värden. Värdeutsagor var sålunda varken sanna eller falska utan gav enbart uttryck för personliga attityder.[111]

Som en konsekvens av sin värdeteori tog Hägerström med eftertryck avstånd från tanken att det fanns en objektiv rätt. I det stora tvåbandsverket *Der römische Obligationsbegriff* (1927–1941) argumenterade han för sin uppfattning. Föreställningen att det skulle finnas objektiva rättigheter betraktade han som en projektion av förhoppningar och intressen, vars rötter fanns i vidskepelse och magi långt tillbaka i historien.[112]

De Hägerströmska idéerna absorberades aktivt av svenska jurister och rättsvetare. Sin mest hängivne lärjunge hade han i Vilhelm Lundstedt, juridikprofessor i Uppsala 1914–1948, socialdemokratisk riksdagsman under flera decennier och en av sin tids mest namnkunniga jurister. Lundstedt slöt helhjärtat upp bakom sin lärofaders grundläggande syn på rätten och moralen. Han kunde tillstå att idén om mänskliga rättigheter hade spelat en progressiv roll i historien, men att tiden nu var mogen för att helt ta avstånd från rättighetsföreställningar.[113]

Hägerström och Lundstedt var portalgestalter i den rättsteoretiska riktning som brukar betecknas som den skandinaviska rättsrealismen. Även om grunden hade lagts under mellankrigstiden torde de första efterkrigsdecennierna ha varit dess verkliga glansdagar. Den andra generationen rättsrealister – Karl Olivecrona, Tore Strömberg, Per Olof Ekelöf, Per Olof Bolding med flera – hade fått sin juridiska skolning före andra världskriget men dominerade rättslig diskussion under 1900-talets tredje kvartsekel. De förenades i en allmän hägerströmianism när de hävdade att rätt var gällande rätt och inte metafysisk fraseologi.[114]

En annan av de första efterkrigsdecenniernas mest tongivande jurister, straffrättsprofessorn Ivar Strahl, kan tjäna som belysande exempel. År 1941 hade Strahl publicerat en uppmärksammad artikel i *Svensk Juristtidning*. Titeln löd »Idealism och realism i rättsvetenskapen« och tog sin utgångspunkt i två nyutkomna verk, Oslopro-

fessorn Frede Castbergs *Rettsfilosofiske grunnspørsmål* och lundajuristen Karl Olivecronas *Law as Fact*. Artikeln utredde skillnaderna mellan Castbergs naturrättsligt inspirerade idealism och Olivecronas rättsliga realism. Själv hade Strahl vissa invändningar mot Uppsalaskolans värdenihilism, men han hade samtidigt tillägnat sig mycket av dess kritik av idealistiska läror. Castbergs åskådning hörde såvitt han kunde förstå till dem som Uppsalaskolan med fog bekämpade. Strahl tenderade således att ta parti för realismen, kanske främst eftersom den bättre lät sig förenas med praktiskt rättsliv.[115]

Fjorton år senare, 1955, återkom Ivar Strahl med ännu en uppmärksammad artikel. Den anknöt i viss mån till den rättighetsdiskussion som förts under det första efterkrigsdecenniet. Också denna gång var utgångspunkten en nyutkommen bok, Alf Ross O*m ret og retfærdighed*. Köpenhamnsprofessorn hade i unga år tagit djupa intryck av Hägerström och i sin filosofiska gärning eftertryckligt polemiserat mot alla metafysiska inslag i rättsteorin. Strahl framhöll i sin mycket uppskattande recension just författarens antimetafysiska grundhållning, som tog sig uttryck i att denne i skarpa ordalag vände sig mot naturrättsliga föreställningar.[116] På denna punkt var Strahl och Ross helt ense, men för recensenten dröjde sig ett problem trots allt kvar:

> Vi äro vana vid att naturrätten vederlägges. Märkvärdigt nog tycks den emellertid behöva vederläggas gång på gång. Den slås till synes ihjäl av den ene författaren efter den andre men lever lika fullt med åtminstone så mycket liv, att nästa författare anser sig behöva taga livet av den en gång till. Förmodligen går det med Ross' vederläggning som med andra författares: exekutionen lyckas, men delinkventen dör icke. Trots all kritik, som Ross och andra författare ha framfört mot de naturrättsliga åskådningarna, vilja människorna icke överge tanken, att det dock finns vissa principer som den positiva rätten bör följa.[117]

Ett belägg för sitt påstående fann Strahl i FN:s rättighetsförklaring, som förkunnade att »rättigheter bestå oberoende av den positiva rätten«. Emellertid hade kritiken av naturrättsläran framför allt ett teoretiskt värde. Ur praktisk synpunkt kunde man i många fall förena vissa naturrättsliga grundsatser med grundsatser i den positiva

rätten, även om de okränkbara rättigheterna hade visat sig svåra att leva upp till i verkliga livet. Naturrättstraditionen hade däremot i ett annat och olyckligt hänseende behållit sin makt över sinnena, enligt Strahl. I alltför begränsad utsträckning hade jurister frigjort sig från naturrättsliga frågeställningar och alltför lite inriktat sig på vad som gagnade de ändamål som juridiken skulle främja. »Det naturrättsliga åskådningssättet är ägnat att tillmäta själva regeln ett värde, medan det enligt modern åskådning främst bör komma an på regelns resultat«, löd hans programmatiska sammanfattning.[118]

Den kritik av rättsidealism i allmänhet och naturrätt i synnerhet som Strahl gav uttryck för i början av 1940-talet hade i mitten av 1950-talet slagit ut i full blom. Den respekt han ännu 1941 visat Frede Castbergs sätt att resonera fanns det nu inget spår av.[119] Hägerströms, Lundstedts och Ross antimetafysiska rättsrealism var nu allenarådande. Strahls argumentation exemplifierar väl den hållning som var den förhärskande i Sverige: möjligen kan vi acceptera rättigheter, men till varje pris ingen naturrätt. Rättigheterna betraktades under efterkrigsdecennierna som kulturella konventioner, inte som metafysiska antaganden.[120] Även Gustaf Petrén framhöll 1955 att naturrättens föreställningar numera knappast omfattades av någon, vilket inte hindrade honom från att bli en av efterkrigstidens främsta rättighetstillskyndare i Sverige.[121]

Vid behov kunde rättigheter alltjämt gagna en god sak, men de omfamnades sällan med större entusiasm. Den förhärskande svenska hållningen åskådliggjordes när Europeiska konventionen om de mänskliga rättigheterna skulle ratificeras i början av 1950-talet. Utrikesminister Östen Undén intog en skeptisk attityd och ansåg att det fanns skäl att gå varligt fram, inte minst som konventionen kunde ha inflytande över förhållanden som av hävd tillhörde staters inre lagstiftning. Svensk rätt täckte mer än väl de behov som fanns i Sverige, menade excellensen.[122]

Den rättsrealistiska kritiken av naturrätten stannade följaktligen inte i det filosofiska seminariet. Redan Hägerström och Lundstedt hade utövat stort inflytande på den allmänna intellektuella opinionen i Sverige. Under de första efterkrigsårtiondena verkade en stor skara vetenskapsmän, jurister och politiker för att rättsrealismens grundsatser fick avsättning i lagstiftning, åsiktsbildning och praktisk politik.

Arvet efter Hägerström har sedan 1980-talet inte bara uppmärksammats som ett särdrag i den moderna skandinaviska rättskulturen. Det har även framhävts som en strukturell förutsättning för en rad övergrepp mot individen i välfärdstatens regi, vare sig det gällt steriliseringspolitik eller Nürnberglagarnas inverkan på svensk rättstillämpning.[123] Under det första efterkrigsdecenniet fanns det dock ingen opinion i Sverige som förband Tredje rikets rättspraxis med ett principiellt motstånd mot naturrättsliga tankegångar. Tvärtom underbyggde och bekräftade nazismens sensmoral en rättsrealistisk tradition. Det var emellertid inte den enda slutsats som jurister drog av den nazistiska erfarenheten.

Västtysk naturrättsrenässans

Den rättsliga diskussionen i Sverige har fått avteckna sig mot naturrättens pånyttfödelse i Västeuropa efter andra världskriget. För att kunna ställa den svenska sensmoralen i perspektiv måste jag dock teckna den internationella utvecklingen fylligare.

Den västtyska naturrättsrenässansen tilldrar sig här särskilt intresse, inte bara för att den filosofiskt formulerade kritiken under 1900-talets första årtionden hade varit mest genomträngande i Tyskland, utan än mer för att Tredje rikets rättsprinciper stod i skarp motsättning till varje tanke på universella mänskliga rättigheter. Den nazistiska rätten förhöll sig i långa stycken direkt antitetiskt till naturrätten.[124]

Det var i varje fall den slutsats som drogs åren efter 1945. Under mellankrigstiden hade flera av de mest tongivande förfäktat rättspositivismen och uttryckligen argumenterat mot naturrätten, men den nazistiska erfarenheten hade fått dem att rannsaka sig själva och byta position. Gustav Radbruch, socialdemokratisk justitieminister i den unga Weimarrepubliken och därefter verksam som rättsfilosof, är ett talande exempel. Han argumenterade under 1940-talets senare hälft för att rättspositivismen hade »gjort såväl juristerna som folket maktlösa mot ytterst godtyckliga, ytterst grymma, ytterst kriminella lagar«, och krävde att moraliska element nu skulle inkluderas i rättsbegreppet för att förhindra orättsstatens återkomst.[125]

Radbruch var långtifrån ensam. Under de tidiga efterkrigsåren pläderade åtskilliga framträdande jurister och rättslärda för att rät-

ten borde vila på ett fundament av oförytterliga mänskliga rättigheter. I den samtida juridiska debatten – som också lockade teologer, filosofer och historiker att delta – talade man om »das Wiedererstehen des Naturrechts« (Hans Thieme) eller »die Erweckung des Naturrechts« (Franz Wieacker) – kort sagt, en naturrättens pånyttfödelse.[126]

Helmut Coing, professor i romersk rätt i Frankfurt am Main och med starka rättsfilosofiska intressen, valde att tala om »die Neugründung des Naturrechts«. År 1947 utgav han det kanske mest intellektuellt ambitiösa försöket att gjuta nytt liv i naturrättstraditionen, *Die obersten Grundsätze des Rechts*. Utgångspunkten var den perverteringen av rätten som Coing hade bevittnat i den nationalsocialistiska diktaturen. Åter och åter igen hade han frågat sig om inte rätten borde grunda sig på vissa etiska principer snarare än i våldsstatens maktutövning. Under inspiration av bland andra Albert Schweitzer påbörjade han redan under krigsåren arbetet med att utforma en mer rättfärdig juridisk grundval.[127]

I inledningen till *Die obersten Grundsätze des Rechts* klargjorde Coing motiven till sin rättsfilosofiska traktat. Det självklara syftet med boken, betonade han, var att »befria rättsvetenskapen från positivismen« och åter förbinda den med en naturrättslig tradition, eftersom »endast den synes kunna trygga rättens innehåll gentemot den politiska maktens anspråk och det nakna våldet«. Den naturrättsliga vändningen var med andra ord en moralisk nödvändighet, men Coing var på det klara med att det samtidigt aktualiserade flera vetenskapliga problem. Hans uppgift var att lösa dem genom att presentera – som bokens undertitel löd – »ein Versuch zur Neugründung des Naturrechts«.[128]

I recensioner och bibliografiska översikter återkom sammankopplingen mellan erfarenheterna av Tredje riket och efterkrigsårens uppblossade intresse för naturrätt. Redan 1943 hade teologen Emil Brunner konstaterat att naturrättsidéerna väckts till liv igen i konflikten med den totala staten och dess positiva rätt. Civilrättsprofessorn Heinrich Lehmann drog samma slutsats ett par år senare: »Och så har också sammanbrottet för de nazistiska våldsverkarnas terrorvälde, vilka fullständigt föraktade de enskilda individernas människovärde, lett till en renässans för naturrätten.« En österrikisk betraktare, Adolf Julius Merkl, framhöll 1951 i en tillba-

kablick på de föregående åren att nationalsocialisternas maktberusning och sammanbrott hade öppnat för en naturrättslig återkomst i den samtida tyska rättsvetenskapen. Liknande formuleringar fanns hos jurister som Heinrich Rommen, Franz Wieacker och Arthur Kaufmann: nazisternas misskreditering av rättspositivismen hade banat väg för en ordning grundad på naturrättens principer. Det var den förhärskande sensmoral som gjorde sig gällande i västra Tyskland åren efter 1945.[129]

Rättshistorikern Heinz Mohnhaupt har i en analys av den västtyska naturrättsdiskussionen vidgat perspektivet. Han poängterar att naturrättsliga tankegångar har återkommit flera gånger under 1900-talets historia, ofta som reaktioner på kriser och katastrofer. I den tidiga efterkrigstidens Tyskland fanns det dock en särskild resonansbotten som bidrog till pånyttfödelsens styrka och substans. Naturrätten trädde fram som ett radikalt alternativ till Tredje rikets rättsordning, men var också i samklang med tidens uppblossande intresse för idealistiska, kristna och ofta konservativa traditioner. Kalla krigets politiska och kulturella klimat gynnade därutöver uppslutningen i Västtyskland, inte minst som naturrätten framstod som ett korrektiv till de sovjetdikterade principerna i öster.[130]

Dessa historiska omständigheter togs samtidigt till intäkt för den kritik som från mitten av 1950-talet kom att riktas mot naturrättsförespråkarna. De tenderade att avfärdas som troskyldiga idealister och orealistiska drömmare, som alltför mycket låtit sig färgas av efterkrigskaoset och inte tagit hänsyn till de villkor som gällde i den vardagliga rättspraxisen. Kritikerna anbefallde sällan en återgång till en renodlad rättspositivism av äldre format, utan förordade en mer flexibel och konkret rättsordning.[131]

Även om naturrättstanken småningom ställdes i fråga satte dock den sensmoral som kan härledas ur den nazistiska erfarenheten varaktiga avtryck i Förbundsrepubliken Tyskland. Tankegångarna materialiserades i 1949 års västtyska grundlag, ett dokument som har beskrivits som »en historiskt orienterad skapelse«. I långa stycken kan den läsas som en katalog av svar på nazismens utmaningar. I mycket högre grad än Weimarförfattningen från 1919 grep den tillbaka på upplysningstidens naturrätt. Redan i Bonnförfattningens första artikel fastslogs människovärdets helgd och rättigheternas okränkbarhet.[132]

Inte bara i västra Tyskland framkallade den nazistiska erfarenheten en sorts naturrättsrenässans. Även Norge upplevde med *rettsoppgjøret* en återkomst för naturrättsliga resonemang. Juridikprofessorn Frede Castberg hörde till de mest tongivande naturrättsförespråkarna i Norge såväl som i övriga Västeuropa under de första efterkrigsåren, även om hans faktiska inflytande är omstritt. Han var emellertid inte ensam om att hävda att rättspositivismen hade gjort nazistisk drängtjänst under krigsåren och att rätten hädanefter måste grundas på oförytterliga rättigheter. I *Staten og mennesket* (1945) reflekterade den framträdande Oslobiskopen Eivind Berggrav över vad han kallade den machiavelliska maktstaten och kom till konklusionen att en rehabilitering av naturrätten var nödvändig. De rättsliga lärdomarna av nazismen diskuterades i liknande ordalag under 1940-talets senare år även i andra fora.[133]

Nazismen inför rätten

Nazismen var knappt närvarande i svensk rättslig diskussion under 1940- och det tidiga 1950-talet. Sakligt och neutralt hade det ledande fackorganet i Sverige rapporterat om den radikala omvandlingen av den tyska rätten. Först när kriget var till ända riktades mer substantiell och ovillkorlig kritik mot nazismens rättsordning. Den slutsats som drogs gick i självbekräftelsens tecken: svensk rättstradition, grundad på demokrati och rättssäkerhet, var väsensskild från nazistisk rätt. Det bästa sättet att ta avstånd från nazismen var att bejaka dess motsats – den rationella, moderna och positiva rätt som lärdes ut vid juridiska fakulteter i Sverige och praktiserades i svenskt rättsväsende.

I motsats till i länder som Västtyskland och i någon mån Norge upplevdes dock ingen renässans för naturrättsliga tankegångar i Sverige. I grannländerna hade den positiva rätten ställts i den nazistiska ideologins tjänst och en viktig lärdom efter kriget ansågs av många vara att rätten måste vila på en mer beständig grund.[134]

I Sverige fanns det däremot inget behov av omprövning och rannsakan. Om man bortsåg från ett antal smärre övertramp i pressfrihetsfrågor – enligt många åtgärdade med den nya tryckfrihetsförordningen 1949 – hade det svenska rättsväsendet på ett utomordentligt sätt bestått proven under totalitarismens och världskrigets epok.

Det svenska efterkrigssamhället, där den starka rättsrealistiska strömningen närmast bredde ut sig hegemoniskt, var föga mottagligt för naturrättsliga tankegångar. I många västeuropeiska länder var naturrättsrenässansen ett svar på frågan hur man formar en rätt som står över härskarmaktens vilja. I en svensk rättsrealistisk diskussion uppfattades tvärtom allt tal om naturgivna rättigheter som metafysik.

Den kritik som under 1940-talet riktades mot den värdenihilistiska rättsuppfattningen i Sverige kom från periferin. Ett belysande exempel är Helmut Rüdiger, en tysk syndikalist som tidigt flytt Nazityskland och under krigsåren var verksam som skribent i svensk press. År 1943 gick han i tidningen *Arbetaren* till våldsamt angrepp mot Hägerströms lära, som han menade led brist på humanism och kunde användas för att legitimera en våldstats övergrepp. Hans övertygelse var att värdenihilismen endast kunde leda till endera av två ytterligheter: »Antingen ett slags neo-marxism, som odlas i med bolsjevismen flörtande intellektuella kretsar, eller till nazism, som ju också är värdenihilistisk.« Den tyske flyktingen pläderade i stället för en ordning som vilade på människorättens grund.[135]

Exemplet Rüdiger visar att debatten om naturrätt kontra rättspositivism inte var en enkel höger–vänster-fråga. Ändå bör diskussionen under mellan- och efterkrigstiden ses mot en allmän politisk bakgrund. Idéhistorikern Staffan Källström, som i flera viktiga studier kartlagt Uppsalafilosofins inverkan på svenska samhällsnormer, har drivit tesen att rättsrealismen stod i samklang med framväxten av den socialdemokratiska välfärdstaten och den sociala ingenjörskonsten. Naturrätten uppfattades av ledande företrädare som en konserverande lära som lade hinder i vägen för politiska och ekonomiska reformer. Den slog vakt om etablissemangets intressen och omöjliggjorde en utvidgning av demokratin. Idéhistorikern Sverre Blandhol har på ett besläktat sätt argumenterat för att rättsrealismen fick form av en ny juridisk ideologi under 1900-talets första hälft. I förlängningen kunde den legitimera ett större politiskt samhällsprojekt – den skandinaviska välfärdsstaten.[136]

Den internationella jämförelsen demonstrerar hur den nazistiska erfarenheten kunde leda över i olika sorters sensmoral. I Sverige var den i första hand självbekräftande i det att den underströk vikten av att sluta upp bakom bärande värden i modern svensk rättstradition.

Slutsatsen förstärktes av att nazismen i breda kretsar i offentligheten uppfattades som ett idealistiskt, metafysiskt fenomen, med rötter i den tyska romantiska idévärlden. I ett land som Västtyskland var tolkningarna av nazismen mer mångskiftande och förbands inte lika entydigt som i Sverige med metafysiska, konservativa strömningar. Här framkallade den nazistiska erfarenheten en annan juridisk sensmoral som öppnade för en naturrättslig pånyttfödelse.

1945 års idéer

Hur skall man med en gemensam beteckning karakterisera de ideal och föreställningar som återkom i den svenska skol- och naturrättsdebatten? Ingick de i ett större ideologiskt mönster som befästes vid krigsslutet? Hur såg relationen ut mellan dessa framtidsföreställningar och nazismens sensmoral?

Begreppet »1945 års idéer« är härvidlag värdefullt. Det har – ömsom analytiskt, ömsom polemiskt – nyttjats i olika sammanhang.[137] Den som har ringat in det på det mest intressanta sättet är Svante Nordin. Han menar att en åsiktsgemenskap formades under den omedelbara efterkrigstiden. Män som Herbert Tingsten, Gunnar Myrdal och Torsten Gårdlund, alla tongivande under åren efter 1945, hade trots inbördes olikheter viktiga saker gemensamt:

> De var rationalister och modernister, stod för de nu frambrytande samhällsvetenskaperna, var starkt USA-orienterade på ett sätt som varit sällsynt bland äldre generationer av svenska akademiker. De var kulturradikaler, men avvisade totalitära ideologier. Deras syn på politiken var pragmatisk, de accepterade alla välfärdsstatsbygget, om än med varierande grad av entusiasm. De såg sig själva som osentimentala realister, motståndare till idealistisk fraseologi, fullkomligt sekulariserade i sin samhällssyn.[138]

Dessa »de efterkrigstida idéernas förridare« – socialdemokratiska politiker, kulturradikala intellektuella, socialliberala reformatorer – var segerherrar i den idémässiga kraftmätning som hade utspelat sig under de föregående årtiondena. Nordin talar i detta sammanhang om uppkomsten av ett slags »1945 års idéer«, föreställningar

som »bragtes till seger genom kriget sådant dessa idéers företrädare hade framgång att tolka det«. Denna i bred mening humanistiska strömning kunde ha en mer konservativ eller mer socialistisk framtoning, men var till sin kärna huvudsakligen liberal. Den var förenad med ett upplysningspatos samt ett försvar för människorätt och demokrati. »De tankar som företräddes inom detta ›humanistiska‹ läger skulle till stor del bilda grundvalen för den typ av demokratisk ›överideologi‹ som efter kriget blev den dominerande i Sverige«, skriver Nordin.[139]

Med »1945 års idéer« kan man beskriva efterkrigsårens dominerande ideal i det politiska och intellektuella livet, det jag med inspiration av Koselleck identifierar som tidens framtidsföreställningar. Det räcker dock inte med det. Förbindelserna mellan erfarenheterna av nazismen och uppkomsten av denna förhärskande ideologiska ordning förblir oklar om de inte sätts i samband med den sensmoral som alstrades i dynamiken mellan erfarenhet och förväntan. De internationella jämförelserna i detta kapitel har samtidigt klargjort att de nazistiska erfarenheterna inte gav upphov till en enstämmig, allenarådande sensmoral. Snarare präglades de av nationella omständigheter, kulturella traditioner och maktpolitiska villkor. De förändringar som kom till stånd var ett resultat av en växelverkan mellan omorientering i ny riktning och knäsättning av redan befintliga ideal. Ingenting uppstår ur intet.

En kulturradikal värdetradition

För att precisera hur nazismens sensmoral präglade den ideologiska efterkrigsterrängen är begreppet värdetradition användbart. Det förstås som en tradition som både består av en innehållslig och en social komponent. Den senare kan delas upp i en personfaktor (bärarna av traditionens innehåll), en kommunikationsfaktor (traditionens bärare måste stå i förbindelse med varandra) och en tidsfaktor (traditionens innehåll måste ha en viss beständighet och sträcka sig över en längre tid). »Värdetraditionens innehåll«, skriver filosofen Bo Petersson, »består av en samling normativa teser med sina motiveringar (sina förutsättningar) och av teser om värde och om argumentation i normativa frågor som används för att motivera ett visst förhållningssätt till värden och värdefrågor.« Detta innebär att

det finns en kärna av väsentliga antaganden, men att denna inte är helt statisk och att det följaktligen dröjer sig kvar en spänning mellan traditionens inre konstans och dess förmåga till förnyelse. För det andra innehåller värdetraditionen inte bara en viss uppsättning normer utan även en uppfattning om vad som är en giltig normativ argumentation.[140]

Teologen Ola Sigurdson har i en studie använt sig av Peterssons terminologi för att analysera en stark värdetradition i 1900-talets Sverige, värdenihilismen. Han betraktar den som en komponent som förbinder namn som Axel Hägerström, Herbert Tingsten, Ingemar Hedenius, Alva Myrdal och Gunnar Myrdal. Under decennierna i seklets mitt fördes den offentliga debatten i allt väsentligt inom denna värdetraditions ramar. Den dikterade villkoren för vad som var giltiga argument.[141]

Det finns många överensstämmelser mellan Sigurdsons och mina resonemang, men enligt min mening var kärnan i 1945 års idéer snarare en kulturradikal värdetradition. Det är en mer träffande beteckning på det normsystem som artikulerades i spåren av andra världskriget. Idéhistoriskt hade kulturradikalismen sin upprinnelse i 1880-talet men hade sedan dess genomgått flera förändringar. Ändå kan man urskilja en familjelikhet som förenar olika former. Antropologin gick tillbaka på en föreställning om att människan till sin natur var fri och harmonisk, ej snärjd av kollektivens förpliktelser eller tyngd av sedernas förbannelser. Det märks i synnerhet i uppgörelsen med vad som uppfattades som konvention och traditionalism, särskilt kristendomens dogmer och ståndssamhällets ceremonier. Kulturradikalerna omfattade i stället en universalistisk norm om vad som var naturligt och förnuftigt, en uppfattning som gick hand i hand med kritik av traditionella auktoriteter och föreställningar. I sin politiska uppfattning var den socialistisk eller liberal, den tog avstånd från privilegiesamhället och förordade samhällsengagemang och politisk demokrati. I bildningsfrågan distanserade man sig inte sällan från formalbildningen och förespråkade i dess ställe en praktisk medborgarfostran. Kulturradikalismen vilade, som historikern Martin Wiklund har framhållit, ytterst på en värdenihilistisk eller värderelativistisk grund i så måtto att värderingar sågs som subjektiva uttryck. Detta hindrade emellertid inte kulturradikalerna från att förbehållslöst sluta upp bakom vissa

värden (äkthet, samhällsnytta, frigörelse, jämlikhet, demokrati etcetera), men de omformulerades ofta som argument för det som var vetenskapligt, rationellt eller naturligt. Ytterst hämtade kulturradikalerna sin kraft ur det faktum att de ansåg sig företräda framsteget, upplysningen och själva moderniteten.[142]

Under kulturradikalismens formerande period omkring sekelskiftet 1900 förknippades den med namn som August Strindberg, Knut Wicksell, Karl Staaff, Bengt Lidforss, Hjalmar Branting och Ellen Key. Strindbergsfejden 1910–1912 blev en betydelsefull drabbning, som avgjordes till kulturradikalernas fördel. Trots sina inbördes olikheter överlämnade de ett arv av rationalism, materialism, kosmopolitism, antiklerikalism och intellektualism till eftervärlden. Mellankrigstidens kulturradikaler såg sig som förvaltare av denna kvarlåtenskap från sekelskiftets upplysningsivrare. Under 1920-talet framträdde de som representanter för den samlade men sammanfallande vänstern, även om de sällan var bundna till ett parti. De uppvisade en stor spännvidd från socialister till liberaler, från marxister till intelligensaristokrater, från *Clarté* till *Dagens Nyheter*, från Elise Ottesen-Jensen och Marika Stiernstedt till Axel Hägerström och Per Meurling. Det var en heterogen och röststark gruppering som höll olika delar av kulturradikalismens arvegods vid liv, men som också förenades i vissa gemensamma värden. Från mitten av 1930-talet blev motståndet mot nazismen en allt viktigare gemensam angelägenhet, låt vara att protesterna varierade i intensitet och uttryckssätt.[143]

Den värdetradition som tog överhanden efter andra världskriget kan med Martin Wiklunds terminologi betecknas som en rationalistisk, upplysningsorienterad form av kulturradikalism. Den såg sig som en utlöpare av åttiotalismen, den var materialistisk och utilitaristisk, den förfäktade natur- och samhällsvetenskapernas ideal, den hävdade rättsstatens och den liberala demokratins princip gentemot de totalitära maktsystemen. Med sin profilerade rationalism avgränsade den sig på samma gång mot andra närliggande strömningar. Under 1920- och även 1930-talen hade de existerat sida vid sida med den upplysningssinnade kulturradikalismen. Efter 1945 fick de allt besvärligare att hävda sig, i varje fall i den politiska och intellektuella sfären. Det gällde särskilt för det Wiklund betecknar som romantisk kulturradikalism och som sönderföll i en pastoral

och en esteticistisk riktning. I det förra fallet strävade man i rousseauansk anda efter ett liv i samklang med naturen, ett tillstånd av naturlig helhet och harmoni som parades med kritik av den urbana, industriella livsföringen. Typiska representanter var Karl-Erik Forsslund, Per Jönsson Rösiö och Johan Lindström Saxon. Den esteticistiska kulturradikalismen å sin sida sökte sig mot det eleganta, förfinade och amoraliska, inspirerade av Charles Baudelaire, Oscar Wilde eller Friedrich Nietzsche. De romantiska typerna av kulturradikalism förenades i ett avståndstagande från såväl traditionell kristendom och borgerlig kultur som den upplysningsorienterade radikalismens materialism och nyttomoral. Mer betydelsefullt för ideologisk opinionsbildning och orientering under svensk mellankrigstid hade emellertid kulturidealismen varit. Kulturidealisterna, till vilka inflytelserika personer som Arthur Engberg, Hans Larsson, Torsten Fogelqvist, Torgny Segerstedt, Elin Wägner och Alf Ahlberg hade kunnat räknas, satte liksom den rationalistiska kulturradikalismen sin tilltro till förnuft, bildning och människans fria vilja. Samtidigt tog man avstånd från dess värdenihilism, materialism och scientism. Under årtiondena efter första världskriget hade starka kulturidealistiska stråk rymts inom den samlade vänstern, men efter 1945 tunnades de ut intill utplåning. Den rationalistiska kulturradikalism som bredde ut sig i andra världskrigets spår hade otvivelaktigt stått sig tämligen stark i Sverige redan under 1930-talet, men utgjorde samtidigt enbart en begränsad del av mellankrigstidens politiska och kulturella strömmar. I det sena 1940-talets diskussioner om skolan och naturrätten rymdes enbart kulturradikala ståndpunkter på rationalistisk grund.[144]

Motståndet mot nationalsocialismen hade befordrat denna upplysningsorienterade kulturradikalism. Med sitt försvar för förnuft, vetenskap och demokrati framstod den som en motståndsideologi, förfogandes över redskap för att bekämpa dunkla maktläror. Axel Hägerströms värdenihilism och Lauritz Weibulls historisk-kritiska metod kunde riva ned idealismens luftslott och vädra ut metafysikens kvalmiga luft. Idéhistorikern Nils Runeby har, apropå Hägerströms nimbus vid tidpunkten för hans pensionering 1933, poängterat att kulturradikalismen redan tidigt fick status av intellektuell oppositionsrörelse mot nationalsocialismen, den blev en sorts antites till nazismen. »Den bräcklige och skygge Hägerström får stå

som inbegreppet av frihet, mänsklighet och förnuft mot Hitler, Stalin och urdrifternas irrationalitet«, skriver Runeby och sammanfattar kulturradikalismen som antinazistiskt program: »Skepticismen och kritiken behövde dock inte leda till passivitet och förtvivlan; tvärtom. Den blev ett vapen.«[145]

Att nazismens sensmoral fick kulturradikal prägel i krigets efterdyning var alltså ingen tillfällighet. Kulturradikalismen hade stått stark redan under mellankrigstiden och var sedd som nationalsocialismens konträra motsats. De politiskt och intellektuellt tongivande under det första efterkrigsdecenniet var upplysningssinnade kulturradikaler. Det gällde inte minst på skolans och rättens område.

Sensmoralen hade inte bara en innehållslig komponent. De två empiriska fälten, det utbildningspolitiska och rättsliga, kan också stå som exempel för sensmoralens två huvudsakliga kasus, det konfirmerande och det rannsakande. Debatten om framtidens skola rymde de bägge, men mest iögonfallande var omprövningen och kursomläggningen. Rättighetsdiskussionen under 1940- och 1950-talen gick däremot enbart i självbekräftelsens tecken. Den nazistiska erfarenheten framkallade här en sensmoral som befäste en redan befintlig rättsrealism. Trots skiftningar i sensmoralens karaktär verkade den således i samma riktning. Den avskärmade det ideologiska landskapet och banade väg för en rationalistisk kulturradikalism.

Slutsatserna pekade samtidigt i en geografisk riktning som också var ideologisk och kulturell. De intellektuella influenserna till 1946 års skolkommission kom i allt väsentligt västerifrån. Alva Myrdal, inflytelserik utbildningsideolog under tidig efterkrigstid, förde in den amerikanska progressivismen, med John Dewey som portalgestalt, i svensk skolpolitik. Redan i *Kontakt med Amerika*, den bok hon 1941 givit ut med maken Gunnar, hade hon vidgått sin skuld: »Liksom Sverige varit ett socialpolitiskt framstegslaboratorium, har Amerika varit ett pedagogiskt.«[146] I rättsligt hänseende står det likaså klart att den kontinentala rätten stod för motsatsen till den moderna svenska: den var idealistisk, metafysisk och ännu inte renad från religiösa överlagringar. Impulserna skulle under efterkrigstiden sökas i inhemska källor eller i västerled. 1945 års idéer hängde alltså nära samman med en kulturell kursomläggning – bort från den tyska sfären.[147]

V.

Tysk höst

Att tyskarna förlora det andra världskriget är säkert i sin ordning. Åter igen ha de misstagit sig både om mål och medel. Åter igen ha de drivit en villfarelse in absurdum. Hur många misstag de ännu måste begå, innan de träffa det rätta, kan ingen veta. Men anden som leder dem kommer icke att lämna dem någon ro. Han talar dunkelt, och de missförstå hans order. Kanske är det också meningen. För varje misstag bli de starkare och – fruktansvärdare. Till sist skola de förstå. Vad?

Bertil Malmberg, *Dagbok från Valåsen* (1945)

Thomas Mann, den främste representanten för »det andra Tyskland«, promoverades till hedersdoktor i Lund 1949. I processionen flankerades han av två unga litteraturhistoriker, Carl Fehrman och Staffan Björck.

Femton år efter andra världskrigets slut publicerade författaren Lars Gyllensten en kortare essä om sitt 1930-tal, »Gryning mot väster«. För en man född 1921 fick den form av en tillbakablick på ungdoms- och gymnasieåren. Gyllensten beskrev hur han började ana en väg att följa. För hans generation ledde den nästan alltid till Tyskland: tyska var första främmande språk i skolan, tysk facklitteratur lästes flitigt och för dem som likt Gyllensten hade dragning åt filosofi föll det sig naturligt att söka sig söderut. Men ju längre 1930-talet framskred, desto större avsmak fick han för det tyska. »Jag började äcklas av det svulstiga, det geniala, det känslosamma och storordiga och sökte mig nya kontakter och stimuli«, mindes han och erinrade om att han delade liknande upplevelser med många av sina generationskamrater:

> Vi vände oss från tyska språket och kulturen och från sådant, som vi kopplade samman med tyskt väsen – det pretentiösa, sentimentala och patetiska, den till intet förpliktande retoriken, det abstrakta och vittfamnande, det määäänskliga. För många blev det en inriktning mot väster – mot det engelska och mot sådant som vi trodde hörde ihop med engelsk karaktär och tradition: kritik, besinning, empiri.[1]

Memoarlitteraturen ger belägg för att Lars Gyllensten långtifrån var ensam. För en generation född mellan första världskriget och nazisternas maktövertagande blev andra världskrigets kraftmätning en ideologisk och intellektuell erfarenhet med varaktig verkan. Avståndstagandet från nazismen framkallade på många håll en aversion mot Tyskland och de traditioner som associerades med det tyska. Kulturjournalisten Sigrid Kahle (född 1928) hör till dem som vittnat om hur hon under de första fem efterkrigsåren lika oreflekterat omfamnade anglosaxisk och fransk kultur som hon avskydde

den tyska. Enligt henne hade upplevelserna av koncentrationsläger effektivt vaccinerat henne mot allt vad nazism och antisemitism hette. »Detta vaccin verkade tyvärr också mot allt tyskt«, förklarade Kahle som i början av 1950-talet skulle gifta sig med en västtysk diplomat och ompröva sin inställning. Även litteraturprofessorn Thure Stenström (född 1927) har givit exempel på hur avskyn för nazismen genererade en stark animositet mot det tyska i vidare mening. I unga år hade han »på obestämt kulturella grunder« varit tyskvän, men avslöjandena i krigets slutskede gjorde honom ursinnigt besviken. »Just därför att jag beundrat Tyskland så högt, blev missräkningen desto djupare«, skriver han i sina memoarer. »Efter rapporterna från Belsen, Ravensbrück och Auschwitz svor jag att aldrig sätta min fot på tysk mark.«[2]

Memoarer bör tas för vad de är av självstilisering och självbearbetning, men i detta fall vittnar de om en tendens som bekräftas av åtskilliga andra källor: åren efter andra världskriget innebar en allmän orientering bort från det tyska. Det har här gällt en grupp svenska akademiker och skriftställare födda under 1920-talet som djupt präglats av ungdomsårens katastrofer, det som Stenström kallade »min krigssvedda generation«, men det finns alla skäl att förmoda att det inte begränsades till dem.[3] En viktig slutsats av min rekonstruktion av den nazistiska erfarenheten var dess tyska dimension. Nationalsocialismen hade vuxit fram i Tyskland, den hade sin upprinnelse i tysk tradition, den hade närts av tysk mentalitet. När domen över nazismen föll kan man därför anta att mycket i den tyska fataburen mönstrades ut. I efterhand kan man se hur en hel kulturhistorisk epok gick mot sitt slut.

Valfrändskapens växlingar i andra världskrigets efterdyning ligger till grund för detta kapitel. I blickfältet står inte den kulturella kursomläggningen i sig, utan hur nazismens sensmoral manade fram uppgörelse med och bearbetning av de ideal, fenomen och traditioner som associerades med Tyskland. I skärningspunkterna mellan svenskt och tyskt kan den nazistiska erfarenhetens närvaro spåras.

Valfrändskapens växlingar

Sveriges förhållande till den tyska sfären under tidig efterkrigstid måste förstås i ljuset av de svensk-tyska relationerna sedan åtminstone andra hälften av 1800-talet. Först genom att betrakta den svenska tyskorienteringen i ett längre kronologiskt perspektiv blir uppbrottets kraft och betydelse under 1930- och 1940-talen uppenbart.

Sverige och den tyska sfären

Sveriges historia har alltsedan medeltiden varit sammanflätad med utvecklingen i de tyska områdena – andligt och språkligt, ideologiskt och kulturellt, militärt och merkantilt. Den geografiska belägenheten har gjort Tyskland till en återkommande svensk orienteringspunkt. Redan under hansatiden knöts beständiga kommersiella och politiska band som med den lutherska reformationen och 1600-talets svenska stormaktsambitioner fördjupades kulturellt och konfessionellt. Även i skeden när Sverige sökte sig andra förebilder, som under 1700-talets franska tid, fortlöpte utväxling och samverkan med Tyskland inom vetenskapens, konstens och teologins områden.[4]

Trots sekler av ömsesidig påverkan kan man med germanisten Gustav Korlén utnämna 1800-talet till »det tyska århundradet« i svensk historia. På samma sätt som 1700-talet hade varit det franska seklet och 1900-talet skulle bli det anglosaxiska mottog Sverige sina allt avgörande impulser under denna epok från det expansiva grannlandet i söder. Nyhumanism, klassicism och romantik appellerade till de bildade klasserna redan omkring år 1800. Tyska impulser nådde småningom in i andra sociala miljöer och inspirerade till herrnhutistiskt färgade väckelseströmmar, begynnande socialistiska strävanden och nya borgerliga ideal. Särskilt dominerande var inflytandet under perioden från Tyska rikets enande 1871 fram till första världskriget, då nästan alla kultur- och samhällssfärer i Sverige formades av tyska förhållanden. Somliga har rentav betecknat Sverige som en tysk kulturprovins under detta skede, andra har betonat ömsesidigheten i utbytena och framhävt den betydelse som bland andra Ola Hansson, Sven Hedin, Ellen Key, Carl Larsson, Selma Lagerlöf och August Strindberg hade i Tyskland. Forskningslit-

teraturen är ense om att tysk kultur i bredaste mening var den viktigaste internationella inspirationskällan i Sverige under årtiondena före första världskriget.[5]

Det är nödvändigt att bli varse vidden och djupet i denna svenska tyskorientering för att förstå kursväxlingens karaktär under de följande årtiondena. Efter riksgrundandet 1871 växte snabbt beundran för det tyska kejsardömet och bilden av det preussiska, militaristiska Tyskland kompletterades med en föreställning om grannen i söder som föregångslandet *par excellence*. Det massiva tyska inflytandet underlättades av att tyska var första främmande språk i skolan men det var på inget sätt begränsat till de kulturella sfärerna. Tyskland var också naturvetarnas, ingenjörernas och storföretagarnas land, och tonade under den svenska industrialiseringsprocessen fram som en dynamisk handelspartner som hade mycket att lära ut. För kyrkomännen var Tyskland den lutherska teologins stamort, för juristerna var civilrätten en förebild och för officerarna imponerade den kraftfulla militärmakten. Även samtidens radikala samhällsomstörtare – socialister, kristendomshäcklare, nietzscheaner – hämtade kraft i tysk debatt, och de moderna politiska partier som vid denna tid formerades i Sverige hade inte sällan sina moderorganisationer i Tyskland, främst bland dem den starka socialdemokratiska rörelsen. Genom en strid ström av översättningar av populärvetenskap, underhållningslitteratur och uppbyggelseberättelser spreds tyska ideal och föreställningar dessutom i allt bredare befolkningsskikt.[6]

Första världskriget ändade denna fas i svensk historia. Det stora kriget polariserade opinionerna i en ententesinnad och en tyskvänlig falang, där den samlade vänstern av liberaler och socialister tenderade att ta parti för västmakterna medan de konservativa slöt upp bakom centralmakterna. Kriget frammanade en ställvis mycket inflammerad idédebatt i Sverige som också fick betydelse för svensk kulturell orientering under 1920-talet. Tyskland hade under världskrigsåren kommit att förknippas med nationalism och militarism, och mellankrigstidens svenska attityder till det tyska var märkta av ambivalens. Genom Versaillesfreden, av många svenskar av skilda schatteringar uppfattad som ett orättfärdigt diktat, återvann emellertid Tyskland en del förlorade sympatier. Under åren 1919–1933 engagerade sig både höger- och vänsterpolitiker för den de-

mokratiska, demilitariserade men diplomatiskt utfrusna Weimarrepubliken. 1920-talets tyska storstäder blev till tummelplatser för svenskar som attraherades av konstnärlig modernism och politisk radikalism. Men Berlin, Hamburg och München var inte längre självskrivna vallfärdsorter; framtiden kunde likaväl sökas i Paris eller London, New York eller Moskva.[7]

Nazisternas maktövertagande förändrade scenbilden. Efter 1933 skedde en allmän försvagning av de vänskapliga banden mellan Sverige och Tyskland. Den välvilja mot det nya Tyskland som inledningsvis fanns i delar av en traditionellt tyskvänlig borgerlighet förbyttes allteftersom i stigande aversion. Den långa historien av svensk tyskorientering skapade emellertid i breda lager en ambivalent snarare än uttalat kritisk hållning till grannlandet i söder ännu under 1930-talets senare hälft. Det är svårt att fastställa när den avgörande brytpunkten inföll – kristallnatten 1938 eller invasionen av Norge och Danmark 1940 skulle kunna nämnas – men under själva kriget var det endast en begränsad grupp som öppet tog parti för Tredje riket. Fredrik Böök, Sven Hedin och Annie Åkerhielm hörde till dem, men deras åsikter var kontroversiella under krigsåren.[8]

Svenskt musikliv kan tjäna som illustrerande exempel. Som få andra kultursektorer hade den stått i beroendeställning till Tyskland. Ännu under 1900-talets första decennier sågs Tyskland som det stora musiklandet, ett självklart resmål för studier, konserter och musikalisk inspiration. Med nationalsocialisternas maktövertagande började även i detta avseende en ny tid. Forskningen har visserligen klarlagt att många svenska musiker och tonsättare även efter 1933 vidmakthöll kontakter med tyskt musikliv genom resor och gästframföranden, men här liksom i andra fall kan man märka ett starkare avståndstagande ju längre tiden gick. När tonsättaren Kurt Atterberg, som inte drog sig för att verka i Tredje riket och umgås med dess kulturella etablissemang, 1935 ville att det officiella Sverige skulle engageras musikaliskt i Nazityskland bemöttes han kallsinnigt av regeringen. Det ansågs olämpligt att understödja musikfester som så uppenbart sanktionerade nazismens svärmeri för det nordiska. I en ledarartikel i musikerförbundets tidning 1938 sammanfattades den hållning som gradvis blev den förhärskande i svenskt musikliv: med nazismens intåg hade Tyskland förlorat sin

tidigare ledarställning i den internationella musikvärlden. Krigsårens stigande intresse för jazz vittnade om varifrån inspirationen hädanefter skulle hämtas.[9]

I den värld som tonade fram efter andra världskriget var betingelserna annorlunda. Amerika blev för efterkrigsgenerationen det stora framtidslandet, inte bara kulturellt. Mellankrigstidens starka och täta band över Atlanten förstärktes och förtätades under 1950-talet.[10] Tyskland hade samtidigt mist all den andliga och politiska pondus som under det föregående århundradet gjort det till en kraftcentral i Europa. Tysklandsfrågan förblev en viktig referenspunkt under kalla kriget, men Sveriges utrikespolitiska engagemang fanns under efterkrigsdecennierna inte i Europa.[11] De ekonomiska förbindelserna med de tyska områdena återupptogs däremot nästan omgående, först i form av nödhjälp och småningom med mer regelrätta handelsrelationer med de båda snabbt växande industristaterna.[12]

Den svenska nyorienteringen hade sin motsvarighet i andra västeuropeiska länder. Tyskland hade med nazismen och krigsnederlaget förlorat mycket av sin kulturella och intellektuella dragningskraft. Åtskilliga utländska betraktare, som tidigare inspirerats av tysk debatt och diskussion, vittnade om den andliga utarmning de mötte under sina besök i den unga Förbundsrepubliken. Den franske filosofen Raymond Aron hade studerat i Weimarrepubliken och tagit djupa intryck av landets tanketradition, men frågade sig efter andra världskriget vad tyskarna kunde bidra med till Europas intellektuella samtal. Det fanns tyska tänkare och författare som hade potential att nå utöver landsgränsen, men de förblev ointressanta för en större grupp européer då de nästan uteslutande sysselsatte sig med interna nationella problem.[13]

Främmande språk i skolan

År 1946 ersattes tyska av engelska som första främmande språk i den svenska skolan. För eftervärlden har språkbytet blivit sinnebilden för den kulturella omorientering som ägde rum i andra världskrigets spår. Den debatt som följde röjde en uppsättning ståndpunkter som återspeglade efterkrigsårens mer djupgående kursändring.

Alltsedan 1859 hade tyska varit första främmande språk i Sve-

rige. När det infördes markerade det ett definitivt brott med föregående sekels franska dominans över svensk kultur och utbildning. Det sågs som ett tecken på att en ny tid randades, en uppfattning som tveklöst stärktes av utgången av det fransk-tyska kriget och Tysklands enande i början av 1870-talet. Under de kommande årtiondena var tyskans ställning som första och dominerande skolspråk oomstridd i Sverige. Herraväldet höll i sig en god bit in på 1900-talet, men med första världskriget inleddes en diskussion i språkfrågan som skulle hålla i sig under hela mellankrigstiden. Som reaktion på kriget och tysk nationalism fordrades det i somliga kretsar att engelska eller franska skulle få expandera på tyskans bekostnad, inte sällan av företrädare för den ententesinnade svenska opinionen. 1922 års skolkommission föreslog i sitt betänkande en ny ordning, där engelska skulle vara begynnelsespråk och tyska andra främmande språk, eftersom tyskan med sin komplicerade grammatik med fördel förlades till ett senare stadium. Argumenten var således huvudsakligen pedagogiska, men kommissionen konstaterade även att engelskan hade framtiden för sig och att ett språkskifte skulle gagna de svenskarna förbindelserna med omvärlden. Denna uppfattning ifrågasattes av remissinstanser och riksdag, och i stället påbörjades en mer omfattande försöksverksamhet med engelska. Frågan diskuterades av och till under de kommande åren, och 1937 tillsattes en ny utredning av ecklesiastikministern. Den nya kommissionen förordade liksom sin föregångare engelska som första främmande språk, och opinionen bland språklärare och politiker hade nu skiftat. De pedagogiska skälen för engelska var denna gång starkare än tidigare samtidigt som de praktiska, allmänkulturella argumenten pekade i riktning mot det anglosaxiska. Det var också dessa tankegångar som låg till grund för det riksdagsbeslut som gjorde engelska till första främmande språk i svenska skolor.[14]

Övergången från tyska till engelska 1946 var följaktligen inte en stundens ingivelse. Frågan hade varit föremål för ingående diskussion under hela mellankrigstiden och pedagogisk provverksamhet hade förekommit. Detta innebar inte att Tysklands omvälvande historia under 1930- och 1940-talen saknade betydelse. Erfarenheterna av kriget, nazismen och den påföljande maktförskjutningen i Europa var högst närvarande när skolans begynnelsespråk kommenterades i offentligheten.

Under åren före och strax efter krigsslutet 1945 diskuterades språkfrågan intensivt i de pedagogiska fackorganen.[15] Skiftet från tyska till engelska gav likaså upphov till en rad pressartiklar. En försvinnande minoritet deklarerade att världskrigets utgång helt och hållet saknade relevans för språkfrågan; de hävdade att pedagogiska och enbart pedagogiska argument borde beaktas i diskussionen. Men den dominerande åsikten var att de gångna årens omvälvningar hade kastat om förutsättningarna och att engelskan nu var framtidsspråket framför andra. »Som världen efter allt att döma kommer att se ut efter kriget, får vi antagligen mycket begränsad användning för kunskaper i tyska men desto större i engelska och förmodligen också i ryska«, skrev *Aftontidningen* med en typisk formulering i april 1945. Slutsatsen var att tyskan utan dröjsmål borde ersättas medan engelskan som huvudspråk i skolorna.[16]

I likhet med detta inlägg baserades de flesta andra på en kombination av politiska, pedagogiska och allmänkulturella överväganden. Merparten av kommentatorerna tog inte lidelsefullt avstånd från det tyska språket och vad det förknippades med, utan konstaterade sakligt att de så kallade världshändelserna förändrat förutsättningarna. »Världskrigets utgång måste bli avgörande för frågan om de levande språkens ställning på schemat«, framhöll till exempel en tidning redan 1943, och ju längre kriget framskred, desto mer märkbart blev det att tiden inte talade för tyskan.[17] »Det torde vara föga troligt att vi inom överskådlig framtid kommer att hämta våra främsta kulturimpulser från Tyskland«, menade en skribent i *Stockholms-Tidningen* en månad efter fredsslutet 1945.[18]

För flertalet var det alltså uppenbart att svenskarna vid krigsslutet stod inför ett *fait accompli* och att ett språkskifte var det enda naturliga. Men det fanns även en annan position. Dess företrädare var inte lika talrika som majoritetsuppfattningens representanter, men de uppträdde i organ – *Dagens Nyheter, Expressen, Handelstidningen* – som åtnjöt stor respekt och utövade betydande inflytande vid denna tid. I likhet med många andra drog de slutsatsen att tyskan måste ge vika för engelska som begynnelsespråk, men deras bedömningar grundades på en vidgad analys. För dem var skiftet av första främmande språk något mycket mer än bara ett skolpolitiskt tvistefrö. Det var en fråga med djupgående ideologisk räckvidd.

Ett signifikativt inlägg publicerades i *Dagens Nyheter* under som-

maren 1945. Valet mellan engelska och tyska var strängt taget inte längre något val. De som klamrade sig fast vid tyskan var i stort sett samma som var anhängare av en ålderdomlig språkundervisning, framhöll tidningen. Men det var inte de pedagogiska skälen som betonades:

> Ingen kan bestrida att man har större glädje av kunskaper i engelska än av kunskaper i något annat språk. Från anglosachsiska länder har vi under det senaste halvseklet fått praktiskt taget alla folkrörelser som visat sig livsdugliga: kooperationen, nykterhetsordnarna, Frälsningsarmén, idrotten och dessutom sådana populära fenomen som filmen, jazzen och förströelseläsningen. Från Tyskland har under samma tid fått polisideal av olika slag och på ett tidigt stadium socialistiska impulser. Kunskaper i engelska skänker kontakt med en demokratisk värld på ett sätt som tyskan aldrig kunnat göra.[19]

Den sista meningen fångade något väsentligt: orienteringen bort från tyskan och allt som den stod för var också en orientering mot demokratiska värden och traditioner. Att välja engelska framför tyska var att ta parti för folkstyre, frihet och fred, det var att vända ryggen mot de krig och katastrofer som hemsökt Europa under de gångna decennierna. Språkskiftet kunde därför också ses som ett »senkommet uttryck för den demokratiseringsprocess som under de senaste femtio åren i grund förvandlat det svenska samhället«.[20] *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* pläderade i samma anda för engelskan strax efter krigsslutet. I en kort historisk skiss framgick det att tyskan alltmer förlorade sin relevans för svenskarna under mellankrigstiden. Av den vetenskapliga och kulturella rangställning Tyskland haft återstod vid krigsutbrottet utbrott 1939 inte mycket, och även i Sverige, »en av det sista tyska kulturbastionerna, stod det klart att engelskan var världsspråket, tyskan endast en dialekt i Europa«. Det var därför mycket angeläget att ungdomen »redan på ett tidigt stadium förvärvar förtrogenhet med samtidens ledande kulturspråk«.[21]

Reaktionerna i språkfrågan ger en provkarta på förhållningssätt till Tyskland. Det var för de flesta helt självklart att engelska snarast borde bli första främmande språk i skolorna. Få tog passione-

rat och principiellt avstånd från tyskan, den överväldigande majoriteten konstaterade att det inte var ett språk för framtiden. Sverige höll med hög hastighet på att lämna den tyska sfären. I detta skede av valfrändskapens växlingar utvärderades samtidigt erfarenheterna av nazismen.

Resor bland ruiner

Reportaget upplevde något av en storhetstid direkt efter andra världskriget. Hans Magnus Enzensberger har framhållit att det var ögonvittnesskildringen och den analytiska reseberättelsen, inte memoaren eller den skönlitterära gestaltningen, som svarade mot samtidens behov av bearbetning och verklighetsåtergivelse. Några av tidens främsta vittnesbörd avlades av skrivande kvinnor och män som följde med de segerrika västallierade arméerna in i de besegrade tyska områdena – författare som Edmund Wilson och Norman Lewis, journalister som Janet Flanner, Martha Gellhorn och Osmar White. I likhet med andra betydande skildrare av det unga Efterkrigseuropa – såsom schweizaren Max Frisch – kom de från länder som var förskonade från krigets ödeläggelse. Kontrasten skärpte blicken.[22]

Därför överraskar det inte att åtskilliga svenskar begav sig ut för att möta den europeiska efterkrigsvärlden. Trots att Sverige var ett litet land publicerades det åtskilliga reportage från den krigsdrabbade kontinenten under 1940-talets senare hälft. Alla större tidningar med självaktning sände ut en rapportör till det härjade och härtagna Tyskland. Många av de främsta journalisterna åkte söderut för att berätta om det förödda grannlandet, och påfallande många av artikelserierna bands in och gavs ut som separata böcker.[23]

En av de allra första att ge sig ut på en reportageresa efter fredsslutet var den svenska journalisten och författaren Elly Jannes. Redan sommaren 1945 anträdde hon den europeiska odyssé som hon allteftersom redogjorde för i en lång räcka artiklar i tidskriften *Vi*. Som så många andra av den omedelbara efterkrigstidens resenärer samlade hon sina ögonblicksbilder i en bok, *Människor därute*.[24]

Jannes hade rest genom tyska ockupationszoner på väg söderut, men hennes verkliga håg stod till central- och sydeuropeiska länder. Först 1946–1947 fick svenska läsare ta del av mer heltäckande Tysklandsreportage. Då publicerade de stora svenska tidningar-

na långa och initierade artikelserier om vardag och samhällsliv i de tyska ockupationszonerna. Reportagen var i allmänhet författade av namnkunniga skribenter som tillbragt längre tid på ort och ställe, och när de strax därpå kom ut i bokform mötte de vanligen en nyfiken krets av läsare.[25]

I reseskildringen möts resenären och den nejd som omskrivs. Immanent i genren finns överlappningar mellan det invanda och det främmande, det förväntade och det oväntade.[26] I reportagen från efterkrigstyska landskap rörde det sig om skärningspunkter mellan svenskt och tyskt. Svenska resenärer, präglade av en viss form av nazistiska erfarenheter, sökte orientera sig i en postnazistisk värld, avläsande det förflutna, det närvarande och det kommande med ett öga riktat mot hemlandet och ett annat mot Tyskland.

Tyska reportage

Ett viktigt preludium till de följande årens Tysklandsreportage var Victor Vindes *Nürnberg i blixtljus* (1946). Bland svenska rapporter från de allierades krigsförbrytartribunal vann den störst spridning. Vinde hade under andra världskriget varit Pariskorrespondent för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och som utsänd för samma organ rapporterade han under en månads tid direkt från processen. Hans bok vittnade om hur skakande det var att följa rättegången: »Vad som hittills kommit i dagen i Nürnberg bekräftar ens värsta farhågor före och under kriget, men det överträffar samtidigt det man i sin vildaste fantasi hade tilltrott tyskarna om. Vår fantasi räckte inte till!« Efter sin vistelse i Tyskland stod det klart hur genompyrt landet var av nazismens idé. Han talade om »den tyska sjukan« som drabbat folket och som det måste bli botat från. Nürnbergprocessen »dömer inte bara ett system och dess män, det dömer en tidsålder och ett folk«, sammanfattade Victor Vinde.[27]

Nürnberg i blixtljus uppskattades inte minst för de levande skildringarna av stämningar i Efterkrigstyskland. En vital punkt var tyskarnas oförmåga eller ovilja att ta till sig av beskyllningar om skuld och ansvar. Det finns inget skuldmedvetande hos tyskarna, noterade flera tidningar. »Man jämrar sig över dagens vedervärdigheter, men ett stillsamt påpekande, att de forna ockupationsländerna har haft och har det svårt, möts med förvåning eller komplett likgil-

tighet. Självfallet skyller man på Hitler, när det blir tal om Tysklands skuld«, anmärkte *Svenska Dagbladets* recensent. Den totala indifferensen, den vanlige tyskens häpnadsväckande underlåtelse att rannsaka sig själv, förskräckte de svenska betraktarna. Besläktat med det var vad Vinde kallade »den tyska sjukan«, som på ett oroväckande sätt tycks ha överlevt krigsslutet och fortsatt att hemsöka Tyskland. »Vinde har inte funnit några tecken till det tillfrisknande som är nödvändigt innan grannarna kan erkänna Tyskland som granne, Tyskland famlar efter en ny ledare, en ny Hitler, men en något hyggligare Hitler, som sköter statens affärer åt dem och ljuger åtminstone måttligt«, konstaterade Johannes Wickman bistert i *Dagens Nyheter*.[28]

Vinde blev en försångare till de svenskar som de kommande åren skulle publicera reseskildringar och reportage från de tyska ockupationszonerna. I hans Nürnbergrapport återfanns i koncentrerad form flera av de predikament som andra skulle ta upp till diskussion. Det gällde bland annat för journalisten Barbro Alving (Bang). Hon skrev ett av de första, mer allomfattande Tysklandsreportagen för en svensk läsekrets. Sommaren 1946 företog hon en resa i de tyska zonerna för *Dagens Nyheters* räkning vilket resulterade i tio stort uppslagna artiklar. Hennes rapporter om nöd och hunger, förfall och återuppbyggnad sträckte sig från vardagsliv till storpolitik. I Bangs artikelserie utkristalliserades likväl ett antal teman som direkt knöt an till Vindes rapportering och som dessutom pekade fram mot de kommande årens reportage. Tyskarnas självömkan, de illavarslande politiska tendenserna och rädslan för en nazistisk restauration var ämnen som hon och andra upprepade gånger återkom till. När de fördes på tal blev det uppenbart att de inte kunde diskuteras annat än i relation till svenska erfarenheter av nazismen.[29]

I likhet med det stora flertalet svenskar avfärdade Barbro Alving varje tanke på en kollektiv tysk skuld. Enligt hennes uppfattning var hela begreppet »filosofiskt-psykologiskt orimligt« och djupt främmande för vanliga tyskars problem. Därvidlag liknade hon de flesta av sina resande landsmän, eftersom kollektivskuldtesen, som debatterades så intensivt på tysk botten under de första efterkrigsåren, bara ägnades förstrött intresse av de svenska rapportörerna. Tyskarnas självömkan rörde i gengäld upp känslorna desto mer. Det fanns, framhöll hon emfatiskt redan i artikelseriens upptakt, allt-

för många tyskar som var oförmögna att ta på sig någon som helst skuld. I stället skyllde de på andra. Alving kallade detta för »den tyskegocentriska linjen«, denna motbjudande kombination av självmedlidande, utfall mot ockupationsmakternas politik och oförmåga att se de kval som omkringliggande länder genomlidit.[30]

Det stannade dock inte vid egoistisk ömkan och missriktad empati. Alving fann under sina resor spår av en politisk tendens som i sig var långt mer oroväckande. Mitt bland de tyska krigsruinerna grasserade en nymornad nationalism. De rykten som förekom om en förestående nazistkupp var visserligen överdrivna, men vad som inte fick underskattas var de övervintrare som dolde sig under andra beteckningar. I stället för att effektivt göra sig kvitt dem hade de gamla nazisterna kunnat fortsätta att verka i näringslivet, kultursektorn och förvaltningen. Inte heller den politiska sfären förblev ren. Det stora kristdemokratiska partiet, CDU, var till exempel »nazisternas främsta infiltreringsparti«, en sammanslutning med starkt reaktionär tendens »i vars led mången nazist och nazistsympatisör försvunnit«. Det var en åsikt som Alving gång på gång kom tillbaka till.[31]

Självmedlidande och ofullgången denazifiering var dåliga förutsättningar för en gynnsam politisk utveckling. Därtill kom att tyskarna föreföll misstro demokratin som sådan. Den utländska ockupationen hade försatt landet i ett politiskt förlamningstillstånd som enbart kunde föra till defaitism. De allierades valprocedurer åstadkom i bästa fall ett sken av demokrati, men många tyskar betackade sig för ockupationsmakternas politiska fostran. Vi har här att göra med ett land och ett folk som inte var moget för demokrati, slutade Bang.[32]

Barbro Alvings pessimistiska slutsatser gick igen i andra verk från samma tid. På uppdrag av veckotidningen *Folket i Bild* gjorde författaren Erik Asklund en bilresa i Europa under hösten och vintern 1946–1947. Efter hemkomsten publicerades artiklarna i samlad form i reseskildringen *Människor under jorden*.[33] En viktig premiss i Asklunds skildring var att Sverige inte deltagit i andra världskriget. De synliga spåren av krigets framfart som han ideligen konfronterades med på kontinenten framkallade en effektiv kontrastverkan när de ställdes mot det opåverkade hemlandet.[34] Hans färd genom det tyska landskapet blev i långa stycken en berättelse om misären, förödelsen och det långsamma rekonstruktionsarbetet,

men emellanåt stannade Asklund upp och samlade sig till kortare analyser. Tyskland är en invalid, konstaterade Asklund när han lämnade ockupationszonerna.[35]

Under sitt Berlinbesök upplevde Asklund att de som hade hand om denazifieringen utförde ett lamt arbete. Många förutvarande nazister satt kvar på sina poster i förvaltningen och demilitariseringen var knappast hundraprocentig. Mest oroande var den oförståelse tyskarna visade för det lidande de åsamkat andra folk. Det var som om de aldrig helt befriat sig från ideologins förbannelser, som om de inte själva insåg att de bar skulden för det de nu genomled: »Tyskland är ett land i karantän, den nazistiska smittan finns kvar och sprider sig åter i olika former genom osynliga kanaler från de gamla härdarna. Berlin är en dylik pesthärd, där rykten och överdrifter om ryssarnas framfart blandas med självmedlidande och smicker inför de övriga allierades överhetspersoner.«[36]

Asklund återkom till vad han betraktade som efterkrigstyskarnas oförmåga till klarsyn. Det fanns, menade han, reflexer av den gamla nazistiska ideologin kvar. Så kunde den gamla rysskräcken frammana sympatier för Hitler och hans krig mot fienden i öster. Asklund refererade flera nedslående möten med tyskar som aldrig tillfullo dragit lärdomar av historien. Han befarade att detta tillsammans med en ökande irritation över ockupationspolitiken kunde ge upphov till en stigande längtan efter en ny stark ledning. I synnerhet gällde det den tyska ungdomen som alltjämt tilltalades av mycket i nationalsocialismens tankegods. Alltför få hade förstått att »nazismens kärna bestod av bestialitet, terror och en allt överskuggande maktlystnad«. Asklunds iakttagelser mynnade ut i mörksyn. Han misstrodde tyskarnas förmåga till genuin politisk nyorientering.[37]

Trots skiftande temperament och inriktning återkom de svenska Tysklandsskildrarna till likartade ämnen. Victor Vinde, Barbro Alving och Erik Asklund förenades i en pessimistisk grundsyn. De förhöll sig misstänksamma mot tyskarnas avsikter och misstrodde deras vilja till demokratisk vitalisering. Gång på gång ifrågasattes den motbjudande kombinationen av ohöljt självmedlidande och bristande självinsikt. För de svenska rapportörerna sattes dessa underlåtenhetssynder i samband med den olycksbådande politiska underström som kunde märkas i ockupationszonerna. Det fanns mycket som talade för att denazifieringen höll på att stanna på halva vägen

och att en politisk restauration med reaktionära förtecken var förestående. Utländska observatörer delade svenskarnas iakttagelser på dessa punkter. När väl chocken över förstörelsens omfattning hade lagt sig, fäste man sig vid tyskarnas självömkan.[38]

Ett mörkt Tyskland

Vindes, Alvings och Asklunds skildringar ger en provkarta på svenska intryck från Efterkrigstyskland. I den strida strömmen av reportageböcker och reseskildringar var det emellertid två andra som stod ut, Stig Dagermans *Tysk höst* samt Egon Köttings och Ragnar Thoursies *Kulissbygget*. Det var de två mest uppmärksammade och ambitiösa analyserna av det tyska efterkrigssamhället. Omfånget inbjöd till utförliga resonemang och kritiska skärskådanden som återspeglade svenska erfarenheter av nazismen.[39]

Den unge Dagerman hade verkat som journalist i syndikalistisk anda under krigsåren, innan han 1945 gjorde uppmärksam debut med den ångesttyngda beredskapsromanen *Ormen*. På senhösten 1946 sändes han av *Expressen* till det ännu svårt sargade Tyskland för att skildra efterkrigsdramat. Efter ankomsten till Hamburg for han kors och tvärs genom de brittiska och amerikanska ockupationszonerna, en resa som bland annat förde honom till Berlin, Düsseldorf, Frankfurt och München. Väl i Sverige skrev han tolv reportage som infördes i *Expressen* mellan december 1946 och april 1947. Artiklarna väckte intresse redan när de publicerades, men den stora succén kom först när boken *Tysk höst* utkom i maj 1947.[40]

I boken uppträdde Stig Dagerman som diktare förklädd till reporter. Hans metod var journalistens, men det var författarens förmåga att gestalta stämningar och intryck som lyfte texten vida över dussinreportaget. Men Dagermans skildring skilde sig också på andra punkter från samtida reportage. I sin avhandling om journalisten Dagerman liknar litteraturvetaren Karin Palmkvist boken vid ett drama och skiljer ut scen, aktörer och handling. Scenen är inte Tyskland som helhet, utan de mest sönderbombade av de tyska städerna. Scenografin består av ett verklighetstroget tecknat ruinlandskap. Här framträder aktörerna som individer och nogsamt undviks kollektiva begrepp som »det tyska folket«. Som antites till de utsatta människorna står »de allierade«, en ymnigt förekomman-

de gruppbeteckning som i sig bär på kritik och markerar distans. Handlingen utgår ofta från ett allmänt antagande om Tyskland eller tyskarna. Med konkreta exempel, inte sällan med utgångspunkt i en enskild individ eller en enkel episod, visar Dagerman sedan hur otillräckliga alla allmänna omdömen är. I texterna, genljudande av hopplöshet och lidande, leder han i bevis hur ensidiga beskyllningar blir förfelade.[41]

Kompositionen och språkbruket tjänade Dagermans syfte: att skildra livet i Tyskland under hösten 1946 utan att vare sig ta parti för ockupationsmakterna eller komma med en anklagelseakt mot det tyska folket. På så vis tillhandahöll han en sorts motbild till mycket av den gängse Tysklandsrapporteringen dessa år. Först och främst skilde den sig markant från *Expressens* polemiska och stundom aggressiva ledarskribenter, som i sina artiklar lät förstå att tyskarna var ett krigiskt folk som borde straffas därefter. I viss mån avlägsnade den sig också från andra reportage och reseskildringar. Med sin partilösa framtoning och litterära skaparkraft lyckades Dagerman undvika många klichéer. Ändå återkom han till samma slags teman som andra svenska resenärer.[42]

Tysk höst recenserades på bred front. Många uppskattade dess pregnanta iakttagelser och inkännande, sensibla skildringar. Herbert Tingsten talade till exempel i sin erkännsamma anmälan om »en från flera synpunkter lysande bok«. I de fall boken kritiserades hade recensenten anlagt en politisk syn på bedömningen. Tingsten ifrågasatte exempelvis såväl författarens anarkistiska åskådning som hans benägenhet att ställa sig utanför nuets krav på handfast ställningstagande. Även socialdemokraten Kaj Björk misstrodde Dagermans politiska omdöme och insinuerade kommunistsympatier.[43]

Kalla krigets grundmönster, så distinkt under debatten om tredje ståndpunkten några år senare, framträdde redan här. Mest uppenbart blev det när Tysklandsfrågan fördes på tal. Dagermans ovilja att blanda sig i stormaktspolitiken tolkades gärna som ett utslag av oansvarig efterkrigspessimism, typisk för den grupp fyrtiotalister som han ansågs representera. När han väl tog ställning – som i det kritiska porträttet av socialdemokratins ledare Kurt Schumacher – beskylldes han av somliga för att vara orättvis och för att hemfalla åt »litterär suggestionsteknik«. Men merparten av recensenterna avstod från politisk polemik och uppehöll sig vid andra frågor.[44]

Tysklands skuld, om tyskarna som folk kunde belastas för nazismen, diskuterades livligt under åren direkt efter kriget. Om det förflutnas grymheter, utövade av tyskar i och utanför Tyskland, kunde det givetvis bara råda en mening, därom var Dagerman övertygad. Redan hans individualistiska credo omöjliggjorde allt tal om samfälld tysk skuld – »därför att den tyska nöden är kollektiv, medan de tyska grymheterna trots allt inte var det«.[45] Det kunde formuleras i mer principiella ordalag:

> Själva skuld- och vedergällningsprincipen kunde få åtminstone ett sken av berättigande, om de dömande själva hyllade sig till en princip rakt motsatt den som ledde till att de flesta tyskar fick uppleva denna höst som ett kallt och regnigt ruinhelvete. Så är ju inte fallet: den kollektiva anklagelsen mot det tyska folket gäller ju i själva verket lydnaden in absurdum, lydnad även i fall där olydnad hade varit det enda mänskligt berättigade.[46]

Stig Dagermans tankar om skuldfrågan inspirerade till kommentarer och reflektioner. I allmänhet sympatiserade man med hans grundhållning, låt vara med vissa förbehåll. »Men utan att instämma i någon kollektiv anklagelse mot tyska folket skulle man väl ändå kunna säga, att tyskarna har visat en ännu större benägenhet för detta slags lydnad än en del andra nationer«, skrev exempelvis Knut Jaensson men tillade samtidigt att »härav dra den slutsatsen att tyskarna bör dömas till en icke människovärdig tillvaro vore utan tvivel både absurt, fariseiskt och omänskligt«. Trots att skuldfrågan togs upp i många sammanhang var det få som verkligen engagerade sig. Några antydde att frågan var överspelad, att man både i Tyskland och Sverige borde lägga den bakom sig och i stället ge sig hän åt dagens och framtidens problem. Det var en hållning som hade varit svår att förfäkta något år dessförinnan.[47]

Den mest oroväckande tendensen var tvivelsutan den pyrande, kvardröjande nazismen. Nästan alla kommentatorer framhöll det. Dagerman själv värjde sig mot den ensidiga svartmålning som präglade mycket rapportering. I sin bok tecknade han ett nidporträtt av de utländska journalister som sökte upp en utbombad källarlokal i Hamburg, förhörde sig om lokalbefolkningens syn på demokrati och sedan for iväg till presshotellet med sin amerikanska jeep för

att författa ett indignationsreportage över ämnet »Nazismen lever i Tyskland«. Han betonade att uttalanden som tydde på misstro mot den segrande demokratins goda vilja inte gjordes i ett lufttomt rum utan i en alldeles påtaglig källare i Hamburg.[48] Utan att förringa nazismens fortvaro i efterkrigstidens Tyskland var han mån om att se den i sitt sammanhang:

> Det finns nämligen i Tyskland en stor grupp ärliga antifascister som är mer besvikna, hemlösa och besegrade än någonsin de nazistiska medlöparna, besvikna därför att befrielsen inte blev så radikal som de hade tänkt sig, hemlösa därför, att de inte vill solidarisera sig vare sig med det tyska missnöjet, i vars ingredienser de tycker sig spåra alltför mycket dold nazism, eller med den allierade politiken, vars eftergivenhet gentemot de forna nazisterna de iakttar med bestörtning, och slutligen besegrade därför att de tvivlar på att de som tyskar kan ha några som helst aktier i den allierade slutsegern, samtidigt som de inte är lika övertygade om att de som antinazister inte har några andelar i det tyska nederlaget.[49]

I sina egna artiklar i *Arbetaren* hade Dagerman under andra världskriget framträtt som antifascistisk opinionsbildare. Genom att sätta antifascisterna i blickfånget blev de en representant för den ståndpunkt han själv företrädde. Utgångspunkten var att befrielsen från nazismen var ofullgången och riskerade att så förbli. Men den grupp som aktivt hade tagit del i kampen mot Hitlerväldet, antifascisterna, kunde varken stämma in i den stora massans klagosång eller finna sig i de allierades halvhjärtade denazifiering. De drabbades av ockupationsmaktens åtgärder eftersom de var tyskar samtidigt som de inte kunde få erkänsla för sitt antinazistiska motstånd eftersom de var tyskar.

I artiklarna om Dagermans bok försvann ofta hans nyanserade betraktelser. Många tycktes se nazismen som ett slags beständig tankestruktur, en anda som alltjämt vilade över Tyskland och som behärskade många tyskars sinne. Av särskilt intresse, skrev till exempel Erwin Leiser i *Aftontidningen*, »är de utmärkta exempel på omedvetet nazistisk mentalitet som dras fram i Dagermans bok«. Efter att ha läst *Tysk höst* var han förvissad om att kampen mot nazismens gift skulle bli segsliten. Visserligen bekämpade de alliera-

de nationalsocialismens kvarlevor med provisoriska domstolar och omskolningsåtgärder, men föreställningen om den lama, misslyckade avnazifieringen var utbredd. I den mån man kom åt nazisterna var det de små som sattes fast medan de stora fick löpa. Rättvisan gjorde krumsprång i det ockuperade Tyskland, konstaterade man med en lakonism.[50]

Åsikterna gick isär om vem som skulle bära hundhuvudet. Somliga menade att man kunde rikta välgrundad kritik mot ockupationsmakternas felslagna metoder, som att fördriva militarism med militarism. Andra hävdade att alla sådana beskyllningar bortsåg från uppgiftens omfattning och svårighetsgrad. Vad som förenade skribenterna från olika delar av det politiska spektrumet var emellertid själva övertygelsen om den otillräckliga denazifieringen. De allierade kunde nödtorftigt komma åt en och annan potentat – men under ytan, ibland mitt i det tyska ruinlandskapet, grasserade nazismen.

Sammantaget kan vi se hur en föreställning om en överlevande men latent nazism tog form, en idé som i förlängningen ingick i en större berättelse om en nazistisk restauration i Efterkrigstyskland. Nationalsocialismen uppfattades inte som något som hörde historien till. Den var en utmaning för samtiden och framtiden, ett obestämbart hot som ständigt var överhängande.

Stig Dagermans *Tysk höst* kunde i fråga om anspråksfullhet och omfång bara mäta sig med Egon Köttings och Ragnar Thoursies *Kulissbygget* (1948). Dessa två författare ville ge en samlad och balanserad analys av det nya Tyskland som slets – så löd undertiteln – »mellan Molotov och Marshall«. Kötting var en tysk journalist som stod socialdemokratin nära och hade tillbragt krigsåren i svensk exil; Thoursie hade debuterat som lovande poet 1945 och i olika sammanhang bekänt sig till den demokratiska socialismen.[51] På basis av gedigen inläsning och intryck från en längre resa i ockupationszonerna sommaren 1947 skildrade de viktiga sidor av det tyska efterkrigssamhället – industrin, försörjningskrisen, flyktingarna, kulturlivet, de nya politiska rörelserna. »Vi har sökt ge en framställning av grundläggande tyska problem och problemställningar i samband med världspolitikens utveckling efter kriget«, deklarerade Kötting och Thoursie i förordet. De värjde sig mot allt slags demonisering av tysken och hävdade att tiden nu var mogen för debatten »att övergå från ett irrationellt betraktelsesätt i fråga om de tyska proble-

men till ett sakligt och rationellt«. I detta ingick en stor dos skepsis mot den politiska polarisering i öst och väst som hade börjat prägla Tysklandsfrågan i slutet av 1940-talet.[52]

Det var en mörk bild av det styckade Tyskland som tonade fram. På många håll härskade fortfarande nöd och förvirring, de materiella omständigheterna var ytterst bedrövliga, de samhälleliga fundamenten synnerligen bräckliga. Ockupationsmakterna i öst som väst hade lagt hinder i vägen för en genuin demokratisering. »På alla områden, det politiska, det ekonomiska och det kulturella, har vi funnit stagnation och kaos och ett förfall som stadfästs av konflikten mellan stormakterna«, summerade Kötting och Thoursie i sin avslutning. »Vi har förgäves sökt efter förekomsten av äkta demokrati och verklig uppbyggnad och vi har ansett oss kunna sammanfatta våra intryck under rubriken ›kulissbygget‹.«[53]

Trots att författarna belyste skiftande sidor av efterkrigssamhället, väl försedda med statistik och detaljkunskap, överskuggades helheten av den pessimistiska inramningen. Den misslyckade denazifieringen ägnades inget eget tema i framställningen, men författarna återkom upprepade gånger till ämnet. Genom anspelningar och ironier lät de förstå att övervintrade nazister levde i högönsklig välmåga. Många av dem hade utan större friktion kunnat återuppta sina yrkesgärningar, till exempel inom journalistkåren. Fastän lösliga hänsyftningar dominerade över direkta belägg var andemeningen otvetydig: denazifieringen var ett fiasko med långtverkande konsekvenser.[54]

Den ofullgångna uppgörelsen med de gamla nazisterna sattes av Kötting och Thoursie i samband med oroväckande politiska tendenser i Efterkrigstyskland. Den sociala nöden och den felslagna ockupationspolitiken gav näring åt tysk nationalism, vilket i sin tur utgjorde en gynnsam jordmån för farliga krafter. Redan fanns det tecken som tydde på att en politisk restauration var i vardande, och i takt med att motsättningarna öst–väst skärptes trädde demokratiseringen i bakgrunden. I stället vädrade nya grupper morgonluft, kretsar som i första rummet var antisocialistiska och antisovjetiska. »I den uttalat antiryska mentalitetens hägn finns det utan tvivel också goda anknytningspunkter för en ny fascistideologi«, konkluderade de svensk-tyska betraktarna.[55]

Köttings och Thoursies breda rundmålning innefattade även av-

snitt om tysk historia. I sin tolkning av landets moderna förflutna företrädde de vad som måste betecknas som en variant av *Sonderweg*-tesen, där den auktoritära tyska avvikelsen ställdes mot en demokratisk normalväg för andra likvärdiga stater. Enligt författarna hade det tyska enhetsverket av år 1871 varit demokratiskt kringskuret och frihet i västeuropeisk mening saknats. Tyska riket hade i stället utvecklats efter preussisk förebild med »militarismen, feodalismen och den stockkonservativa imperialismen« som gångbara mynt. Inte heller Weimarrepubliken hade blivit en fullödig demokrati, utan en sammanslutning där småstaternas »tjockt reaktionära atmosfär bildade veritabla drivhus för nationalister och nazister, som tillsammans med den allomfattande byråkratin byggde effektiva vägspärrar för de demokratiska enhetssträvandena«. I kontrast till de stora demokratierna i Västeuropa hade det under hela Tysklands moderniseringsprocess saknats en liberal, demokratibejakande borgerlighet, från den misslyckade revolutionen 1848 och framåt. Detta samhällsskikt hade betecknande nog sällat sig till nationalliberalerna. Efter första världskriget kunde de aldrig bjuda motstånd mot dem som sökte bryta ned och omintetgöra det sköra Weimarstyret; ja, många av nationalliberalerna slöt tvärtom upp bakom demokratins belackare. Upprinnelsen till den tyska katastrofen kunde med andra ord förklaras av den särskilda tyska utvecklingen: »Som en sammanfattning kan man säga att den tyska borgerligheten, trots upprepade ansträngningar i motsatt riktning, alltsedan Bismarck avgjort varit högerorienterad, vilket här betyder reaktionär. Ur de borgerligas led rekryterades de nationalistiska, militaristiska och antisemitiska element som slutligen skulle bilda Hitlers parti.«[56]

Den pågående skulddebatten togs också upp till behandling. Karl Jaspers fyrdelade skuldtypologi diskuterades ingående. Kötting och Thoursie instämde i den kritik som riktats på tysk botten mot att existentialisten från Heidelberg tenderade att förvandla »politiska, ekonomiska och sociala frågor till metafysiska, moraliska och individuella«. Jaspers idé om en metafysisk skuld liknade mest teologisk bevisföring och varje tanke om tysk kollektivskuld hotade att göra talet om ansvar till hyckleri. Det dömdes följaktligen ut som meningslöst och kontraproduktivt.[57]

Det som överskuggade allt var emellertid det instundande kalla kriget. Som de opolitiska författarna Kötting och Thoursie gärna

ville se sig som riktade de sin bannstråle mot såväl öst som väst. Stormaktskonflikten riskerade att stadfästa den ordning av kaos och stagnation som det tyska kulissbygget befann sig i och kväsa alla strävanden efter genuin demokrati. De allierade fick skulden för den förfelade uppgörelsen med den nära historien.[58]

Kulissbygget recenserades i de stora svenska tidningarna, men artiklarna var inte särskilt omfattande och någon grundligare genomlysning bestods boken sällan. Möjligen var det ett tecken på att Tysklandsintresset höll på att mattas, att kalla kriget höll på att tränga ut den tyska frågan. Recensenterna tog inte sällan fasta på kritiken av de allierade, ett förebud om den motsättning som några år senare skulle blomma ut i debatten om tredje ståndpunkten. I allmänhet uppskattade den socialdemokratiska pressen kritiken mot västmakterna, vars ockupationspolitik snarast riskerade att underblåsa nyfascism. Den borgerliga pressen å sin sida var av åsikten att författarna tog alltför lättvindigt på det inhemska tyska motståndet. »Kritiken mot ockupationsmakterna bör förenas med kritik av tänkesätt i Tyskland, som också bidrar till att göra återuppbyggnaden till ett kulissverk«, skrev till exempel liberala *Aftonbladet*.[59]

Om en sak var man emellertid ense: tillståndet i Tyskland var alarmerande, återuppbygganden riskerade att bli en halvmesyr och en verklig konfrontation med nazismen tycktes utebli. Upprinnelsen till nationalsocialismen var inte längre ett debattämne och inte heller skuldfrågan diskuterades med frenesi. Däremot skymtade en fruktan för att en nymornad nationalism skulle bereda väg för en politisk restauration i militarismens och reaktionens tecken. Erfarenheterna av Tysklands moderna historia understödde slutsatsen.

Resor bland ruiner

De bilder som förmedlades av svenska Tysklandsresenärer under de första åren efter andra världskrigets slut var anmärkningsvärt samstämmiga. Efter sina resor bland ruiner rapporterade de hemvändande med påfallande överensstämmelse. Tonfallet kunde växla, men mer notabelt är att de flesta svenska observatörer återkom till besläktade teman i sina skildringar.[60]

Betraktade som helhet bildade de svenska reportagen en gemensam berättelse om Efterkrigstyskland. Tyskarna, så löd uppfattning-

en, var ett folk som upphöjt självmedlidandet till konst och inte var benägna att rannsaka sitt förflutna. Att de beklagade sin belägenhet i efterkrigsturbulensen var en sak, men de borde kunna blicka bredare och djupare än de gjorde. De visade ingen som helst förståelse för det elände som drabbat grannländerna till följd av nazismen. I stället lamenterade tyskarna över den orättvisa, hårdföra ockupationspolitik som de utsattes för. Det kunde finnas skäl att ifrågasätta de åtgärder som de allierade vidtog, det vidgick många svenskar, men ett mer grundläggande problem var den ofullgångna uppgörelsen med nazismen. Denazifieringen var förfelad och gamla nazister tog plats i nya organ.

Slutsatsen de svenska betraktarna drog var att nazismen fortfarande var ett latent hot. Under ytan hade många av de gamla tankemönstren överlevt och mörkmännen återkom under nya beteckningar. Det var en föreställning som bekräftades av de tendenser till politisk restauration som många vittnade om. I de nya politiska partierna, framför allt bland kristdemokraterna, frodades nationalism och konservatism. Här kunde gammelnazisterna ta plats i ny, bedräglig skepnad.

I de svenska reseberättelserna länkades den tyska självömkan, den ofullbordade avnazifieringen och den politiska restaurationen samman. Sensmoralen var pessimistisk och mynnade ut i en starkt skeptisk hållning till utvecklingen i de tyska ockupationszonerna. Om man betraktar efterkrigsreportagen i ett vidare sammanhang tenderade den gemensamma slutsatsen att inskärpa nazismens allmänna sensmoral. En viktig aspekt var den grundmurade aversion mot tyska fenomen i vidare mening som alstrades, ett slags misstro mot de ideal, tankelinjer och känslolägen som associerades med tysk tradition. De konkreta, högst påtagliga mötena i det tyska zonsamhället underbyggde alltså de svenska resenärernas föreställningar och förstärkte sensmoralens politiska dimension. Rädslan för en ideologisk restauration i Europas mitt var viktig i denna kollektiva förståelse. I reportage och reseskildringar rapporterade svenskarna hem om en ännu inte helt besegrad nazism – ja, om en nazism som hade överlevt och som nu åter var satt på tillväxt.

Sensmoralen cementerades trots att nazismen i egentlig mening sällan togs upp till behandling i reportagelitteraturen. Den pessimism som den tyska utvecklingen framkallade förstärkte de all-

männa intrycken, men det gjorde också det faktum att inget som rapporterades i reseböckerna utmanade den nazistiska erfarenhetens innebörd. Den tyska självupptagenheten, de demokratifientliga strömningarna och den felslagna uppgörelsen med det förflutna predestinerade en fortsatt avvikelse från Europas allfarväg. På goda grunder borde man inta en position av vaksam misstro och hålla vederbörlig distans till det tyska. Det var sensmoralen.

Farväl till Faust

Ett annat möte mellan svenskar och tyskar ägde rum på den litterära banan. Tysk litteratur hade som all kultur från det södra grannlandet utövat ett mäktigt inflytande över Sverige under mycket lång tid. Från riksgrundandet 1871 till andra världskrigets utbrott 1939 översattes fler än två tusen skönlitterära titlar från tyska till svenska. Även om kulmen nåddes under och strax efter första världskriget utkom ännu i slutet av 1930-talet ett tjugotal verk per år, från populär- och uppbyggelselitteratur till klassikerutgåvor och modernistisk prosa. Under 1940-talet kunde man i litteraturens värld, liksom inom andra områden, registrera en markant acceleration bort från det tyska. Den en gång så rikhaltiga utgivningen reducerades under det första efterkrigsdecenniet till ett randfenomen.[61]

I det följande står den kulturella kursomläggningens mening i blickfånget, inte dess förlopp eller statistik. Undersökningen inriktas mot diskussioner om skönlitteratur som på samma gång formade sig till utvärderingar av nationalsocialismens plats i den tyska traditionen. Dessa aspekter av en svensk bearbetning av den nazistiska erfarenheten analyseras i de exponeringsögonblick där tysk kultur ställdes i relation till nazismen.

Skönlitteraturen erbjuder stora möjligheter. Under 1940-talet åtnjöt den hög status och var inte en angelägenhet för en liten krets av specialister. Åtskilliga kritiker, författare och opinionsbildare engagerade sig i tyska litterära frågor. Artiklar om tysk skönlitteratur grep på så vis in i den vidare idédebatt om Tysklands tradition och bestämmelse i skuggan av nazismen som fördes vid denna tid. För att kunna skärskåda samtidens tankar fordras till en början en generell karakteristik av tillståndet för tysk litteratur i Sverige. Där-

efter följer det som är det verkligt centrala: en analys av de diskussioner om tyska tankelinjer som utspann sig i Sverige under tidig efterkrigstid.[62]

Sverige och den tyska efterkrigslitteraturen

Det kulturella livet spirade mitt i Efterkrigstysklands ödeläggelse. Under de första åren efter 1945 hängav sig många tyskar åt debatt, kritik och gestaltning. Nyskriven dramatik sattes upp i kalla källarutrymmen, nyproducerad film visades i murkna tält, nystartade tidningar gavs ut i provisoriska redaktionslokaler. Även för litteraturen blev åren efter krigsslutet en vital fas av pånyttfödelse. Litterära tidskrifter såg dagens ljus, förlag grundades på nytt och bokutgivningen sköt fart. Till en början dominerade det som kom att kallas ruindiktning eller *Kahlschlagsliteratur,* ofta neorealistiska skildringar av hemkomst, förlust och sorg. Mycket snart breddades dock spektrumet. Endast två år efter fredsslutet grundades Gruppe 47 med Hans Werner Richter som huvudman, en lös sammanslutning av författare som under de kommande decennierna skulle prägla Västtysklands litterära liv.[63]

Denna livliga kulturella aktivitet stod i skarp kontrast till den svenska pressens kringskurna rapportering. Efter att ha analyserat svensk bevakning av tysk litteratur i sex stora dagstidningar under 1946 slöt sig germanisten Cecilia Hansson till att intresset var synnerligen begränsat, allra helst för samtidslitteraturen. Uppmärksamheten riktades nästan helt mot en grupp av elva författare, bland vilka Thomas Mann var den allt överskuggande gestalten. Hans namn nämndes mycket frekvent och var en orienteringspunkt även i artiklar som inte handlade om honom. Bland de övriga märktes Hermann Hesse (nobelpristagare 1946), Heinrich Mann, Johann Wolfgang von Goethe, Bertolt Brecht och Friedrich Nietzsche. Notabelt är att alla elva diktare hade lejonparten av sin litterära produktion bakom sig, och flera av dem var avlidna sedan länge.[64]

Hanssons slutsatser bekräftas av undersökningar som germanisten Helmut Müssener har gjort. I fråga om svenska översättningar av tysk belletristik utgjorde åren 1945–1949 en absolut nollpunkt under det tjugonde århundradet. Den bredare populär- och underhållningslitteraturen, förknippad med namn som Hedwig Courths-

Mahler, Vicki Baum och Hermann Hoster, hade så sent som under 1930-talets senare hälft utgivits i betydande omfattning. Åren efter andra världskriget decimerades denna grupp mycket kraftfullt. De översättningar som kom svenska läsare till del hörde i hög grad till den anspråksfulla, kvalificerade litteraturen. 1900-talsdiktare som Hesse, Kafka och Thomas Mann dominerade, men även Goethe, Lichtenberg och Lessing gavs ut.[65]

Ett fåtal kritiker – främst Johannes Edfelt, Erwin Leiser, Ragnar Thoursie, Peter Weiss och Anders Österling – fortsatte att anmäla tysk litteratur i svensk press under åren som följde på krigsslutet, men i de ofta notisartade artiklarna diskuterades lika mycket de påvra villkoren för de tyska författarna som litteraturen själv.[66] Påfallande ofta riktades blickarna mot de tyska emigrantförfattarna och inte mot den verksamhet som ägde rum på tysk mark.[67] När man väl samlade sig till helhetsomdömen om efterkrigstida tysk kultur blev diagnosen dyster. Förhöll det sig verkligen så, frågade Österling sommaren 1946, att även de bästa författarna fick »sin språkkänsla försvagad och sin skaparkraft felriktad, när de som emigranter lösryckts från rötterna under en följd av år«.[68]

År 1951 publicerades den första efterkrigsantologin med samtida tysk prosa, men det dröjde till tiden omkring 1960 innan en mer omfattande introduktion tog fart. När Thomas von Vegesack 1970 blickade tillbaka på ett kvartsekel av tysk efterkrigslitteratur fann han flera orsaker till det begränsade svenska intresset, men den mer allmänna förklaringen han anförde var den »motvilja mot allt tyskt som efter kriget gjort sig bred i Sverige«.[69]

Det är emellertid en sanning med betydande modifikationer. Såtillvida stämmer det att tysk kultur förlorade mycket av sin auktoritet, dynamik och strålglans efter andra världskriget. Det är även riktigt att den nyskrivna litteraturen rönte ytterst sparsam uppmärksamhet i svenska litterära kretsar. Att konstatera det är dock inte samma sak som att påstå att all tysk litteratur var satt på undantag under 1940-talets andra hälft. Om man expanderar betraktelsesättet och inbegriper Goethe, Hesse och framför allt Thomas Mann blir bilden en annan. Deras författarskap blev föremål för stor uppskattning i artiklar som samtidigt bildade utgångspunkt för en grundlig svensk rannsakan av förhållandet mellan den tyska kulturen och nazismen.

Snarare än att tala om en period av kompakt ointresse bör i stället

klyvnaden och ambivalensen framhävas. Å ena sidan fanns det en utbredd misstro mot väsentliga element i det tyska arvet. Å andra sidan alstrade den tyska litteratur som faktiskt omskrevs betydligt mer övergripande diskussioner om Tysklands katastrofala förflutna. I all synnerhet gällde det för Thomas Mann. Han var tidens litterära fixstjärna, en auktoritativ celebritet med en särskild aura. Mann inbjöd till betraktelser över tyska linjer i ljuset av den nazistiska erfarenheten, ja, de blev en skådebana för svensk konfrontation med nationalsocialismens rötter och en mönstring av den tyska kulturtraditionen.

En dionysiker med stärkkrage

Thomas Mann (1875–1955) betraktades vid krigsslutet som den kanske allra största levande europeiska diktaren. Redan debutromanen *Buddenbrooks* (1901) hade skänkt köpmanssonen från Lübeck världsrykte. Han befäste sitt anseende med en rad noveller under de kommande åren, i vilka han vidareutvecklade den realistiska berättartraditionen i symbolisk riktning. Under första världskriget tog Mann lidelsefullt parti för Tyskland och uttydde i flera skrifter nationens kallelse, men slöt under 1920-talet upp bakom Weimarrepubliken. *Der Zauberberg* (1924), en nietzscheanskt färgad betraktelse över Europas intellektuella efterkrigskris, utgjorde nästa milstolpe i ett författarskap som 1929 belönades med Nobelpriset i litteratur. Vid denna tid hade Mann redan påbörjat det som skulle bli den stora romansviten *Joseph und seine Brüder*. Den gammaltestamentliga tetralogin fullbordades i amerikansk exil, ty 1933 hade Mann och hans familj flytt Nazityskland och var sedan 1938 bosatta i USA. Under krigsåren riktade han gång på gång antinazistiska appeller till sina landsmän. *Doktor Faustus* (1947) blev hans sista stora roman. I form av en fingerad tonsättarbiografi rannsakades Tysklands andliga och politiska traditioner fram till katastrofens fullbordan 1945. Efter andra världskriget vägrade han att återvända till Tyskland och var i stället bosatt i Schweiz till sin död.[70]

I Sverige hade Thomas Mann entusiastiskt omfamnats alltsedan begynnelsen. Hans verk hade introducerats av tidens ledande kritiker och översatts av flera av de mest namnkunniga översättarna. Utgivningen av *Der Zauberberg* på svenska nobelprisåret 1929 bi-

drog till att göra Mann till en portalgestalt i 1930-talets debatt om humanism, modernism och livsåskådning. I hans verk slets tidens motsättningar mellan varandra: konstnärskap mot borgerlighet, demoni mot ansvarsambition, Naphta mot Settembrini, ande mot liv. Han var, med filosofen Rüdiger Safranskis formulering, en dionysiker med stärkkrage.[71]

Under de första efterkrigsåren var Thomas Mann utan tvekan den tyskspråkige författare som tilldrog sig störst intresse i Sverige. Han var en obefläckad kraft som under lång tid bjudit motstånd mot nationalsocialismen. Nu, efter 1945, kunde han träda fram som en representant för »det andra Tyskland«, en humanismens fyrbåk i en mörk tid. Mann publicerade under dessa år efter kriget flera betydelsefulla verk som utförligt recenserades i Sverige. *Lotte in Weimar* utkom på svenska 1946 och några av Josefseriens delar publicerades i ny upplaga, men störst uppmärksamhet väckte tvivelsutan *Doktor Faustus* som 1948 kom i Nils Holmbergs översättning. Till intresset bidrog att Mann besökte Sverige vid flera tillfällen under tidig efterkrigstid, bland annat när han utnämndes till hedersdoktor vid Lunds universitet 1949.[72]

Reaktionerna på Manns liv och verk bildar underlag för en analys av mer allmänna attityder till tysk åskådning i den svenska offentligheten under dessa år. Den tyske författarens gärning var så sammanflätad med sitt hemlands traditioner att större frågor alltid aktualiserades: Vilket värde hade den tyska kulturen efter andra världskriget? Skulle Hitlerväldet fortsätta att hemsöka Efterkrigstyskland? I vilken relation stod nazismen till den tyska traditionen?[73]

Många av de recensioner som publicerades i svensk press grep sig an dessa frågor. Mann blev ett slags medium genom vilket en svensk bearbetning av den nazistiska erfarenheten ägde rum. När svenska kritiker, skriftställare och intellektuella behandlade honom tog de således inte bara ställning till ett stort samtida författarskap. I det ögonblick de vidgade sina resonemang till en generalmönstring av den tyska kulturens förtjänster och tillkortakommanden blottlades också svenska föreställningar.

En grandios avskedsföreställning

Thomas Mann ägnades oräkneliga recensioner, essäer och översiktsartiklar under decenniet som följde på fredsslutet 1945. Bakom dem stod skribenter som dominerande den svenska litteraturkritiken under 1940- och 1950-talen. Karl Ragnar Gierow i *Svenska Dagbladet*, Käte Hamburger i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, Olle Holmberg i *Dagens Nyheter* och Anders Österling i *Stockholms-Tidningen* förde i omfångsrika texter den svenska publiken närmare det tyska författarskapet. Till detta bidrog artiklar av Gunnar Brandell, Carl Fehrman, Sten Selander, Ragnar Thoursie, Karl Vennberg, Bengt Holmqvist och Artur Lundkvist. Trots olikheter i temperament och konstsyn förenades de i en allmän uppskattning av Thomas Mann.[74]

En djup grundton av beundran genljöd i den stora majoriteten av Mannartiklar. Många framhöll hans exceptionella konstnärsgåvor och humanistiska patos. Han beskrevs som »nästan övermänsklig« och ansågs tillhöra »den sällsynta, oersättliga grupp [av] mänsklighetens största«.[75] Sten Selanders konklusion, när han 1945 anmälde den avslutande delen i Josefserien, delades av många: »om en diktare kan få Nobelpriset två gånger, borde Thomas Mann erhålla det ånyo«.[76]

Den allmänna aktningen för Mann uteslöt inte kritiska förbehåll, ibland formulerade i politiska termer. En del socialistiskt sinnade kritiker såg honom som ett monument över borgerlighetens tidsålder. Under inspiration av en Thomas Mann-studie av marxisten Georg Lukács underkastade Ragnar Thoursie den tyske diktaren en kritisk läsning och frågade sig om han inte tillhörde de passerade författarna. Även Karl Vennberg anslöt sig till likartade tankegångar när han framhöll att Mann företrädde en trängd, i grunden problematisk borgerlighet. Ändå kunde de fortsätta att uppskatta konstnären Mann. Det gällde dock inte de fåtaliga skribenter, ofta med liberala preferenser, som vände sig mot mer grundläggande drag i Manns stil, mentalitet och motivkrets. Skarpt gick de till rätta med tyskeriet hos Mann. Han var egentligen smittad av samma slags »tysksjuka« som så många andra i det södra grannlandet: mångordighet och patetik, politiska passioner och opåkallade utlevelser. Mann hade därmed ingen bot att erbjuda ett smittat folk, kunde man emellanåt höra i *Dagens Nyheter* och *Expressen*.[77]

Synpunkter av detta slag utgjorde undantag. I estetiskt hänseende var Manns storhet oomtvistad i den svenska kritikerkåren under det första efterkrigsdecenniet. Hyllningarna fick särskild kraft av insikten att han var talesman för ideal som inte hörde framtiden till. Gång på gång upprepades det att Thomas Mann var den sista representanten för en mäktig men nu hastigt utslocknande tradition. I en stor artikel i *Svenska Dagbladet* på Manns sjuttioårsdag 1945 formulerades det i tidstypiska vändningar:

> Han är – det är nästan banalt att upprepa det – den ojämförligt främste av de nu levande romanförfattarna, den siste store av klassikerna, och han äger en universalitet av Goethes art. Han kan allt som en stor realistisk författare ska kunna och äger vad de stora filosoferna ha ägt. Det finns hos honom mer att lära sig om människan än hos någon annan i samtiden.[78]

Det var som exponent för en utgående era som Mann höjdes till skyarna. Att han därvid markerade slutet på en epok var självskrivet, men det var inte lika uppenbart vilket kulturellt skede eller vilken historisk period han stod som representant för. Karl Vennberg och Ragnar Thoursie hade sett honom som ett slags borgerlighetens dödsryckning och också andra betonade att han var ett utflöde ur 1800-talets borgerliga Europa.[79] Ett uppenbart problem var dock att han inte på något enkelt sätt kunde sägas tillhöra en viss generation eller skolbildning. Snarare hade hans liv omspänt flera på varandra följande epoker, från det vilhelminska riket och fram till tiden efter andra världskriget.[80]

De flesta karakteristiker av Thomas Mann blev likafullt variationer på ett gemensamt tema. Han var banerföraren för den klassiska tyska humanismen i en tid då den ständigt var hotad. Detta förskaffade honom epitet som »tjugonde seklets Goethe«, »den siste store europeiske humanisten« och »företrädaren för en äkta europeisk anda«.[81] Mann hade aldrig förvandlats till en relikt från en gången epok, i mycket beroende på att han aldrig blivit en passiv förvaltare av det klassiska tyska arvet. Inspirationskälla förblev de tyska och allmäneuropeiska traditionerna – dikten, musiken, filosofin, vetenskapen – som hos honom fick sammanstråla. När »Epoken Thomas Mann« – rubriken på en artikel full av erkänsla på åt-

tioårsdagen 1955 – gick ut var det därför så mycket mer än en stor författares liv som slocknade. Med det ändade slutgiltigt en epok i europeisk historia som hade börjat med Kant, Schiller och Goethe. Egentligen hade den nått sin slutpunkt långt tidigare, men Mann blev ett förbindande medium mellan en äldre humanistisk kultur och 1900-talet.[82]

Aldrig blev detta tydligare än i de talrika jämförelser mellan Mann och Goethe som gjordes under det första efterkrigsårtiondet. Ingen tysk diktare kunde med samma intimitet och rättighet tala om Goethe såsom Mann, framhölls det. Det var emellertid inte främst som auktoritativ interpret som Mann förtjänade att kallas »Goethes moderna motsvarighet« (Artur Lundkvist). Snarare var han den ende tyske författaren i världslitteraturen som intog en liknande ställning som geheimerådet från Weimar, en allkonstnär med universella ambitioner som djupare än någon annan gripit sig an de tyska problemen. Någon uttryckte det som att Mann hade slagit broar över till ett nytt Weimar, andra jämförde hela hans livsgärning med den store förebilden. När Mann blev hedersdoktor vid Lunds universitet 1949 talade Carl Fehrman kort och gott om honom som »den Goetheska traditionens främsta arvtagare i tyskt kulturliv«.[83]

Att jämföras med Goethe var den yttersta hedersbetygelsen i en kultur som hade de klassiska europeiska författarna som måttstock. Det var symtomatiskt att den prisade Mann inte bara fördes till samma exklusiva skara som Goethe. Till yttermera visso fann man gemensamma drag i deras levnadslopp, kynnen och oeuvre. Men mitt i den pretentiösa festtalsretoriken kunde man förnimma en ton av saknad. Det var som om insikten att Thomas Mann var den siste representanten för en utdöende tradition framkallade känslor av tomhet innan han ännu var borta.

Hyllningarna till Mann formade sig till en stor avskedsföreställning. Liksom andra liknande tillställningar följde den ett rituellt mönster. De som hade beledsagat föremålet sedan början av 1900-talet, och det var många svenska kritiker som gjort det, trädde fram för att sammanfatta och bedyra sin vördnad. Inte sällan stofferade de sina tal med personliga hågkomster av tidigare möten med Mann, verkliga och litterära. Precis som vid alla avskedsföreställningar upprepades hans livsgärning gång på gång. Milstolparna i den Mannska biografin återkom i essäer, översiktsartiklar och nek-

rologer. Det gällde naturligtvis vid sjuttioårsdagen 1945, vid åttioårsdagen 1955 och vid frånfället samma år, men recensionerna av Josefromanerna, *Lotte in Weimar* och *Doktor Faustus* innehöll ofta summeringar av hela hans produktion. I allt detta kunde man skönja stråk av saknad. Trots allt var det ett grandiost farväl som bevittnades, och det hörde till iscensättningens premisser att utvecklingen bara kunde gå i en riktning. Detta blev så mycket tydligare av att Mann framträdde som representant för en utslocknande tradition. Med honom försvann en levande förbindelselänk till den klassiska tyska kultur som ännu under mellankrigstiden hade vitaliserat Europas kulturella offentlighet. Hedersbevisningarna ackompanjerades av klagodikt.[84]

»Den tyska kulturen har för ögonblicket gått under, men parentationen över den utföres av samtidens främsta romanförfattare, som är tysk«, löd John Landquists kärnfulla sammanfattning i en artikel om Mann som bar rubriken »Ett gravtal över tysk kultur«. Det kunde ha stått som överskrift över hela avskedsföreställningen. Landquist skrev sin artikel hösten 1948 vid en tid när ingen talade om en tysk pånyttfödelse, allra minst på det kulturella området. För dem som från svensk horisont iakttog grannlandet i söder rådde det ingen tvekan om att nazismen och andra världskriget röjt undan all tysk kultur värd namnet. Under överskådlig tid skulle det inte finnas mycket att hämta där.[85]

Den tyska demonismen

Den nazistiska erfarenheten förefaller i förstone inte ha varit central när Thomas Mann fördes på tal. Man skulle kunna tro att han kunde lyftas fram som exponent för den tyska humanismen utan att man närmare behövde behandla nazismen. Det är sant såtillvida att referenser till nationalsocialismen långtifrån alltid stod i blickfältet. I själva verket var emellertid hans liv och verk intrikat sammantvinnade med det moderna Tysklands ödesdigra historia. De behandlades följaktligen alltid mot ett slags nazistisk fond. I somliga fall trädde den så mycket i bakgrunden att den förlorade betydelse, i andra fall ryckte den så mycket i förgrunden att den helt dominerade. Det är dags att stanna upp vid de noder där diskussionen om Mann skar diskussionen om nazismen.

Upplevelsen av nazismens förstörelsekraft och okultur var ursprunget till Thomas Manns sista stora roman, *Doktor Faustus*. Parallellt med sina utfall mot Hitlerväldet arbetade han under andra världskriget med detta sitt bidrag till den kulturella bearbetningen av nazismen.[86] I det svenska mottagandet av Manns efterkrigsroman visade det sig att han långtifrån enbart var intressant som representant för en utdöende kultur. Boken demonstrerade tvärtom att han kunde gripa sig an Tysklands andligt-politiska historia och fortsätta att fängsla en svensk publik.

Doktor Faustus berättar om den fiktive tyske tonsättaren Adrian Leverkühn, vars liv skildras av barndomsvännen Serenus Zeitblom. Mot bakgrund av andra världskrigets slutskede – Zeitblom sägs nedteckna innehållet 1943–1945 – återges Leverkühns mänskliga och konstnärliga levnadslopp från födelsen 1885 till döden 1940. En Nietzscheparallell löper som ett huvudstråk i berättelsen. Genom en prostituerad låter sig Leverkühn i unga år smittas av syfilis. Han lyckas aldrig bli fri från sjukdomen, men accepterar att den långsamt bryter ned hans kroppsliga förmågor eftersom den samtidigt skänker honom en våldsam, euforisk skaparförmåga. Efter en lång fas av musikaliskt rus inställer sig emellertid räkenskapens dag, och den Leverkühn som ingått pakt med mörkret hemsöks under hela 1930-talet av galenskap. Att ge sig hän åt ondskan i utbyte mot en enorm konstnärlig produktivitet – den ominösa legeringen av dådkraft och djävulsförskrivning i tysk tradition – är således den komplicerade Faustromanens överordnade tematik. Leverkühns liv och Tysklands moderna historia parallelliseras genom att Zeitblom ideligen interfolierar tidens större tilldragelser. Romanen skulle enligt Thomas Mann själv »gestalta rusets och antiförnuftets idé och därmed Tysklands sorgliga öde«.[87]

Adrian Leverkühns liv framstod i den svenska kritiken 1947–1948 just som en symbol för Tysklands olycksaliga historia. Ingen reducerade Manns roman till en simpel allegori över hemlandet, ingen förnekade att den mycket väl också kunde läsas som en flerskiktad reflexion över konstnärskap och genikult. Men ingen underlät heller att dra paralleller mellan Manns protagonist och Tysklands öde under nazismen.[88]

I sin recension av *Doktor Faustus* hävdade Olle Holmberg att Mann »in i det sista parallelliserade Adrian Leverkühns och Tysk-

lands öde«, och att tonsättarens dödsår 1940 inte var slumpmässigt valt: »1940 var det år då det för de klarsynta blev klart att dödsdomen över Tyskland var utskriven och att det skulle dö, dö fysiskt, liksom det förut hade dött moraliskt, dö i vansinne och vanära.«[89] Käte Hamburger gick längre än så, och menade att Manns Faustbok handlade om »›tyskheten‹, om den tyska själens ›saligt osaliga‹ väsen och öde«. Visserligen hade han alltsedan *Buddenbrooks* uppehållit sig vid tyska människor och förhållanden, men upplevelserna under de senaste decennierna hade fått honom att närma sig ämnet med en annan intensitet. »Trettio- och fyrtiotalen inneburo det västerländska livets avhumanisering. Det var inte längre möjligt att blunda för denna företeelse, att blunda för det fruktansvärda faktum att det var Goethes folk som cyniskt och skrämmande gjort denna avhumanisering till en historisk verklighet.« I Hamburgers ögon blev Manns lösning att välja en biografisk framställningsform som på ett dubbelt sätt exponerade det tyska problemet. Dels genom skildringen av hur Faustfiguren Leverkühn föll för de demoniska frestelserna, dels genom att Zeitbloms levnadsteckning löpte parallellt med den tyska nutidshistorien:

> Stormakten Tysklands politiska och kulturella slutkatastrof blir på detta sätt utsiktspunkten från vilken krönikören ser tillbaka på det förflutna livet. Det vansinne i vilket det andligt och konstnärligt så högt begåvade, men av djävulen besatta och beslagtagna tyska folkets historia slutar, korresponderar symboliskt med Leverkühns katastrof.[90]

Andra svenska kritiker anslöt sig. För Karl Ragnar Gierow var det hela mycket uppenbart. Leverkühns dubbla uppgift i romanen var som bärare av Faustmotivet och som symbol för Tysklands undergång. »Parallellen är helt genomförd«, menade han. Zeitbloms skildring av den geniale vännens levnadssaga var »kapitel för kapitel förknippad med berättelsen om Tysklands väg från kejsartiden till naziväldets sammanbrott«. Artur Lundkvist betonade att Mann inte bara hade sett ett enskilt själsdrama i medeltidsfabeln om Faust, »utan en symbol för hela Tysklands tragik, ett schema för de tyska kraftstegringarnas katastrofer«. Han trädde fram som »en förklarare av det tyska ödesdramat«.[91]

Att *Doktor Faustus* lästes som en parallellskildring av en konstnär försvuren åt djävulen och ett land försvuret åt samma onda makt står klart. Romanstoffet inbjöd emellertid till mer raffinerade tolkningar än så. Thomas Manns efterkrigsbearbetning sades ju vara lika mycket en räfst med tysk tradition som en fingerad tonsättarbiografi. De svenska kritikerna ägnade ansenligt utrymme åt att diskutera särdragen i den tyska utvecklingen.

Demonismen var ett slags grundtematik i dessa betraktelser. Inte för inte hade Mann valt Faustmotivet för att förbinda Leverkühns livsberättelse med Tysklands moderna historia. Det var, det var de svenska Mannuttolkarna ense om, meningsfullt att betrakta det just så: upprinnelsen till det nazistiska vanvettet stod att söka i den tyska kulturens böjelse för demoni. Med det menades dock sällan att Tyskland – såsom var fallet med Faustgestalten Leverkühn – hade sålt sin själ till djävulen för att vinna ära och framgång. I stället avsågs med demonism en farlig lockelse av det mörka och diaboliska i tysk tradition. Parallelliseringen av tonsättarens biografi och nationens öde drevs inte längre än så, men det var nog för att gestalta hur Tysklands andliga komposition genomströmmades av svärta.

Adrian Leverkühns musik återspeglade dessa djupare tendenser, skrev Olle Holmberg. »Denna demonism är för Thomas Mann tysk«, underströk han, »den bodde i Luthers djävulstro, i romantikens naturfilosofi, här och där i den tyska musiken. Förpöblad och lösryckt från förnuft och mänsklighet fanns den i den tyska politiken – tills den tyska politiken för några år sedan plötsligt upphörde.«[92] Anders Österling fällde i sin recension samma slags omdöme. Inte utan skäl hade Mann gjort Leverkühn till »en högmodig förnekare av det humanistiska värdesystemet«, vars musik i grunden var »det omänskligas triumf«. Svenska Akademiens ständige sekreterare såg den diaboliska frestelsen som ett gemensamt tema i tonsättarens liv och dennes hemlands historia:

> Den överlägset begåvade, men av djävulen frestade och besatte musikern, försvuren åt demonisk-romantiska krafter, förkroppsligar i Thomas Manns tanke något väsentligt i tyska folkets andliga konstitution, själva den storhetsförhäxning som bestämmer dess historia. I den tyska anden, har han sagt, bor en farlig dragning till det irrationella och sjukliga, till självförstörelse, katastrof och

> död; även de mest positiva egenskaper får i verkligheten ett negativt utslag.[93]

I denna passus trädde Österling vältaligt fram som språkrör för den svenska kritikerkåren. Här återfanns inte bara tanken på Leverkühn som en personifikation av den tyska anden. Ett viktigt drag i dess historia föreföll vara utslag av »storhetsförhäxning« och »farlig dragning till det irrationella« som obönhörligen manade fram destruktivitet och ödeläggelse. De svenska bedömarna var överens om att Manns storhet inte minst låg i att han blottlade dessa stråk i den tyska kulturen, fastän han själv var ett utflöde av samma traditioner. Det var därför man i framtiden skulle återvända till denna roman för att i den »söka dokumentering och upplysning om vad som skett inom Tyskland«, som Österling avslutningsvis konstaterade.[94]

Upprinnelsen till den tyska olyckan stod att söka i »demoniskromantiska krafter«. Dessa hade varit energireservoarer för tyskt skapande och genom förmedling ständigt gjutit nytt liv i europeisk konst och tanke. Så mycket kunde de svenska kommentatorerna tillstå. Men de var också snara med att framhålla den starka ambivalensen i det demoniskt-romantiska temperamentet. Aldrig blev det tydligare än i fallet Friedrich Nietzsche. Den tyske filosofen omskrevs under de första efterkrigsåren då och då, ibland i anslutning till Manns försök att dra i härnad mot det tyska arvet. Det vore en överdrift att påstå att Nietzsche genomgående sågs som en protonazist i filosofisk förklädnad. Däremot poängterade många att hans övermänniskoidéer och moralkritik tagits upp av nazismen. Exemplet Nietzsche visade om inte annat att den demoniska attraktionen blev som mest farlig när den fördes in i den politiska sfären.[95]

Mer än många andra hade Mann fått uppleva det. Under första världskriget hade den tidigare föga samhällsengagerade författaren givit sig hän åt politiken. I skrifter som *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1918) tog han polemiskt parti för den tyska kulturens särart gentemot den västliga civilisationens förflackning. Trots att Mann bestämt fjärmade sig från denna hållning under 1920-talet och med tiden framstod som en av de skarpaste kritikerna av tysk nationalism hörde ståndpunkterna under första världskriget otvetydigt till hans biografi. När detta kapitel i hans livshistoria togs upp i Sverige vändes det dock ofta till hans fördel. Man underströk att hans för-

svar för frihet och förnuft var resultatet av egna bittra erfarenheter och en djupgående omvändelse. Det beskrevs som om Mann hade fått smaka tysknationalism i övermått redan under första världskriget och därefter blivit immun. »Så tidigt som 1922 var han färdig att vända sig mot fascismen, även i dess tyska form (›detta romantiska barbari‹) och denna front har han konsekvent hållit«, konstaterade exempelvis Gunnar Brandell.[96]

Än tydligare blev tankegångarna i en artikel i *Morgon-Tidningen*, där flera av de element som förbands med Mann fördes samman i en koncis sats: »I sin estetiska ungdom stod han nära den demoniska och machiavellistiska romantik, som har djupa rötter i tyskt väsen och som med nazismen slagit ut i sin yppigaste och giftigaste blomning.« Den större logiken blev här entydig. Nazismen uppfattades som ett utflöde av tysk demonism, irrationalism och ultranationalism. Under sin mer utpräglat konstnärliga period, fram till första världskrigets slutskede, hade Mann närmat sig dessa krafter som några år senare skulle utvecklas till nationalsocialism. Tidigt hade han insett vart de kunde föra och resolut motarbetat deras politiska uppenbarelseformer under mellankrigstiden. Men han hade fortsatt att fascineras av den demoniska dragningen i Tysklands andliga och politiska traditioner, det som Käte Hamburger kallade för »den ödesdigra tyskheten«.[97]

Demonismen manifesterades som en grundläggande obalans i den tyska kulturen. Den kunde formuleras som slitningen mellan ande och makt, förnuft och magi, innerlighet och kraftutveckling. Anders Österling var bara en av många som fäste uppmärksamheten vid detta särdrag. Erik Forssman, som utförligt redogjorde för romanens musikaliska aspekter i sin recension, argumenterade i denna anda för att även musiken blev en symbol för det tyska. Dissonanserna var nämligen av särskild betydelse för den tyske kompositören Leverkühn. Det var de motsättningar och oönskade inslag som förhindrade de vackra enskildheterna från att uppgå i en harmonisk helhet. »Och så bör hela Leverkühns lysande bana och tragiska förfall, som bottna i både geni och sjukdom, betraktas såsom symboliska för det tyska folkets storhet och slutliga förfall«, löd sammanfattningen.[98]

Här framskymtade också en uppfattning om Tyskland som återkom i många sammanhang under de första åren efter 1945. Det var

tanken att den tyska samhällskroppen var angripen av ett farligt smittoämne. Enligt Forssman hade Mann tidigare än de flesta sett sjukdomen växa och fördärvet nalkas. Redan under mellankrigstiden hade han insett att vad som bevittnades var »slutskedet i sjukdomsförloppet, och att förruttnelsen därunder snart skulle uppenbara sig«.[99]

Nazismen som sjukdom, antingen som en smittsam bakterie eller som ett symtom på en sjuk kultur, förefaller ha varit allmängods. Metaforen återkom mer eller mindre elaborerad i otaliga utläggningar under omedelbar efterkrigstid, och långtifrån bara hos tyskfientliga skribenter. Snarare knöt man an till en väletablerad föreställning i västerlandet. I en klassisk studie visade socialantropologen Mary Douglas hur smuts, ohyra och sjukdom förknippades med en sammanfallande ordning medan hälsa var uttryck för det harmoniska och kontrollerade. Fruktansvärda olyckor drabbar dem som ådrar sig orena sjukdomar. Nazismen var en av de värsta.[100]

Svenska kritiker uppehöll sig sålunda vid demonismen i Thomas Manns roman. Det var ett av bokens bärande teman men det var också en ingång till det diaboliska i tysk kultur. Den exakta diagnosen kunde skifta, men man var överens om att roten till det onda var en särskild tysk böjelse för det romantiska och irrationella. Med romantik avsågs då inte så mycket en estetiskt-individualistisk livshållning eller ett skede i den tyska litteraturhistorien. Det rörde sig snarare om ett sinnestillstånd där den dionysiska utlevelsen – ruset, begäret, extasen – genomforsade tillvarons alla aspekter.[101] Under senare tid, i vart fall sedan 1800-talets slutskede, hade denna tyska demonism hämtat näring ur och underblåst en till chauvinism expanderande nationalism. Fenomenet kunde omväxlande beskrivas som övermod, hemsökelse eller smitta, men oavsett specifik bedömning stod det klart att denna inklination blev livsfarlig när den kom i kontakt med politiken. En förödande eruption hade beskådats redan under första världskriget. Riktigt katastrofalt blev det emellertid inte förrän nazisterna grep makten och drev den tyska megalomanin till förskräckelsens höjder.

Thomas Manns biografi följde den utvecklingskurva som Tysklands historia borde ha följt. Han hade som så många andra inspirerats av det svärmiska och känslofulla i sitt lands kultur, han hade smakat av de källor som frambesvurit så mycket andlig dådkraft på

tysk botten. Men i skarp kontrast till många av sina landsmän hade han tidigt gjort upp med de politiska förvillelserna under första världskriget. Vid det vägskäl i nutidshistorien där Mann valde demokrati och förnuft bejakade Tyskland den romantiska demonism som i nationalsocialismen nådde sin högsta potens.[102] Detta var en slutsats som delades av många under åren efter andra världskriget, däribland Herbert Tingsten. I tre brett anlagda artiklar hösten 1947 tecknade *Dagens Nyheters* chefredaktör ett sammansatt porträtt av Mann som politiker, konservativ nationalist och radikal demokrat. Tingsten analyserade särdragen i hans tänkesätt och stilistik samt framhöll den dialektiska metoden och förändringarna i de politiska åsikterna. Mer nyanserat än vad som vanligen var fallet skildrade han Manns politiska utveckling och vinnlade sig om att förstå ståndpunkterna under 1910-talet mot bakgrund av den europeiska samtiden. »Med nationalsocialismens uppmarsch och seger inträder Thomas Mann i ett nytt skede av politiskt ställningstagande«, slog Tingsten fast. Han beskrev hur Mann alltmer godtog demokratin som livsform och fjärmade sig parallellt med detta från sin tidigare nationalism: »Vad han fruktat och avskytt hos demokrati och socialism fanns i oändligt mycket högre grad hos nazismen.«[103]

Resonemangen om Thomas Mann och den tyska demonismen bar på en inneboende sensmoral: undvik denna föreställningsvärld, motarbeta denna attraktionskraft, ta avstånd från denna tradition. Manns granskning av de tyska tankelinjerna, i synnerhet dragningen till det romantiska och irrationella, bekräftade således en allmän nazistisk sensmoral i Sverige. Beskrivningen av den diaboliska tendensen i tysk kultur var helt i överensstämmelse med den tidiga efterkrigstidens förståelse av nazismen och dess historiska ursprung. Föreställningar återkom i reaktionerna på Faustromanen 1947–1948. Det stannade inte vid att Mann hade lodat sin nations ödesmättade historia och avtäckt de linjer som ledde fram till Hitler. Hela hans biografi formade sig till en kraftfull emancipationsakt, en exemplarisk handling som ytterst få var kapabla till. Han hade befriat sig från demonens mara och slagit in på den väg som Tyskland aldrig hade följt. Nu kunde han blicka tillbaka, prövande och eftersinnande.

Inte bara i Sverige blev Thomas Manns *Doktor Faustus* föremål för animerade debatter i slutet av 1940- och början av 1950-talet.

Det är emellertid intressant att konstatera att inriktningen skilde sig åt från land till land. I den anglosaxiska kultursfären kretsade diskussionen huvudsakligen kring bokens stil och struktur. Det var fråga om litteraturkritik i trängre mening. Den djupare politiska och intellektuella sensmoral som svenska bedömare fann i Faustromanen förefaller inte alls ha varit lika påtaglig för amerikaner och britter.[104]

På tysk botten tenderade bokens litterära egenskaper och konstnärliga tematik dock att överskuggas av de ideologiska och historiefilosofiska teserna. Liksom i Sverige öppnade parallelliseringen av Leverkühns liv och Tysklands öde för reflexioner över det nära förflutna. Boken fann sin givna plats i den flerfasetterade skulddebatt som pågick direkt efter krigsslutet, där inte minst relationen mellan nazismen och den tyska romantiken blev ett viktigt spår.[105]

Det svenska mottagandet av Manns efterkrigsroman liknade således det tyska. I Sverige kunde boken aldrig behandlas som vore den en roman av André Gide eller en diktsamling av T. S. Eliot; recensionerna fick, utan att utesluta andra dimensioner, i stället form av rannsakningar av den tyska kulturtraditionen. Diskussionen om *Doktor Faustus* vittnar om hur djupt försjunken den svenska litterära kulturen var i den tyska ännu under 1940-talet. Thomas Mann bjöd de svenska kritikerna på en stor avskedsföreställning, ett tillfälle att bearbeta något som också tillhörde den egna historien.

En klassisk epilog

Vid sidan av Thomas Mann var Johann Wolfgang von Goethe och Hermann Hesse de mest omskrivna tyska författarna under de tidiga efterkrigsåren. Liksom han trädde de fram som stolta representanter för en kultur som hörde gårdagen till. De behandlades hovsamt, nästan vördnadsfullt, av den svenska kritikerkåren, men genomgående saknades den intensitet varmed man grep sig an Manns verk. Goethe uppmärksammades i första hand i samband med tvåhundraårsjubileet av hans födelse 1949. Det var en händelse som inte gick obemärkt förbi i Sverige. I många artiklar gavs erkännsamma resuméer över hans gärning, men i motsats till Mannartiklarna formade de sig bara undantagsvis till diskussioner om förhållandet mellan nazism och tysk kultur. Det var lärda utlägg-

ningar om Goethe som diktare, konstnär och vetenskapsman snarare än djupa lodningar av den tyska traditionen.[106]

Ett fåtal författare satte emellertid Goethe i samband med större rörelser i tiden. För Anders Österling hade Goethe tidigt förutsett den obalans mellan ande och makt, bildning och tysknationell politik som under 1900-talet manade fram de mest destruktiva krafter. Att fira hans minne 1949 kunde liknas vid en botgörelseakt, menade Österling, men ställde sig frågande till hur djupgående känsloengagemanget bland tyskarna verkligen var. Tyskarna hade bevisligen bejakat antitesen till Goetheidealen och gjort sig kulturellt urarva. »Betraktad som en höjdpunkt av den borgerliga kulturen tillhör Goethe ohjälpligen det förflutna«, konstaterade han och andra med honom. I kontrast till Mann framstod han som antikvarisk för efterkrigssvenskarna, och det enda som återstod var att resa en minnesstod över en förfluten tid.[107]

Hermann Hesse grep mer direkt in i samtiden. Två händelser av särskild vikt drog blickarna mot hans person och diktkonst under den tidiga efterkrigstiden: utgivningen av romanen *Glaspärlespelet* (tyskt original 1943; svensk översättning 1952) och tillkännagivandet av Nobelpriset i litteratur 1946. Från svensk horisont beskrevs Hesse som ett av den tyska litteraturens ankare, en författare som ännu talade »den gamla bildningens språk«. I så måtto var han Thomas Manns själsfrände, men i motsats till honom gjorde Hesse sig inte »till politisk anklagare«. Tvärtom framhölls det att hans engagemang var riktat mot den enskilde individens utveckling. »Han intresserar sig inte för någon kampfront, för preusseri eller övermänniskor, han dyrkar ensamheten eller, bättre uttryckt, avskildheten, men han verkar i sitt uppträdande på intet sätt resignerad eller bortglömd«, skrev Lisa Matthias i en karakteristisk artikel 1945.[108]

Endast undantagsvis sattes Hesse i förbindelse med den nazistiska katastrofen. I reaktionerna på Nobelpriset framhöll man att han alltsedan första världskriget bestämt vänt sig mot den nationalism och våldsmentalitet som annars hade grasserat i hans hemland. Tillsammans med Thomas Mann hade han förblivit ett levande motbevis för att det även fanns andra kulturideal i Tyskland. »Nobelpriset till Hesse får kanske också betraktas som en påminnelse om och uppmuntran till denna tradition«, löd en formulering i *Handelstidningen* som var typisk.[109]

I kontrast till Mann fick Goethe och Hesse begränsad plats i svensk offentlighet under de första åren efter kriget. Utrymmet medgav sällan utförligare resonemang om nazismen och den tyska traditionen. När de trots allt sattes i relation till nationalsocialismen var det som ett befriande korrektiv; de påminde svenska kritiker att det fanns mer än ett tyskt utvecklingsstråk. Den tradition som de själva stod som representanter för, en klassisk tyskspråkig humanism med rötter i det sena 1700-talet, hade otvivelaktigt nått vägs ände. För svenska betraktare hade nazismen tillfullo underminerat den grundval som tysk kultur av hävd vilat på. Åldermän som Mann och Hesse skrev sin egen traditions epilog.

Tysk höst

Upptakten till Stig Dagermans *Tysk höst* hade slagit an tonen. Den unge svenske resenären företog sin färd under »en trist höst med regn och kyla«. De trasiga, hungriga och ovälkomna östflyktingar som vällde in i västzonerna satte »en prägel av mörk bitterhet på denna tyska höst«, och de »gav näring åt misstankar, som man gärna ville bära, misstro, som man gärna ville hysa, misströstan, som man gärna ville vara besatt av«. »Vem som själv upplevt denna tyska höst kan förresten säga att denna misstro inte var berättigad eller att denna misströstan var omotiverad?« frågade han sig.[110]

Det Tyskland som Dagerman reste genom befann sig i alla avseenden i lövfällningens årstid. En rå fläkt av bitterhet drog genom den regniga tyska efterkrigshösten. Rapporterna från de tyska zonerna handlade inte om sprickning, blomning, tillförsikt. Det var ett tillstånd av röta, förmultning och upplösning som beskrevs. I stället för en revitalisering av tyskt samhällsliv möttes de svenska resenärerna av letargi, självömkan och missmod, i stället för en generalkonfrontation med kvarvarande nazister bevittnade de hur gamla koryféer återkom i ny skepnad och nationalismen tilläts grassera. Det Tyskland som Dagerman och andra svenskar berättade om var ett höstens land.

Även tysk kultur hade framtiden bakom sig. Blomningstiden var förlagd till 1800-talet. Men den var inte bara förtorkad; den hade visat sig stå i pakt med de mest destruktiva av läror. De få som lyck-

ats bemästra det tyska arvet, främst bland dem Thomas Mann, befann sig talande nog på sin ålders höst och skulle när som helst lämna scenen.

Sverige och den tyska sfären

Erfarenheterna av nazismen präglade i grunden de svenska mötena med det tyska under detta höstliga skede. Misstänksamheten mot Tysklands politiska och andliga traditioner var kompakt. De svenska reportrarna och reseskildrarna hyste ett äkta tvivel mot den restaurativa trenden och den bristande benägenheten till verklig självgranskning. Ambivalensen var mer påtaglig för kritiker och litteraturkännare. De hyllade unisont Thomas Mann, men djupare sett var han en avvikelse, ett exempel på att den tyska demonismen inte med automatik behövde gå över styr.

Den nazistiska erfarenheten bar sålunda på en sensmoral som aktualiserades i mötena med tyska fenomen: iaktta vaksamhet, hys misstro, håll distans. Den alstrade en utbredd skepsis mot väsentliga inslag i tyskt kultur- och samhällsliv, i synnerhet mot starka stråk i Tysklands ideologiska och intellektuella arv.

Det överväldigande flertalet hade inget emot att fjärma sig från den tyska sfären. Ur den hade så mycket elände framsprungit och så mycket av det olycksbådande fanns kvar. Avståndstagandet var emellertid inte alltid lidelsefullt; lika mycket kan det liknas vid ett slags accepterande av ett fullbordat faktum. Å andra sidan kan man i behandlingen av tysk litteratur efter kriget spåra inslag av vankelmod, mest uppenbart i det som kan karakteriseras som en avskedsföreställning för Thomas Mann. Den nazistiska erfarenheten tycks alltså inte ha stått främmande för stråk av besvikelse, ja, kanske rentav sorg.

Var det en fråga som separerade generationer? För en yngre grupp (födda under 1910- och 1920-talen) var det en lättnad att fjärma sig från den tyska sfären. För en något äldre generation, ofta födda kring sekelskiftet, var känslorna mer dubbeltydiga. De hade växt upp med tysk kultur, låtit sig inspireras av den och kunde inte lika reservationslöst vända sig bort från det tyska; det skulle vara att bryta radikalt med de traditioner som format den egna personligheten. De betackade sig för excesserna, men ett mått av separationsångest

kan förnimmas. I sin tur kan detta kasta ljus över varför medlemmar av denna generation – Olle Holmberg, Herbert Tingsten, Ingemar Hedenius, Carl Arvid Hessler – reagerade så kraftfullt när en representant för det oönskade Tyskland dök upp i det som jag analyserat som fallet Wittenberg. Han erinrade dem inte bara om nazismen, utan blev även en påminnelse om att de på grund av nationalsocialismen också hade måst prisge en tysk kultur de höll högt och där Mann var den främste representanten. Denna insikt gav i sin tur ny kraft till förkastelsedomen över nazismen.

I en tänkvärd essä har germanisten Per Øhrgaard uppehållit sig vid den tyska kulturens ställning i Danmark efter 1945. Här finns flera intressanta beröringspunkter med det svenska fallet. Tyska språket och kulturen hade sedan slutet av 1800-talet intagit i stort sett samma dominerande position i Danmark som i Sverige. Att förhållandena förändrades radikalt under andra hälften av 1900-talet hängde självfallet samman med Tredje riket, men enligt Øhrgaard hade det mindre att göra med *besættelsen* och mer med den allmänna devalvering av tysk kultur i världen som ägde rum efter andra världskriget. Trots att det fanns starka krafter som direkt vid krigsslutet ville kapa alla band med det stora grannlandet i söder dröjde det till 1960- och 1970-talen innan konsekvenserna blev helt synbara. Under det första efterkrigsdecenniet hade alltjämt många danskar goda tyskkunskaper och en kontakt med den tyska sfären upprätthölls, låt vara att förbindelsen med tiden blev alltmer museal. Den nya politiska och intellektuella kultur som utkristalliserades i slutet av 1960-talet sammanföll med att en yngre, mer amerikaniserad generation tog säte i offentligheten. I denna process utmönstrades återstående tyska teman, och det skulle dröja till efter 1989 innan Tyskland ånyo blev intressant ur dansk kultursynpunkt.[111]

Per Øhrgaards tes kan överföras på den historia av valfrändskapens växlingar som jag tecknat i detta kapitel. I Sverige följdes de första efterkrigsårens intensiva Tysklandsengagemang av ett växande ointresse. Liksom i Danmark finns det dock skäl att tro att det dröjde innan den kulturella kursomläggningen fick full verkan. Möjligen blev det svenska uppbrottet från den tyska linjen mer radikalt än för det skandinaviska grannlandet, eftersom Sveriges relationer med Tyskland hade varit mer ogrumlade än Danmarks; det fanns inget 1864, 1920 eller 1940 i svensk historia. Kanhända finns

här en förklaring till att det svenska avskedet rymde avsky och bestörtning såväl som känslor av förlust.[112]

Nazismens sensmoral har i detta kapitel varit av ett delvis annat märke än den som stigmatiserade den nazistiska associationssfären eller röjde väg för 1945 års idéer. I alla tre fallen var erfarenheterna av nationalsocialismen en gemensam grund. Men sensmoralens karaktär, dess kasus och tidsmässiga orientering, varierade. I stigmatiseringen av dem som förbands med nazismen tenderade sensmoralen att vara av det självbekräftande slaget; den befäste ett redan fastlagt värdesystem. Attityden var offensiv, en kombination av triumf och självhävdelse. Tidsmässigt var den koncentrerad till dåtid och nutid medan framtidsföreställningarna förblev oklara. I kapitlet »1945 års idéer« fann vi däremot en sensmoral som var entydigt riktad mot framtiden. Här stod visionerna om det nya efterkrigssamhället i förgrunden.

I förhållandet till den tyska sfären var repertoaren bredare. Något av samma konfirmerande, rentav egenrättfärdiga sensmoral som kunnat avläsas i stigmatiseringsprocesserna återkom i många reserapporter från de tyska zonerna. Mötena med de tyska efterkrigsruinerna inskärpte vikten av vaksamhet och underströk övertygelser som de flesta redan tillägnat sig. Den svenska diskussionen om tysk litteratur uppvisade däremot en annan sida. Här fördömdes inte bara den fatala demonismen. Sensmoralen innefattade också en utvärdering av en hel kulturepok, ett slags självdom i ambivalensens tecken inför det ofrånkomliga avskedet från den tyska sfären. Efter nazismen kunde relationerna aldrig bli var de en gång varit.[113]

VI.

Nazismens sensmoral

Jag har inte intrycket, sade Austerlitz, att vi förstår de lagar som styr det förflutnas återkomst, men mer och mer känns det som om det inte funnes någon tid överhuvudtaget utan bara olika, enligt en högre stereometri i varandra inskjutna rum mellan vilka de levande och de döda kan gå fram och tillbaka alltefter humör, och ju längre jag tänker på det, desto mer får jag för mig att vi som alltjämt befinner oss vid liv i de dödas ögon är varelser som saknar realitet och blir synliga endast ibland, under bestämda ljusförhållanden och atmosfäriska betingelser.

W. G. Sebald, *Austerlitz* (2001)

Två klassfotografier, länge sedan gulnade. Det övre visar fjärde klassen i folkskolan i Leonding i Österrike, det undre samma klass i Gori i Georgien. På båda står i översta radens mitt en 11-årig pojke, flankerad av sex kamrater, med huvudet smått arrogant tillbakakastat, stolt över att ha erövrat hedersplatsen. Den ene av dem heter Adolf Hitler, den andre är Josef Vissarionovitj Djugashvili, senare kallad Stalin.

Två blivande självhärskare valde vid samma ålder exakt samma plats bland sina jämnåriga — och såg till att den blev deras.

1933, året för Hitlers Machtübernahme, kom de världspolitiskt sett i samma klass. De möttes aldrig personligen, men kanske var det Hitlers otåliga begär att vinna hedersplatsen i klassen som kom honom att begå sitt stora misstag, bryta icke-angreppspakten och kasta sitt land in i tvåfrontskrigets hopplösa äventyr.

DE TOG BÅDA HEDERSPLATSEN

Foto: UB-Media, Lunds universitetsbibliotek

I kalla krigets 1950-tal sökte man allehanda beröringspunkter mellan nazism och kommunism. Här ur veckotidningen Se *1951.*

När Olof Palme klev ombord på en Amerikaångare i Göteborgs hamn 1947 var det ett brott med familjens tradition. Tjugoåringen från Östermalm var uppvuxen i en högborgerlig miljö, han hade gått i fina skolor, blivit kavalleriofficer och studerat juridik. Släkten var sedan länge spridd över hela östersjöområdet, med djupa försänkningar i den finska och tyskbaltiska adeln. Modern Elisabeth, född von Knieriem, hade flytt Lettland under första världskriget och talat tyska med sin son från första stund. Före andra världskriget hade det varit naturligt för en begåvad yngling ur den svenska borgerligheten att göra sin bildningsresa till Tyskland. Nu, två år efter krigsslutet, valde den unge Palme att fara västerut, mot en ny värld och en ny framtid.[1]

Läsåret 1947–1948 vistades Olof Palme vid Kenyon College i Ohio. Han studerade samhällsvetenskap, debatterade samtidens stora frågor och skrev ett kritiskt examensarbete om Friedrich von Hayeks *The Road to Serfdom*. Men mer än det insöp Palme *the American way of life*. Under en tvåmånadersresa färdades han vitt och bredd över den amerikanska kontinenten. På kaféer, nattbussar och bensinstationer träffade han jazzmusiker, krigsveteraner och politiska aktivister.[2]

Väl tillbaka i Sverige sammanfattande den blivande statsministern sina amerikanska erfarenheter i en artikel i *Svenska Dagbladet*. Den började som en recension av Norman Mailers nyutkomna *The Naked and the Dead* men övergick snart i reflexion över krigets närvaro i det amerikanska efterkrigssamhället. Palme frågade sig om man där kunde finna samma ångest och dödslängtan som Wolfgang Borchert skildrat i sin pjäs *Draußen vor der Tür* (1947). Hans svar var nekande. Medan den tyska ungdomen återvände till »en civilisation i undergång, till en materiell och moralisk upplösning av förfärande mått« kom Mailer och hans generationskamrater tillbaka till »Amerika och amerikanismen i sin blomning, i hela

sin sprudlande vitalitet, med sin blandning av livsbejakande materialism och naiv idealitet«.[3]

Den unge svensken var medveten om de klichéer av amerikanen som frodades ännu i slutet av 1940-talet, föreställningar om andlig förflackning och blåögd sorglöshet. För Palme fanns det dock något djupt tilltalande i den amerikanska livsaptiten och optimismen. Det var ett samhällsetos som var väsensskilt från den europeiska efterkrigsletargin och som skulle föra Amerika framåt, ut ur andra världskrigets trauma:

> Det är [...] ett slående bevis på den amerikanska nationens läkkött och livskraft, det är ett faktum som måste accepteras och byggas vidare på, ty det är denna amerikanska krigsgeneration, miljoner farmare, studenter och arbetare, som i kraft av sin egen vitalitet för oöverskådlig tid framåt kommer att dominera och verka normgivande på de traditionellt kulturbärande skikten i ett desorienterat Västeuropa.[4]

Olof Palme tillhörde en generation vars vuxna liv helt och hållet skulle utspela sig i efterkrigsvärlden. Det var inte de som i krigets kölvatten hade rätt att uttolka den nazistiska erfarenhetens officiella sensmoral; därtill var de för unga. Men det var de som skulle leva med den, det var de som skulle förverkliga 1945 års idéer och fullborda brottet med den tyska kulturtraditionen.

I de föregående kapitlen har det nya efterkrigsterritoriet tonat fram, det som formades i växelspelet mellan historiska erfarenheter och frambrytande visioner åren kring 1945. Bilden måste dock fyllas ut med stoff för att bli mer fullständig; det blir en central uppgift i detta kapitel. Erfarenheternas sociala dimension, vilka som omfattade dem och i vilka miljöer de var förankrade, har hittills bara kunnat antydas. Detsamma gäller deras räckvidd: Hur länge kan en erfarenhet vara giltig innan den ersätts av en annan? För att kunna närmare mig dessa frågor och reflektera över nazismens sensmoral i hela dess omfång tillåter jag en större spännvidd i detta sista kapitel – geografiskt, tematiskt, historiskt.

Nazismen och efterkrigstidens territorium

Den nazistiska erfarenheten var en levande erfarenhet. I krigets spår bidrog den till att beskära den ideologiska kartan, befrämja den kulturradikala framryckningen och besegla den kulturella kursomläggningen. För att det nya efterkrigslandskapet skall träda fram i helfigur, med alla dess gränser och ljusskiftningar, fordras en fyllig rundmålning.

Det politiska fältet

I förstone kan det tyckas som att nazismens sensmoral endast förorsakade en partipolitisk förändring i Sverige: de nazistiska och fascistiska grupperingarna försvann. Somliga av dem, till exempel kretsen kring Sven Olov Lindholm, lade visserligen inte ned sin verksamhet förrän omkring 1950, men deras inflytande var redan vid krigsslutet ytterst marginellt. Även om smärre nationalsocialistiska partier reorganiserades i lönndom under 1950- och 1960-talen skulle det dröja flera decennier innan de fick något publikt genomslag. Den auktoritära nationalismen hade med andra världskrigets utgång förverkat all sin ideologiska kraft i Sverige liksom i stora delar av Europa.[5]

Den politiska betydelsen stannade emellertid inte där. Om man vidgar resonemanget finner man att erfarenheterna av nazismen var synnerligen förnimbara direkt efter kriget. Alf W Johansson har argumenterat för att antifascismen tillsammans med antikommunismen blev efterkrigsårens två dystopiska konsensusideologier. De var »motideologier som uttryckte antiutopier, något man måste sträva efter att undvika; de utgjorde negativa tankemönster som tabuiserade vissa delar av det ideologiska fältet«.[6] Även om antifascismen var den mest grundläggande sköts den mot slutet av 1940-talet i bakgrunden till följd av det uppblossande kalla kriget. Under åren 1943–1946 hade antifascismen en stark jämlikhetstendens och var mycket väl förenlig med en kommunistisk övertygelse. Ett tecken på det är att det svenska kommunistpartiet fick sitt högsta röstetal någonsin i 1946 års val, 11,2 procent. Bara några år senare överflyglades dock antifascismen av antikommunismen som politisk mobiliseringsfaktor. Vid 1948 års val gick kommunisterna starkt bakåt medan de antikommunistiska mittenpartierna, socialdemokraterna

och liberalerna, firade triumfer. Pragkuppen och sovjetiseringen av Östeuropa gjorde antitotalitarismen till en avgörande riktningsgivare även i svensk inrikespolitik. Johansson argumenterar således för att de två dystopiska tankeformationerna effektivt skar av det ideologiska fältet. Antifascismen bidrog till att misskreditera högerns konservativa tankegods och förvandla den i liberal riktning, medan antikommunismen förstärkte de liberala elementen inom socialdemokratin och förhindrade en utveckling i socialistisk riktning.[7]

Ur denna synvinkel var erfarenheterna av nationalsocialismen en del av efterkrigstidens politiska liv, och styrkan i Alf W Johanssons resonemang ligger i den generella karakteristiken av det ideologiska fältet. I fråga om förändringar i den politiska geografin skiljer sig mina slutsatser inte nämnvärt från hans, men jag framhäver *den nazistiska erfarenheten* som en avgörande faktor. När Johansson talar om en »dystopisk ideologi«, en negativ tankeform som tabubelade delar av det politiska fältet, är det ett begrepp som fixerar de mer medvetna åsiktsformationerna. För mig handlar det om en historisk erfarenhet av en sådan dignitet att den grep in i långt fler sektorer än enbart den politiska. Ideologibegreppet är därför för snävt och erbjuder inte heller en förståelseform som förbinder upplevelserna av det förflutna med föreställningarna om samtiden och framtiden.

Alf W Johansson poängterar visserligen eftertryckligt att motståndet mot nazismen fick konsekvenser som vida överskred partipolitiken. I en formulering sammanfattar han den betydelsedigra innebörd som antifascismen fick:

> Eftersom fascismen som maktpolitiskt hot var eliminerad blev antifascismens funktion i första hand att upprätthålla en tankemässig konsensus som förhindrade uppkomsten av fascistiska strömningar: alla tankeformer eller ideologiska element som kunde tänkas utgöra grogrund för fascism måste bekämpas och tabuiseras. Detta gällde givetvis främst alla former av rasistiskt tänkande, men antifascismen var något betydligt mer än antirasism. Den stod också för antidiktatur, antinationalism, antihierarki, antisymbolism, antiritualism, promodernism [...].[8]

Ett sätt att problematisera och vidareutveckla denna karakteristik är att betrakta det politiska fältet i ljuset av efterkrigsårens ratio-

nalistiska kulturradikalism. Dess syn på samhället, människan och bildningen låg i öppen dag i 1946 års skolkommission och manifesterades i diskussionerna om naturrätten. De svenska tolkningarna av nazismen tog form i detta kulturradikala rum, där idealistiska, metafysiska och nationalistiska ansatser var bannlysta. Upplysningsrationalismen, så dominant i Sverige under efterkrigstidens första kvartssekel, formade därmed förståelsen av den nazistiska erfarenheten.[9]

Den rationalistiska kulturradikalismen kunde ha en mer socialistisk eller mer liberal framtoning, men den var i varje fall ingen högerrörelse. Mycket av det som den fördömde hörde till konservatismens kardinalfrågor: traditionen, kristendomen, hierarkierna, den beständiga värdeordningen. Alf W Johansson har därför hävdat att den konservativa idévärlden föll samman efter 1945 och att arvet från romantiken framstod som nazistiskt besmittat efter andra världskriget. Torbjörn Nilsson har tagit fasta på denna tes men knutit an till en statsvetenskaplig diskussion om spänningen mellan konservatism och liberalism i högerns idéutveckling under 1900-talet. Han är mer återhållsam i sin bedömning. För de första efterkrigsåren är det rimligare att tala om en nytändning med progressiva förtecken för Högerns riksorganisation. Under 1940-talets senare hälft upplevde socialkonservatismen ett uppsving och högern betonade mer än tidigare en aktiv socialpolitik, även om man under Jarl Hjalmarsons tid som ledare 1950–1961 återgick till en mer klassisk ekonomisk liberalism. Högern hade alltså inte övergivit konservatismen utan befann sig alltjämt i spänningsfältet mellan den och liberalismen under det första efterkrigsdecenniet, lyder Nilssons slutsats.[10]

Torbjörn Nilsson bidrar med viktiga nyanser, men han tar egentligen inte upp frågan om vad i konservatismens idétradition som blev obrukbart till följd av nationalsocialismen. I centrum för hans resonemang står den sociala och ekonomiska politiken, och det var områden där erfarenheterna av nazismen inte påkallade en allmän nyorientering. Det fanns en liten grupp liberaler som i Friedrich von Hayeks efterföljd menade att en dirigerad ekonomi skulle bereda väg för totalitarism och som följdriktigt förespråkade en mindre reglerad kapitalism.[11] Men i Sverige liksom i stora delar av Europa upplevde statsinterventionismen en storhetstid under åren efter

andra världskriget. En viktig förklaring till det var de slutsatser som hade dragits av 1930-talsdepressionen. Det var alltså snarare en historisk bakgrundsfaktor till Hitlers maktövertagande än nazismen själv som generade sensmoralen.

Min studie visar dock att flera av konservatismens traditionella ideal försvagades i andra världskrigets efterdyning, i synnerhet inom de kulturella och intellektuella sfärerna. Det bästa exemplet är skolfrågan. Den kulturradikala värdetradition som med full kraft bröt igenom vid krigsslutet kan avläsas i 1946 års skolkommission, med dess uppvärdering av politisk demokrati, samtidstillvänd medborgarbildning och vetenskapen som utbildningens grundval. Den innebar samtidigt ett fullständigt brott med nyhumanismens idealism och folkstyrelsens nationalism. Inom högern fanns det likafullt de som ville bjuda motstånd mot vad som uppfattades som sekularisering och avtraditionalisering, bland annat genom att framhäva den kristna åskådningens betydelse för moral och fostran. Som svar på den kulturradikala dominansen inleddes en kulturkonservativ motoffensiv i slutet av 1940-talet, men det är svårt att se att den var särskilt framgångsrik i att vända tendensen. I ett längre historiskt perspektiv måste den betecknas som en kulturkonservatismens dödsryckning. Under andra hälften av 1950-talet sköt sekulariseringen fart på allvar även inom Högerpartiet och kristendomsivrarna fick allt svårare att få gehör för sina åsikter.[12]

Den springande punkten är inte om det går att finna konservativa tendenser i svensk politik efter 1945. Kärnfrågan måste i stället röra vilka delar av konservatismens idétradition som stigmatiserades av den nazistiska erfarenheten. Under förra hälften av 1800-talet utvecklades tre huvudformer i spåren av franska revolutionen: den legitimistiska konservatismen som förfäktade reaktionens idé och emfatiskt vände sig mot upplysningens ideal; den romantiska konservatismen som främst räknade esteter till sin skara – Schlegel, Novalis, Chateaubriand – och önskade en återgång till ett andligt, förrevolutionärt *Alteuropa*; den liberala konservatismen som hade Edmund Burke som stamfader och som förespråkade successiva, behärskade reformer, i motsats till revolutionens eruptiva brott med traditionen. Av dem var det endast den sista som var livskraftig seklet ut, men från mitten av 1800-talet framträdde samtidigt socialkonservatismen som en ny strömning. Den riktade kritik mot indu-

strialiseringens avigsidor och ställde krav på reformer i patriarkalisk anda. Tiden efter första världskriget såg en mer radikal, aktivistisk konservatism i Europa, i Tyskland under samlingsbeteckningen »den konservativa revolutionen«. Dess anhängare (Arthur Moeller van den Bruck, Oswald Spengler, Ernst Jünger) bröt med 1800-talets kristna etik och frambesvor en heroisk, aristokratisk ordning.[13]

Det var egentligen bara de liberal- och socialkonservativa spåren som ledde vidare in i Efterkrigseuropa. De äldsta formerna var sedan länge överspelade och mellankrigstidens aktivistiska mobilisering stod alltför nära nazismen för att kunna uppbåda någon trovärdighet. Det var alltså de falanger av konservatismen som hämtade näring ur reaktionens, romantikens och ultranationalisms idévärld som drogs med i Tredje rikets fall, de konservativa som aldrig fann sig tillrätta i den liberala demokratins epok utan strävade efter något radikalt annorlunda, antingen genom att förorda en tillbakagång till ett äldre tillstånd eller genom att bejaka en revolution från höger. De sammanfaller väl med det Stanley G. Payne har betecknat som den auktoritära nationalismen.[14] De konservativa partier som återkom i Västeuropa efter 1945 bekände sig till parlamentarismen och välfärdsstaten, med måttfullhet och *common sense* som gemensamma dygder. I länder som Frankrike, Italien, Västtyskland och Österrike utövade de ett betydande inflytande under de första efterkrigsdecennierna, inte minst i skepnad av kristdemokratiska partier.[15]

I Sverige hade konservatismen varit mer marginell än på kontinenten under åren mellan de båda världskrigen. I synnerhet var det sant för den antidemokratiska, storsvenska falangen knuten till Rudolf Kjellén och Adrian Molin. Efter unionsupplösningen 1905 och aktivisternas nederlag under första världskriget hade den mist mycket av sin lyskraft. Även den sociala och ekonomiska konservatismen var avsevärt svagare i Sverige än i andra västeuropeiska länder efter andra världskriget. De grupperingar som i exempelvis Västtyskland förde fram nyhumanism och naturrätt som svar på den nazistiska erfarenheten hade mycket få svenska motsvarigheter; det var andra som hade makten att dra slutsatser i Sverige. Den svenska högerns idéutveckling under tidig efterkrigstid åskådliggör på så vis det mer generella sambandet mellan erfarenhet, sensmoral och framtidsföreställning. Erfarenheterna av nazismen föranledde

en sensmoral som dels stigmatiserade vissa element i den konservativa traditionen, dels röjde väg för en kulturradikal framryckning.[16]

En intressant fråga är om nazismens sensmoral också försvagade den utopiska vänstern. Kommunismen upplevde som nämnts ett kort ögonblick av sympati i samband med krigsslutet som emellertid snabbt förbyttes i stigande aversion. Även om det är svårt att leda i bevis finns det tecken som tyder på att kalla kriget och totalitarismteorin inte ensamma kan förklara efterkrigstidens antikommunism. En möjlighet är att nazismens sensmoral bidrog till att underminera alla eskatologiska, himlastormande idéer i politiken. Efterkrigsårens ideologitrötthet var ett uttryck för denna antiutopism.[17]

Men det finns också andra exempel. När tre yngre socialdemokrater 1948 bröt med Clartéförbundet, hade det inte bara med Pragkuppen att göra. I det brev de skrev för att motivera sitt utträde gjorde sig erfarenheterna av nazismen påminda:

> Kommunismen är en diktaturideologi med rötter i tysk metafysik, inom den ekonomiska teorin ridande på en stelbent socialiseringsdoktrin och på kulturplanet drivande efter ryska vindar. Den moderna socialdemokratin bygger ideologiskt och kulturellt på impulser från anglosaxisk tradition, på en rationalism av Bertrand Russells typ och i den ekonomiska politiken på den planhushållningsteknologi som under de senaste decennierna utvecklats i Skandinavien, Storbritannien och Amerika.[18]

Passagen är belysande. Här samsades utfall mot tysk metafysik och ryska influenser – en kombination av två onda ting. Mot det ställdes en modern socialdemokrati som ej var fästad med kontinentala rötter utan sprungen ur en progressiv anglosaxisk tradition av rationalism och social planering. Snarlika tongångar kunde höras från andra delar av vänsterns ytterflygel. Alla förändringar inom Sveriges kommunistiska parti i krigets kölvatten kan självfallet inte reduceras till en reaktion på den nazistiska erfarenheten. Men den utveckling som påbörjades under dessa år, från en renlärig revolutionär kommunism till ett bredare arbetarparti på nationell grund, passade väl in i ett större efterkrigsmönster.[19]

Kulturradikalismens segertåg

Om man blickar bortom politikens räjonger är den rationalistiska kulturradikalismens genomslag ännu mer påtagligt. »1945 års idéer«, i mångt och mycket en manifestation av denna värdetradition, har kunnat spåras i de skolpolitiska och rättsliga efterkrigsdiskussionerna, men nazismens sensmoral satte sina avtryck på långt fler områden än så. Antipatierna mot nationalistisk utgjutelse, idealistisk fraseologi och storordig metafysik var allestädes närvarande.

Filosofiämnet är ett tacksamt åskådningsexempel. Under 1900-talets förra hälft utmönstrades successivt idealistiska kvarlevor ur svensk filosofi av ledande företrädare som Axel Hägerström och Adolf Phalén. Klyftan mellan det analytiska och kontinentala lägret blev avgrundsdjup när Ingemar Hedenius, Konrad Marc-Wogau och Anders Wedberg under åren direkt efter andra världskriget besatte tre tunga lärostolar i filosofi. Filosofen Johan Strang har satt in detta skeende i ett större sammanhang som bidrar till att understödja mina teser om den nazistiska erfarenheten. Han menar att den analytiska filosofins dominerande ställning hängde samman med den utveckling som flyttade västvärldens kulturella centrum från den tyska till den anglosaxiska sfären. Under mellankrigstiden hade den kontinentala filosofin i analytikernas ögon setts som ett uttryck för tidens konservativa, tysknationella tendenser, och på grund av »föreställningen om en förbindelse mellan totalitarism och ›de andra filosoferna‹ dröjde det på många håll i den anglosaxiska kulturkretsen länge innan det blev politiskt acceptabelt att intressera sig för kontinental filosofi«. Detta gällde inte minst i efterkrigstidens Sverige, där det förnekades att det fanns rottrådar som förenade de bägge riktningarna.[20]

Erfarenheterna av nazismen formade naturligtvis inte i sig själva efterkrigstidens föreställningsvärld, men de underminerade försök att utmana den kulturradikala rationalismen. Tro och vetandedebatten, den väldiga livsåskådningsdebatt som tog sin början åren omkring 1950, kan ses i detta perspektiv. De djupa återverkningar som kraftmätningen hade på Sveriges intellektuella kultur kan inte uteslutande förklaras med Hedenius slagkraftiga debatteknik. Det var som om teologernas försvar vore lönlösa, som om det inte funnes utrymme för annat än analytiska resonemang och rationalistiska världsåskådningar.[21]

Antimetafysik, antiidealism och antinationalism harmonierade med de mer djupgående slutsatser som drogs av den nazistiska erfarenheten. Det gällde i högsta grad för filosofiämnet, men liknande tankegångar förekom inom nästa alla kunskapsfält. År 1949 publicerade Erik Lönnroth, efterkrigstidens mest tongivande svenska historiker, *En annan uppfattning*. I inledningssessän »Epik och historia« gick han till storms mot epikens avarter, »en av den politiska lögnpropagandans allra bästa tillgångar« som utgör ett hot mot »den vetenskapligt arbetande historiens verklighetsförklaring«. Europas katastrofer de senaste årtiondena – allusionen på nazismen var otvetydig – manade till fördömelse av hjältelegender, förenklade personlighetsideal och »längtan efter en episk monumentalvärld ovanför vardagslivet«. Historikerns arbete måste vara en ständig strid mot »suggestiva stämningsvärden«, hans mål »sanningen och intet annat än sanningen«. För Lönnroth blev historieämnet ett andligt renhållningsarbete i demokratins tjänst, en kamp mot idealistisk barlast, tom konvention och falsk förenkling av verkligheten. I så måtto vidareförde han arvet från Lauritz Weibull, som i sin installationsföreläsning 1919, strax efter det förra stora europeiska kriget, hade velat befria disciplinen från »Treitschkes militaristiska och nationalistiska historiefilosofi«.[22]

Den intellektuella uppgörelse som följde på 1945 sammanhängde med en geografisk omorientering. Exemplen från filosofi- och historieämnena har visat det, men det återspeglades även inom samhällsvetenskaperna. I synnerhet gällde det för sociologin, en starkt empiriskt inriktad vetenskap, inspirerad av anglosaxiska ideal och i nära allians med välfärdsstatens arkitekter.[23] Bo Anderson, som liksom sin lärare Torgny T. Segerstedt rört sig från filosofi till sociologi, erinrade i en tillbakablick på de första åren efter andra världskriget om hur den intellektuella formeringen av det nya ämnet parades med en kulturell distansering:

> Sociologin hade efter en stapplande ungdom blivit naturvetenskap, och eftersom vi trodde att dessa filosofiska författare beskriver hur naturvetenskapen faktiskt arbetar, läste vi sociologer med flit vetenskapsteoretiska arbeten av Hempel, Braithwaite och Popper, bland annat för att stilla de då och då uppdykande, på den tiden obehagliga, farhågorna att sociologin ändå inte var naturve-

> tenskaplig »på riktigt«. Filosofiska författare som inte hörde till vetenskapsteorins grundläggare avfärdades som »metafysiker« (om man kunde stämpla en tankegång som *tysk* metafysik ansåg man sig ha sagt något *helt* avgörande).[24]

En viktig linje i min studie har varit den avoghet mot det tyska som befästes i svallvågorna efter 1945. Inriktningen mot den anglosaxiska världen gick alltså hand i hand med ett ställningstagande för nya ideal och värden. Denna kursomläggning i västlig riktning var så betydelsefull att hela innebörden bara har kunnat antydas. Djupare sett var den ett definitivt brott i en mycket lång historisk process. Sedan medeltiden hade Sveriges allt avgörande impulserna kommit söderifrån. I breda kretsar blev nu Kontinentaleuropa, och då i synnerhet Tyskland, något höggradigt suspekt. Historikern Klaus Misgeld har för arbetarrörelsens vidkommande talat om en svensk *Berührungsangst* i förhållande till kontinenten, med »dess bråkiga, även oroande mångfald och annorlunda kulturella traditioner«.[25] Det är en karakteristik som skapar förståelse för det politiska och kulturella svalg som öppnade sig mellan Sverige och Västeuropa under efterkrigsepoken. Om man söker dess ursprung måste man stanna upp inför 1940-talet och tillskriva erfarenheterna av nazismen en väsentlig betydelse. Under det första skedet efter krigsslutet var kontinentens affärer, framför allt Tysklands, mycket närvarande i den svenska offentligheten; »den tyska katastrofen«, i all dess vidd och förskräckelse, diskuterades som vi har sett grundligt. De slutsatser som drogs förstärkte emellertid en uppfattning som ofta redan funnits och accelererade en rörelse bort från den europeiska huvudfåran som redan påbörjats.

De svenska attityderna till katolicismen kan illustrera processen. Antikatolska stämningar hade varit utbredda i Sverige alltsedan reformationen. Ännu under 1930- och 1940-talen kunde ledande svenska politiker och kulturpersonligheter gå till angrepp mot den konservativa papismen. Det går alltså inte att hävda att nazismens sensmoral beredde väg för något helt nytt, men väl att den spädde på en redan förefintlig misstro mot det katolska. Det skedde genom två ömsesidigt förstärkande processer. Å ena sidan spelade katolska kyrkan en viktig roll i den västeuropeiska integration som sköt fart under de första åren efter andra världskriget. Initiativet låg i hög

utsträckning hos kristdemokratiska ledare i hjärtat av det katolska Europa, och många i Sverige betraktade det som ett konfessionellt anstruket företag. Å andra sidan associerade många svenskar katolicismen med liknande egenskaper som nationalsocialismen: irrationalism, mysticism och antimodernism.[26] Även om katolicism inte likställdes med nazism kunde de ses som sprungna ur samma källa. Återigen är det uppenbart att nazismens sensmoral hängde samman med tolkningen av utvecklingen under åren omkring 1945, men det är också viktigt att inte hemfalla åt historisk reduktionism. Det går inte att uppställa några okomplicerade kausalsamband mellan de nazistiska erfarenheterna och efterkrigsårens nya ordning. Animositeten mot katolicismen visar, liksom så mycket annat i denna studie, att det rörde sig om en växelverkan mellan vunna erfarenheter, befintliga traditioner, frambrytande föreställningar – och vem som hade tillskansat sig rätten att uttolka den sensmoral som följde av allt detta.

Om det är svårt att fastställa enkla orsakssamband mellan erfarenheterna av nationalsocialismen och efterkrigsårens kulturella inriktning, gäller det så mycket mer för det förändrade svenska förhållandet till det nationella. Eftersom nazismen sågs som en ultranationalistisk företeelse i Sverige är det rimligt att anta att den nazistiska erfarenheten även föranledde omprövningar och bekräftelser på detta område. För att kunna ge en fullödig bild skulle det ha fordrats en mer empiriskt grundad analys än vad jag här kan åstadkomma. Mina resonemang måste förbli tentativa.

Åtskilliga observatörer har iakttagit hur den nationella diskursen ändrade karaktär från mellankrigstid till efterkrigstid. 1930-talet hade utmärkts av ett allmänt nationellt uppvaknande i Sverige liksom i andra delar av Europa. Nationens intresse blev det allt överordnade och ett nationellt politiskt medvetande tog fast form. Uppslutningen bakom nationens standar var partiöverskridande, men av särskild betydelse blev socialdemokratins bejakande. Det statsbärande arbetarpartiet kom under 1930-talets lopp att klä sin folkhemsvision i nationell skrud, där socialdemokratins sunda och ansvarskännande fosterlandskärlek ställdes mot högerns punschpatriotism. I andra världskrigets beredskapsanda nådde den nationella samlingstanken sitt högsta uttryck.[27]

Uppbrottet från de nationella stämningarna har kunnat avläsas

i denna studie, inte endast i analyserna av skolreformerna i mitten av 1940-talet. I själva verket utmynnade alla betydande diskussioner om den nazistiska erfarenheten i ett resolut och ovillkorligt förkastande av nationalismen. Det är långtifrån samma sak som att alla former av nationalism eller nationalstatsideologi var förbrukade 1945. Nationen var och förblev en ledande princip, låt vara att den knöts till andra begrepp och symboler än innan. Folkhemmet, neutraliteten och moderniteten blev samlande nationella identifikationsobjekt under efterkrigstiden.[28]

Vad som däremot led ett absolut nederlag med andra världskrigets slut var de storvulna, yverborna yttringarna. Resterna av storsvensk retorik tycks ha klingat av ganska snabbt efter fredsslutet. Fram till 1950 hölls årliga fackeltåg till åminnelse av Karl XII:s död; därefter försvann 30 november-ceremonierna ut i periferin. Gustav Adolfsdagen firades visserligen i Göteborg ännu i början av 1960-talet, men man kan fråga sig om det var minnet av hjältekonungen eller stadsgrundaren som högtidlighölls. En mer signifikativ förändring kan avläsas i socialdemokratins egen historieskrivning som under den tidiga efterkrigstiden skiftade karaktär. »Man försökte nu i mindre grad dra paralleller mellan sin egen storhet och det storsvenska förflutna, och mer lyfta fram sina egna historiska insatser. Ättehögsromantiken har fått bereda plats för folkhemspanegyrik«, sammanfattar historikern Åsa Linderborg.[29]

I samma anda kan man reflektera över hur den nazistiska erfarenheten präglade efterkrigsårens människouppfattning. Alf W Johansson hävdade att antifascismen tabuiserade alla ideologiska element som kunde utgöra grogrund för fascism, »givetvis främst alla former av rasistiskt tänkande«. Det är en sanning som kan nyanseras. Rasismen var, vilket min undersökning visat, inte central i dåtidens förståelse av nazismen utan snarast underordnad nationalismen. Det är först under 1900-talets sista skede som rastanken kom att betraktas som en del av nationalsocialismens essens. I takt med att rasbiologi – som utgör en del av ett större rasideologiskt komplex – fick officiell välsignelse i Tredje riket var det alltfler som började ifrågasätta den. Amerikanska och brittiska genetiker hade redan under 1920-talet kritiserat dess grundsatser, men det var först på 1930-talet som motståndet blev kompakt och i slutet av decenniet hade rasbiologin få anhängare utanför Tyskland. Efter andra

världskriget hade rasideologin spelat ut mycket av sin roll i den politiska och vetenskapliga diskussionen, i varje fall i Västeuropa. Nazismens sensmoral bar alltså på både en konfirmerande och en självrannsakande impuls, vilka samverkade för att diskreditera rasföreställningarna.[30]

I stora drag förefaller det svenska förloppet ha följt samma kurva. Under 1920-talet, när Statens institut för rasbiologi inrättades i Uppsala efter ett enigt riksdagsbeslut, var eugeniken allmänt omhuldad. När dess förste föreståndare, Herman Lundborg, öppet tog parti för nazismen en bit in på 1930-talet hade rasbiologin redan förlorat mycket av det anseende den haft i det svenska etablissemanget. Efter påtryckningar från bland andra Gunnar Myrdal och Herbert Tingsten fick han 1936 Gunnar Dahlberg som efterträdare, en närmast socialdemokratiskt sinnad forskare som bröt med Lundborgs inriktning och gick in för att ersätta rasidéer med reformeugenik.[31] Trots att rasbiologins vetenskapliga status undergrävdes under 1930-talets lopp utfördes rashygienskt motiverade steriliseringar i relativt stor skala även efter 1945. Motiven till operationerna var sinnesslöhet, sinnessjukdom och sociala omständigheter, där den arvshygienska indikationen först omkring 1950 överflyglades av den medicinska och socialpolitiska. Mattias Tydén har i ett jämförande skandinaviskt perspektiv framhållit att kulmen på den repressiva, eugeniska steriliseringstillämpningen nåddes strax efter andra världskriget. »Nazismens sammanbrott och avslöjandena om den nazityska raspolitiken har således varken i Danmark, Norge eller Sverige haft någon omedelbar inverkan på steriliseringspraxis«, lyder slutsatsen i hans studie. Tydén frågar sig varför erfarenheterna av nazisternas tvångssteriliseringar hade så begränsat inflytande på verksamheten. Hans svar är att det sannolikt berodde på »att de som tillämpade steriliseringslagen inte såg – eller inte ville erkänna – några paralleller mellan nazitysk och svensk steriliseringspolitik«. Det stöder min slutsats att rasbiologi och rashygien inte förstods som centrala komponenter i nationalsocialismen.[32]

Antisemitiska yttringar och stereotyper tabubelades i den västeuropeiska offentligheten efter andra världskriget. Tendensen är ovedersäglig för de första två decennierna efter 1945. Utan att närmare utreda sambanden har det varit naturligt att söka en förklaring i upplevelserna av krigsårens judeutrotningar. De negativa attityder

till judar som dröjde sig kvar under den tidiga efterkrigstiden verbaliserades inte i publika sammanhang; tvärtom har man för detta skede talat om en offentlig filosemitism, som bland annat märktes i det starka stöd som staten Israel erhöll.[33] Henrik Bachner menar i sin studie av svensk antisemitism efter 1945 att en på många sätt likartad utveckling kunde avläsas i Sverige. Mordet på Folke Bernadotte 1948 utlöste häftiga reaktioner, men det var bara i undantagsfall som de färgades av antisemitiska fördomar, och då ofta med kristna förtecken. Under 1950- och 1960-talen fördömdes antisemitismen av en närmast enhällig svensk opinion. Först därefter återkom antisemitiska klichéer och beskyllningar i debatten, inte sällan i samband med konflikterna i Mellanöstern.[34]

Efterkrigsårens dom över nationalism, rasism och antisemitism kan inte ses som en enkel och självskriven reaktion på nazismen. Snarare är den ännu ett exempel på hur erfarenheter tolkas och omsätts i en sensmoral som vinner bred acceptans. För de upplysningssinnade kulturradikalerna var ett fördömande av rasistiska och nationalistiska uttryck helt i linje med den värdetradition som de bekände sig till och som de bidrog till att befordra. Nazismens sensmoral rymde ett försvar för demokrati och människovärde men lika mycket ett angrepp mot vidskepliga läror som inte hade stöd i vetenskapen. Tongivande efterkrigsintellektuella som Gunnar Myrdal och Herbert Tingsten bekämpade utifrån dessa utgångspunkter rasism och nationalism.[35] Fallet med de rashygienska steriliseringarna åskådliggör på samma gång hur viktigt det är att skilja på 1940- och 2000-talens uppfattningar om nazismen. Eftersom eugeniken inte obönhörligt associerades med Tredje riket under åren efter krigsslutet misskrediterades den inte heller radikalt.

Eftervärlden reagerade även på nazisternas bekännelse till traditionellt manliga och krigiska dygder. Med Tysklands kapitulation förlorade »myten om krigserfarenheten« (George L. Mosse) slutgiltigt sin starka attraktionskraft. Ännu i sitt sista tal radiotal i januari 1945 hade Hitler lovat att återvinna den tyska äran. I stället fick man uppleva hur ärebegreppet genomgick en drastisk betydelseförskjutning i civil och demokratisk riktning.[36] I Sverige finns det tecken på att nazismens kroppskult drog Linggymnastikens ideal i tvivelsmål. Liksom många andra strömningar med upprinnelse i tidigt 1800-tal hade den varit på nedgång under mellankrigstiden,

men det var först under 1940-talet som den verkliga nådestöten kom. Idrottshistorikern Jan Lindroth har anfört flera förklaringar till det. En av dem var att Lingtraditionen i stort sett var helt separerad från den anglosaxiska kultursfären. »Vissa inslag i linggymnastiken, exempelvis den militärt kommenderade massuppvisningen, torde snarare ha associerats med Tyskland och kanske andra nationer som tillhörde krigets förlorare«, skriver han apropå den definitiva upplösningen efter andra världskriget.[37]

Djupare sett måste man fråga sig om den nazistiska erfarenheten inte bragte ett helt känsloregister i vanrykte. Var det efter 1945 möjligt att som tidigare förorda obetingad disciplin, sakralt allvar eller heroisk hängivenhet? Ett vittnesmål från högermannen och rättshistorikern Henrik Munktell antyder att vissa stämningslägen vidlåddes av något suspekt, i varje fall i den politiska sfären. År 1948 hade han besökt ett socialdemokratiskt möte och skrämts av den entusiasm som deltagarna visat. Det var bara stövlarna och skjortorna som saknades för att man skulle ha befunnit sig på ett nazistiskt möte, menade Munktell.[38]

Nazismen och efterkrigstidens territorium

Den rationalistiska kulturradikalismen satte sålunda sina avtryck i efterkrigstidens ideologiska terräng. Erfarenheterna av nazismen genererade en sensmoral som i eminent grad var framtidsinriktad. 1945 års idéer hade naturligtvis sin historiska upprinnelse i äldre tid, men det fanns inget behov av att återvända till ideal som en gång var passerade. Detta skilde det svenska fallet från det tyska. I västra Tyskland fanns det en stark vilja att knyta an till något oförstört, något som fanns före den stora katastrofen, som nyhumanism och naturrätt. I Sverige handlade det om att rensa bort kvardröjande restprodukter och blicka framåt.

Skillnaderna mellan de bägge länderna skapar en fruktbar kontrastverkan. Bakgrunden till dem måste sökas i fundamentala historiska villkor: vilka traditioner som stod sig starka vid krigsslutet, vilka tolkningar av nazismen som var förhanden, vilka grupper som innehade makten över opinionsbildningen. Till detta hör utan tvivel det som något nebulöst kan kallas den konkreta erfarenhetens betydelse. I Tyskland, demoraliserat och härjat av krig, stod man 1945

inför helt andra uppgifter än i Sverige. Erfarenheterna av nazismen, både som ideologi och maktsystem, hade varit så mycket mer genomgripande i Tyskland. Det formade bearbetningen och sensmoralen.

Ett exempel understryker de olika förutsättningarna. Snart efter kriget engagerade sig västtyska arkitekter i arbetet med att befria sig från nazisternas monumentalistiska byggnadsideal. Ett gemensamt mål var att rehabilitera *die Neue Sachlichkeit*, den form av Weimarmodernism vars främsta representant var kretsen kring Bauhausskolan. I Tredje riket hade den stämplats som en härd för kulturell dekadens och många av dess företrädare hade drivits på flykt. När tyska arkitekter, industridesigner och stadsplanerare tog upp Bauhausarvet igen i slutet av 1940-talet, var det i akt och mening att fjärma sig från nazismen, i synnerhet den »estetisering av politiken« som enligt Walter Benjamin var ett av dess särdrag. Mycket av debatten och det praktiska arbetet gick under dessa år ut på att återfinna enkla, anständiga ideal, bortom nazismens pervertering.[39] De samtida svenska arkitekterna såg däremot inget behov av uppgörelse med ett nära förflutet. Krigsårens knapphet hade visserligen inneburit att 1930-talsmodernismens frammarsch avstannat, men efter 1945 kunde funktionalismens arv vidareutvecklas utan någon diskussion om dess grundvalar. I den mån nazismen överhuvudtaget förekom var det som ett allmänt tillhygge meningsmotståndare emellan. För svenska arkitekter och stadsplanerare mynnade erfarenheterna av nationalsocialismen aldrig ut i en generalmönstring av nationella traditioner; om något verkade den förstärkande och uppmuntrade till kontinuitet.[40]

Arkitekturdebatten exemplifierar mycket väl den konkreta erfarenhetens betydelse. I det tyska fallet var det angeläget att så snabbt som möjligt finna en arkitektonisk idé som kunde ligga till grund för återuppbyggnaden av det raserade stadslandskapet. Det skedde, liksom på det skolpolitiska området men i motsats till det rättsliga, genom att distansera sig från de ideal som rått i Nazityskland för att i stället återknyta till en stark riktning i Weimarrepubliken. I Sverige fanns det ingen totalitär arkitektur att göra upp med och ingen vilja att bryta med det föregående decenniet. Trots olika förutsättningar mynnade den tyska och den svenska sensmoralen ut i en uppslutning bakom besläktade ideal.

Också det större efterkrigsterritoriet hade sina arkitekter, plan-

läggare och byggherrar. Det var de som uttydde och förvaltade sensmoralen, det var de som tolkade erfarenheterna och lät slutsatserna ligga till grund för det nya ideologiska landskapet. Deras ritningar skulle vara giltiga under i varje fall de två första efterkrigsdecennierna, för att sedan undan för undan revideras och omkullkastas.

Sensmoralens förankring och förvandling

Nazismens sensmoral har hittills framstått som en något fritt svävande entitet. Den har artikulerats av enskilda personer och kunnat spåras i betydelsefulla dokument, men aldrig förankrats i ett socialt kollektiv. Sensmoralens räckvidd har dessutom begränsats till den tidiga efterkrigstiden när den nazistiska erfarenheten i själva verket levde långt längre än så. Att följa sensmoralens förvandling, i spänningsfältet mellan gamla och nya erfarenheter, ger perspektiv på vår egen tid.

Sensmoralformuleringsprivilegiet

Historiska förlopp formas i dynamiken mellan förvandling och fortlöpande sammanhang. Det gäller också för de processer som här står i förgrunden. Två exempel, ett tyskt och ett franskt, är instruktiva för att ge förståelse för hur nazismens sensmoral kunde sätta sitt avtryck på efterkrigstiden.

I historieforskningen har man länge debatterat Tredje rikets plats i Tysklands historia. Under de första åren efter andra världskriget dominerade uppfattningen att nazisterna var ett artfrämmande inslag i tysk historia. Åren 1933–1945 framstod följaktligen som en parentes. Mot detta ställdes under 1960- och 1970-talen en tolkning i vilken Nazityskland blev en kulmination på de auktoritära och militaristiska dragen i tysk historia. I denna variant, inte minst förbunden med Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka och deras *Sonderweg*-tes, betonades emfatiskt kontinuiteten mellan Bismarcks och Hitlers riken. Thomas Nipperdey invände att denna tolkning var alltför ensidig. För honom bestod Tysklands historia av flera kontinuiteter. Kejsarriket kunde inte bara ses som en förelöpare till 1933, utan var även en del av Weimarrepublikens och Förbundsre-

publikens förhistoria. Nazismens rottrådar måste självfallet sökas i Tysklands förflutna men det måste också efterkrigsdemokratins.[41]

Nipperdeys synsätt kan överföras: lika lite som det finns *en* form av kontinuitet i tysk historia, lika lite finns det *en* i svensk. Den ordning som tog form efter kriget var inte ett *tabula rasa*. 1945 års män och kvinnor knöt an till befintliga traditioner samtidigt som erfarenheterna av nazismen försvagade eller utrangerade andra tankelinjer. Den rationalistiska kulturradikalismen hade haft sina tillskyndare långt före andra världskriget, men så sent som under 1930-talet utmanades den av andra strömningar och saknade den självklara dominans som den sedermera åtnjöt.

Hur kan en politisk och intellektuell kraftmätning förskjuta riktningen på samhällsutvecklingen? Historikern Martha Hanna har i en studie av Frankrike under första världskriget anlagt ett tankeväckande perspektiv. Den franska striden stod i grunden mellan två ideologiska läger: å ena sidan den sekulära, scientistiska och kosmopolitiska vänstern, å andra sidan den konservativa, katolska och rojalistiska högern. Kriget hade inneburit en nationalistisk väckelse som de högerintellektuella bäst förmådde utnyttja. Deras tolkning av kriget vann burskap och banade väg för 1920-talets konservativa framryckning. I ett klimat genompyrt av antiintellektualistiska, antisemitiska och antigermanska stämningar fjärmade sig många desillusionerade vänsterintellektuella från politiken. Mellankrigstidens breda uppslutning bakom högern ser Hanna som ett resultat av den politiska borgfred som slutits under första världskriget, en *union sacrée* som göt nationen samman och fick den att bekänna sig till värden med konservativ grundprägel. Förkrigstidens polarisering förbyttes således i ett samförstånd som bar Maurice Barrès, Charles Maurras och Maurice Pujos signum.[42]

Det som bevittnades i Frankrike under första världskriget kan betecknas som en strid om *sensmoralformuleringsprivilegiet*. Kriget i sig förorsakade inte en ideologisk förkastning. Det var tolkningen av dess innebörd som beredde väg för efterkrigsårens idépolitiska frammarsch. Den franska högern lyckades vinna herravälde över den kollektiva erfarenheten och lägga beslag på rätten att uttolka dess mening. Kort sagt, de tillskansade sig sensmoralformuleringsprivilegiet.[43]

Resonemanget kan överföras till svenska förhållanden. I andra

världskrigets kölvatten pågick som vi har sett en mångskiftande bearbetning av de föregående årens händelser. Till skillnad från i Frankrike kan man inte urskilja två distinkta fraktioner som stred om sensmoralformuleringsprivilegiet; tvärtom kännetecknades den svenska situationen av stor samstämmighet. I likhet med i Frankrike fick emellertid de slutsatser som drogs vittgående följdverkningar. Tolkningen av den nazistiska erfarenheten var förbehållen ett visst, ehuru stort och röststarkt, segment i den svenska offentligheten. För dem, »1945 års generation«, framkallade sensmoralen omprövningar samtidigt som den inskärpte redan vunna övertygelser.

1945 års generation

Även om den tidiga efterkrigstiden inte saknade sina tvisteämnen hörde tolkningen av nazismen inte till dem. En viktig omständighet är att den svenska offentligheten ännu var förhållandevis homogen. Det var en arena som dominerades av välutbildade män, ofta skolade vid något av landets få lärosäten. Sedan slutet av 1800-talet hade det publika rummet successivt vidgats i flera bemärkelser, men för den offentliga diskussionen var tidningspressen på de stora orterna alltjämt det viktigaste opinionsforumet. De som angav tonen här var i långa stycken samma klasser som dominerade det politiska och kulturella livet.[44]

Det går att hävda att sådana omständigheter begränsar denna studies räckvidd. I någon mening är det så. Emellertid har Reinhart Koselleck poängterat något i sammanhanget väsentligt. Det finns ett flertal faktorer – sociala, kulturella, politiska – som ligger som ett slags filter över historiska upplevelser och avgör i vilken mån erfarenheter kan göras genom att vara en begränsning av *och* en förutsättning för kollektiva erfarenheter.[45] Koselleck urskiljer ett antal sociala och kognitiva premisser som inskränker men också möjliggör överindividuella erfarenheter, till exempel språklig gemenskap (delade förmedlings- och traderingsinstanser), gemensamma föreställningar (religiösa, världsåskådningsmässiga och ideologiska) och sociala skiktningar (kön, klass och andra kategorier). Av särskild betydelse för det slags historisk erfarenhet som den nazistiska utgör är emellertid generationsbegreppet. Med det kan man förankra den kulturradikala värdetraditionen i ett socialt och intellektuellt

kollektiv, en grupp beslutsfattare, opinionsbildare och tänkare som under den omedelbara efterkrigstiden omvandlade upplevelsen till erfarenhet och erfarenheten till sensmoral.[46]

Vetenskapliga diskussioner om generationer har att förhålla sig till mellankrigssociologen Karl Mannheim. Trots att Mannheims generationsteori var starkt präglad av tyska upplevelser i spåren av första världskriget är hans allmänna terminologi ännu användbar. För honom var generationsbegreppet inte en födelsekohort och avgränsades inte primärt av ett tidsspann. Det som konstituerade en generation var i första hand de gemensamma erfarenheterna.[47]

»Generationssituation« (*Generationslagerung*) tjänar som överordnat begrepp för Mannheim och betecknar det kollektiv som föds vid ungefär samma tidpunkt och i samma historiskt-sociala rum. Denna grundläggande tillhörighet till en historisk gemenskap bildar förutsättning för det han kallar »generationssammanhang« (*Generationszusammenhang*), en samhörighet som inte bara handlar om närvaro under ett givet skede utan som också kräver engagemang i epokens strömningar och kriser. Det räcker med andra ord inte med att tillhöra en viss födelsekohort för att ingå i ett generationssammanhang; det fordras att man är en integrerad del av en mobilisering mot samtidens gemensamma problem. I ett generationssammanhang återfinns i sin tur flera generationsfraktioner (*Generationseinheiten*), vilka var och en bearbetar och reagerar på sin tids nyckelhändelser på sitt eget vis. En generationsfraktion förenas dels i ett nätverk där idéer utbyts och frågor ställs under debatt, dels i en uppslutning bakom samma grundintentioner och gestaltningsprinciper. Inom varje enhet äger en socialisering rum vilket innebär att man ser frågor ur gruppens aspekt och övertar begrepp med en speciell laddning. Mannheim urskilde tre generella typer av generationsfraktioner: den ledande (*führende*), den omdirigerade (*umgelenkte*) och den undertryckta (*unterdrückte*). Ideologiska och kulturella förändringar återspeglas i maktförskjutningar mellan dessa tre grupper.[48]

Karl Mannheims allmänna teori kan överföras på det jag vill kalla »1945 års generation«. Det är en beteckning för den ledande generationsfraktion av upplysningssinnade, rationalistiska kulturradikaler som under den tidiga efterkrigstiden innehade sensmoralformuleringsprivilegiet. De var en del av den större generationssituation

som konstituerades av svenskar födda ungefär mellan 1890 och 1910. Generationssammanhanget, det kollektiv som formulerade och grep sig an gemensamma problem, bestod av de intellektuella, politiska och konstnärliga grupperingar som hade givit sig in i mellankrigstidens ideologiska triangeldrama. De hade tagit djupa intryck av den idépolitiska söndringen i Europa i första världskrigets efterdyning och hade under 1930-talet slutit upp i samfälld front mot nazismen. I motsats till en yngre generation, de som upplevt sina barn- och ungdomsår under 1920- och 1930-talen, dröjde sig emellertid ofta en ambivalent hållning till den tyska kulturen kvar.

Typiska representanter för 1945 års generation var Herbert Tingsten (1896–1973) och Ingemar Hedenius (1908–1982). De var sinnebilden för denna generationsfraktion, inte minst i kraft av sina polemiska utfall och sitt ideologiska renhållningsarbete i tidens mest tongivande opinionsorgan, *Dagens Nyheter*. Men de var inte ensamma. I slutet av 1940- och början av 1950-talen framträdde ett flertal inflytelserika skribenter och akademiker med denna inriktning: ekonomen Torsten Gårdlund (1911–2003), publicisten Ivar Harrie (1899–1973), litteraturhistorikern Olle Holmberg (1893–1974), kritikern Knut Jaensson (1893–1958), författaren Artur Lundkvist (1906–1991), historikern Erik Lönnroth (1910–2002), sociologen Torgny T. Segerstedt (1908–1999), författaren Karl Vennberg (1910–1995), filosofen Anders Wedberg (1913–1978). Till de mer partipolitiskt anknutna hörde socialdemokrater som Tage Erlander (1901–1985), Alva Myrdal (1902–1986), Gunnar Myrdal (1898–1987), Ulla Lindström (1909–1999) och Ernst Wigforss (1881–1977), men även liberaler som Bertil Ohlin (1899–1979), Thorwald Bergquist (1899–1972) och Hardy Göransson (1894–1969) kan räknas dit.[49]

Till samma generationsenhet hörde också en stor grupp personer som var verksamma inom mer begränsade områden, men där den rationalistiska kulturradikalismen satte sina avtryck under de tidiga efterkrigsåren: folkhälsoföreträdare som Axel Höjer (1890–1974), Signe Höjer (1896–1988) och Gustav Jonsson (1907–1994), socialdemokratiska utbildningspolitiker som Stellan Arvidson (1902–1997), Ragnar Edenman (1914–1998) och Nils Gustav Rosén (1907–1993), publicister och förläggare som Manne Ståhl (1901–1976), Anders Yngve Pers (1902–1985) och Carl Björkman (1901–1961),

skribenter och akademiker som Leif Kihlberg (1895–1973), Per Nyström (1903–1993) och Henrik Sandblad (1912–1991), författare som Stina Aronsson (1892–1956), Eyvind Johnson (1900–1976) och Vilhelm Moberg (1898–1973), social- och rättsvetenskapligt inriktade forskare som Torsten Husén (född 1916), Per Olof Ekelöf (1906–1990) och Jörgen Westerståhl (1916–2006).[50]

Det behöver inte påpekas att spännvidden var påtaglig inom denna 1945 års generation. Här har jag fört samman kallakrigare som Ture Nerman och Herbert Tingsten med tredjeståndpunktare som Artur Lundkvist och Karl Vennberg, här samsas akademiska liberaler som Erik Lönnroth och Torgny T. Segerstedt med socialdemokratiska politiker som Alva Myrdal och Stellan Arvidson.[51] För att inte begreppet skall förlora sin mening måste det således kontrasteras mot något, exempelvis genom att ställa den ledande generationsfraktionen mot den omdirigerade och den undertryckta.

1945 års generation rymde inte renodlat konservativa förespråkare. De var uteslutna på ideologisk grund i enlighet med mitt resonemang om det politiska fältets karaktär under den tidiga efterkrigstiden. Typiska företrädare var Gösta Bagge (1882–1951), Erik Wellander (1884–1977) och Tor Andræ (1885–1947), alla viktiga gestalter i 1940 års skolutredning, men kanske något för gamla för att riktigt räknas till samma generationssammanhang. I högerpartiet, den konservativa morgonpressen och många kyrkliga kretsar fanns det under 1950-talet dock åtskilliga som inte kunde förlika sig med 1945 års idéer, från författarna Harry Blomberg (1893–1950) och Sven Stolpe (1905–1996) över kyrkoföreträdarna Märta Boman (1902–1986) och Bo Giertz (1905–1998) till riksdagsledamöterna Ebon Andersson (1896–1969) och Axel Fredrik Mannerskantz (1897–1975). Den dominerande generationsfraktionen innefattade inte heller utrerade kommunister. Många av dem – Hilding Hagberg (1899–1993), Sven Linderot (1889–1956), Set Persson (1897–1960) – delade visserligen kulturradikalismens rationalism och upplysningspatos, men med sina ställningstaganden i kalla krigets värld och utfall mot den politiska demokratin kunde de aldrig tillhöra den inflytelserika mittfåran. Båda dessa grupper utgjorde undertryckta generationsfraktioner, varken med makt att påverka en bredare opinion eller forma efterkrigsårens ordning.[52]

Mannheims resonemang om den omdirigerade generationsty-

pen är något oklart. Han tycks mena att dessa personer var disponerade för såväl tidens segrande som besegrade ideal. Det var omständigheterna som förde över dem på den förra sidan.[53] Om detta skrivs om i andra termer kan det både innebära större ideologiska förskjutningar inom en viss generationsfraktion och enskilda personers omprövningar. De förändringar som kunde avläsas i skoldebatten mellan 1944 och 1946, då skolutredningen rörde sig från en nyhumanistisk och nationell hållning mot en medborgerlig och demokratisk, är ett exempel på den sortens ideologiska förskjutning. Det torde ha funnits ganska många yngre svenskar som under mellankrigstiden hyst sympatier för olika former av auktoritär nationalism (om än inte nazism), men som under 1940-talets lopp skiftade position. Historikern Sven Ulric Palme (1912–1977) hade under 1930-talet varit engagerad i föreningen Heimdal och den nationalkonservativa idédebatten, dock alltid på behörigt avstånd från nazismen. Efter andra världskriget distanserade han sig från sin ungdoms ideal och uppträdde som renlärig weibullian. Präglad av den nazistiska erfarenheten utgav Palme 1953 en bok om historisk hjältekult med ett uttalat politiskt syfte: att »tjäna som botemedel mot den hjältedyrkan och den dyrkan av makten, av framgången och av det fysiska våldet, som en traditionalistisk historieskrivning och vissa moderna politiska irrläror spritt även i vårt land«.[54]

Den ledande fraktionen, 1945 års män och kvinnor, kan till dels ses som en politisk generation, ett generationssammanhang präglat av mellankrigstidens och andra världskrigets motsättningar.[55] Men nazismens sensmoral skärmade aldrig av det ideologiska landskapet efter enkla partipolitiska skiljelinjer. I kapitel III behandlades marginaliseringen av vissa grupper, ofta med kristna eller idealistiska livssyner, som inte följde dessa gränser. Folkbildaren, författaren och filosofen Alf Ahlberg (1892–1979) bar syn för sägen. Ahlberg var verksam inom arbetarrörelsen hela sitt liv, bland annat som rektor för Brunnsviks folkhögskola 1932–1959. Under 1930- och 1940-talen tog han energiskt demokratin i försvar och översatte själv en stor mängd antinazistisk litteratur. Ahlberg hörde alltså otvivelaktigt till samma generationssammanhang som Tingsten, Hedenius och andra i 1945 års generation, dock inte till den ledande fraktionen. Under flera år hade han regelbundet skrivit kulturartiklar för *Dagens Nyheter*, men efter kriget var han oönskad i Sve-

riges dominerande tidning. Trots att hans partipolitiska sympatier var i takt med tiden uppfattades hans kristna humanism och idealistiska grundsyn som nattstånden av de tongivande kulturradikalerna.[56]

Mannheims generationsteori är värdefull för att den understryker vikten av historiska erfarenheter. Den tillhandahåller också en terminologi för att avgränsa och kategorisera kollektiv. För att förstå den historiska dynamiken, varför vissa idéer triumferar och andra överges, måste dessutom generationsväxlingar beaktas. Det gäller i synnerhet för det svenska 1940-talet.[57]

Vid tiden för krigsslutet trädde de födda under 1870- och 1880-talen slutgiltigt ned från politikens och kulturens taburetter. Det gällde inte bara Fredrik Böök och Sven Hedin. Hela deras generationssammanhang, så präglat av kejsartidens tyskvurm, sekelskiftets nationalism och första världskrigets brytningar, avlöstes av ett nytt. De ersattes av 1945 års generation, en fraktion av rationalistiska kulturradikaler födda åren omkring 1900. Det var deras erfarenheter av nazismen som banade väg för efterkrigstidens ideologiska orientering. Kontrasten till Förbundsrepubliken är påfallande: när Tage Erlander tillträdde som svensk statsminister 1946 var han fyrtiofem år gammal; när Konrad Adenauer ett par år senare blev Västtysklands förste förbundskansler var han sjuttiotre. Kristdemokraten från Köln var representativ i så måtto att det tyska offentliga livet dominerades av äldre män. Den generationsfraktion som slog an tonen under 1950-talet hade egna erfarenheter av den vilhelminska tiden och Weimarrepubliken, och såg gärna en återkomst för dessa epokers bärande ideal. De yngre kom sällan till tals.[58]

Trots generationsskiftet i Sverige måste en form av kontinuitet framhävas. Historikern Heinz Dieter Kittsteiner har i en idérik uppsats frilagt en kedja av generationer som länkades samman av en gemensam grunduppgift (*Grundaufgabe*). Tre på varandra följande generationer, från kejsarrikets tidiga skede till första världskriget, förenades i målet att skapa en särskild tysk form av modernitet, en heroisk modernitet. De grep in i varandra och ingick i ett intertextuellt förbund, men det fanns särdrag som skilde en generation från en annan. Kittsteiners resonemang öppnar för en försoning mellan brott och kontinuitet i synen på historiens generationsväxlingar, och kan mycket väl överflyttas till svenska för-

hållanden.[59] 1945 års generation hörde samman med åttiotalisterna och mellankrigstidens kulturradikaler: deras gemensamma mission var ett rationalistiskt, demokratiskt upplysningsarbete på materialismens och sekularismens grund. Efterkrigstidens kulturradikaler skilde sig samtidigt från det sena 1800-talets föregångare. De förra saknade till exempel mycket av den obetingade utvecklingstro och framtidsförtröstan som varit så grundläggande för åttiotalisterna.[60]

Generationsväxlingen vid 1900-talets mitt ger en social förklaring till kulturradikalernas sensmoralformuleringsprivilegium. Den kan kompletteras med en mer psykologisk. Medieforskaren Elisabeth Noelle-Neumann har inspirerad av Tocqueville utvecklat en teori om tystnadsspiralen. Grundtanken är enkel. Den som med rätt eller orätt tror sig avvika från en förhärskande opinion tenderar att undertrycka sin vilja att uttrycka sin åsikt, medan den som tror sig vara i samklang med opinionen förstärks i sin uppfattning. Rädslan för isolering är enligt Noelle-Neumann viktigare för den breda massan än möjligheten att uttrycka sin egentliga åsikt. Eftersom individer känner av opinionssvängningar och har en benägenhet att anpassa sig till den vinnande sidan, marginaliseras successivt avvikande stämningar. En tystnadens spiral har uppstått.[61] Teorin tillhandahåller sålunda ett socialpsykologiskt perspektiv. En uppenbar svaghet är att den inte ger en tillfredsställande förklaring till varför en viss opinion från första början tar överhanden. Inte heller tar den hänsyn till andra orsaker till att en person undviker att utrycka sin åsikt: kunskap, intresse, relevans, säkerhet etcetera. Däremot ger den viss förståelse för hur en uppsättning värden och ideal, 1945 års idéer, så snabbt kunde etablera sig som den hegemoniska åsiktsformationen. Under trycket av den väldiga kraften i den nazistiska erfarenheten tystnade många med otidsenliga attityder.

Historiskt betraktat kan efterkrigsårens kulturradikalism inte helt skiljas från den allmänna radikalism som utmärkte epoken; i mångt och mycket gav de näring åt varandra. Direkt efter kriget lanserade den socialdemokratiska regeringen en hel serie ekonomiska, rättsliga och sociala reformer, varav planhushållningsprogrammet hörde till de mer kontroversiella. Större partipolitisk enighet nåddes i andra frågor och under de första efterkrigsåren fattades en rad betydelsefulla beslut: om folkpensionen 1946, om allmänna barnbidraget 1947, om rättegångbalken 1948, om tryckfrihetsförord-

ningen 1949, om enhetsskolan 1950, om religionsfriheten 1951. En allmän reformanda gav vind i seglen för de rationalistiska kulturradikaler som satte kurs mot framtiden.

1945 års generation blev alltså bärare av nazismens sensmoral. I statistisk mening utgjorde den en liten del av den samlade befolkningen och representerade i mycket ett ideologiskt och intellektuellt överskikt. Andelen kvinnor var till exempel liten i dessa kretsar under 1940- och 1950-talen, även om det inom vissa områden, inte minst det pedagogiska, fanns relativt många.[62] Trots de sociala begränsningarna måste man hävda att de rationalistiska kulturradikalerna hade verklig makt att forma efterkrigsordningen. I begynnelsen, alldeles vid krigsslutet, var de ett radikalt avantgarde och det dröjde innan alla låtit sig övertygas.[63] När motståndet gav vika under 1950-talets lopp kunde de som tongivande eliter utöva ett märkbart inflytande på sin egen samtid. Men ingenting varar för evigt.

Sensmoralens förvandling

En bärande tanke hos Hans-Georg Gadamer var att en erfarenhet var giltig så länge den inte vederlades av en ny. Den historiska processen innehåller ständiga bekräftelser av men också utmaningar mot vunna erfarenheter. Successivt leder det till att även de mest djupgående erfarenheterna omprövas och tillskrivs en ny mening. För Reinhart Koselleck hade erfarenheten karaktär av närvarande förflutet, vare sig det rörde sig om en rationell bearbetning av historiska upplevelser eller en mer omedveten attityd. Liksom Gadamer menade han att innebörden av en erfarenhet förändras med tiden. Erfarenheter överlagrar och genomtränger varandra, och nya förhoppningar eller besvikelser inverkar retrospektivt på dem.

Även sensmoralen förvandlas över tid. När innebörden av erfarenheten förändras, utmanas också de slutsatser som en gång drogs. Omvandlingen av sensmoralen hänger samtidigt nära samman med att nya framtidsföreställningar tar form. När en tidigare obekant förväntningshorisont tonar fram, framstår erfarenhetsrummet i delvis ny dager. Alla erfarenheter omprövas emellertid inte på en gång, och det är nödvändigt att separera olika nivåer. Koselleck skilde här mellan tre erfarenhetsskikt.

Det första och mest primära består av den erfarenhet som tillä-

nas ur det egna deltagandet, den egna närvaron. Den är unik, kan inte upprepas och avgränsas vanligen till till den enskilde eller den mindre gruppen. En annan form är de riktigt långverkande erfarenheterna, de djupa historiska strömmar som för merparten inte är direkt uppenbara utan först blir synliga genom systematisk historisk reflexion. Koselleck anförde romarrikets upplösning som exempel och argumenterade för att långfristiga erfarenheter överskrider generationens, gruppens och statsbildningens specifika erfarenheter.[64] Mellan dem finns ytterligare en form av erfarenhetsskikt. Det vi har att göra med här är de ackumulerade erfarenheterna, de som återberättas och förmedlas. I motsats till de primära erfarenheterna är dessa mer beständiga och självbekräftande emedan de vidareförs i större kollektiva gemenskaper. Följaktligen är de också starkt beroende av social och kulturell avgränsning; inte minst är de generationsspecifika. Erfarenheterna kan stabiliseras och institutionaliseras på många sätt – i familjen och gruppen, i partiet och samfundet, i sociala och ideologiska miljöer. »Erfarenheter är alltså unika – i det att de görs, och samtidigt upprepbara – i det att de samlas«, konkluderade Koselleck.[65]

Den nazistiska erfarenheten är ett typiskt exempel på detta mellersta skikt. Nationalsocialismen upplevdes och konfronterades i ett särskilt generationssammanhang. Den kulturradikala fraktion som i krigets spår tillskansade sig rätten att uttolka erfarenhetens mening kunde göra det med varaktig verkan. Det är inte troligt att nazismens sensmoral omvandlades i grunden när väl 1945 års generation lämnade scenen, eftersom mycket av erfarenheten hade förts vidare och institutionaliserats, ibland med sådan framgång att den transformerats till den tredje och mest långverkande typen, det Koselleck kallade *Fremderfahrung*. Det hindrar inte att nya erfarenheter och framtidsföreställningar inverkade på de slutsatser som småningom drogs och manade fram en delvis ny sensmoral.[66]

Med utgångspunkt i det mellersta erfarenhetsskiktet kan man skissera transformationen av nazismens sensmoral under efterkrigstiden. Fastän det är ett förlopp som här endast kan antydas är det angeläget att sätta det i samband med förändringarna av de kollektiva minnena av nationalsocialismen. En viktig fråga blir hur förvandlingen av hågkomsterna också förvandlade nazismens sensmoral.[67]

I åtskilliga internationella verk har de första åren efter 1945 trätt

fram som en egen, avrundad epok. Den unga efterkrigstiden var ett skede kännetecknat av å ena sidan uppgörelser och bearbetningar av det föregående decenniets katastrofer, å andra sidan omfattande planläggningar inför framtiden. Både i Sverige och i övriga Europa var nationalsocialismens efterverkningar högst kännbara under de första åren av fred.[68]

Från slutet av 1940-talet försvann emellertid nazismen snabbt från det offentliga svenska rummet. Under nästan två decenniers tid hade den satt sin prägel på debatter, men under 1950-talet sköts nationalsocialismen definitivt i bakgrunden. Omkring 1960 blossade några meningsutbyten upp och emellanåt rönte nya böcker uppmärksamhet. På det hela taget var det en västanfläkt i jämförelse med det intresse som nationalsocialismen tilldragit sig under 1940-talet. Nazismen var under detta skede närmast frånvarande i den svenska offentligheten.[69]

Det svenska mönstret passar in i en större västeuropeisk struktur. Minnet av nazismen förbleknade och miste sin laddning under 1950-talet. Nationalsocialismen införlivades i de patriotiska berättelser om andra världskriget som växte sig starka under denna tid. De hade formen av försvarstal för den egna statens handlande under krigsåren. I dem framstod nazismen inte bara som väsensskild från efterkrigstidens demokratiska system. I djupare mening var den en anomali i nationernas politiska traditioner, ett exotiskt element utan inhemsk proveniens. Också i länder som Italien, Västtyskland och Österrike tonades skulden ned och sköts på ett ondsint, manipulativt ledargarnityr. Nazismens sensmoral gick i självbekräftelsens tecken under de första efterkrigsdecennierna.[70]

Att minnets manifestationer var svaga är därmed inte samma sak som att erfarenheten hade förlorat sin mening. Den sensmoral som grundlades av 1945 års generation stod sig stark under i varje fall två decenniers tid och på många sätt längre än så. Fram till slutet av 1960-talet beklädde företrädarna för denna fraktion kulturens och samhällslivets ledande ämbeten. De två årtionden som följde på krigsslutet framstår som en väl avgränsad era, ibland kallad »det långa 1950-talet«. Kulturellt var det amerikanska inflytandet starkt, och det fanns en ideologisk skepsis mot helhetssyner och totalitära yttringar. I hägnet av kalla kriget och en expanderande välfärdsstat dominerades den offentliga sfären av socialreformatoriska exper-

ter och statsanknutna intellektuella snarare än en bildningsborgerlighet eller fria tänkare. Det var den kulturradikala rationalismens glansdagar. Under detta skede tillkom inga avgörande erfarenheter som undergrävde nazismens sensmoral och framtidsföreställningarna förblev i stort intakta.[71]

I mitten av 1970-talet kunde man registrera de första tecknen på en genomgripande omvandling av det kollektiva minneslandskapet. I Västtyskland hade nazismen ryckt in i händelsernas centrum redan under 1960-talet, med Eichmannrättegången i Jerusalem 1961 och Auschwitzprocesserna i Frankfurt 1963–1965 som vägröjare. För sextioåttarörelsens marxister var fascismen latent i alla kapitalistiska system, i synnerhet i stater som aldrig konfronterat sitt förflutna och nu ansågs styras av övervintrade brunskjortor. När det revolutionära engagemanget mattades en bit in på 1970-talet var farhågan att den avklingande vänsterradikalismen skulle följas av en reaktion från höger.[72] Omkring 1980 började nazismens brott att få förnyad aktualitet för en större allmänhet. Den amerikanska tv-serien *Holocaust* visades i hela västvärlden 1978–1979 och bidrog till att fästa bilderna av förintelsen på miljontals näthinnor. Under 1980-talet drog en självuppgörelsens våg över västra Europa och förde upp gamla ämnen till ytan. I Österrike diskuterades president Kurt Waldheims förflutna, i Västtyskland utspelade sig en sannskyldig *Historikerstreit*, i Frankrike och Belgien rasade debatter om kollaboratörer och motståndsmän. Minneskulturen var stadd i förändring och en ny sensmoral – mer kritisk, mer självrannsakande – stod för dörren.[73]

I Sverige dröjde det innan förändringarna kunde skönjas. Samhällets fascistiska struktur blev visserligen måltavla även för den svenska sextioåttarörelsen, men en uppgörelse med andra världskrigets agerande var, i motsats till på kontinenten, aldrig en huvudangelägenhet för de vänsterradikala svenskarna. I både forskning och offentlig debatt dominerade länge den småstatsrealistiska tolkningen, en patriotisk berättelse där inte bara samlingsregeringens krigsårspolitik togs i försvar utan där nazismen betraktades som främmande för svenskt samhällsliv.[74]

Under sent 1980-tal hördes emellertid preludier till den självuppgörelse som skulle prägla det kommande decenniet. Ett signifikativt exempel är den animerade debatt om Zarah Leander som

bröt ut. Sedan hon återinträtt på de svenska scenerna i slutet av 1940-talet hade en berättelse om den naiva, opolitiska divan varit förhärskande. Den svenska primadonnan gjorde sig själv till vältalig tolk för denna uppfattning. I den självbiografiska boken *Vill ni se en diva?* (1958) medgav Leander att hon varit illa underrättad om händelseutvecklingen i Nazityskland, men framhöll att hon sökt sig dit för att tjäna pengar, inte för att hon sympatiserade med regimen. De svenska recensenterna accepterade framställningen och förde den vidare. Berättelsen om den troskyldiga divan återkom i memoarvolymen *Zarah* (1972), där karriären i Tredje riket avfärdades som ovidkommande. Men i slutet av 1980-talet bröt en berättelse om den komprometterade divan igenom. Upprinnelsen var en musikal om Leander. Ingrid Segerstedt Wiberg, välkänd liberal antinazist, gick till storms mot hyllningarna av en nazistisk medlöpare. Snart fick hon eldunderstöd. I en strid ström av inlägg ville namnkunniga skribenter revidera bilden av Leander som oskyldig primadonna. Hon framställdes nu snarast som en regimens villiga tjänarinna, som genom sitt engagemang på de tyska scenerna blivit en kugge i nazisternas krigsapparat. Leanders blåögda självstilisering gav man inte mycket för – »den som ville veta visste«, som journalisten Anders Ehnmark uttryckte det. Den opolitiska divan hade fått ge vika för den omoraliska divan.[75]

Den nya kritiska berättelsen fogades väl in i den djupgående omvärdering av Sveriges förhållande till nazismen som på allvar påbörjades vid denna tid. Samma år som Leandermusikalen gick upp, 1987, hade Ingmar Bergman givit ut *Laterna Magica*. Memoarvolymen väckte uppmärksamhet, bland annat då Bergman öppet medgav att han hade fascinerats av nazismen i sin ungdom. Något år senare utlöste en bok om familjen Wallenbergs förbindelse med Nazityskland en offentlig ordväxling.[76]

I Leanderkontroversen fanns det de som ville se ett större mönster. Svenska intellektuella hade hållit sig undan en grundlig uppgörelse med andra världskrigets mentalitet, menade exempelvis kulturjournalisten Ingmar Björkstén. Enligt honom hade varken konsten eller vetenskapen förmått bända och brottas med problemet. Han såg den devota tributen till *die Leander* som djupt symtomatisk:

> Att detta sker i Sverige förvånar inte. Tvärtom: det bekräftar den funktion Zarah Leander tilldelats i sitt hemland av sina »glömska« landsmän: genom att överslätande och förlåtande bortse från att hon faktiskt tjänade sina tyska intressenter lika nitiskt fram till ödesåret 1942–1943 som någonsin den svenska utrikes- och handelspolitiken gjorde det *förlåter det svenska samvetet sig självt*.[77]

Björksténs plädering för en svensk självrannsakan hade sin motsvarighet på andra håll. Ett par år senare, 1991, publicerade Maria-Pia Boëthius som nämnts sin uppgörelse med den svenska småstatsrealismen, *Heder och samvete*, en bok som utgick från liknande premisser som Björkstén. Under 1990- och det tidiga 2000-talet följde så en hel rad kritiska artiklar och populärhistoriska verk om Sveriges förhållande till nazismen och Tredje riket.[78] Parallellt skiftade svensk historieforskning fokus och en ansenlig mängd studier om antisemitism, rasbiologi och Sveriges relationer till Nazitysskland publicerades. En officiell välsignelse fick den nya berättelsen när statsminister Göran Persson 1997 tog initiativ till projektet Levande historia, vars syfte var att sprida information om och främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i förintelsen.[79] Mycket uppmärksamhet väckte en serie offentliga avslöjanden. Biografierna över bemärkta kultur- och näringslivspersonligheter som Ingvar Kamprad, Karl Vennberg och Per Olof Sundman fick skrivas om när deras politiska engagemang under 1930- och 1940-talen uppdagades. Vid krigsslutet hade de och många med dem lyckats undgå brännmärkning genom att skyla över de bruna kapitlen i den egna livshistorien. Affärerna påminde om nazismens närvaro i svensk historia och manade gradvis fram en annan syn på det förflutna.[80]

Transformationen av den svenska minneskulturen måste ses mot en bred fond. Kalla krigets slut var en fundamental premiss. Med kommunismens kollaps blev många av efterkrigstidens orienteringspunkter obsoleta. En annan viktig förutsättning var förskjutningen från en patriotisk berättelse om andra världskriget till en moralisk under åren omkring 1990. I slutet av 1900-talet ersattes på många håll i Europa den självrättfärdiga hållningen av den självförebrående, när nationell suveränitet ställdes mot nationell inskränkthet och trygghet mot människovärde. Berättelsens sens-

moral blev i eminent grad moralisk när förintelsen blev dess upprinnelse och slutmål.[81] Mycket talar för att den svenska opinionen tog intryck av den internationella utvecklingen. I sin artikel åberopade Ingmar Björkstén exempelvis den västtyska historikerstriden som förebild. Den intensiva kraftmätningen i Västtyskland refererades relativt utförligt i Sverige och kan mycket väl ha givit impulser till svensk självprövning.[82] En annan aspekt var den våg av nynazistiska dåd och främlingsfientliga budskap som under århundradets två sista decennier hemsökte många europeiska länder. Efter att ha varit frånvarande från det politiska livet under nästan ett halvsekel blev nationalsocialismen plötsligt en realitet.[83]

Att den svenska minneskulturen genomgick en radikal omvandling under 1980- och 1990-talen är således ovedersägligt. I denna process kan man samtidigt se hur nazismbegreppets innebörd försköts och hur en delvis ny form av sensmoral tog form. Det står också klart att erfarenheternas metamorfoser stod i förbindelse med djupa ideologiska underströmmar. Nya politiska klimat definierar sig ofta genom eller i samspel med omtolkningar av nazisttiden, som Kay Glans poängterat i en essä. Hans iakttagelser utgår från förändringar på den tyska scenen sedan 1980-talet, men gäller lika mycket för Sverige.[84]

Innebörden av den nazistiska erfarenheten hade på vissa viktiga punkter förändrats från 1940- till 1990-tal. Nazismens tyska dimension förefaller i slutet av seklet ha varit mindre dominant. Alltjämt härleddes nationalsocialismen ur Tysklands historia, men många av debattämnena rörde snarare den svenska nazismen och Sveriges relationer till Tredje riket än särdrag i den tyska historien. Den tyska nationalismen, en överordnad egenskap i den unga efterkrigstidens förståelse av nazismen, hade dessutom överflyglats av rasism och antisemitism som förklaringsfaktorer. Nazismen bedömdes följaktligen under sent 1900-tal utifrån en universell norm, med förintelsen som mittpunkt. Det medförde ett slags avgermanisering av nationalsocialismen: den företeelse som under tidig efterkrigstid framstått som ett exklusivt tyskt problem blev i slutet av århundradet ett alltmer allmänmänskligt problem. Till detta bidrog den interna tyska utvecklingen. I det begynnande kalla kriget, när minnena av krigsåren ännu var påträngande, uppfattades Tyskland som ett potentiellt maktpolitiskt hot; det gjorde inte den nya, åter-

förenade och demokratiska Förbundsrepubliken. Det fanns således inget i sekelslutets nazistiska sensmoral som uppfordrade svenskarna att vända sig bort från det tyska. Tvärtom ledde 1990-talets europeiseringssträvanden i vissa fall till återupptagna kontakter med kontinenten. För att verkligen kunna upptas i en europeisk värdegemenskap, där en skuld- och botgörelsekultur odlades vid årtusendeskiftet, krävdes det att historien om Sverige och nazismen fick formen av moralitet.[85]

I efterdyningen av andra världskriget dömdes nazismen ut som en atavistisk uppenbarelse, en reaktion mot själva moderniteten. Femtio år senare var det en tolkning som inte höll streck. Flera inflytelserika studier under 1980- och 1990-talen problematiserade Tredje rikets ideologiska karaktär och upphävde den rigida motsatsställning som fanns mellan nazismen och moderniteten. Till den större bilden hörde otvivelaktigt den kritik mot hela det moderna projektet som formulerades under 1900-talets sista kvartsekel. Postmodernismens filosofiska grundskott kombinerades med en vag men stigande misstro mot rationalitet, framsteg och upplysning. Sammantaget bragte det efterkrigssamhällets bärande fundament i gungning.[86]

Den modifierade sensmoralen kom till uttryck i flera svenska kraftmätningar kring sekelskiftet 2000. I en serie uppmärksammade drabbningar om instrumentell rationalitet, rashygieniska steriliseringar och bristande respekt för individen ställdes det svenska folkhemmet under debatt. Intensiteten i dessa offentliga kontroverser måste ses i ljuset av förvandlingen av nazismens sensmoral. Under 1940- och 1950-talen hade inte företeelser som eugenik eller social ingenjörskonst förknippats med Tredje riket. Ett halvt århundrade senare hade associationssfären emellertid förskjutits, och den hårda förkastelsedomen – en konstans i förhållandet till nazismen – drabbade därigenom också andra domäner. I det nya ideologiska klimatet under 1900-talets sista år, då många av efterkrigstidens hävdvunna sanningar omprövades och befanns vara falska, försköts innebörden av den nazistiska erfarenheten.[87]

Hur kunde sensmoralen genomgå sådana förvandlingar? Ett svar var att erfarenheten var så intimt sammanflätad med generationstillhörigheten. Norbert Frei har för tysk del urskilt ett antal faser i efterkrigstidens bearbetning av Tredje riket och kopplat dem till

olika *Erfahrungsgenerationen*. Trots att det finns avgörande skillnader mellan Sverige och västra Tyskland behåller Freis indelning ändå sitt värde. I båda länderna krävdes det att den tidiga efterkrigstidens eliter lämnade offentligheten för att en ny minneskultur skulle ta form. I Förbundsrepubliken inleddes en inträngande revision av krigsårens historia redan i mitten av 1960-talet, medan det i Sverige dröjde ytterligare ett kvartsekel innan något liknande kom i gång.[88]

Ett annat svar är att nazismens sensmoral harmonierade med en större svensk självförståelse: när den ena förändrades, förändrades den andra – och viceversa. Huvudberättelsen om det moderna Sverige tog gestalt under 1930-talet och de följande decennierna blev socialdemokratin dess främsta uttolkare. Effektivt understödde den en uppfattning om Sverige som ett neutralt, demokratiskt och välmående land, där alla arbetade för det gemensamma bästa, där man föredrog att lösa konflikter på fredlig väg och där det överordnade målet var utvecklingen av välfärdssamhället. Det sade sig självt att nazismens patologier saknade all hemortsrätt i ett sådant samhälle. Den nazistiska erfarenheten – och den småstatsrealistiska tolkning av andra världskriget som den levde i symbiotisk endräkt med – kunde utan friktion förenas med huvudberättelsen om det moderna Sverige. Även när den utmanades från 1960-talet och framåt (av sextiotalsvänstern, den nya kvinnorörelsen, alternativrörelsen och nya liberala strömningar) undergrävdes inte nazismens sensmoral. Det var först när efterkrigsordningen rämnade som förvandlingen sköt fart.[89]

Nazismens sensmoral

> Om människor som har fått samma uppfostran som jag, talar samma språk som jag och älskar samma böcker, samma musik, samma målningar som jag – om dessa människor inte kan vara säkra på att de inte ska förvandlas till odjur och göra saker som vi inte hade kunnat föreställa oss att människor i vår tid, bortsett från några patologiska undantagsfall, skulle vara kapabla till, vad är det då som säger att jag går säker?[90]

Den schweiziske författaren Max Frisch rannsakade sig själv. Han hade varit gränsvakt under krigsåren och sörjt för att den neutrala alprepubliken förblev tillbommad för judar på flykt. När han nu 1946, uppifrån *le balcon sur l'Europe*, blickade ut över den härjade kontinenten blev han övertygad om att det som hade förorsakat den stora katastrofen också fanns inom honom själv. Den nazistiska våldsregimen hade inte varit en barbarisk reminiscens, ett tillfälligt återfall i historiens avgrund. Den som sökte dess upprinnelse måste gå i närkamp med sina egna tillkortakommanden och våga rikta blicken inåt.

Alla var inte beredda att följa Max Frisch i spåren. Bland hans schweiziska landsmän fanns det åtskilliga som ville skyla över krigsårens politiska kompromisser och lukrativa handel. Den rannsakan som vidtog var, liksom i andra europeiska länder, selektiv och ofullgången. Herr Keller och madame Lamunière ville gå vidare. Likafullt – och det förenade det till synes avvikande Schweiz med resten av Europa – var de första åren efter kriget en konstituerande period, ett ögonblick för uppbrott och avmarsch.[91]

Även i Sverige sörjde erfarenheterna av nazismen för kontinuitet likaväl som omprövning. Men i ett större sammanhang var det utan tvivel självbekräftelsen som härskade. Ett sätt att uttrycka det är att säga att svenskarna vid krigsslutet hade att förhålla sig till två konkurrerande erfarenhetsrum. Å ena sidan det djupa nationella som var utsträckt i tid och hämtade näring ur svenska värdetraditioner; å andra sidan det breda internationella som var begränsat i tid och innehöll europeiska upplevelser av nazismen. 1945 års generation trädde in i det förra och stängde dörren till det senare.

En bakgrund till kulturradikalernas sensmoralformuleringsprivilegium har sökts i den generationsväxling som ägde rum under 1940-talet. De institutioner som kunde ha agerat dörröppnare till det andra, mer internationella erfarenhetsrummet hade samtidigt genomgått en förändring. Kyrkan hade genom sekulariseringen mist mycket av sin auktoritet, och under den tidiga efterkrigstiden trädde många teologer och präster tillbaka från den offentliga scen som de ännu i början av 1940-talet framträtt på. Arbetarrörelsen hade under 1930-talets lopp anammat svenska paroller och slutit sig nationellt. Konsekvenserna för det svenska samhället blev ett fjärmande från ett europeiskt erfarenhetsrum. När en öppning ägde

rum var det mot väster, mot den anglosaxiska kulturen.[92]

När det är sagt måste man fråga sig om en djupgående rannsakan inte förutsätter ett radikalt nederlag. Historikern Wolfgang Schivelbusch har fört ett sådant resonemang. Han menar att vissheten om att vara besegrad erbjuder outtömliga möjligheter till självreflexion, vilket inte står till buds för segrarna. Fronden led ett svårt nederlag i sitt uppror mot absolutismen i 1600-talets Frankrike, men Schivelbusch argumenterar för att det endast var temporärt och snarast ledde över dem i en fruktbar fas av omprövning. Efter grundlig självkritik kunde de komma tillbaka och röja väg för upplysningsidéerna.[93]

Även segrar kräver emellertid sina tributer. Ett första offer är historiens besvärande mångfald. För att uppnå ett eftersträvansvärt samförstånd, för att sluta leden inåt, fordras inte sällan en retuschering av det historiska minnet; det avvikande är alltför svårbemästrat för att riktigt passa in i segrarnas bild av sitt eget ursprung. Ett nästa led består av demonisering av fienden, ett frånkännande av att denna överhuvudtaget äger några kvaliteter. I denna process av tillrättaläggning och utmönstring tar glömskan form. Med filosofen Paul Ricœurs vokabulär är det en kombination av passiv och aktiv glömska, av ett alltför kort minne och en alltför stor ovilja att skåda det förflutnas nattsida.[94]

Uppkomsten och konsolideringen av 1945 års idéer följde detta mönster. Nazismens betydelse för Sverige tonades ned: de svenska nazisterna hade rört sig i marginalen, deras inflytande var ringa och som ideologi saknade nationalsocialismen relevans för svensk orientering. Det var en renodlad bild som fick sin bekräftelse i den historiska forskningen under efterkrigsepoken. Omvälvningarna åren omkring 1990 förorsakade emellertid ett historiografiskt skred som öppnade nya perspektiv på Sveriges historia under 1930- och 1940-talen. Den nazistiska erfarenhetens grundläggande karaktär stod klar.

Avskedet från den tyska sfären hade röjt en saknad hos en äldre generation, men för de yngre var det ingen förlust. I den tyska traditionen fanns inget uppbyggligt att hämta, inga positiva lärdomar att dra. När landets ledande dagstidning 1945 sammanfattade vad Sverige hade fått från Tyskland under historiens gång stannade det vid polisideal och tidiga socialistiska impulser. Mot slutet av

1900-talet, när sensmoralen hade förändrats, fanns det de som beklagade förlusten av minnen och kulturband. Det som i krigets spår hade uppfattats som en självskriven och oproblematisk nyorientering hade i själva verket haft ett pris.[95]

I denna studie har jag frilagt svenska erfarenheter av nazismen. Mer än att bara vara en analys av ett epokskifte i den moderna historien har jag visat hur människor och samhällen lever med historiska erfarenheter. Det kunde ha varit Västroms fall, trettioåriga kriget eller Sovjetunionens upplösning, men det har gällt Tredje rikets undergång och nationalsocialismens död som ideologiskt program. I samtliga fall var det omvälvande historiska händelser som levde vidare som erfarenheter. De manade fram en sensmoral som pekade hän i en bestämd riktning och som påverkade samhällets allmänna riktning.

I andra världskrigets efterdyning bidrog nazismens sensmoral till att prägla den ideologiska ordningen, bereda väg för den rationalistiska kulturradikalismen och skynda på den kulturella nyorienteringen. I växelspelet mellan historiens mörka erfarenheter och framtidens ljusa drömmar bröt den svenska efterkrigsvärlden fram.

Tack

NAZISMENS outgrundliga livskraft fyllde mig med undran. Under resor och vistelser i många europeiska länder åren omkring 2000 upplevde jag hur genomträngd samtiden var av historiska stråk. I vitryska gränsstäder, slovenska prästgårdar och österrikiska tidningsdebatter levde minnena från krigsåren, i Brighton, Tübingen och Caen mötte jag ett förflutet som inte ville försvinna. Ännu sextio år efter andra världskriget satte nationalsocialismen sin prägel på politiken, konsten och den intellektuella reflexionen. En fråga tonade fram: Vilken betydelse har den nazistiska erfarenheten haft för Efterkrigseuropa? Under ett par rika, utvecklande år har jag sökt svar.

Det har varit en ynnest att ha haft tre utomordentliga handledare till sin hjälp. Kim Salomon och jag har haft ett mycket gott och förtroligt samarbete från första stund. Med sitt på en gång öppna och skeptiska sinne har han uppmuntrat mig att följa mitt eget spår samtidigt som han ställt höga krav på klarhet och stringens. Kim har de gångna åren varit en viktig samtalspartner om livet i och utanför akademin, och hans deltagande i den kulturella offentligheten har sporrat mig till efterföljd. Alf W Johanssons oöverträffade kunskaper om min epok hade kunnat bli en hämsko för mig, men han har storsint delat med sig av sin historiska bildning och engagerat tagit itu med mina alster. Våra många möten har alltid förgyllts av Alfs omtanke, humor och fascination inför historien. I Anette Warring har jag haft en hängiven och skarpsinnig läsare. Hon har med den utanförståendes klarsyn pekat på inkonsekvenser och skickligt frilagt de större sammanhangen.

Mitt manuskript har inte bara passerat deras ögon. Martin Wiklund har från första stund velat diskutera olika aspekter av mitt arbete. Hans kritiska ådra har inneburit ett nyttigt motstånd samtidigt som hans teoretiska beläsenhet inspirerat till nya perspektiv. Kristian Gerner, alltid med ett fönster öppet mot den stora världen,

har understött mina tyska intressen och hjälpt mig att se det svenska i ett europeiskt ljus. Eva Österberg har entusiastiskt gripit sig an mitt verk och låtit sina djupa erfarenheter berika det. Under arbetets gång har jag dessutom haft förmånen att diskutera enskilda avsnitt med en rad kunniga människor, ofta inom deras respektive specialområde. Jag vill här särskilt tacka Peter Luthersson, Kjell Å Modéer, Helmut Müssener, Birgitta Odén, Sverker Oredsson, Bo Stråth och Ulf Zander. I ett tidigt stadium betydde också Lars M Andersson och Thorsten Nybom mycket.

Avhandlingen har blivit till inom ramen för Nationella forskarskolan i historia. I dess regi har jag deltagit i en hel rad givande internat och kurser. Den akademiska vardagen har varit förlagd till Historiska institutionen i Lund. Det är en plats med ett rikt utbud av vetenskaplig stimulans och social samvaro, ofta i fruktbar kombination. Ett tecken på det är den konstruktiva anda som präglat seminariet, och jag tackar alla som bidragit till den. Ett annat tecken är de många lukrativa sidoföretag som jag kunnat bedriva under min tid som doktorand: med Henrik Rosengren har jag ivrat för biografin som humanistisk genre, med Lina Sturfelt har jag utminuterat internationell samtidshistoria och med Anna Nilsson har jag avtäckt begreppshistoriens traditioner. För trivsamt dagligt umgänge vill jag därtill särskilt framhäva Barbro Bergner, Christopher Collstedt, Johan Dietsch, Fredrik Persson, Magnus Persson, Cecilia Riving, Tomas Sniegon, Per Stobaeus, Charlotte Tornbjer och Joachim Östlund.

Viktiga impulser har även kommit från andra håll. Under mina år som doktorand har jag kunnat dra nytta av den internationella forskningsmiljö som odlats i projektet »Förintelsen och den europeiska historiekulturen«. Min tacksamhet riktas i synnerhet mot projektledaren Klas-Göran Karlsson, som involverat mig i flera inspirerande resor och seminarier. Tack vare ett stipendium från Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning (STINT) och Bernd Henningsens gästfrihet kunde jag tillbringa en värdefull termin vid Humboldt-Universität zu Berlin.

Åtskilliga andra har bidragit. Jämte personalen vid Universitetsbiblioteket i Lund förtjänar Leif Jonsson, Sigtunastiftelsens klipparkiv, ett särskilt omnämnande. Under två vistelser – frikostigt finansierade av Harald och Louise Ekmans Forskningsstiftelse –

hjälpte han mig att bärga väsentligt källmaterial. Daniel Crewe, min vän i London, har diplomatiskt rensat min summary från språkliga skavanker.

Min mamma och pappa, Britta och Lars-Erik Östling, har alltid trott på mig och låtit mig utvecklas. Jag är tacksam för allt de har givit mig och för att de funnits tillhands när jag behövt dem.

Mina sista ord går till mina närmaste. Mia har varit min första och bästa läsare, från de inledande utkasten till det färdiga manuskriptet. Hennes kunskap och kärlek har funnits där hela tiden. Vår son Viktor är årsbarn med denna bok. I en familj där historien har sin givna plats står han för framtiden.

Johan Östling
LUND, JUNI 2008

SUMMARY

The Lessons of Nazism

Swedish Experiences in the Wake of the Second World War

Nazism is without precedent in modern European history. No political idea has been repudiated as unconditionally as National Socialism. It had attracted many admirers in the interwar years but after 1945 it was transformed into the antithesis of civilization. But although Nazism died as an ideological vision, it survived as a pivotal historical experience, a disastrously negative example that would profoundly shape the postwar era.

At the core of this study is an enquiry into the experiences of Nazism and the conclusions that were drawn from them. The main focus of the analysis, therefore, is not only postwar perceptions and interpretations of Nazism in the wake of the Second World War, but also the lessons of what I call *the Nazi experience*. The ideological and intellectual arena in Sweden is my prime concern; throughout the study, however, the Swedish case is examined against a more general international background.

An intrinsic point of departure is that National Socialism must be considered one of the main ideological options in interwar Europe. Of course, Nazism was related to other political systems and programmes of the day; nonetheless, it presented an answer in its own right to the challenges of the modern world. During »the Nazi epoch« in European history, from the early 1930s to the end of the Second World War, National Socialism was not an exclusively German phenomenon. It was a political movement and an ideological vision that for many Europeans – for some out of desire, for others out of fear – became their greatest cause. With the defeat of the Third Reich, the stage was fundamentally altered. Nazism turned into a political outcast, stigmatized in postwar society. This Euro-

pean context gives me a comprehensive perspective for the rest of the study.

In Swedish historiography, National Socialism was until the 1980s seen as a peripheral element in the political culture of the country. But in the last two decades a substantial shift has taken place. A large number of scholarly studies on Swedish anti-Semitism and racial biology as well as Sweden's relationships with Nazi Germany and attitudes to the Holocaust have been published. These critical examinations have lead to a major transformation of the historiography and a reappraisal of important chapters in twentieth century history. In essence, the new studies show that National Socialism, despite its parliamentary failure, was very present in Sweden in the 1930s and 1940. As a common experience, Nazism influenced the ideological debate and forced anyone politically committed to take a stand. The reactions formed an anti-Nazi mobilization that survived the war.

In international historiography, many crucial issues have been addressed in recent years: What happened after 1945 when National Socialism was neither a manifest threat nor a competing ideological alternative? How was the ideological and intellectual order of the postwar world shaped by the contemporary catastrophes? In short, what lessons were drawn from the Nazi experience? Many scholars have turned their interest to the early postwar era, a period of soul-searching and reorientation in many parts of Western Europe, where the confrontation with the Nazi legacy played a key role. By contrast, the overwhelming majority of the Swedish research on these years has been carried out as if the experiences of National Socialism were insignificant to Sweden. Despite its importance before 1945, almost no one has reflected on the repercussions of the Nazi experience for postwar society. This is, however, the aim of this dissertation.

The first chapter is dedicated to an elaboration of the context and field of research of the study, much of which is summarized in the paragraphs above. In chapter II, »The Nazi Experience«, I introduce my theoretical framework. Inspired by Reinhart Koselleck's hermeneutical approach, I define the important concept of *experience* as »present past, whose events have been incorporated and can be remembered«. The experience includes both rational reworking and

unconscious modes of conduct. Those who make an experience draw at the same time a certain conclusion from it, a lesson that can be either self-confirming or self-scrutinizing. Moreover, the experience is connected to expectations for the future in a dynamic interplay.

The theoretical discussion is followed by an analysis of the content and meaning of the Nazi experience. Drawing from the tradition of conceptual history, I base my elucidation on three empirical fields: dictionaries and encyclopaedias; daily and evening papers; and political and intellectual analyses. On the whole, my study demonstrates that a very unambiguous, homogenous interpretation of Nazism dominated Swedish discourse in the aftermath of the war. National Socialism was regarded as an utterly nationalistic phenomenon and many other of its apparent features were derived from this chauvinism. Furthermore, it was characterized by its emotional irrationalism and intellectual incoherence as well as its barbaric manner and confession to open violence. Everything, however, was overshadowed by a particular feature: the German dimension. According to the Swedish interpreters, Nazism had its roots in distinctively German traditions – militarism, Prussianism, Romanticism. In this respect, the Swedish understanding of National Socialism was limited to a relatively narrow spectrum, particularly when it is seen in an international perspective. The peculiarities of the Swedish perception are of great importance for the rest of the study.

The following three chapters are devoted to the conclusions drawn from the experiences of National Socialism. In »Nazism as Stigma«, I uncover the processes of retribution and reckoning in the immediate postwar years, with a special emphasis on the stigmatization of those associated with National Socialism. Despite the fact that Sweden had not taken part in the war, the coping with the recent past followed the same rhythm as in other countries in Western Europe: an initial phase of intense debate followed by a pregnant, future-oriented silence in the late 1940s.

Although the official examination of the war years was limited in its scope and duration, the perspective must be broadened. In the first postwar decade, accusations of Nazism were directed against various people. Justly or unjustly, they were all hit by the Nazi stigma. The stigmatization can be divided into three major forms. An

absolute stigma was attached to those who passionately stood up for National Socialism. After 1945 they were branded and banned from the public sphere. *Partially* stigmatized were those people, for instance certain leading individuals in the worlds of culture and academia, who had sympathized with important aspects of Nazism but not been wholehearted supporters. As long as they distanced themselves from politics, they could continue to pursue their work without consequences. The *secondary* stigmatization was the third and most interesting form. Even though they had been outspoken opponents of National Socialism, a group of people were branded because they had advocated ideals which in Sweden had Nazi connotations. Hence, it was not only National Socialism in a narrow sense that was discredited; a whole sphere associated with Nazism was affected by the stigma.

The stigmatization processes exposed historical dynamics of great significance: when certain ideas and traditions were suppressed, other modes of thought gained ground. In chapter IV, I explore this theme further by deepening and expanding the Swedish understanding of the lessons of Nazism. At the core of this chapter are the new vistas that opened in the wake of the Second World War. In particular, I analyze the relationship between the Nazi experience and the emergence of »the ideas of 1945«, a label for the ideological and intellectual foundations of the early postwar era.

This connection between the experiences of the past and the visions of the future is illustrated by tendencies in two fundamental, normative fields of modern societies, the education and the law. At first glance, the lessons of National Socialism might not seem to be of relevance for these sectors. However, the conclusions drawn from the Nazi experience both challenged and underscored existing traditions within the educational and legal spheres.

In Sweden, the 1940s saw without doubt a major transformation of educational objectives, from the nationalistic, neo-Humanist ideals of the war years to the civic, democratic ones of the early postwar period. The deep-seated changes must be seen in the light of the decade's international events. The experiences of National Socialism gave rise to a self-searching moral that compromised authoritarian and traditional forms of education, largely associated with the ideology and practice of the Third Reich. As a consequence,

the idea of an egalitarian and society-oriented school took root. For Swedish lawyers and jurists, in contrast, the Nazi experience did not call for reappraisal of the national legal tradition. On the contrary, the contemporary history of Germany highlighted the superiority of Scandinavian legal realism to any legal system based on metaphysics, including natural law which witnessed a renaissance on the Continent after the Second World War.

At the heart of »the ideas of 1945«, the ideological order that permeated educational and legal discourses in the aftermath of the war, was rationalistic cultural radicalism. Related to other Enlightenment currents of thought from the nineteenth century, it was a Swedish intellectual tradition originating from the radicalism of the 1880s. Its rationalistic, secular and democratic credo was in harmony with the prevailing understanding of National Socialism at the time. When I adopt an international perspective, however, it becomes obvious that the conclusions drawn from the Nazi experience in Sweden were not the only possible ones. In Western Germany, for example, leading educationalists promoted a classical, Neo-humanistic idea of the school as a cure for the barbarism in the Third Reich. By the same token, German jurists and legal philosophers argued that the answer to the Nazi atrocities was to re-establish natural law.

Chapter V deals with Sweden's relations to the German cultural sphere in the 1940s and 1950s. As mentioned before, National Socialism was regarded as an entirely German phenomenon, rooted in German traditions and frames of mind. Of particular interest, therefore, is how the Nazi experiences affected Swedish attitudes towards Germany. Since the second half of the nineteenth century, Germany had been the main cultural and intellectual inspiration to Sweden. Although German influence gradually lost its hegemonic position after the First World War, it was still strong during the 1930s. The Second World War irrevocably ended this epoch in Swedish history.

In the wake of the war, the German legacy was critically examined. For example, many Swedish journalists and writers travelled to the German occupation zones. Their reports were manifestations of the suspicion in Sweden of certain political tendencies in the war-ridden southern neighbour. Undoubtedly, the books and articles were marked by fear of a Nazi restoration and a lack of an honest

reckoning with the dark past. Another encounter with Germany occurred on the literary scene. Critics and book reviewers expressed more ambivalence. They paid a warm tribute to Thomas Mann and the ideals he epitomized but were fully aware of the fact that he was an exception to the general rule. On the whole, German culture had continuously shown a fatal inclination for demonism, the Swedish observers concluded. Thus, the Nazi experience contained a strong appeal to the Swedes: stay away from the German sphere.

In the final chapter, the lessons of National Socialism are considered more widely. The definitive marginalization of political conservatism in early postwar Sweden altered the ideological landscape and must be attributed to the Nazi experience. In addition, the ideals of the rationalistic cultural radicals had a profound impact on many other fields of thought and practice, including scholarly debate, attitudes towards Europe and discourses on national identity. Inspired by the theories of Karl Mannheim, I discern a social and intellectual collective, »the generation of 1945«, who owned the right to interpret the Nazi experience and promulgate the ideological conclusions drawn from it. Their main principles and understanding of National Socialism were to dominate for decades, but when the postwar order was challenged at the end of the century, the interpretations of Nazism changed simultaneously.

In conclusion, my study demonstrates how historical experiences influence human minds and affect the attitudes of society. The lessons of the Nazi experience shaped the ideological terrain, promoted rationalistic cultural radicalism and precipitated cultural reorientation. From the interplay between the dark experiences of the past and the bright dreams of the future, postwar Sweden emerged.

NOTER

PROLOG

1. Carl-Henning Wijkmark, »Skönheten och odjuret«, i Ingemar Karlsson & Arne Ruth, *Samhället som teater: Estetik och politik i Tredje riket* (Stockholm, 1999), s. 383; Joachim Fest, *Hitler: Eine Biographie* (München, 2000), s. 13.
2. Sigrid Combüchen, *Livsklättraren: En bok om Knut Hamsun* (Stockholm, 2006), s. 15.
3. Jämför Dan Diner, *Kreisläufe: Nationalsozialismus und Gedächtnis* (Berlin, 1995), s. 95–111.
4. *Parables and Other Allegories: The Work of Melvin Charney 1975–1990* (Montreal, 1991), s. 127–128; Max Liljefors, *Bilder av Förintelsen: Mening, minne, kompromettering* (Lund, 2002), s. 147–152.

KAPITEL 1

1. Övergripande tolkningar av 1900-talets historia diskuteras i Charles S. Maier, »Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era«, *The American Historical Review*, 2000:3 och Volker Kronenberg, »Glaube, Globalisierung und Gott: Ernst Nolte und die Interpretation des 20. Jahrhunderts«, i Helmut Fleischer & Pierluca Azzaro (red.), *Das 20. Jahrhundert: Zeitalter der tragischen Verkehrungen* (München, 2003), även om nationalsocialismen inte alltid står i centrum. I högre grad är så fallet i Konrad H. Jarausch & Michael Geyer (red.), *Shattered Past: Reconstructing German Histories* (Princeton, N.J., 2002), s. 37–108, Axel Schildt, »Überlegungen zur Historisierung der Bundesrepublik«, i Konrad H. Jarausch & Martin Sabrow (red.), *Verletztes Gedächtnis: Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt am Main, 2002) samt Konrad H. Jarausch & Martin Sabrow (red.), *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945* (Göttingen, 2002). Författarna uppehåller sig visserligen främst vid tolkningar av Tysklands 1900-tal, men de olika historiografiska åsiktsformeringarna är av relevans också i ett större resonemang om nazismen och det tjugonde århundradet. Hur det europeiska 1900-talet skall bedömas och tolkas är likaså föremål för en innehållsrik brevväxling, François Furet & Ernst Nolte, *»Feindliche Nähe«: Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert: Ein Briefwechsel* (München, 1999).
2. En viktig variant är »the Churchillian Interpretation of the War« som diskuteras i David Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (London, 2004).
3. Se till exempel Klaus Hornung, *Das totalitäre Zeitalter: Bilanz der 20. Jahrhunderts* (Berlin, 1993) och Gerhard Besier, *Das Europa der Diktaturen: Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts* (München, 2006).
4. En marxistisk förståelse ligger exempelvis till grund för Eric J. Hobsbawms breda framställning *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991* (London, 1994).
5. Johan Östling, »Tysklands väg mot moderniteten: Hans-Ulrich Wehler och *Sonderweg*-tesen«, i Lennart Berntson & Svante Nordin (red.),

I historiens skruvstäd: Berättelser om Europas 1900-tal (Stockholm, 2008c).

6. Riccardo Bavaj, *Die Ambivalenz der Moderne im Nationalsozialismus: Eine Bilanz der Forschung* (München, 2003); Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (Basingstoke, 2007).
7. Se – i tur och ordning – exempelvis Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (London, 2001), Eric Voegelin, *Die politischen Religionen* (München, 1996) och Erich Fromm, *Escape from Freedom* (New York, 1941).
8. James E. Cronin, *The World the Cold War Made: Order, Chaos, and the Return of History* (London, 1996), s. ix; Kim Salomon, *En femtiotalsberättelse: Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige* (Stockholm, 2007), s. 21–22. Stora verk över 1900-talets historia omfattar Hobsbawm 1994, Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times* (London, 1994), François Furet, *Le passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (Paris, 1995) och Harold James, *Europe Reborn: A History, 1914–2000* (Harlow, 2003). Se även Hartmut Kaelble, *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart* (München, 2007), s. 15–16.
9. Francis Fukuyama, *Historiens slut och den sista människan* (Stockholm, 1992), s. 31. Se därtill Svante Nordin, *Nittonhundratalet: En biografi: Makter, människor och idéer under ett århundrade* (Stockholm, 2005), s. 337–340.
10. Se exempelvis Furet 1995; Lennart Berntson, Guðmundur Hálfdanarson & Henrik Jensen, *Tusen år i Europa: 1800–2000* (Lund, 2004); Nordin 2005. Förståelsen av 1900-talets första hälft, i synnerhet åren 1917–1945, som ett ideologiskt triangeldrama är emellertid av äldre datum: se Hans Rothfels, »Zeitgeschichte als Aufgabe«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1953:1, s. 7, för ett tidigt belägg. Redan under mellankrigstiden hade fascismen – inte minst av dess anhängare – setts som en tredje väg mellan kapitalism och socialism: se George L. Mosse, *The Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism* (New York, 1999), s. 7–8. Mazaryk citeras efter Mark Mazower, *Den mörka kontinenten: Europas nittonhundratals historia* (Göteborg, 2000), s. 9.
11. Mazower 2000, s. 12.
12. John A. Garraty, »The New Deal, National Socialism, and the Great Depression«, *The American Historical Review*, 1973:4 och Wolfgang Schivelbusch, *Entfernte Verwandtschaft: Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal 1933–1939* (Wien, 2005), särskilt s. 7–22. Jag har utvecklat detta tema i Johan Östling, »Roosevelt i samma båt som Hitler«, *Svenska Dagbladet*, 27/6 2006.
13. Se allmänt Schivelbusch 2005, men även Burleigh 2001, s. 343–404, Jörg Baberowski & Anselm Doering-Manteuffel, *Ordnung durch Terror: Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und stalinistischen Imperium* (Bonn, 2006) och Pauline M. H. Mazumdar (red.), *The Eugenics Movement: An International Perspective*, vol. 1–6 (New York, 2007).
14. Mosse 1999, s. ix–xi.
15. De viktigaste verken i denna så kallade generiska fascismforskning är av anglosaxiskt ursprung: Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (London, 1991); Stanley G. Payne, *A History of Fascism: 1914–1945* (Madison, 1995); Roger Eatwell, *Fascism: A History* (London, 1995); Roger Griffin (red.), *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* (London, 1998); Mosse 1999; Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (London, 2004); Michael Mann, *Fascists* (Cambridge, 2004). Fältet diskuteras i Lena Berggren, »Den svenska mellankrigsfascismen – ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?«, *Historisk tidskrift*, 2002:3, Arnd Bauerkämper, *Der Faschismus in Europa 1918–1945* (Stuttgart, 2006), s. 16–19 och Sven Reichardt, »Neue Wege der vergleichenden Faschis-

musforschung«, *Mittelweg*, 2007:1. En kritisk genomgång återfinns i Lars M Andersson & Henrik Bachner, »Nationalsocialismen: En begreppsdiskussion«, i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006).

16. Mosse 1999, s. x.
17. Johan Östling, »Svenska berättelser om andra världskriget: Från patriotism till universalism under efterkrigstiden«, i Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, 2007c), särskilt s. 26–30. Se därutöver Bernhard Giesen, »National Identity as Trauma: The German Case«, i Bo Stråth (red.), *Myth and Memory in the Construction of Community: Historical Patterns in Europe and Beyond* (Bryssel, 2000) samt kapitel III och VI.
18. Historikern Norman Davies har präglat uttrycket »the Allied Scheme of History«, den triumfatoriska anglosaxiska historieskrivning, sprungen ur segern i andra världskriget, som kom att bli så inflytelserik efter 1945. Bärande element i den var både en programmatisk antifascism och »a demonological fascination with Germany, the twice-defeated enemy«. Se Norman Davies, *Europe: A History* (Oxford, 1996), s. 39–40.
19. Jämför Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche: Die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus* (München, 1963), s. 23–35 och Christoph Cornelißen, »Epoche«, i Stefan Jordan (red.), *Lexikon Geschichtswissenschaft: Hundert Grundbegriffe* (Stuttgart, 2002).
20. Sten F. Vedi, »Bibliographic Companion to the Preceding Research Surveys«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003), s. 275. Ekmans och Åmarks värdefulla forskningsöversikt utkom först i en preliminär svensk utgåva, *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen: En översikt* (Stockholm, 2001) (där man, nota bene, skrev »förintelsen« med gemen begynnelsebokstav), som sedermera bearbetades och översattes till engelska. Hänvisning sker i första hand till den engelska versionen. Patrick Vonderau har kompletterat med en bibliografisk genomgång av tyskspråkig litteratur, *Schweden und das nationalsozialistische Deutschland: Eine annotierte Bibliographie der deutschsprachigen Forschungsliteratur: 825 Einträge – 439 Annotationen* (Stockholm, 2003).
21. Med »nationalsocialismen« kan man i detta sammanhang mena dels nazismen som ideologisk vision och konkurrerande samhällsordning, dels Nazityskland som maktstat och utrikespolitiskt hot. I slutet av 1930- och början av 1940-talet torde den senare betydelsen ha varit nog så viktig. I denna studie, som framför allt koncentreras till de tidiga åren efter kriget, är det dock i den förstnämnda meningen som nazismen förstås.
22. Alf W Johansson, *Den nazistiska utmaningen: Aspekter på andra världskriget* (Stockholm, 2006), s. 284–285. Johanssons ursprungliga uppsats, »Neutralitet och modernitet: Andra världskriget och Sveriges nationella identitet«, publicerades 1995 men har efter smärre förändringar återutgivits, senast i Johansson 2006. Hänvisningar sker till denna senaste version. Se därtill Stig Ekman, »SUAV i backspegeln: Reflektioner kring ett forskningsprojekt«, *Historielärarnas förenings årsskrift*, 1999/2000, s. 62–66 samt Stig Ekman, »Introduction«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003), s. 16–30.
23. Wilhelm M. Carlgren, *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (Stockholm, 1973); Alf W Johansson, *Per Albin och kriget: Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget* (Stockholm, 1985). Militärhögskolan publicerade under 1990-talets förra hälft sju antologier om andra världskriget som i allt väsentligt delade SUAV-projektets premisser, exempel-

vis Bo Hugemark (red.), *Nya fronter?: 1943 – spänd väntan* (Stockholm, 1994), Bo Huldt & Klaus-Richard Böhme (red.), *Vårstormar: 1944 – krigsslutet skönjes* (Stockholm, 1995) och Bo Huldt & Klaus-Richard Böhme (red.), *Horisonten klarnar: 1945 – krigsslut* (Stockholm, 1995). Se även Stig Ekman (red.), *Stormaktstryck och småstatspolitik: Aspekter på svensk politik under andra världskriget* (Stockholm, 1986).

24. Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm, 1991).
25. Ekman 2003, s. 23–25; Johansson 2006, s. 285–287.
26. Johansson 2006, s. 279–280.
27. Se exempelvis Paul A. Levine, »Förintelsens historiografi i Sverige idag: Nytt hopp efter många år av bristande intresse«, i Roger Fjellström & Stephen Fruitman (red.), *Sidor av Förintelsen* (Lund, 2000) och Paul A. Levine, »Whither Holocaust Studies in Sweden?: Some Thoughts on *Levande Historia* and Other Matters Swedish«, *Holocaust Studies*, 2005:1. I denna studie har jag valt att skriva »förintelsen« med gemen begynnelsebokstav, vilket skiljer sig från den praxis som på vissa andra håll vunnit burskap de senaste åren. Mina skäl är två. Att inleda med ett versalt »F« anser jag dels strider mot vedertagen svensk ortografi, dels bidrar till en mystifikation som i vissa fall kan försvåra en historisering. Jämför debatten i *Historisk tidskrift*, 2003:2: Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson, »Förintelsen – i historien eller över Historien« versus Lars M Andersson, »Att moralisera över det moraliska historiebruket«.
28. Alf [W] Johansson, *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm, 1973); Klas Åmark, *Makt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Stockholm, 1973); Louise Drangel, *Den kämpande demokratin: En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (Stockholm, 1976); Thorsten Nybom, *Motstånd – anpassning – uppslutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943* (Stockholm, 1978).
29. Att forskningen om andra världskriget nu upplevs som kringskuren gäller inte bara för Sverige. Se Östling 2007c.
30. Inriktningen för det tidiga 2000-talets forskningsprogram framgår av Vetenskapsrådets slutredovisning från mars 2006, »Forskningsprogrammet ›Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen‹«, webbplats: http://www.vr.se/download/18.bfcea3310ab2bd97898000214/Nazismen.pdf (1/6 2008). Se även Lars M Andersson & Mattias Tydén, »Historikerna och moralen«, i Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, 2007), s. 11.
31. Utmärkta historiografiska översikter över området återfinns i Ekman & Åmark (red.) 2003. Av särskild betydelse för min inriktning är idéhistorikern Jonas Hanssons mångfasetterade genomgång av de idé- och kulturhistoriska aspekterna (»Sweden and Nazism«), historikern Harald Runbloms fylliga diskussion om forskningen om Sverige och förintelsen (»Sweden and the Holocaust from an International Perspective«) samt idéhistorikern Svante Nordins och historikern Klas Åmarks mer essäistiska rundmålningar, »Literature on Sweden and Nazi Germany« respektive »Democracies in the Struggle Against Dictatorships«.
32. Holger Carlsson, *Nazismen i Sverige: Ett varningsord* (Stockholm, 1942); Åke Thulstrup, *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45* (Stockholm, 1962); Eric Wärenstam, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928–1934* (Stockholm, 1965); Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934* (Stockholm, 1969); Eric Wärenstam, *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940: Studier i den svenska nationalsocialismens, fascismens och antisemitismens organisationer, ideologier och propa-*

ganda under mellankrigsåren (Stockholm, 1970); Bernt Hagtvet, »On the Fringe: Swedish Fascism 1920–45«, i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism* (Bergen, 1980); Ulf Lindström, *Fascism in Scandinavia 1920–1940* (Stockholm, 1983).

33. Bengt Landgren, *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen: Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942* (Stockholm, 1975); Martin Lind, *Kristendom och nazism: Frågan om kristendom och nazism belyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933–1945* (Lund, 1975); Drangel 1976; Willmar Sauter, *Theater als Widerstand: Wirkung und Wirkungsweise eines politischen Theaters: Faschismus und Judendarstellung auf der schwedischen Bühne 1936–1941* (Stockholm, 1979).
34. Exempelvis Tomas Forser, *Bööks 30-tal: En studie i ideologi* (Stockholm, 1976) och Jan Olsson, *Svensk spelfilm under andra världskriget* (Lund, 1979).
35. Östling 2007c, s. 38–42. Se även kapitel III och VI.
36. Heléne Lööw, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950* (Göteborg, 1990); Karl N. Alvar Nilsson, *Svensk överklassnazism: 1930–1945* (Stockholm, 1996); Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpinsatser* (Lund, 1996); Berggren 2002.
37. Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (Uppsala, 1996); Lena Berggren, *Nationell upplysning: Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (Stockholm, 1999); Henrik Bachner, *Återkomsten: Antisemitism i Sverige efter 1945* (Stockholm, 1999); Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude …: Representationer av »juden« i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund, 2000); Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (Uppsala, 2004); Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen* (Stockholm, 2006); Henrik Rosengren, *»Judarnas Wagner«: Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950* (Lund, 2007); Petra Garberding, *Musik och politik i skuggan av nazismen: Kurt Atterberg och de svensk-tyska musikrelationerna* (Lund, 2007). Se även Ingvar Svanberg & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm, 1997); Håkan Blomqvist, *Gåtan Nils Flyg och nazismen* (Stockholm, 1999), Håkan Blomqvist, *Socialdemokrat och antisemit?: Den dolda historien om Arthur Engberg* (Stockholm, 2001), Göran Blomberg, *Mota Moses i grind: Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943* (Stockholm, 2003), Henrik Karlsson, *Det fruktade märket: Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen* (Malmö, 2005) och Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm, 2006). Steriliseringarna blev först en offentlig fråga i och med journalisten Maciej Zarembas uppmärksammade artikelserie i *Dagens Nyheter* 1997, som senare vidareutvecklades i boken *De rena och de andra: Om tvångssteriliseringar, rashygien och arvsynd* (Stockholm, 1999). Redan i början av 1990-talet hade emellertid idéhistorikern Gunnar Broberg och historikern Mattias Tydén givit ut *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och steriliserings i Sverige* (Stockholm, 1991). Småningom tillkom fler vetenskapliga studier, i synnerhet historikern Maija Runcis *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm, 1998) och Mattias Tydéns grundläggande *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (Stockholm, 2002).
38. Denna historiografiska och historiekulturella förskjutning diskuteras ur olika perspektiv i Peter Novick, *The Holocaust in American Life* (Boston,

1999), Runblom 2003, Klas-Göran Karlsson, »The Holocaust as a Problem of Historical Culture«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe* (Lund, 2003) och Östling 2007c.

39. Steven Koblik, *»Om vi teg, skulle stenarna ropa«: Sverige och judeproblemet 1933–1945* (Stockholm, 1987). Det svenska forskningsfältet diskuteras utförligt i Levine 2000 och Runblom 2003.

40. Förutom tidigare anförda verk kan följande nämnas: Anders Ohlsson, *»Men ändå måste jag berätta«: Studier i skandinavisk förintelselitteratur* (Nora, 2002); Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006); Anders Jarlert, *Judisk »ras« som äktenskapshinder i Sverige: Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945* (Malmö, 2006); Gunnar Richardson, *Beundran och fruktan: Sverige inför Tyskland 1940–1942* (Stockholm, 1996); Birgitta Almgren, *Illusion und Wirklichkeit: Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1945* (Stockholm, 2001); Liljefors 2002; Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm, 2005); Ingrid Lomfors, *Blind fläck: Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945* (Stockholm, 2005); Birgit Karlsson, *Egenintresse eller samhällsintresse: Nazityskland och svensk skogsindustri 1933–1945* (Lund, 2007); Martin Fritz, *Sveriges tyskgruvor: Tyskägda gruvor i Sverige under andra världskriget* (Lund, 2007). Många viktiga resultat från de senaste årens forskning återfinns i komprimerad form i två antologier, Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Ålborg, 2005) samt Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, 2007).

41. I sin översikt över fältet ställer Jonas Hansson på ett klarläggande sätt Åke Thulstrups *Med lock och pock* (1962) mot Gunnar Richardsons *Beundran och fruktan* (1996). I Thulstrups äldre studie var det tyskarnas förehavanden och försök att påverka den svenska opinionen som var centralt; i Richardsons bok från 1990-talet handlade det snarare om svenskarnas beundran och fruktan inför Tredje riket, om de intima militära, kulturella och idrottsliga kontakter som fanns mellan Sverige och Nazityskland ännu i början av 1940-talet. »Skillnaden i omdöme om den svenska inställningen kan inte reduceras till bara en skillnad i material, utan måste ses i sammanhang med en förändring i tidsandan«, framhåller Hansson i »Sverige och nazismen«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen: En översikt* (Stockholm, 2001), s. 102.

42. Etienne François, »Meistererzählungen und Dammbrüche: Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung«, i Monika Flacke (red.), *Mythen der Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen*, vol. 1 (Berlin, 2004); Claus Bryld, »›The Five Accursed‹: Danish Perception and Usage of the Period of the German Occupation, with a Wider View to Norway and Sweden«, *Scandinavian Journal of History*, 2007:1; Östling 2007c.

43. Hansson 2003, s. 194–195, hör till dem som efterlyst en mer syntetisk täckning av det ideologiska fältet under 1900-talets förra hälft.

44. Ingen har övertygande visat att nazistiska och andra ideologiskt besläktade rörelser kunde attrahera verkligt stora grupper i Sverige under 1930- och 1940-talen. Lööw 1990 – och senare Berggren 2002 – har visserligen argumenterat för att antalet medlemmar var fler än vad som tidigare har angivits, men det förblir oklart vilka slutsatser om rörelsens genomslagskraft som man kan dra av dessa siffror;

jämför Kent Zetterbergs recension av Lööws dissertation, »Nationalsocialismen i Sverige 1924–1950«, *Historisk tidskrift*, 1992:2. Heléne Lööws *Nazismen i Sverige 1924–1979: Pionjärerna, partierna, propagandan* (Stockholm, 2004), som för perioden fram till 1950 huvudsakligen bygger på hennes avhandling, åskådliggör mellankrigstidens politiska mångfald, men bilden av det parlamentariska misslyckandet för de svenska nazistiska partierna kvarstår likafullt. Deras vidare betydelse för den ideologiska orienteringen i Sverige diskuteras inte närmare.

45. Se vidare kapitel VI.
46. På vissa områden, i synnerhet beträffande steriliseringarna, har dock Sverige satts i relation till andra länder: Alberto Spektorowski, »The Eugenic Temptation in Socialism: Sweden, Germany, and the Soviet Union«, *Comparative Studies in Society and History*, 2004:1; Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (red.), *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland* (East Lansing, 2005).
47. Norbert Götz, *Ungleiche Geschwister: Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim (*Baden-Baden, 2001), särskilt s. 529–543. Ett slags pendang till Götz studie är Lars Trägårdh, *The Concept of the People and the Construction of Popular Political Culture in Germany and Sweden, 1848–1933* (Ann Arbor, 1996).
48. Ett exempel på svenska förhållningssätt till den nazistiska samhällsmodellen ges i Norbert Götz & Kiran Klaus Patel, »Facing the Fascist Model: Discourse and the Construction of Labour Services in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s«, *Journal of Contemporary History*, 2006:1, s. 65–73. Författarna argumenterar för att svenska bedömare nära följde nationalsocialisternas arbetsmarknadsåtgärder, men att huvudintrycket var negativt.
49. Lindström 1983, s. 305–307.
50. Johansson 2006, s. 148–151 (citat s. 151).
51. Ernst Wigforss, *Minnen: 1932–1949* (Stockholm, 1954), s. 76.
52. Mazower 2000, s. 10.
53. Hans Magnus Enzensberger, *Europa in Ruinen: Augenzeugenberichte aus den Jahren 1944–1948* (Frankfurt am Main, 1990), s. 16: »Die Erinnerung an diese Zeit ist lückenhaft und provinziell, soweit sie nicht gänzlich der Verdrängung oder der Nostalgie anheimgefallen ist.« Enzensbergers uttalande var ur historievetenskaplig synpunkt en överdrift, eftersom det sedan länge fanns det en rikhaltig forskning om kalla krigets begynnelseskede, exempelvis John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947* (New York, 1972) och Geir Lundestad, *America, Scandinavia, and the Cold War 1945–1949* (New York, 1980). Flera antologier har nyligen ägnats omvälvningarna under den tidiga efterkrigstiden, däribland István Deák, Jan T. Gross & Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Princeton, N.J., 2000), Dominik Geppert (red.), *The Postwar Challenge: Cultural, Social, and Political Change in Western Europe, 1945–1958* (Oxford, 2003), Richard Bessel & Dirk Schumann (red.), *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History During the 1940s and 1950s* (New York, 2003), Bernd-A. Rusinek (red.), *Kriegsende 1945: Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive* (Göttingen, 2004) och Norbert Frei (red.), *Transnationale Vergangenheitspolitik: Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen, 2006). Perioden är även central i flera större verk om Europas moderna historia som publicerats på senare år: Mazower 2000; Richard Vinen, *A History in Fragments: Europe in the Twentieth Century* (Cambridge, 2001); James 2003; Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (London, 2005). De skiftande historiografiska tendenserna klarläggs i Mark Mazower, »Changing Trends in the Historio-

graphy of Postwar Europe, East and West«, *International Labor and Working-Class History*, 2000:58.

54. Periodens formerande karaktär inskärps – förutom i ovan nämnda verk – i åtskilliga andra texter, särskilt i Tony Judt, »Preface«, i István Deák, Jan T. Gross & Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Princeton, N.J., 2000), Dominik Geppert, »Introduction«, i Dominik Geppert (red.), *The Postwar Challenge: Cultural, Social, and Political Change in Western Europe, 1945–1958* (Oxford, 2003) och Martin Conway, »The Rise and Fall of Western Europe's Democratic Age, 1945–1973«, *Contemporary European History*, 2004:1.
55. Ett tidigt bidrag lämnades av historikern Karl-Dietrich Bracher. Han urskilde tre betydelsefulla tendenser under de första åren efter kriget: en strävan att med konservativa förtecken restaurera det gamla Europa och dess värden; en progressiv vänstervåg som kraftfullt tog avstånd från högerdiktaturerna; en stark reaktion på den totalitära kommunismens utbredning i Östeuropa. För första gången formades en bred och reservationslös uppslutning bakom den parlamentariska demokratins princip i västra delen av kontinenten. Se Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1982), s. 271–290.
56. Martin Conway, »Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of A Political Model«, *European History Quarterly*, 2002:1, s. 59. Se även Conway 2004 och Siân Reynolds, »Lateness, Amnesia and Unfinished Business: Gender and Democracy in Twentieth-Century Europe«, *European History Quarterly*, 2002:2.
57. Conway 2002, s. 68–70. Den mer allomfattande demokratiseringen, hur demokratin blev en livsform i stora delar av västra Europa, har tilldragit sig intresse de senaste åren. Se till exempel Konrad H. Jarausch, *Die Umkehr: Deutsche Wandlungen 1945–1995* (München, 2004), Arnd Bauerkämper, Konrad H. Jarausch & Marcus M. Payk (red.), *Demokratiewunder: Transatlantische Mittler und die kulturelle Öffnung Westdeutschlands* (Göttingen, 2005) och min diskussion i Johan Östling, »Demokratin i Tyskland behövde flera försök innan den slog rot«, *Axess*, 2006:5.
58. Payne 1995.
59. Nolte 1963, s. 23–58; George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich* (New York, 1975), s. 3–6; Paxton 2004, s. 172–173.
60. Furet 1995, s. 411: »Il y a peu d'exemples dans l'histoire, depuis les guerres de Religion, d'une idée politique battue par les armes qui ait été, autant que l'idée fasciste, l'objet d'un interdit radical. Elle avait eu son berceau et ses triomphes, pourtant, dans deux des pays les plus civilisés de l'Europe, l'Italie et l'Allemagne. Avant de tourner à la malédiction, elle avait été un espoir pour beaucoup d'intellectuels, parmi les plus distingués. Or elle n'existe plus, à la fin de la guerre, que sous la forme démonisée qui lui vaut certes une longue survie, mais vouée à éterniser ses vainqueurs.«
61. Deák, Gross & Judt (red.) 2000; Frei (red.) 2006. Se vidare kapitel III.
62. Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München, 1996); Norbert Frei & Tobias Freimüller (red.), *Karrieren im Zwielicht: Hitlers Eliten nach 1945* (Frankfurt am Main och New York, 2001); Torben Fischer & Matthias N. Lorenz (red.), *Lexikon der »Vergangenheitsbewältigung« in Deutschland: Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945* (Bielefeld, 2007), s. 92–106.
63. Mazower 2000, s. 317. Se allmänt Tom Buchanan & Martin Conway (red.), *Political Catholicism in Europe: 1918–1965* (Oxford, 1996) och Axel Schildt, *Konservatismus in Deutschland: Von den Anfängen im 18. Jahr-*

hundert bis zur Gegenwart (München, 1998).

64. Judt 2005, s. 88 och 217–225. För Frankrike och Italien: Tony Judt, *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944–1956* (Berkeley, 1992), s. 2–5 och 118–138 respektive Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943–1988* (Harmondsworth, 1990), s. 186–209.
65. Mazower 2000, s. 205–220 och 328–332.
66. Mazower 2000, s. 205–220.
67. Detta till trots är själva övergången mycket ofullständigt utforskad. »We have given enormous thought to how Europeans got into fascism and war; the time has come to understand, on social and cultural as well as political and economic terms, how Europeans got out«, heter det i Bessel & Schumann (red.) 2003, s. 13, en av de första böckerna som gripit sig an ämnet.
68. Johansson 2006, s. 276–278.
69. Historikern Marie Cronqvist påpekar i *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Stockholm, 2004), s. 14–15, att två av den svenska efterkrigstidens viktigaste teman, folkhemmet och neutraliteten, visserligen är väl belysta, men att relationen mellan dem hittills i stort lämnats därhän. Hennes studie är ett bidrag till analysen av detta förhållande.
70. Samhällsforskaren Walter Korpi har talat om den historiska kompromissen mellan arbete och kapital, historikern Rolf Torstendahl om övergången från organiserad till participatorisk kapitalism och statsvetaren Bo Rothstein om formativa moment i den korporativa statens utveckling: Walter Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism: Work, Unions and Politics in Sweden* (London, 1978); Rolf Torstendahl, *Bureaucratisation in Northwestern Europe, 1880–1985: Domination and Governance* (London, 1991); Bo Rothstein, *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik* (Stockholm, 1992). Se även Niklas Stenlås, *Den inre kretsen: Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949* (Lund, 1998), s. 33–34.
71. Detta blir om inte annat uppenbart om man granskar översiktverk över 1900-talets svenska historia. I inget av dem förs substantiella resonemang om nazismens eller andra världskrigets efterverkningar. 1945 uppfattas visserligen allmänt som en brytpunkt, men den nya inriktningen efter fredsslutet sätts endast lösligt i samband med erfarenheterna från åren dessförinnan. Ett exempel: I sin länge tongivande universitetslärobok i modern svensk historia framhöll historikern Sten Carlsson att många av de reformer som genomfördes efter kriget, till exempel beträffande fångvård och religionslagstiftning, skedde med humanitära förtecken. Utan att närmare gå in på frågan antyder han att denna allmänna tendens delvis uppstod »till följd av reaktionen mot krigsårens brutalitet ute i världen«. Se Sten Carlsson, *Svensk historia: Tiden efter 1718* (Stockholm, 1980), s. 595.
72. Leif Lewin, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm, 1967). Senare forskare på fältet har bland annat framhållit att man även bör se den svenska diskussionen i ljuset av kalla kriget och de samtida europeiska efterkrigsprogrammen: Sven Anders Söderpalm, *Direktörsklubben: Storindustrin i svensk politik under 1930- och 40-talen* (Lund, 1976); Thomas Jonter, *Socialiseringen som kom av sig: Sverige, oljan och USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning 1945–1949* (Stockholm, 1994); Örjan Appelqvist, *Bruten brygga: Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943–1947* (Stockholm, 2000). Aspekter av den ekonomiska efterkrigspolitiken behandlas även i Karl Molin, »Planläggning inför efterkrigstiden«, i Karl Molin et al. (red.), *Norden under andra världskriget* (Köpenhamn och Lund, 1979), Birgit Karlsson, *Handelspolitik eller politisk handling: Sveriges handel med öststaterna 1946–1952* (Göteborg, 1992), Cay Sevón, *Visionen om Europa: Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948* (Helsingfors,

1995), Stenlås 1998 och Nina Almgren, *Kvinnorörelsen och efterkrigsplaneringen: Statsfeminism i svensk arbetsmarknadspolitik under och kort efter andra världskriget* (Umeå, 2006).

73. Johansson 2006, s. 269.
74. Ann-Marie Ekengren, *Sverige under kalla kriget 1945–1969: En forskningsöversikt* (Göteborg, 1997). Sedan dess har dessutom flera bidrag lämnats till den svenska utrikes- och säkerhetspolitikens historia under de första decennierna efter 1945, inklusive Sten Ottosson, *Den (o)moraliska neutraliteten: Tre politikers och tre tidningars moraliska värdering av svensk utrikespolitik 1945–1952* (Stockholm, 2000), Magnus Petersson, *»Brödrafolkens väl«: Svensk-norska säkerhetsrelationer 1949–1969* (Stockholm, 2003), Stefan Ekecrantz, *Hemlig utrikespolitik: Kalla kriget, utrikesnämnden och regeringen 1946–1959* (Stockholm, 2003) och Robert Dalsjö, *Life-Line Lost: The Rise and Fall of »Neutral« Sweden's Secret Reserve Option of Wartime Help from the West* (Stockholm, 2006).
75. Ekengren 1997, s. 8–9. Charles Silvas och Thomas Jonters antologi *Sverige inför en ny världsordning, 1945–50: Formativa år för svensk utrikespolitik?* (Stockholm, 1995) illustrerar väl huvudlinjerna i den forskning som har publicerats efter kalla krigets slut och Sveriges inträde i Europeiska unionen. Det överordnade syftet har varit att analysera hur svenska beslutsfattare navigerade i kalla krigets värld, vilka strategier som valdes och vilka uttryck neutralitetspolitiken tog sig. Flera av bidragen återfinns numera även i utvecklad form i större format, till exempel Karlsson 1992, Jonter 1994 samt Charles Silva, *Keep Them Strong, Keep Them Friendly: Swedish-American Relations and the Pax Americana, 1948–1952* (Stockholm, 1999). Se även Thorsten B. Olesen (red.), *The Cold War – and the Nordic Countries: Historiography at a Crossroad* (Odense, 2004). Erfarenheterna av andra världskriget problematiseras inte heller som ett konstitueran-de moment i de försök som finns att teckna de längre linjerna i den svenska neutralitetens historia, såsom Alf W Johansson & Torbjörn Norman, »Den svenska neutralitetspolitiken i historiskt perspektiv«, i Bo Hugemark (red.), *Neutralitet och försvar: Perspektiv på svensk säkerhetspolitik 1809–1985* (Stockholm, 1986), Wilhelm Agrell, *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000* (Lund, 2000), Mikael af Malmborg, *Neutrality and State-Building in Sweden* (Basingstoke, 2001), Olof Kronvall & Magnus Petersson, *Svensk säkerhetspolitik i supermakternas skugga 1945–1991* (Stockholm, 2005) och Ove Bring, *Neutralitetens uppgång och fall – eller den gemensamma säkerhetens historia* (Stockholm, 2008). Däremot har Marie Cronqvist i flera sammanhang understrukit hur erfarenheterna av andra världskriget levde vidare i kalla krigets civilförsvarskultur under 1950- och 1960-talen. Se exempelvis Cronqvist 2004 och Marie Cronqvist, »Utrymning i folkhemmet: Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961«, *Historisk tidskrift*, 2008:3.
76. Mikael af Malmborg, *Den ståndaktiga nationalstaten: Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959* (Lund, 1994).
77. Bo Stråth, *Folkhemmet mot Europa: Ett historiskt perspektiv på 90-talet* (Stockholm, 1993); Bo Stråth, »The Swedish Image of Europa as the Other«, i Bo Stråth (red.), *Europe and the Other and Europe as the Other* (Bryssel, 2000); Bo Stråth, »The Swedish Demarcation of Europe«, i Mikael af Malmborg & Bo Stråth (red.), *The Meaning of Europe: Variety and Contention within and among Nations* (Oxford, 2002). Liknande konklusioner dras i andra studier: Klaus Misgeld, *Sozialdemokratie und Außenpolitik in Schweden: Sozialistische Internationale, Europapolitik und die Deutschlandsfrage 1945–1955* (Frankfurt, 1984); Klaus Misgeld, *Den fackliga europavägen: LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945–1991* (Stockholm, 1997). Se

även Sevón 1995, Jakob Gustavsson, *The Politics of Foreign Policy Change: Explaining the Swedish Reorientation on EC Membership* (Lund, 1998), Maria Gussarsson, *En socialdemokratisk Europapolitik: Den svenska socialdemokratins hållning till de brittiska, västtyska och franska broderpartierna, och upprättandet av ett västeuropeiskt ekonomiskt samarbete, 1955–58* (Stockholm, 2001) och Jacob Westberg, *Den nationella drömträdgården: Den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt* (Stockholm, 2003).

78. Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år: 1809–2000* (Stockholm, 2000), s. 299–302.
79. Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg, 1999), s. 78–108; Thure Stenström, *Existentialismen i Sverige: Mottagande och inflytande 1900–1950* (Uppsala, 1984); Anders Berge, *Det kalla kriget i Tidens spegel: En socialdemokratisk bild av hoten mot frihet och fred 1945–1962* (Stockholm, 1990); Bernt Skovdahl, *Tingsten, totalitarismen och ideologierna* (Stockholm och Stehag, 1992); Tomas Forser & Per Arne Tjäder, *Tredje ståndpunkten: En debatt från det kalla krigets dagar* (Staffanstorp, 1972).
80. Det finns, som tidigare framhållits, viss litteratur om nazismen i Sverige under den första tiden efter 1945, men den tenderar att inrikta sig på kvarvarande, övervintrade grupperingar med dragning åt auktoritär nationalism: Lööw 1990; Karl N. Alvar Nilsson, *Överklass, nazism och högerextremism: 1945–1995* (Stockholm, 1998); Lööw 2004; Stéphane Bruchfeld, »Grusade drömmar: Svenska ›nationella‹ och det tyska nederlaget 1945«, i Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Ålborg, 2005); Conny Mithander, »›Let Us Forget the Evil Memories‹: Nazism and the Second World War from the Perspective of a Swedish Fascist«, i Conny Mithander, John Sundholm & Maria Holmgren Troy (red.), *Collective Traumas: Memories of War and Conflict in 20th-century Europe* (Bryssel, 2007).
81. Radko Kejzlar, *Literatur und Neutralität: Zur schwedischen Literatur der Kriegs- und Nachkriegszeit* (Basel, 1984).
82. Bachner 1999, s. 85.
83. Bachner 1999, särskilt s. 148–150.
84. Nordin 2003a, s. 255–256; Svante Nordin, »Torsten Gårdlund: De efterkrigstida idéernas förridare (1911–2003)«, *Dagens forskning*, 2003b:7.
85. Johansson 2006, s. 274–280 (citat s. 274). Se därtill Stråth 1993, s. 196–222.
86. Johansson 2006, s. 283.
87. Alf W Johansson, *Herbert Tingsten och det kalla kriget: Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm, 1995), framför allt s. 224–237. Se även Alf W Johansson, »Vill du se ett monument? Se dig omkring!: Några reflektioner kring nationell identitet och kollektivt minne i Sverige efter andra världskriget«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan* (Stockholm, 2001b) och Alf W Johansson, »Inledning: Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget«, i Alf W Johansson (red.), *Vad är Sverige?: Röster om svensk nationell identitet* (Stockholm, 2001a).
88. En problematiserande diskussion av modernitetsbegreppet finns i Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv, 2006), särskilt s. 74–108.
89. Ingvar Andersson, *Sveriges historia* (Stockholm, 1943), s. 7. För olika aspekter av politisk kulturhistoria se Peter Burke, *What is Cultural History?* (Oxford, 2004), s. 103–106 och Barbara Stollberg-Rilinger, »Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?: Einleitung«, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 2005:35.
90. Davies 1996, s. 7–16; Hartmut Kaelble, »Europäische Geschichte aus

westeuropäischer Sicht?«, i Gunilla Budde, Sebastian Conrad & Oliver Janz (red.), *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien* (Göttingen, 2006), s. 105–106.

91. Breda introduktioner till det unga Efterkrigstysklands historia är Theodor Eschenburg, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland: Jahre der Besatzung: 1945–1949* (Stuttgart, 1983), Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland: Von der Gründung bis zur Gegenwart* (München, 1999), Jörg Echternkamp, *Nach dem Krieg: Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945–1949* (Zürich, 2003) och Edgar Wolfrum, *Die geglückte Demokratie: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart, 2006). Se också Johan Östling, »Europas efterkrigstid föddes vid Timmen Noll«, *Axess*, 2005:4.
92. Jürgen Kocka har i olika sammanhang diskuterat komparation, exempelvis i »Comparison and Beyond«, *History and Theory*, 2003:1. Se även Hartmut Kaelble, *Der historische Vergleich: Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1999) och Heinz-Gerhard Haupt, »Comparative History – A Contested Method«, *Historisk tidskrift*, 2007:4.
93. Jämför Stefan Eklöf Amirell, »Den internationella historiens uppgång och fall: Trender inom svensk och internationell historieforskning 1950–2005«, *Historisk tidskrift*, 2006:2, s. 259–264.
94. Rothfels 1953, s. 2: »die Epoche der Mitlebenden und ihre wissenschaftliche Behandlung«; Gabriele Metzler, *Einführung in das Studium der Zeitgeschichte* (Paderborn, 2004), s. 12–19; Alexander Nützenadel & Wolfgang Schieder, »Zeitgeschichtsforschung in Europa: Einleitende Überlegungen«, i Alexander Nützenadel & Wolfgang Schieder (red.), *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa* (Göttingen, 2004).
95. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München, 1997). Se även Jan Selling, *Ur det förflutnas skuggor: Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000* (Eslöv, 2004), s. 15–19.
96. I Michael Rucks stora tvåbandsbibliografi över nationalsocialismen från 2000 förtecknas 37 077 titlar på engelska, tyska och franska. Se Michael Ruck, *Bibliographie zum Nationalsozialismus*, vol. 1–2 (Darmstadt, 2000).
97. Martin Broszat, *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte: Beiträge* (München, 1986); Martin Broszat & Saul Friedländer, »Um die ›Historisierung des Nationalsozialismus‹«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1988:2; Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London, 2000), s. 218–236.
98. Jörn Rüsen, *Zerbrechende Zeit: Über den Sinn der Geschichte* (Köln, 2001), särskilt s. 217–228. Se även Martin Wiklund, »Det historiska berättandet och historiekulturens förnuft«, i Jörn Rüsen, *Berättande och förnuft: Historieteoretiska texter* (Göteborg, 2004), s. 24–25.

KAPITEL II

1. Maurice Halbwachs, *La mémoire collective* (Paris, 1950); Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, vol. 1–7 (Paris, 1984–1992). Traditionen diskuteras i Jan Assmann, »Gedächtnis«, i Stefan Jordan (red.), *Lexikon Geschichtswissenschaft: Hundert Grundbegriffe* (Stuttgart, 2002) och Johan Östling, »Historie- och minneskultur i det återförenade Tyskland«, *Historisk tidskrift*, 2004:1.
2. En klassisk definition av »historiemedvetande« formuleras i Karl-Ernst Jeismann, »Geschichtsbewußtsein«, i Klaus Bergmann (red.), *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, vol. 1 (Düsseldorf, 1979). För begreppets vidare innebörd: Jörn Rüsen, *Historische Orientierung: Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Köln, 1994) och

Klas-Göran Karlsson, »Historiedidaktik: Begrepp, teori och analys«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu: En introduktion till historiedidaktiken* (Lund, 2004), s. 44–52. »Historiekultur« används som analytiskt begrepp i exempelvis Peter Aronsson (red.), *Makten över minnet: Historiekultur i förändring* (Lund, 2000), Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe* (Lund, 2003) och Johan Dietsch, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund, 2006).

3. Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod: I urval* (Göteborg, 1997), s. 155. Den svenska översättningen av Hans-Georg Gadamers *Wahrheit und Methode* (ursprungligen utgiven 1960) baseras på den textkritiska utgåvan *Gesammelte Werke: Hermeneutik I: Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen, 1986), men eftersom den enbart utgör ett urval av det tyska originalet hänvisar jag i möjligaste mån till *Gesammelte Werke*. Vid direkta citat används dock den svenska översättningen.
4. Toni Tholen, *Erfahrung und Interpretation: Der Streit zwischen Hermeneutik und Dekonstruktion* (Heidelberg, 1999), s. 1–3.
5. Erfarenhetsbegreppets historiska innebörder tecknas i: John Erpenbeck, »Erfahrung«, i *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*, vol. 1 (Hamburg, 1990); Friedrich Kambartel, »Erfahrung«, i Joachim Ritter & Karlfried Gründer (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 2 (Basel, 1972); Jürgen Mittelstraß, »Erfahrung«, i Jürgen Mittelstraß (red.), *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, vol. 1 (Mannheim, 1980); »Erfarenhet«, i Poul Lübcke (red.), *Filosofilexikonet: Filosofer och filosofiska begrepp från A till Ö* (Stockholm, 1997); Georg Maag, »Erfahrung«, i Karlheinz Barck (red.), *Ästhetische Grundbegriffe (ÄGB): Historisches Wörterbuch in sieben Bänden*, vol. 2 (Stuttgart, 2001).
6. Tholen 1999, s. 89–131; Dieter Teichert, *Erfahrung, Erinnerung, Erkenntnis: Untersuchungen zum Wahrheitsbegriff der Hermeneutik Gadamers* (Stuttgart, 1991), s. 119–120.
7. Gadamer 1986, s. 352–359 (citat: Gadamer 1997, s. 155). Se även Georgia Warnke, *Hans-Georg Gadamer: Hermeneutik, tradition och förnuft* (Göteborg, 1995), s. 42–51 och 194–200 samt Joel Weinsheimer & Donald G. Marshall, »Translator's Preface«, i Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method* (New York, 1994), s. xiii–xiv.
8. Gadamer 1997, s. 162.
9. Gadamer 1997, s. 163.
10. Gadamer 1986, s. 359–363. En kritisk diskussion av denna aspekt återfinns i Markus Müller, »Rerum magistra experientia est: Der Begriff der Erfahrung im Anschluß an Merleau-Ponty«, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2002:12, s. 1062.
11. Se Warnke 1995, s. 44.
12. Litteraturen om Reinhart Koselleck är relativt begränsad och merparten rör hans begreppshistoriska arbeten. Grundläggande biografiska, teoretiska och historiografiska upplysningar återfinns dock i Frank Schuurmans, »Reinhart Koselleck«, i Kelly Boyd (red.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, vol. 1 (London, 1999), Helge Jordheim, *Läsningens vetenskap: Utkast till en ny filologi* (Gråbo, 2003), s. 154–185, Ute Daniel, »Reinhart Koselleck«, i Lutz Raphael (red.), *Klassiker der Geschichtswissenschaft*, vol. 2 (München, 2006) och Willibald Steinmetz, »Nachruf auf Reinhart Koselleck (1923–2006)«, *Geschichte und Gesellschaft*, 2006:3. Belysning av viktiga aspekter ges även i: Jussi Kurunmäki & Kari Palonen (red.), *Zeit, Geschichte und Politik = Time, History and Politics: Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck* (Jyväskylä, 2003); Niels Åkerstrøm Andersen, *Discursive Analytical Strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann* (Bristol, 2003); Niklas Olsen, »›Af alle mine lærere har

Schmitt været den vigtigste‹: Reinhart Koselleck's intellektuelle og personlige relationer til Carl Schmitt«, *Historisk Tidsskrift*, 2004:1; Keith Tribe, »Introduction«, i Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York, 2004). Begreppet *Erfahrungswissenschaft* används i Reinhart Koselleck, *Zeitschichten: Studien zur Historik* (Frankfurt am Main, 2000), s. 20.

13. Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tiders semantik* (Göteborg, 2004), s. 171. Det tyska originalet återfinns i Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main, 1979), s. 354: »Erfahrung ist gegenwärtige Vergangenheit, deren Ereignisse einverleibt worden sind und erinnert werden können. Sowohl rationale Verarbeitung wie unbewußte Verhaltensweisen, die nicht oder nicht mehr im Wissen präsent sein müssen, schließen sich in der Erfahrung zusammen. Ferner ist in der je eigenen Erfahrung, durch Generationen oder Institutionen vermittelt, immer fremde Erfahrung enthalten und aufgehoben.« Den svenska översättningen från 2004 utgör ett urval av texter ur *Vergangene Zukunft*. Min läsning baserar sig på det tyska originalet, men i de fall jag citerar hänvisar jag till den svenska versionen.
14. Koselleck 2004, s. 174.
15. Koselleck 2004, s. 175.
16. »Sensmoral«, *Ordbok över svenska språket*, vol. 25 (Lund, 1969), sp. 1925. Ett viktigt skäl till att Koselleck inte utvecklade tanken om historiska läroprocesser torde ha varit att han inte trodde att de var möjliga i det moderna samhället. I den berömda uppsatsen »Historia magistra vitae« (den återfinns i Koselleck 1979 och Koselleck 2004) visar han hur historien sedan antiken uppfattats som en livets läromästare, som tillåtit människan att upprepa det förflutnas framgångar i stället för att hemfalla åt dess misstag. Kosellecks tes är att denna tankefigur successivt började upplösas under 1700-talet. I det tyska språkområdet ägde en begreppslig förskjutning rum, där den nya beteckningen för historia (*Geschichte*) kom att innebära en unik begivenhet eller ett universellt händelsesammanhang till skillnad från den äldre formen (*Historie*) som betecknade en exemplarisk berättelse. Föreställningen om *historia magistra vitae* vittrade gradvis sönder när innebörden i historiebegreppet förändrades. Denna historiska grundsyn, som också kunde spåras i doktorsavhandlingen *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Freiburg, 1959) och habilitationsskriften *Preußen zwischen Reform und Revolution: Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848* (Stuttgart, 1967), måste i vissa avseenden betecknas som pessimistisk: människan är dömd att upprepa det förflutnas felsteg eftersom hon är oförmögen att dra lärdom av historien. I motsats till Koselleck och hans misstro mot historien som läroprocess är min avsikt inte att sensmoralbegreppet skall förstås normativt; det är därför jag föredrar »sensmoral« framför »lärdom« eller »läroprocess«, termer som i grund och botten har positiv klang. Sensmoral är för mig ett genuint analytiskt begrepp.
17. Koselleck 1979, s. 350–354 (citat: Koselleck 2004, s. 170). Kosellecks *Erwartung* har i svenska översättningar blivit ›förväntan‹. Det är en lexikalt korrekt översättning, men det svenska ordet rymmer inte samma breda betydelsespektrum som det tyska. Filologen Helge Jordheim talar om *Erwartung* som en benämning för »förhoppningar, visioner, utopier«. Jag ansluter mig till denna förståelse men inkluderar ytterligare en samlingsbeteckning, »framtidsföreställningar«, i begreppet. Av praktiska skäl håller kommer jag ändå ofta att använda den term, »förväntan«, som vunnit burskap på svenska. Se Jordheim 2003, s. 140.
18. Koselleck 1979, s. 354–359.
19. Koselleck 1979, s. 354–359 (citat: Koselleck 2004, s. 173 respektive 174). Se även Anders Schinkel, »Ima-

gination as a Category of History: An Essay Concerning Koselleck's Concepts of *Erfahrungsraum* and *Erwartungshorizont*«, *History and Theory*, 2005:1, s. 43–45.

20. Koselleck 1979, s. 369–370.
21. Schinkel 2005, s. 44–47.
22. Känslornas betydelse i politiken har alltmer uppmärksammats i den historiska forskningen. Se exempelvis Barbara H. Rosenwein, »Worrying about Emotions in History«, *The American Historical Review*, 2007:3.
23. Den allmänna historiografiska förändringen beskrivs, låt vara med andra utgångspunkter, i översiktsverken, till exempel Lutz Raphael, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart* (München, 2003) och Georg G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hanover, N.H., 2005). Mer specifikt diskuteras problemet historisk förändring i Dietmar Rothermund, *Geschichte als Prozeß und Aussage: Eine Einführung in Theorien des historischen Wandels und der Geschichtsschreibung* (München, 1994). Nordin citeras efter Svante Nordin, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm, 2008), s. 221.
24. Rothermund 1994, s. 189–193; Chris Lorenz, *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie* (Köln, Weimar och Wien, 1997), s. 189–230. Mer filosofiska aspekter av problematiken tas upp till behandling i Georg Henrik von Wright, *Explanation and Understanding* (London, 1971), Hans Regnéll, *Att beskriva och förklara: Vad det kan innebära inom olika forskningsområden* (Bodafors, 1982), s. 111–139, Koselleck 1979, s. 293–299 samt Paul Ricœur, *Minne, historia, glömska* (Göteborg, 2005), s. 242 och 426–427.
25. Paul Münch, »Einleitung«, i Paul Münch (red.), *»Erfahrung« als Kategorie der Frühneuzeitgeschichte* (München, 2001), s. 14–15; Müller, s. 1061–1063. Ett svenskt exempel torde vara Ingrid Millbourn, *»Rätt till makligheet«: Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885–1902* (Lund, 1990).
26. Münch 2001, s. 15–16; Müller, s. 1061–1063. Ett exempel är Lutz Niethammer (red.), *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis: Die Praxis der Oral History* (Frankfurt am Main, 1980).
27. Münch 2001, s. 15–16; Müller, s. 1061–1063; Joan W. Scott, »The Evidence of Experience«, i Sharlene Hesse-Biber, Christina Gilmartin & Robin Lydenberg (red.), *Feminist Approaches to Theory and Methodology: An Interdisciplinary Reader* (New Tork, 1999); Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassamhället: Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet* (Stockholm, 2005), s. 47–48.
28. Se diskussionen i Koselleck 2000, s. 265–284 liksom i Wolf-Dieter Narr & Kari Palonen, »Zeit, Zeitlichkeit und Geschichte – sperrige Reflexionen«, i Jussi Kurunmäki & Kari Palonen (red.), *Zeit, Geschichte und Politik = Time, History and Politics: Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck* (Jyväskylä, 2003), s. 13.
29. Många viktiga svenska analyser av och reportage från Nazityskland, från tidigt 1930-tal till krigsslutet, finns samlade i Lisa Matthias & Per Anders Fogelström (red.), 13 *ödesdigra år: Klipp ur svenska och utländska tidningar* (Malmö, 1946) och Svanberg & Tydén (red.) 1997. Se även Martin Estvall, »Sjöfart på stormigt hav: Svenska sjöfolksförbundet och Sveriges redareförening inför den nazistiska utmaningen 1932–1936«, opublicerad licentiatavhandling vid Institutionen för humaniora, Växjö universitet (Växjö, 2005), s. 39–64.
30. Koselleck återkom upprepade gånger till förhållandet språk–historia. Flera av de viktigaste uppsatserna i ämnet finns samlade i Reinhart Koselleck, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* (Frankfurt am Main, 2006), s. 9–102. En klargörande redogörelse finns även i Jordheim

2003, s. 154, 161 och 183–184.

31. Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 1–8 (Stuttgart, 1972–1997). Programförklaringen återfinns i Reinhart Koselleck, »Einleitung«, i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 1 (Stuttgart, 1972). Betydelsefulla teoretiska och historiografiska resonemang i anslutning till lexikonet förs även i Melvin Richter, *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction* (New York, 1995), s. 9–57, Christof Dipper, »Die ›Geschichtlichen Grundbegriffe‹: Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten«, *Historische Zeitschrift*, 2000:2, Jonas Hansson, »Behovet av begreppshistoria«, i Elisabeth Mansén & Svante Nordin (red.), *Lärdomens bilder: Festskrift till Gunnar Broberg* (Stockholm, 2002), Jordheim 2003, s. 154–170 och Mats Persson, »Begreppshistoria och idéhistoria«, i Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr: Om begreppshistoria* (Stockholm, 2005). Se också *Historisk tidskrift för Finland*, 2007:1, ett temanummer om begrepp, språk och historia.

32. Koselleck 1972, s. XXII–XXIII; Persson 2005, s. 18–19; Hans Erich Bödeker, »Ausprägungen der historischen Semantik in den historischen Kulturwissenschaften«, i Hans Erich Bödeker (red.), *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte* (Göttingen, 2001), s. 88. Även om Koselleck var inspirerad av Schmitt utvecklade han grundbegreppen i en mer dynamisk och historisk riktning, där de inte framträdde som fasta element i en politisk ordning.

33. Det är emellertid värt att notera att »Nationalsozialismus«, till skillnad från till exempel »Faschismus«, inte finns med som ett eget uppslagsord i *Geschichtliche Grundbegriffe*.

34. Richter 1995, s. 48–50; Jonas Hansson, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv, 1999), s. 39; Bödeker 2001, s. 92–97; Jordheim 2003, s. 167–168. »Semantiskt fält« som teoretisk konception återfinns i olika varianter inom lingvistiken, men preciseras aldrig helt och hållet i det tyska begreppshistoriska programmet, fastän det spelar en inte obetydlig roll. Se Emma Eldelin, »*De två kulturerna« flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm, 2006), s. 31–35.

35. Koselleck 1972, s. XXIV–XXV. För kritik av källurvalet i *Geschichtliche Grundbegriffe* se Bödeker 2001, s. 81–85, Richter 1995, s. 19–20 och mer allmänt Rolf Reichardt, »Einleitung«, i Rolf Reichardt & Eberhard Schmitt (red.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820* (München, 1985). Koselleck bemöter kritiken i Koselleck 2006, s. 536–540.

36. Diskursbegreppet stammar ur andra traditioner än Kosellecks hermeneutiska och förknippas vanligen med namn som Michel Foucault, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Norman Fairclough eller Ruth Wodak. Helge Jordheim framhåller dock i Jordheim 2003, s. 175–178, att det redan i det begreppshistoriska programmet finns ett slags diskursiv ansats. Begreppen definieras aldrig essentiellt utan som komponenter på ett bredare socialt och historiskt fält, där deras betydelser inte kan härledas ur en enskild auktoritativ och medveten utsaga. Det är i denna mening som jag analyserar nationalsocialismen diskursivt.

37. »Nationalsocialism«, *Ordbok över svenska språket*, vol. 18 (Lund, 1949), sp. 132.

38. »Nazism«, *Ordbok över svenska språket*, vol. 18 (Lund, 1949), sp. 256.

39. »Faskism«, *Ordbok över svenska språket*, vol. 8 (Lund, 1926), sp. 323–324. Den ursprungliga svenska stavningen grundar sig på en ljudenlig överföring från latinets *fasces*, men redan under 1920-talet blev »fascism« den vanligaste formen.

40. »Nationalsocialism«, *Ordbok över*

svenska språket, vol. 18 (Lund, 1949), sp. 132; »Nationalsocialism«, *Svenska Akademiens ordlista* (Stockholm, 1950), s. 307; Artur Almhult, *Ord att förklara: Svenska och främmande ord* (Stockholm, 1955), s. 159.

41. *Svensk Uppslagsbok* utkom i en andra upplaga 1947–1955 och blev sin tids största och mest spridda svenska uppslagsverk. *Nordisk familjebok*, det tidiga 1900-talets rikslikare, köptes 1942 upp av samma företag som stod bakom *Svensk Uppslagsbok*, men utgavs ändå i en fjärde upplaga 1951–1955. Mer kompakta var *Bonniers Konversationslexikon* (andra upplagan 1937–1950) och *Bonniers Folklexikon* (första upplagan 1951–1953). *Kunskapens bok* – en encyklopedi med färre men mer essäistiska artiklar om betydande uppslagsord – utkom i två editioner under tidig efterkrigstiden, andra upplagan 1945–1946 och tredje 1949–1951. Se Tore Frängsmyr, »Encyklopedi«, *Nationalencykolpedin*, vol. 5 (Höganäs, 1991).
42. »Nationalsocialister«, *Svensk Uppslagsbok*, vol. 20 (Malmö, 1951); »Nationalsocialister«, *Nordisk familjebok*, vol. 15 (Malmö, 1953). Motsvarande artikel i tidigare upplagor av *Nordisk familjebok* skilde sig klart från 1950-talseditionen.
43. »Nationalsocialister«, *Svensk Uppslagsbok* 1951, sp. 934–939.
44. »Nationalsocialister«, *Svensk Uppslagsbok* 1951, sp. 943.
45. »Nationalsocialister«, *Svensk Uppslagsbok* 1951, sp. 943–944.
46. »Nationalsocialister«, *Svensk Uppslagsbok* 1951, sp. 944.
47. »Nationalsocialism«, *Bonniers Konversationslexikon*, vol. 9 (Stockholm, 1944), sp. 1458.
48. »Nationalsocialism«, *Bonniers Konversationslexikon* 1944, sp. 1459–1461.
49. »Nationalsocialism«, *Bonniers Folklexikon*, vol. 4 (Stockholm, 1953), sp. 43–44.
50. Artiklarna om nazismen i 1946 och 1952 års upplagor avviker till sin disposition och inriktning delvis från varandra. I »Nationalsocialismen«, *Kunskapens bok*, vol. 5 (Stockholm, 1946), tecknas huvudsakligen den nazistiska rörelsens och regimens historia, medan »Nationalsocialismen«, *Kunskapens bok*, vol. 5 (Stockholm, 1952), innehåller mer av en systematisk karakteristik av nazismen som ideologi. Den sistnämnda är följaktligen av större värde för min analys.
51. »Nationalsocialismen«, *Kunskapens bok* 1952, s. 2455.
52. »Nationalsocialismen«, *Kunskapens bok* 1952, s. 2455.
53. »Nationalsocialismen«, *Kunskapens bok* 1952, s. 2455–2456. Se även »Nationalsocialismen«, *Kunskapens bok* 1946, s. 2422.
54. Jämför Kosellecks resonemang om semasiologiska (flera innebörder i samma begrepp) respektive onomasiologiska (olika begrepp för att uttrycka samma sak) aspekter i Koselleck 1972, s. XXI–XXII.
55. »Fascismen«, *Kunskapens bok*, vol. 2 (Stockholm, 1952), s. 972; »Fascism«, *Svensk Uppslagsbok*, vol. 9 (Malmö, 1948); »Fascism«, *Nordisk familjebok*, vol. 7 (Stockholm, 1952).
56. Se till exempel »Hitler, Adolf«, *Svensk Uppslagsbok*, vol. 13 (Malmö, 1949) och »Tyskland«, *Svensk Uppslagsbok*, vol. 30 (Malmö, 1954).
57. Först och främst baserar sig min undersökning på Sigtunastiftelsens voluminösa klipparkiv. Här finns ett rikhaltigt material samlat från ett tjugotal tidningar, ordnat kronologiskt och i relevanta kategorier (till exempel »Andra världskriget«, »Nationalsocialismen«, »Adolf Hitler«). Jag har systematiskt gått igenom det som faller inom nazismens begreppssfär. Därutöver har jag med hjälp av Matthias & Fogelström (red.) 1946 och Svanberg & Tydén (red.) 1997 kunnat identifiera relevanta artiklar. Avslutningsvis har jag kompletterat med nedslag i olika tidningar i samband med viktiga datum (årsdagen av krigsutbrottet, dagen för fredsslutet, Hitlers dödsdag och så vidare).
58. Den överväldigande delen av artiklarna är hämtade ur ett tiotal av de största svenska dags- och kvällstidningarna, men i undantagsfall använder jag mig också av mindre, lokala blad. I första hand grundar sig ana-

lysen på artiklar ur *Aftontidningen* (socialdemokratisk; 57 800), *Arbetet* (socialdemokratisk; 34 700), *Dagens Nyheter* (liberal; 207 300), *Expressen* (liberal; 57 500), *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* (liberal; 44 800), *Morgon-Tidningen* (socialdemokratisk; 39 500; till 1944 under namnet *Social-Demokraten*), *Stockholms-Tidningen* (liberal; 163 900), *Svenska Dagbladet* (moderat; 82 700) och *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (moderat; 54 100). Enstaka artiklar är dessutom hämtade ur *Aftonbladet* (opolitisk; 161 700), *Arbetaren* (syndikalistisk; 23 700), *Göteborgs Morgonpost* (högertidning; 14 500), *Nya Wermlands-Tidningen* (moderat; 31 000), *Svenska Morgonbladet* (folkpartiet; 25 600), *Upsala Nya Tidning* (liberal; 21 800) och *Östgöta Correspondenten* (nationellt konservativ; 36 400). Siffrorna avser nettoupplagor under vardagar för år 1945 och är liksom uppgifterna om tidningarnas politiska beteckningar hämtade ur *TS-boken* (Stockholm, 1946). Den ideologiska och geografiska spridningen borgar för mer generella slutsatser. Tidningar som *Ny Dag* (kommunistisk; 29 700) och *Dagsposten* (nationell; 6 900) ingår emellertid inte, då syftet inte är att ge en fullständig bild utan att fånga föreställningar i de skikt som dominerade ideologisk och intellektuell debatt. Av liknande skäl har jag uteslutit renodlade antinazistiska organ såsom *Trots Allt!* och *Nordens Frihet*. Allmänt om presslandskapet under den aktuella perioden se Gunilla Lundström, Per Rydén & Elisabeth Sandlund, *Den svenska pressens historia: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (Stockholm, 2001) samt Lars-Åke Engblom, Sverker Jonsson & Karl Erik Gustafsson, *Den svenska pressens historia: Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm, 2002).

59. Märta Nilsson, »Nationalismens uppstigande och fall«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 2/11 1945.
60. Märta Nilsson, »Nationalismens uppstigande och fall«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 2/11 1945.
61. »Efter tio år«, *Arbetet*, 30/1 1943; Atos Wirtanen, »Nietzsche och nazismen«, *Dagens Nyheter*, 17/11 1943; »Tredje rikets öde fullbordas«, *Stockholms-Tidningen*, 29/3 1945; »Situationen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 6/12 1945; »Svensk nazism«, *Svenska Dagbladet*, 9/2 1943; Ragnar Simonsson, »Den stora upprepningen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 17/4 1945; »Hegel och nazismen«, *Aftontidningen*, 29/12 1947. I de fall artikelförfattarens namn saknas i hänvisningarna är artiklarna osignerade.
62. »Adolf Hitler död«, *Aftontidningen*, 2/5 1945; Evert Berggren, »Hitler död«, *Stockholms-Tidningen*, 2/5 1945; »Döden löser ej problemet«, *Dagens Nyheter*, 2/5 1945; »Myten om mannen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 5/1 1946.
63. »Hegel och nazismen«, *Aftontidningen*, 29/12 1947; »Adolf Hitler död«, *Aftontidningen*, 2/5 1945; »Adolf Hitlers levnad«, *Svenska Dagbladet*, 3/5 1945.
64. »Myten om mannen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 5/1 1946. Se också: Poul Henningsen, »Nazism, demokrati och kultur«, *Stockholms-Tidningen*, 23/4 1945; »En epok går i graven«, *Upsala Nya Tidning*, 2/5 1945; »Tusenåriga rikets undergång«, *Morgon-Tidningen*, 2/5 1945; »Situationen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 25/6 1946; »Det som icke får glömmas«, *Morgon-Tidningen*, 20/11 1945.
65. Evert Berggren, »Hitler död«, *Stockholms-Tidningen*, 2/5 1945. Se även: »En epok går i graven«, *Upsala Nya Tidning*, 2/5 1945; »Krossade illusioner«, *Expressen*, 31/3 1945.
66. »›Krigsförbrytare finns egentligen överallt‹«, *Dagens Nyheter*, 20/10 1944; »Tolv år«, *Upsala Nya Tidning*, 30/1 1945; Ivan Oljelund, »Studier i ett ansikte«, *Nya Wermlands-Tidningen*, 15/5 1945; Evert Berggren, »Hitler död«, *Stockholms-Tidningen*, 2/5 1945; »Döden löser ej problemet«, *Dagens Nyheter*, 2/5 1945; Sven Ulric Palme, »Hur nazismen rekryterades«,

Stockholms-Tidningen, 20/11 1945.

67. »Vart gå nazisterna?«, *Östgöta Correspondenten*, 18/3 1946.
68. »Svensk nazism«, *Svenska Dagbladet*, 9/2 1943; Gösta Attorps, »Tio författare mot nazismen«, *Svenska Dagbladet*, 25/1 1945; »Vad Hitler gjort«, *Svenska Dagbladet*, 2/6 1945.
69. »Situationen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 6/12 1945; Evert Berggren, »Hitler död«, *Stockholms-Tidningen*, 2/5 1945. Se dessutom: »Strömvirvlar«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 18/4 1943; »Fem års krig«, *Arbetet*, 1/9 1944; »Slutet på en epok«, *Östgöta Correspondenten*, 3/5 1945; Ebbe Linde, »Nazismens gåta«, *Expressen*, 7/11 1945; »Fredens dag«, *Stockholms-Tidningen*, 8/5 1945.
70. Lydia Wahlström, »Kristus eller Führern«, *Svenska Morgonbladet*, 4/6 1943; Birger Beckman, »Ondskan och Tysklands skuld«, *Svenska Morgonbladet*, 21/6 1945.
71. »Vart gå nazisterna?«, *Östgöta Correspondenten*, 18/3 1946; Anders Örne, »Vad är skillnaden?«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 31/3 1943. Totalitarismteorin diskuteras längre fram i kapitlet.
72. Lydia Wahlström, »Kristus eller Führern«, *Svenska Morgonbladet*, 4/6 1943; »Situationen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 6/12 1945; Evert Berggren, »Hitler död«, *Stockholms-Tidningen*, 2/5 1945; Ragnar Simonsson, »Den stora upprepningen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 17/4 1945; »En epok går i graven«, *Upsala Nya Tidning*, 2/5 1945; »Efter Hitler«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 12/2 1946; »Vad Hitler gjort«, *Svenska Dagbladet*, 2/6 1945; Ebbe Linde, »Nazismens gåta«, *Expressen*, 7/11 1945.
73. Hans Larsson, »Nazismen söker anor«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 25/9 1943; »Situationen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 25/6 1946; »Hegel och nazismen«, *Aftontidningen*, 29/12 1947; »Andens soldater«, *Morgon-Tidningen*, 28/12 1944.
74. Begreppet »det andra Tyskland« (*das andere Deutschland*) diskuteras i Jeffrey K. Olick, *In the House of the Hangman: The Agonies of German Defeat, 1943–1949* (Chicago, 2005), s. 54–58 och 145–156. Se även Helga Grebing & Christl Wickert (red.), *Das ›andere Deutschland‹ im Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Beiträge zur politischen Überwindung der nationalsozialistischen Diktatur im Exil und im Dritten Reich* (Essen, 1994).
75. Alf Ahlberg, »Det ›andra Tyskland‹«, *Dagens Nyheter*, 12/5 1945. Se även »Ur nazistterrorns historia«, *Arbetet*, 12/5 1945 och »Vad finns bak den tyska fasaden?«, *Morgon-Tidningen*, 28/12 1944.
76. Jörg Später, *Vansittart: Britische Debatten über Deutsche und Nazis 1902–1945* (Göttingen, 2003); Olick 2005, s. 44–49.
77. Johan Östling, »The Limits of the Wahlverwandtschaft«, *Nordeuropaforum*, 2001:1; Jörg Lindner, *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954* (Umeå, 1988), s. 39–51; Berge 1990, s. 48–53.
78. Recensioner av svenska böcker (men ej av översättningar) i dagspress och tidskrifter finns förtecknade i Bengt Åhlén, *Svenskt författarlexikon: Biobibliografisk handbok till Sveriges moderna litteratur: 1941–1950* (Stockholm, 1953). Denna är mycket nyttig, även om den har sina lakuner. Därför har jag kompletterat med artiklar både ur den recensionssamling som finns vid Språk- och litteraturcentrum vid Lunds universitet och ur Sigtunastiftelsens klipparkiv.
79. Tre kriterier har varit bestämmande för urvalet. För det första skall boken primärt ha behandlat endera nationalsocialismen som ideologi, samhällsmodell och regim eller frågor om Tysklands historia, samtid och framtid i ljuset av den nazistiska erfarenheten. Ett andra kriterium har varit att boken gavs ut i svenskt original eller i svensk översättning; verk som aldrig översattes bedöms inte ha fått något större genomslag i offentligheten (ett undantag görs från denna regel). Slutligen finns det ett kriterium som har att göra med avhandling-

ens idéhistoriska inriktning: böckerna måste innehålla mer medvetna och välartikulerade föreställningar. Urvalet bygger dels på en systematisk genomgång av *Svensk bokkatalog 1941–1950: Alfabetisk avdelning*, vol. 1–2 (Stockholm, 1958–1960) och *Svensk bokkatalog 1941–1950: Systematisk avdelning* (Stockholm, 1962), dels på omfattande sökningar i Libris.

80. Till reportagen, ögonvittnesskildringarna och de dagspolitiska analyserna hörde Arvid Fredborg, *Bakom stålvallen: Som svensk korrespondent i Berlin 1941–1943* (Stockholm, 1943), Hermann Rauschning, *Männen kring Hitler tala* (Stockholm, 1943), Gunnar T:son Pihl, *Tyskland går sista ronden* (Stockholm, 1943), Gregor Ziemer, *Fostran för döden: Hur en nazist skapas* (Stockholm, 1943), Torsten Fogelqvist, *Tredje rikets ansikte: Tyska iakttagelser 1934–1936* (Stockholm, 1944) och Christer Jäderlund, *Hitler stänger kyrkogårdsgrinden* (Stockholm, 1945). En annan genre var de historiska eller samtidshistoriska verken: Rothay Reynolds, *När friheten försvann* (Stockholm, 1943), Emil Ludwig, *Den evige tysken: Huvuddragen av tyska folkets historia under 2 000 år* (Stockholm, 1944), Bertil Svahnström, *Hakkorsets tidevarv* (Stockholm, 1944), Konrad Heiden, *Der Führer: Hitlers väg till makten* (Stockholm, 1944), Sture Bolin, *Det ensidiga våldet: Spelet om krig och fred 1938–1939: Försök till historisk skildring* (Lund, 1944) och Bo Enander & Franz Arnheim, *Så härskade herrefolket* (Stockholm, 1945). Ett antal böcker trotsade kategoriseringen: Robert Gilbert Vansittart, *Mitt livs lärdomar* (Stockholm, 1943), Israel Holmgren, *Nazistparadiset* (Stockholm, 1943), Melker Johnsson, *Nietzsche och Tredje riket* (Stockholm, 1943), Anton Knyphausen, *Tysk mot tysk: Ett bidrag till debatten om det andra Tyskland* (Stockholm, 1945), Erik Blomberg, *Demokratin och kriget* (Stockholm, 1945) och Rune Carlsson, *Tredje rikets herrar och andra* (Stockholm, 1945).
81. Arvid Fredborg skildrar omständigheterna kring boken i sin memoarvolym *Destination: Berlin* (Stockholm, 1985). Litteraturvetaren Thure Stenström hör till dem vittnat om vilken betydelse Fredborgs verk hade för en yngre generation när den kom ut: *I alma maters tjänst: En Uppsalaprofessor ser tillbaka* (Stockholm, 2004), s. 59.
82. Fredborg 1943, s. 308–338.
83. Fredborg 1943, s. 338–352. Den tyske politikern och författaren Hermann Rauschning, som fram till 1934 var medlem i NSDAP för att sedan ägna stor kraft åt att kritisera partiet, hade redan i *Die Revolution des Nihilismus: Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich* (Zürich, 1938; svensk översättning året därpå) betecknat nazismen som en »nihilistisk revolution«. Begreppet vann viss spridning även bland dem som inte delade upphovsmannens konservativa åskådning. Se Jürgen Hensel & Pia Nordblom (red.), *Hermann Rauschning: Materialien und Beiträge zu einer politischen Biographie* (Osnabrück, 2003).
84. Fredborg 1943, s. 343–352 (citat s. 344 respektive 346).
85. Fredborg 1943, s. 343–352 (citat s. 343).
86. Fredborg 1943, s. 352–361 och 438–442.
87. Fredborg 1943, s. 414–418.
88. Torvald Höjers omdöme i »Berlin i motgångstid«, *Svenska Dagbladet*, 24/9 1943 kan jämföras med Eric Lindquists i »Bakom stålvallen«, *Social-Demokraten*, 28/9 1943.
89. Alarik Roos, »Tyskland just nu«, *Stockholms-Tidningen*, 24/9 1943. Se också Ole Jödal, »Bakom stålvallen«, *Aftontidningen*, 7/10 1943.
90. Torvald Höjer, »Berlin i motgångstid«, *Svenska Dagbladet*, 24/9 1943; Ivar Harrie, »Berlinkorrespondenser«, *Dagens Nyheter*, 1/10 1943.
91. A. Emil Jacobsson, »Bakom den tyska fronten«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 29/10 1943.
92. »Journalisten i Berlin«, *Arbetet*, 1/10 1943.
93. Ivar Harrie, »Berlinkorrespondenser«, *Dagens Nyheter*, 1/10 1943; »Journalisten i Berlin«, *Arbetet*, 1/10 1943;

Torvald Höjer, »Berlin i motgångstid«, *Svenska Dagbladet*, 24/9 1943.

94. Torvald Höjer, »Berlin i motgångstid«, *Svenska Dagbladet*, 24/9 1943.
95. Heiden 1944. Se Gerhard Schreiber, *Hitler-Interpretationen 1923–1983: Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung* (Darmstadt, 1984), s. 23 och John Lukacs, *The Hitler of History* (New York, 1997), s. 7–8.
96. Sven Berger, »Den förstummade rösten«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 2/12 1944; Gustaf Olsson, »Adolf Hitler i begynnelsen«, *Svenska Dagbladet*, 23/11 1944; »Hitlermytens uppkomst«, *Göteborgs Morgonpost*, 3/12 1944; Ivan Pauli, »De väpnade bohemernas revolt«, *Morgon-Tidningen*, 15/12 1944.
97. »Hitlermytens uppkomst«, *Göteborgs Morgonpost*, 3/12 1944; Sven Berger, »Den förstummade rösten«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 2/12 1944; A. Emil Jacobsson, »Ledarskapets förfall«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 8/12 1944; Ivar Bergegren, »En nazismens historia«, *Arbetaren*, 24/2 1945.
98. Bland de kulturfilosofiska och teologiska verken märktes Karl Barth, *Tyskarna och vi* (Uppsala, 1945), Max Picard, *Hitler inom oss själva* (Stockholm, 1946), Hermann Rauschning, *Yrselns tid: Vår kulturs sammanbrott och återuppbyggnad* (Stockholm, 1946), Friedrich Meinecke, *Den tyska katastrofen* (Stockholm, 1947) och Karl Jaspers, *Den tyska skuldfrågan: Ett bidrag till den tyska frågan* (Stockholm, 1947). De mest uppmärksammade rapporterna från Nürnbergprocessen var Hugo Lindberg, *En dag i Nürnberg: Introduktion till ett vittnesmål* (Stockholm, 1946) och Victor Vinde, *Nürnberg i blixtljus* (Stockholm, 1946). Därutöver utkom även reportage, minnen och historiska skildringar, såsom Henry Morgenthau J:r, *Problembarnet Tyskland* (Stockholm, 1946), Elly Jannes, *Människor därute: Ögonblicksbilder från Europa 1945/46* (Stockholm, 1946), Victor Gollancz, *Våra västerländska värden i fara!* (Stockholm, 1946), Georg Brandell, *Hitler och hans verk: En historisk skildring* (Stockholm, 1947), Felix Kersten, *Samtal med Himmler: Minnen från tredje riket 1939–1945* (Stockholm, 1947) och H.R. Trevor-Roper, *Hitlers sista dagar* (Stockholm, 1947). Flera av dessa verk kommer att behandlas utförligt i kapitel V.
99. Till de mest betydelsefulla böckerna som aldrig utkom på svenska under dessa år hörde Carl Gustav Jung, *Aufsätze zur Zeitgeschichte* (1946), Alfred Weber, *Abschied von der bisherigen Geschichte: Überwindung des Nihilismus?* (1946), Eugen Kogon, *Der SS-Staat* (1946; svensk översättning 1977), Gert Tellenbach, *Die deutsche Not als Schuld und Schicksal* (1947), Max Horkheimer & Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung: Philosophische Fragmente* (1947; svensk översättning 1981), Hans Rothfels, *The German Opposition to Hitler: An Appraisal* (1948; tysk översättning 1949) och Gerhard Ritter, *Europa und die deutsche Frage* (1948). Se Olick 2005, s. 157–233, Michael Th. Greven, *Politisches Denken in Deutschland nach 1945: Erfahrung und Umgang mit der Kontingenz in der unmittelbaren Nachkriegszeit* (Opladen, 2007), s. 39–102 och Fischer & Lorenz (red.) 2007, s. 30–41.
100. Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung* (Göttingen, 2003), s. 64–104; Gisela Bock & Daniel Schönpflug (red.), *Friedrich Meinecke in seiner Zeit: Studien zu Leben und Werk* (Stuttgart, 2006).
101. Meinecke 1947, s. 13–21.
102. Meinecke 1947, s. 27 samt mer allmänt 61–73.
103. Meinecke 1947, s. 54–55, 73–80 och 130.
104. Meinecke 1947, s. 129.
105. Knut Petersson, »En historiker om Hitler-katastrofen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 26/3 1947; Christer Jäderlund, »Den tyska katastrofen«, *Stockholms-Tidningen*, 18/12 1947; Gunnar Westin, »Hitlerismen inför historikern«, *Svenska Morgonbladet*, 29/11 1947; Jean Braconier,

»Den tyska katastrofen«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 16/11 1947.

106. Jean Braconier, »Den tyska katastrofen«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 16/11 1947; Aage Friis, »Meinecke om Tysklands katastrof«, *Svenska Dagbladet*, 14/3 1947; Knut Petersson, »En historiker om Hitler-katastrofen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 26/3 1947.
107. »Hitlerismen inför historikern«, *Svenska Morgonbladet*, 29/11 1947; Aage Friis, »Meinecke om Tysklands katastrof«, *Svenska Dagbladet*, 14/3 1947.
108. Exempelvis Knut Petersson, »En historiker om Hitler-katastrofen«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 26/3 1947.
109. Wilhelm Hausenstein & Benno Reifenberg (red.), *Max Picard zum siebzigsten Geburtstag* (Erlenbach-Zürich, 1958); Fischer & Lorenz (red.) 2007, s. 33–34.
110. Picard 1946.
111. Gösta Forsström, »Uttolkning av intigheter«, *Aftontidningen*, 27/12 1946; Teddy Brunius, »Nazismen i kulturpsykologisk belysning«, *Dagens Nyheter*, 5/10 1946; Sven Berger, »En spekulativ schweizare«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 4/11 1946; Helge Granat, »Kulturkritik«, *Aftontidningen*, 31/10 1946.
112. Efterkrigstyskland avsatte många reportage och analyser, bland annat Lewis H. Brown, *Problemet Tyskland: En rapport om läget i dag och ett förslag till rekonstruktion* (Stockholm, 1947), Stig Dagerman, *Tysk höst* (Stockholm, 1947), Douglas M. Kelley, *22 celler i Nürnberg* (Stockholm, 1948), Egon Kötting & Ragnar Thoursie, *Kulissbygget: Tyskland mellan Molotov och Marshall* (Stockholm, 1948), Erich Kern, *Den stora hasarden* (Stockholm, 1949), Fritz Löwenthal, *Den nya andan i Potsdam* (Stockholm, 1949) och Lucius D. Clay, *Europas ödestimma* (Stockholm, 1950). Även mer historiskt inriktade verk utkom, exempelvis Hans Bernd Gisevius, *Det bittra slutet* (Stockholm, 1947) och Hjalmar Schacht, *Vidräkning med Hitler* (Stockholm, 1949). Flera av dessa titlar analyseras mer ingående i kapitel V.
113. Herbert Tingsten, »Totalitära idéer genom tiderna«, *Dagens Nyheter*, 21/8 1947.
114. Herbert Tingsten, »Totalitära idéer genom tiderna«, *Dagens Nyheter*, 21/8 1947.
115. Skovdahl 1992, s. 179 och 195–196.
116. Skovdahl 1992, s. 196, 208–209 och 227–243; Johansson 1995, s. 140–148.
117. Detta tema utvecklas vidare i kapitel V.
118. Schacht 1949. Se allmänt Christopher Kopper, *Hjalmar Schacht: Aufstieg und Fall von Hitlers mächtigstem Bankier* (München och Wien, 2006).
119. Christer Jäderlund, »Schachts försvar«, *Stockholms-Tidningen*, 3/11 1949; Gustaf Olsson, »I egen sak«, *Svenska Dagbladet*, 29/10 1949; Ulf Brandell, »Schachts ögon«, *Dagens Nyheter*, 5/11 1949; Rickard Lindström, »Schacht svär sig fri«, *Morgon-Tidningen*, 3/10 1949; Günter Dallmann, »Utmanande historieskrivning«, *Aftontidningen*, 3/11 1949. En något mildare kritik återfanns i N. P. Ollén, »Det tyska folkets ›offer‹«, *Svenska Morgonbladet*, 8/10 1949 och Sven Berger, »Schachts försvar och anklagelse«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 8/10 1949.
120. Denna iögonfallande konsensus bör begrundas. En förklaring skulle kunna vara arvet efter krigsårens nationella endräkt, då avvikande uppfattningar inte hade tolererats. En annan förklaring har snarare med min metod att göra. I rekonstruktionen av den nazistiska erfarenhetens innebörd har jag inte sökt upp de skiljelinjer där de mer utrerade politiska historiebruken kan förmodas ha återfunnits. Kanhända fanns det också en anda under den tidiga efterkrigstiden som frammanade entydiga ställningstaganden i frågor som rörde andra världskriget. Historikern Jarl Torbacke har i varje fall gjort den iakttagelsen. »Atmosfären var nu sådan«, skriver han, »att positionerna radikaliserades och att kravet på besked blev absolut: antingen tillhörde man

det ena lägret eller det andra. Antingen var man vit eller svart, patriot eller anpassling, ängel eller skurk. Mellanlägen fanns inte.« Se Jarl Torbacke, *Dagens Nyheter och demokratins kris 1937–1946: Genom stormar till seger* (Stockholm, 1972), s. 385.

121. Payne 1995, s. 7. Tanken att man kan använda negationer för att avgränsa ett begrepp finns också hos Koselleck. Han har introducerat det han kallar »motbegrepp« (*Gegenbegriffe*) och ser dem som en konstellation av två begrepp: det ena får beteckna det talande subjektet och det andra det främmande objektet. Det föreligger en asymmetri mellan dem där det främmande alltid intar en underordnad rang; klassiska exempel är hellener–barbarer, kristna–hedningar och människor–omänniskor. För mitt vidkommande påminner Koselleck om en viktig insikt: begreppen kan inte betraktas som isolerade atomer, utan måste sättas i relation till andra objekt på det semantiska fältet. Se Koselleck 1979, s. 211–259.
122. Jane Caplan, »The Historiography of National Socialism«, i Michael Bentley (red.), *Companion to Historiography* (London, 1997), s. 548–555. En liknande indelning finns i Kershaw 2000. Se även Ernst Nolte (red.), *Theorien über den Faschismus* (Köln, 1967), Pierre Ayçoberry, *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922–1975)* (London, 1981) och Wolfgang Wippermann, *Faschismustheorien: Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt, 1997a).
123. Caplan 1997, s. 549–552; Wippermann 1997a, s. 11–51 och 58–59; Ayçoberry 1981, s. 33.
124. Caplan 1997, s. 552–553; Wippermann 1997a, s. 51–57.
125. Wippermann 1997a, s. 28–42.
126. Caplan 1997, s. 553–554.
127. Caplan 1997, s. 554–554. Breda översikter över totalitarismteorin ges i Eckhard Jesse (red.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung* (Bonn, 1996) och Wolfgang Wippermann, *Totalitarismustheorien: Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt, 1997b).
128. Michaela Hönicke, *»Know Your Enemy«: American Interpretations of National Socialism, 1933–1945* (Chapel Hill, 1998), s. 2–12.
129. Barbro Eberan, *Luther? Friedrich »der Grosse«? Wagner? Nietzsche? …? …? Wer war an Hitler schuld?: Die Debatte um die Schuldfrage 1945–1949* (München, 1983); Olick 2005. *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än* (Eslöv, 2002) är en bearbetning och översättning av Barbro Eberans tyska avhandling.
130. Eberan 2002, s. 329–347; Olick 2005, s. 139–179. Se även Jean Solchany, »Vom Antimodernismus zum Antitotalitarismus: Konservative Interpretationen des Nationalsozialismus in Deutschland 1945–1949«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1996:3, Eike Wolgast, *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/46)* (Heidelberg, 2001), Jan Friedmann & Jörg Später, »Britische und deutsche Kollektivschuld-Debatte«, i Ulrich Herbert (red.), *Wandlungsprozesse in Westdeutschland: Belastung, Integration, Liberalisierung 1945–1980* (Göttingen, 2003) och Greven 2007.
131. Eberan 1983, s. 103–166; Eberan 2002, s. 145–206; Olick 2005, s. 139–179.
132. Bavaj 2003, s. 13–56; Rainer Zitelmann, »Die totalitäre Seite der Moderne«, i Michael Prinz & Rainer Zitelmann (red.), *Nationalsozialismus und Modernisierung* (Darmstadt, 1994). Nazismen behandlas som en aspekt av den moderna världen i exempelvis Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge, 1984), Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge, 1989) och Griffin 2007.
133. Kershaw 2000, s. 47–68.
134. Berggren 2002; Bauerkämper 2006, s. 16–19.
135. Den historiografiska förskjutningen kan följas i bland annat Burleigh

2001, s. 2–14, Berggren 2002 och Kevin Passmore, *Fascism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2002), s. 18–23. På svensk botten kan Ingemar Karlsson & Arne Ruth, *Samhället som teater: Estetik och politik i Tredje riket* (Stockholm, 1983) ses som en tidig företrädare för denna riktning.

136. Svanberg & Tydén (red.) 1997; Liljefors 2002, s. 22–29; Ulf Zander, »To Rescue or Be Rescued: The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *The Holocaust on Post-War Battlefields: Genocide as Historical Culture* (Lund, 2006). Se även Matthias & Fogelström (red.) 1946.
137. Novick 1999.

KAPITEL III

1. Judt 2005, s. 13–62.
2. Frei (red.) 2006; Deák, Gross & Judt (red.) 2000. Norman M. Naimarks studie *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, Mass., 1995) ger en provkarta på den ideologiska omvandlingen av ett geografiskt område.
3. Frei (red.) 2006. Nürnbergprocessen behandlas i Ann Tusa & John Tusa, *The Nuremberg Trial* (London, 1983) och Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir* (New York, 1992), medan de danska och norska uppgörelserna avhandlas i Ditlev Tamm, *Retsopgøret efter besættelsen*, vol. 1–2 (Köpenhamn, 1997) respektive Hans Fredrik Dahl & Øystein Sørensen (red.), *Et rettferdig oppgjør?: Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (Oslo, 2004).
4. Judt 2005, s. 197–225. Jag behandlar inslag i den tyska debatten i kapitel II och V.
5. François 2004, s. 16–20. Jag har utvecklat detta ämne i flera uppsatser, i första hand Östling 2007c och Johan Östling, »Swedish Narratives of the Second World War: A European Perspective«, *Contemporary European History*, 2008a:2.
6. François 2004; Frei 1996; Judt 2005, s. 61–62. En besläktad tanke fanns även i Hermann Lübbes på sin tid kontroversiella artikel »Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewußtsein«, *Historische Zeitschrift*, 1983:3.
7. Se exempelvis Deák, Gross & Judt (red.) 2000 och Frei (red.) 2006.
8. »Hemmanazisterna blott ett irritationsmoment«, *Svenska Dagbladet*, 13/10 1945. Om *Dagsposten* se Bruchfeld 2005, s. 63–65.
9. Johansson 2006, s. 280. Johansson talar om »det småstatsrealistiska paradigmet«, men jag föredrar av flera skäl att använda mig av benämningen »den småstatsrealistiska berättelsen«. För det första markerar det hemmahörighet i en viss teoretisk tradition som tillskriver kollektiva föreställningar förmåga att bibringa mening och orientering i tillvaron. För det andra rymmer berättelsebegreppet en tidsdimension som förbinder det förflutna, samtiden och framtiden. För det tredje är det mer dynamiskt och inkluderande än paradigmbegreppet, mer benäget att också rymma parallella motberättelser. Sist och slutligen säger det något väsentligt om hur historia förmedlas. För berättelsebegreppet se Martin Alm, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel: Svenska berättelser om USA åren 1900–1939* (Lund, 2002), s. 18–32, Cronqvist 2004, s. 37–47 och Wiklund 2006, s. 41–73.
10. Citerat efter Johansson 2006, s. 277. Att döma av de Gallupundersökningar som gjordes vid tiden för krigsslutet tycks merparten av Sveriges befolkning också ha varit nöjda med samlingsregeringens agerande. Se Elis Håstad, Sten Hultgren & Jörgen Westerståhl, *»Gallup« och den svenska väljarkåren: Några studier om opinionsmätningar* (Stockholm, 1950), s. 232.
11. Östling 2007c, s. 31–34.
12. För ett danskt resonemang se Claus Bryld & Anette Warring, *Besættelsetiden som kollektiv erindring* (Roskilde, 1999), s. 35–38 och 75–137.

13. Evabritta Wallberg, *Övervakningen av nazister och högerextremister: Säkerhetstjänst, nazism och högerextremism 1946–1980*, SOU 2002:94 (Stockholm, 2002), s. 11; Rune Bokholm, *Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal* (Stockholm, 2001), s. 407–421; Anna-Karin Carlstoft Bramell, *Vilhelm Moberg tar ställning: En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning* (Stockholm, 2007), s. 243–267. Olika former av motberättelser framträdde bland annat i Ture Nerman, *Sverige i beredskap* (Stockholm, 1942), Vilhelm Moberg, *Segerstedtstriden* (Stockholm, 1945), Emil Boldt-Christmas, *Voro vi neutrala* (Stockholm, 1946) och Armas Sastamoinen, *Hitlers svenska förtrupper* (Stockholm, 1947).
14. Ture Nerman, *1940 års män: Historiska citat av Richard Lindström, Allan Vougt, Harald Åkerberg, Ivar Österström* (Stockholm, 1944); Lars-Erik Hansen, *Rickard Lindström: Per Albins folkhemsvisionär?* (Stockholm, 2007), s. 214–232; Kaj Björk, *En utskälld man: Allan Vougt och hans tid* (Stockholm, 2007), s. 230–242; Henrik Arnstad, *Spelaren Christian Günther: Sverige under andra världskriget* (Stockholm, 2006), s. 479–480.
15. Sverker Oredsson, *Svensk rädsla: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* (Lund, 2001), s. 265–285; Johansson 2006, s. 276–280.
16. Wilhelm M. Carlgren, *Korten på bordet?: Svenska vitböcker om krigsårens utrikespolitik* (Stockholm, 1989), s. 6–7 och 39–79. I februari 1947 publicerades de tre viktigaste vitböckerna: *Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget: Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spörsmål april–juni 1940*; *Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget: Transiteringsfrågan juni–december 1940*; *Norges forhold til Sverige under krigen 1940–45*. En första vitbok – *Förbindelserna mellan chefen för Lantförsvarets kommandoexpedition och tyske militärattachén i Stockholm 1939–1945* – hade givits ut i juli 1946, men dess karaktär skilde sig från de övriga. Se Carlgren 1989, s. 9–39.
17. Carlgren 1989, s. 63–73. Se även Johansson 2006, s. 278–280. Pressreaktionerna på vitböckerna 1947 åskådliggör på ett intressant sätt den småstatsrealistiska berättelsens historiska konsolidering. I de tongivande artiklarna – såsom »Korten på bordet«, *Morgon-Tidningen*, 18/2 1947, »Gemensam redovisning«, *Dagens Nyheter*, 18/2 1947 och »Äro vi kvitt?«, *Svenska Dagbladet*, 18/2 1947 – anslöt sig tidningarna, låt vara med varierande grad av entusiasm, till en småstatsrealistisk tolkning av andra världskriget. En moralisk motberättelse återfanns däremot i »Huru vi räddade freden«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 18/2 1947, medan en kommunistisk version framträdde i »Studie i grått«, *Ny Dag*, 18/2 1947.
18. Wallberg 2002, s. 31; Johansson 2006, s. 277–278.
19. Wallberg 2002, s. 13–27. En särskild form av antinazistisk opinion manifesterades i debatten om baltutlämningen 1945–1946. I många artiklar, främst i arbetarrörelsens press, insinuerades det att det fanns dunkla krafter bakom de massiva sympatiaktionerna för de utvisningshotade balterna. Det antyddes att de internerade baltiska soldaterna var nazistsympatisörer och att de svenskar som nu tog deras parti var ideologiska själsfränder. Se Curt Ekholm, *Balt- och tyskutlämningen 1945–1946: Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare: Utlämningen och efterspelet* (Uppsala, 1984), s. 105–107 och 305–319.
20. Tage Erlander beklagade sig i sina dagböcker över svårigheterna med att få nazister avstängda från statlig tjänst, allra helst som man inom olika yrkesgrupper tenderade att beskydda de sina. »Utrensning överallt utom just inom den egna bekantskapskretsen«, löd mottot enligt statsministern.

Se Tage Erlander, *Dagböcker: 1945–1949* (Hedemora, 2001), s. 89.

21. Ingmar Brohed, *Sveriges kyrkohistoria: Religionsfrihetens och ekumenikens tid* (Stockholm, 2005), s. 190–191; Anders Jarlert, »Sverige: Modernisering utan rättsuppgörelse«, i Jens Holger Schjørring (red.), *Nordiske folkekirker i opbrud: National identitet og international nyorientering efter 1945* (Århus, 2001).
22. Lundström, Rydén & Sandlund 2001, s. 351–362 och 372–380; Kristoffer Holt, *Publicisten Ivar Harrie: Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960* (Stockholm, 2008), s. 187–189.
23. Citerat efter »Svenska nazistförrädare åtalas, nazismen självdör, sa Erlander«, *Aftontidningen*, 11/6 1947. Se även Wallberg 2002, s. 114–116.
24. Johansson 2006, s. 277.
25. Jämför Garberding 2007, s. 222.
26. Citerat efter John P. Hewitt, *Jaget och samhället: Socialpsykologi ur den symboliska interaktionismens perspektiv* (Stockholm, 1981), s. 231.
27. Erving Goffman, *Stigma: Den avvikandes roll och identitet* (Stockholm, 1972).
28. Goffman 1972, s. 11–16 och 144 (citat s. 14 och 144).
29. Jag utvecklar detta vidare i kapitel VI.
30. Se allmänt i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* (Lund, 2007).
31. Lööw 2004, s. 121–159; Bruchfeld 2005.
32. Bibi Jonsson, »Annie Åkerhielm: Nazist och feminist?«, i Karl Erik Gustafsson et al. (red.), *I ordets smedja: Festskrift till Per Rydén* (Stockholm, 2002).
33. Berggren 1999, s. 202–205; Bruchfeld 2005. Tingsten har skrivit om debatterna med Essén under 1930-talet i Herbert Tingsten, *Mitt liv: Mellan trettio och femtio* (Stockholm, 1962), s. 263 och 301.
34. Rütger Essén, *Demokratien och dess gärningar* (Stockholm, 1955); Rütger Essén, *Sven Hedin: Ein großes Leben* (Leoni am Starnberger See, 1959). En festskrift till Esséns ära gavs dock ut på hans åttioårsdag, *Rütger Essén på 80-årsdagen 19/3 1970* (Stockholm, 1970).
35. Per Engdahl, »Varför inte demokrat?«, *Expressen*, 26/4 1959; Ivar Harrie, »Replik«, *Expressen*, 26/4 1959; Per Engdahl, »Kättare i folkhemmet«, *Dagens Nyheter*, 1/2 1970; Olof Lagercrantz, »Kommentar till Per Engdahl«, *Dagens Nyheter*, 1/2 1970. Se vidare i Mithander 2007.
36. Min allmänna framställning griper i hög grad tillbaka på Svante Nordin, *Fredrik Böök: En levnadsteckning* (Stockholm, 1994). Olika aspekter av Böök och nazismen har även behandlats av Forser 1976, Thure Stenström, »Fredrik Böök och nazismen«, i Jan Stenkvist (red.), *Från Snoilsky till Sonnevi: Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Gunnar Brandell* (Stockholm, 1976), Oredsson 1996, Nathan Shachar, »Förord«, i Fredrik Böök, *Under stjärnorna: Ett ofullbordat porträtt* (Stockholm, 1998), Inger Larsson, *Text och tolkning i svenska författarbiografier: Elin Wägners* Selma Lagerlöf, *Elisabeth Tykessons* Atterbom *och Fredrik Bööks* Verner von Heidenstam (Hedemora, 2003) och Stefan Björklund, »Fredrik Böök på det sluttande planet«, *Scandia*, 2004:1. Björck citeras efter Larsson 2003, s. 224.
37. Nordin 1994, s. 321–333; Stenström 1976, s. 130–139.
38. Nordin 1994, s. 316–327; Oredsson 1996, s. 88–90.
39. Citerat efter Nordin 1994, s. 341–342.
40. Nordin 1994, s. 346–374. Citerat efter Larsson 2003, s. 226.
41. Larsson 2003, s. 222–227; Nordin 1994, s. 382.
42. Larsson 2003, s. 281–285.
43. Nordin 1994, s. 362–363.
44. »Professor Bööks tal i Svenska akademin [*sic!*]«, *Dagens Nyheter*, 22/12 1947. Om Böök och Tingsten se även Johansson 1995, s. 64–65.
45. Fredrik Böök, *Rannsakan* (Stockholm, 1953); Nordin 1994, s. 389.
46. Herbert Tingsten, »Professor Bööks sista alibi«, *Dagens Nyheter*, 21/10 1953.

47. Ivar Harrie, »Drypande sirap«, *Expressen* , 21/10 1953. För relationen mellan Böök och Harrie se Holt 2008, s. 42–44.
48. Sven Rinman, »Rannsakan med förhinder«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 3/12 1953; Erik Hjalmar Linder, »Bööks syndabekännelse«, *Stockholms-Tidningen*, 22/10 1953; Nils-Ivar Ivarsson, »Gift ej bot«, *Kvällsposten*, 5/11 1953.
49. Carl Fehrman, »Fredrik Böök ser tillbaka«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 21/10 1953; Karl-Gustaf Hildebrand, »Fredrik Bööks rannsakan«, *Svenska Dagbladet*, 21/10 1953.
50. Fredrik Böök, *Betraktelse* (Stockholm, 1954); Nordin 1994, s. 391–393.
51. Herbert Tingsten, »Kannstöperi och alibism«, *Dagens Nyheter*, 22/5 1954; Ivar Harrie, »Tre gudsmäns vittnesbörd«, *Expressen*, 27/5 1954. Se Nordin 1994, s. 394–395.
52. Ingemar Hedenius & Knut Jaensson, *En vän att tala med* (Stockholm, 1986), s. 70. Om Hedenius och Böök se Svante Nordin, *Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid* (Stockholm, 2004), s. 105 och 113–114.
53. Avsnittet om Erich Wittenberg och den sekundära stigmatiseringen har i en annan version publicerats som Johan Östling, »Fallet Wittenberg: Nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen«, *Personhistorisk tidskrift*, 2007a:1.
54. Erich Wittenbergs liv och gärning framgår av den skrift han utgav 1951, *Ett akademiskt justitiemord?: En vädjan till den svenska demokratiens samvete: Handlingar rörande docenturen i politisk idéhistoria vid Lunds universitet* (Lund, 1951), på samma gång en aktsamling och en plaidoyer i egen sak. Här finns jämte inledning, tysk sammanfattning och förteckning över hans skrifter också alla väsentliga handlingar i befordringsstriden samlade – ansökningshandlingar, sakkunnigutlåtanden, besvärsskrifter, protokollsutdrag, beslut, pressreaktioner med mera. De fortlöpande hänvisningarna sker till denna skrift. I samband med Wittenbergs frånfälle skrevs en kortare nekrolog i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 18/2 1982, som röjer ytterligare biografiska upplysningar.
55. Ärendets hela förlopp kan följas i Wittenberg 1951.
56. Idealismens nedgång och kris i Sverige behandlas i Svante Nordin, *Romantikens filosofi: Svensk idealism från Höijer till hegelianerna* (Lund, 1987), Mats Persson, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm, 1994) och Carl-Göran Heidegren, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915* (Göteborg, 2004).
57. Erich Wittenberg, »Utgör Bismarcks Rike en grundval för det Tredje Riket?: Ett idéhistoriskt utkast«, i Arthur N. Thomson (red.), *Studier tillägnade Fredrik Lagerroth* (Lund, 1950), s. 410. Flera artiklar med samma inriktning finns förtecknade i Wittenberg 1951, s. 6–14.
58. Herbert Tingstens bok, *De konservativa idéerna* (Stockholm, 1939), recenserades av Erich Wittenberg i *Historisk tidskrift*, 1940:3. Tingstens och Wittenbergs replikväxling återfanns i *Historisk tidskrift* 1940:4 och 1941:1.
59. Redan i slutet av 1930-talet hade Wittenberg anklagats för att basunera ut nazisternas tankar. I en artikel i *Scandia* 1938 hade han analyserat olika aspekter av samtidens tyska historiefilosofi, det vill säga huvudsakligen nazisternas historieuppfattning, och understrukit diskrepansen mellan den och en äldre tysk historieskrivning. *Social-Demokraten* reagerade kraftfullt och menade att det lundensiska historieorganet spred nazistpropaganda. Detta upprörde självfallet redaktören Lauritz Weibull, som såg sig som en kritisk och radikal kraft, men den socialdemokratiska tidningen tog aldrig in hans protestskrivelse. Däremot tillstod man att Wittenberg ej själv delade den nazistiska åskådningen, vilket var förvånande eftersom han behandlat Tredje rikets historiebild så utomordentligt högaktningsfullt. Redan här stämplades således Wittenberg. Se Ingemar Karlsson, *Historien som biologiskt öde: Om perspektivförskjut-*

ningar inom mellankrigstidens tyska historieskrivning (Göteborg, 1989), s. 9–15 och Birgitta Odén, »Gurevitjs undran«, i Johan Dietsch et al. (red.), *Historia mot strömmen: Kultur och konflikt i det moderna Europa* (Stockholm, 2007), s. 160.

60. Citerat efter Wittenberg 1951, s. 35.
61. Citerat och referat efter Wittenberg 1951, s. 35–41. Ingemar Hedenius fällde omdömet om Wittenberg i en recension av dennes *Historiska idéer och makter* (1944). Hedenius publicerade senare texten på nytt som »Tyska humanister« i *Tro och vetande* (1949). I första stycket deklarerade han sin syn på relationen mellan nazismen och äldre tyska traditioner: »Utan tvivel finns det en kulturkris. Det beror bland annat på den humanistiska bildningens förfall i Tyskland, som en gång var ett av de största kulturländerna. Tyska humanister har gått i spetsen vid utbredningen av en myckenhet falsk romantik och innehållslöst ordtänkande, som frigjort många skribenter från klar och redig eftertanke, logik och realism i humanistiska ting. Den stilen frodades under Weimarrepublikens tid på många håll. Men den blev så gott som allenahärskande efter 1933, då den så att säga förstatligades och omhändertogs av den nazistiska kulturpropagandan [...].« Se Ingemar Hedenius, *Tro och vetande* (Stockholm, 1949), s. 299.
62. Wittenberg 1951, s. 79–99.
63. Olle Holmberg, »Ett akademiskt domslut«, *Dagens Nyheter*, 4/7 1951.
64. Olle Holmberg, »Ett akademiskt domslut«, *Dagens Nyheter*, 4/7 1951.
65. Citerat och referat efter Wittenberg 1951, s. 183–187.
66. Trots det motstånd Wittenberg mötte i akademiska kretsar åtnjöt han stöd från delar av pressen. Studenttidningen *Lundagård* hörde till dem som engagerade sig i hans sak och menade att han hade behandlats orättvist. Tidningarnas insatser var likväl resultatlösa och de tongivande professorerna avgick med segern.
67. Allmänt i Jutta Jacobi, *Zarah Leander: Das Leben einer Diva* (Hamburg, 2006).
68. Erwin Leiser, »Allt går igen ...«, *Judisk tidskrift*, 1949. Leiser refererade kritiskt ett antal svenska pressröster, artiklar som i hans tycke intog en alltför förlåtande attityd visavi Leander. Jag har behandlat efterkrigstidens biografiska berättelser i Johan Östling, »Leander och den svenska självprövningen«, *Svenska Dagbladet*, 25/9 2007d. Se vidare kapitel VI.
69. Sven Hedin, *Utan uppdrag i Berlin* (Stockholm, 1949); Sten Selander, *Sven Hedin: Inträdestal i Svenska Akademien* (Stockholm, 1953), särskilt s. 20–23. Allmänt om Hedin under 1940- och 1950-talen i Sarah Danielsson, *The Intellectual Unmasked: Sven Hedin's Political Life from Pan-Germanism to National Socialism* (Ann Arbor, 2005), s. 376–416 samt Axel Odelberg, *Äventyr på riktigt: Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin* (Stockholm, 2008), s. 507–588.
70. Oredsson 1996, s. 219–221. Det är anmärkningsvärt att artiklarna om Hugo Odeberg och Erik Rooth i *Svenskt Biografiskt Lexikon* aldrig går in på deras ideologiska förhållande till nazismen: se Tryggve Kronholm, »Odeberg, Hugo«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28 (Stockholm, 1992) och Märta Åsdahl Holmberg, »Rooth, Erik Gustaf Teodor«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 30 (Stockholm, 2000). Detta skiljer dem på ett beklagligt sätt från Kjell Å Modéer, »Olivecrona, Knut Hans Karl«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28 (Stockholm, 1992). I en artikel beskriver Carl Martin Roos sina egna upplevelser av den juridiska fakulteten i början av 1960-talet: »Olivecrona själv hade varit tyskvänlig under en del av andra världskriget, men hade gjort avbön. Ändå var han – paradoxalt nog – den mest respekterade av våra professorer, både inom och utanför fakulteten.« Se Carl Martin Roos, »Juridiska fakulteten på 1960-talet«, i *Under Lundagårds kronor* (Lund, 2005), s. 22. Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952), en av den moderna folkloristikens portalgestalter och professor i nordisk och jämförande folkkulturforskning i Lund 1940–

1944, hade också han djupa försänkningar i tysk akademisk kultur. Även om han var avogt inställd till ideologiseringen av folkloristiken i Tredje riket välkomnade han den nationella förnyelse som Hitler åstadkommit. von Sydow hörde till instiftarna av Riksföreningen Sverige–Tyskland och tillhörde den tyskvänliga organisationens ledning fram till ockupationen av Norge och Danmark i april 1940. Efter kriget var han ångerfull och rannsakade sig själv. »Det gamla Tyskland som Du och jag älskade hade av nazismen till stor del förstörts redan då kriget bröt ut och det har under kriget ytterligare förstörts genom det gräsligaste tyranni och rättslöshet och de grövsta brott«, skrev han till en kusin i december 1945. Se Nils-Arvid Bringéus, *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist* (Uppsala, 2006), s. 181–188 (citat s. 187).

71. Garberding 2007, s. 220–236.
72. Per I. Gedin, *Verner von Heidenstam: Ett liv* (Stockholm, 2006), s. 579–592; Martin Kylhammar, »Biografiska faktoider: Personhistoriens försanthållna felaktigheter«, i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* (Lund, 2007a).
73. Martin Kylhammar, *Den okände Sten Selander: En borgerlig intellektuell* (Stockholm, 1990), särskilt s. 146–174. Se även Peter Luthersson, *Svensk litterär modernism: En stridsstudie* (Stockholm, 2002), s. 325–330.
74. Rosengren 2007, s. 319–327.
75. Thomas Ek, *En människas uttryck: Studier i Hans Ruins självbiografiska essäistik* (Helsingfors, 2003), s. 208–216 (citat 216). Olof Ruin fångar i titeln till artikeln »Beundra, fördöma, förlåta: En nordisk humanists syn på Tyskland under 1900-talets första hälft«, *Nya Argus*, 1991:1, sin fars växlande förhållande till grannlandet i söder.
76. Håkan Lindgren, *Jacob Wallenberg 1892–1980* (Stockholm, 2007), s. 251–323.
77. Ett intressant danskt parallellfall visar att stigmatiseringens mekanismer var snarlika på andra sidan Öresund. Carl Roos, professor i tyska språket och litteraturen vid Köpenhamns universitet 1927–1950, anklagades under och efter andra världskriget för nazisympatier. Under 1930-talet och *besættelsen* hade den dansknationellt sinnade germanisten fascinerats av vissa inslag i den nya tyska ideologin, dock utan att ställa sig bakom nazisternas expansionspolitik. Efter kriget undersöktes hans förehavanden av universitetets konsistorium. Roos frikändes men ryktena slutade inte att florera. Med min terminologi blev han partiellt stigmatiserad. Se Per Øhrgaard, »Fra forsvarsven til scavenianer: Carl Roos (1884–1962), Professor i tysk«, *Historisk Tidsskrift*, 2007:2.
78. Poul Kragh Jensen, »Det sidste argument: Brugen af nazismen som fjendebillede i dansk politisk kultur 1945–2004, belyst gennem Europa- og utlændingedebatterne«, opublicerad *speciale* vid Institut for Historie og Områdestudier, Historisk Afdelning, Århus universitet (Århus, 2004), s. 1–3.
79. Kenne Fant, *Torgny Segerstedt: En levnadsskildring* (Stockholm, 2007), s. 104; Salomon 2007, s. 72–77. Se därutöver Les K. Adler & Thomas G. Paterson, »Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's-1950's«, *The American Historical Review*, 1970:4.
80. Jag utvecklar detta ämne i kapitel V.
81. Oredsson 1996, s. 171–176; Almgren 2005, s. 141–146.
82. Carl Fehrman, Håkan Westling & Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund: Lunds universitets historia 1666–2004* (Lund, 2004), s. 245–246.
83. Kylhammar 1990, s. 155–157; Garberding 2007, s. 224–235.
84. Martin Kylhammar för ett liknande resonemang i »Torsten Fogelqvist, *Dagens Nyheters* själ och den intellektuella biografins metodfråga«, *Scandia*, 2007b:2, s. 122–123. Se även Peter Luthersson & Anders Mortensen, »Inledning«, i Bertil Malmberg, *Diktaren i sitt sekel: Artiklar, tillfällesdikter och opublicerade manuskript* (Stockholm, 2006).

85. Ulrika Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (Stockholm, 2004), s. 8–12. När Elin Wägner gav ut *Väckarklocka* (1941) var hon på det klara med att hon riskerade att »bli etiketterad som nazist«. Hon insåg att intresset för jorden predisponerade henne för beskyllningar av detta slag och beklagade att begreppet »annekterats som slagord av en politisk riktning«. När Wägners debattskrift återutgavs i slutet av 1970-talet anklagades hon också för att med sin vurm för hembygden ha sökt förena nazism och feminism. Se Bibi Jonsson, »Kvinnorna och nazismen: Presentation av ett projekt om svenska kvinnliga författare knutna till den nazistiska rörelsen på 1930-talet«, i Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Ålborg, 2005), s. 192 och Bibi Jonsson, *Blod och jord i trettiotalet: Kvinnorna och den antimoderna strömningen* (Stockholm, 2008), särskilt s. 47–52.
86. Kylhammar 2007b, s. 122.

KAPITEL IV

1. Ingemar Hedenius, *Om människans moraliska villkor* (Göteborg, 1972), s. 7–9. Se även Nordin 2004, s. 129.
2. Hedenius 1972, s. 17–20. En snarlik uppdelning förekom i två översikter över den samtida filosofin, Konrad Marc-Wogau, »Metafysik – logisk analys – semantik«, i C.E. Sjöstedt (red.), *Ny kunskap: Översikt över vetenskapens senaste forskningsresultat* (Stockholm, 1952) samt Georg Henrik von Wright, *Logik, filosofi och språk: Strömningar och gestalter i modern filosofi* (Helsingfors, 1957).
3. Hedenius 1972, s. 19.
4. Se allmänt i Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin* (Bodafors, 1984) och Stefan Nygård & Johan Strang (red.), *Mellan idealism och analytisk filosofi: Den moderna filosofin i Finland och Sverige 1880–1950* (Helsingfors, 2006).
5. Stenström 1984.
6. Anders Wedberg, »Sartre och existentialismen«, *Dagens Nyheter*, 12/1 1947.
7. Stenström 1984, s. 177–218.
8. Stenström 1984, s. 121–122 och 171–174.
9. Mechtild Rahner, *»Tout est neuf ici, tout est à recommencer …«: Die Rezeption des französischen Existentialismus im kulturellen Feld Westdeutschlands (1945–1949)* (Würzburg, 1993); Anja Koberstein, *»Gott oder das Nichts«: Sartre-Rezeption im frühen Nachkriegswerk von Alfred Andersch im Kontext der zeitgenössischen Existentialismusdiskussion* (Frankfurt am Main, 1996).
10. Översiktligt i Bo Lindensjö & Ulf P. Lundgren, *Utbildningsreformer och politisk styrning* (Stockholm, 2000) och Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu* (Lund, 2004).
11. Gunnar Richardson, *Svensk skolpolitik 1940–1945: Idéer och realiteter i pedagogisk debatt och politiskt handlande* (Stockholm, 1978), s. 34 och 54–63. Den mest sammansatta framställningen om 1940 års skolutredning är just Richardsons bok, men se även Carl Eber Olivestam, *Idé och politik: De politiska partierna – skolan och kristendomen: En studie i svensk skolpolitik under 1940-talet* (Uppsala, 1977), Sixten Marklund, *Skolsverige 1950–1975: 1950 års reformbeslut* (Stockholm, 1980), Åke Isling, *Kampen för och mot en demokratisk skola: Samhällsstruktur och skolorganisation* (Stockholm, 1980), Tomas Englund, *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet* (Uppsala, 1986) och Jonas Qvarsebo, *Skolbarnets fostran: Enhetsskolan, agan och politiken om barnet 1946–1962* (Linköping, 2006). Trots att jag står i tacksamhetsskuld till dessa författare, enkannerligen Richardson, bör det framhållas att mitt angreppssätt inte är deras; i motsats till dem är jag mindre intresserad

av skolreformernas historia och mer av hur nazismens sensmoral präglade utbildningsdebatten.

12. Richardson 1978, s. 54; *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst: Frågeställningar och problemläge*, SOU 1944:20 (Stockholm, 1944), s. 5.
13. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 28; Richardson 1978, s. 56–57.
14. Richardson 1978, s. 56–57.
15. Richardson 1978, s. 28–34 och 73–98 (citat s. 74); Karl Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin: Socialdemokratisk riksdagspolitik 1939–1945* (Stockholm, 1974), s. 339–341; Åmark 1973, s. 269–271; Kent Zetterberg, *Liberalism i kris* (Stockholm, 1975), s. 281–284.
16. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 45.
17. Richardson 1978, s. 117.
18. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 49. Se även Richardson 1978, s. 114–120.
19. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 49–51 (citat s. 50).
20. Richardson 1978, s. 117.
21. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 54. Av titeln på Herbert Tingstens granskning *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda* (Stockholm, 1969) kan man utläsa hans huvudtes.
22. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 48.
23. Olivestam 1977, s. 42–45 och 259–263; Karl-Göran Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet: Debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Stockholm, 1975).
24. Bo Lindberg, *Humanism och vetenskap: Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget* (Stockholm, 1987), s. 27–37 och 99–113; Bernt Gustavsson, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991), s. 49–55 och 189–232; Hansson 1999, s. 159–205. Allmänt även i Lars H. Niléhn, *Nyhumanism och medborgarfostran: Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880* (Lund, 1975), Persson 1994 och Per Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen: Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander* (Stockholm, 2007).
25. Richardson 1978, s. 117–120.
26. Richardson 1978, s. 98–104; Gunnar Richardson, *Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik: Beredskapspedagogik och demokratifostran i Sverige under andra världskriget* (Uppsala, 2003), s. 183–192; Lindensjö & Lundgren 2000, s. 46.
27. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst* 1944, s. 49; Richardson 2003, s. 160.
28. Torbjörn Aronson, *Gösta Bagges politiska tänkande: En studie i 1900-talets svenska konservatism* (Stockholm, 1993), s. 160–167. Se även Richardson 1978, s. 160–162 och Per G Andreen, *Gösta Bagge som samhällsbyggare: Kommunalpolitiker, socialpolitiker, ecklesiastikminister* (Stockholm, 1999).
29. Aronson 1993, s. 164–167.
30. Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under 100 år, 1904–2004* (Stockholm, 2004b), s. 79–84 (citat s. 84).
31. Olivestam 1977, s. 41–43.
32. Richardson 1978, s. 120. Liknande observationer finns även i Olivestam 1977 och Marklund 1980.
33. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete: Synpunkter på fostran och undervisning*, SOU 1946:31 (Stockholm, 1946), s. 7–21 (citat s. 8).
34. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 12–13.
35. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 14–18 (citat s. 14).
36. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 18.

37. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 17.
38. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 17–18.
39. Richardson 2003, s. 98–107.
40. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 19–20 och 85–92.
41. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 88. För historieämnets position i skolan vid denna tid: Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund, 2001), s. 328–334; Englund 1986, s. 316–318 och 343–353; Tommie Lundquist, »Från Gud och fosterlandet till arbetet, freden och välståndet«, *Kronos*, 1988:1, s. 35–68; Ulf Zander, »Att legitimera och bli legitimerat: Historieämnet förr och nu i Sverige och annorstädes«, i Hans Albin Larsson (red.), *Historiedidaktiska utmaningar* (Jönköping, 1998). Se vidare kapitel VI.
42. *1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete* 1946, s. 21; Richardson 1978, s. 130–133.
43. Richardson 1978, s. 129; Gunnar Richardson, *Drömmen om en ny skola: Idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945–1950* (Stockholm, 1983), s. 13–14 och 81; Olivestam 1977, s. 261–263.
44. Richardson 1983, s. 41–51.
45. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling*, SOU 1948:27 (Stockholm, 1948), s. X.
46. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 1.
47. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 2.
48. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 2–4.
49. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 4.
50. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 1–6.
51. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 29–30 och 36.
52. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 6 och 30.
53. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling* 1948, s. 6. Se även Qvarsebo 2006, s. 58.
54. Herbert Tingsten, *Demokratiens problem* (Stockholm, 1945), s. 263–264.
55. Alf Ross, *Varför demokrati?* (Stockholm, 1948), s. 7.
56. Einar Tegen, »Den demokratiska uppfostrans mål«, *Skola och samhälle*, 1945:3–4, s. 65.
57. Einar Tegen, »Den demokratiska uppfostrans mål«, *Skola och samhälle*, 1945:3–4, s. 66–75. Erich Fromms *Flykten från friheten* utkom på svenska 1945.
58. Emilia Fogelklou-Norlind, »Kan man fostra till fred«, *Skola och samhälle*, 1945:3–4, s. 85–88.
59. Alva Myrdal, »Kulturell återuppbyggnad«, *Skola och samhälle*, 1945:3–4, s. 76–77. Se även Yvonne Hirdman, *Det tänkande hjärtat: Boken om Alva Myrdal* (Stockholm, 2006), s. 315.
60. Alva Myrdal, »Kulturell återuppbyggnad«, *Skola och samhälle*, 1945:3–4, s. 77–79.
61. Anders Örne, »Skolan som faktor i världens återuppbyggnad«, *Skola och samhälle*, 1945:8, s. 257–262.
62. För en allmän översikt se Richardson 1978, s. 76–86, där flera exempel anförs.
63. Richardson 1983, s. 102–143. En diskussion om skolagan pågick under 1940-talets andra hälft och skolkommissionen deklarerade bestämt att den ville förbjuda den. Att döma av Jonas Qvarsebos undersökning förekom inga hänvisningar till erfarenheter av Tredje riket. Det var snarare en del av en allmän vision om en de-

mokratisk och progressiv skola. Ett avståndstagande från våld som uppfostringsmedel gick emellertid hand i hand med nazismens allmänna sensmoral. Se Qvarsebo 2006, s. 69–85.

64. Gustavsson 1991, s. 15–18 och 67–84. Allmänt i Sundgren 2007.
65. Lindberg 1987, s. 318–331; Zander 2001, s. 328. Allmänt även Olof Wennås, *Striden om latinväldet: Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet* (Stockholm, 1966) och Hansson 1999.
66. Zander 1998; Zander 2001, s. 330–331; Anna Larsson, *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå, 2001a). Denna allmänna förskjutning kan likaså avläsas i de olika upplagorna av Värner Rydéns bok om medborgarkunskap, från den första 1923 till den sista 1958. Se Ulf Larsson, »Bilden av Sverige: Värner Rydéns bok om medborgarkunskap«, i Alf W Johansson (red.), *Vad är Sverige?: Röster om svensk nationell identitet* (Stockholm, 2001b), s. 144–146.
67. Richardson 1983, s. 201–229.
68. Utrensning och omskolning i den östra zonen behandlas allmänt i Naimark 1995 samt specifikt för utbildningssektorn i Karl-Heinz Füssl, *Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkriegs 1945–1955* (Paderborn, 1994) och Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Deutsche Demokratische Republik und neue Bundesländer* (München, 1998).
69. Christoph Führ, *Deutsches Bildungswesen seit 1945: Grundzüge und Probleme* (Bonn, 1996), s. 2–15; Christoph Führ, »Zur deutschen Bildungsgeschichte seit 1945«, i Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München, 1998); Margret Kraul, *Das deutsche Gymnasium 1780–1980* (Frankfurt am Main, 1984), s. 185–188; Beate Rosenzweig, *Erziehung zur Demokratie?: Amerikanische Besatzungs- und Schulreformpolitik in Deutschland und Japan* (Stuttgart, 1998).
70. Führ 1996, s. 2–6.
71. Führ 1998, s. 6–8. Weimarrepublikens pedagogiska diskussion behandlas i Dieter Langewiesche & Heinz-Elmar Tenorth (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1918–1945: Die Weimarer Republik und die nationalsozialistische Diktatur* (München, 1989).
72. Führ 1996, s. 7–8; Jürgen Oelkers, »Pädagogische Reform und Wandel der Erziehungswissenschaft«, i Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München, 1998), s. 220–223.
73. Citerat efter Manfred Overesch, »Die gesamtdeutsche Konferenz der Erziehungsminister in Stuttgart am 19./20. Februar 1948«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1980:2, s. 252: »Das neue Erziehungssystem muß in Deutschland mehr als eine Aufgabe erfüllen. Der Schade, der durch das Naziregime der deutschen Erziehung zugefügt wurde, erfordert mehr als ein Heilmittel [...]. Aber wenn wir Deutschland in seiner gegenwärtigen Isolierung unter den Nationen der Welt betrachten, die das logische Ergebnis seiner beabsichtigten Trennung von der allgemeinen kulturellen Tradition während der Nazizeit war, so muß eines der ersten Ziele der zukünftigen Erziehung darin bestehen, diese fanatische und eigenwillige Absonderung zu überwinden, um den Weg in die große Familie der Kulturnationen der Welt zurückzufinden. Die erzieherischen Maßnahmen der Nazis haben alles getan, es von den historischen Wurzeln seiner Kultur abzutrennen und das Bewußtsein seiner Tradition auf einen engstirnigen und selbstzufriedenen Nationalismus zu beschränken. Es ist unmöglich, dem deutschen Volk sein kulturelles Erbe, welches es mit den anderen westlichen Nationen teilt, verständlich zu machen, ohne zu den Wur-

zeln unserer gemeinsamen Tradition zurückzugehen [...]. Es genügt nicht, sie ein bißchen Französisch und Englisch lernen zu lassen, denn ein wirkliches Verstehen unter den modernen Nationen kann nur erwachsen auf dem gemeinsamen Boden der klassischen und christlichen Traditionen, aus denen sie alle entsprungen sind.«

74. Overesch 1980, s. 253.
75. Lutz R. Reuter, »II. Rechtliche Grundlagen und Rahmenbedingungen«, i Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München, 1998), s. 39–40.
76. Kraul 1984, s. 193–194.
77. Axel Schildt, *Zwischen Abendland und Amerika: Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre* (München, 1999); Axel Schildt, *Moderne Zeiten: Freizeit, Massenmedien und »Zeitgeist« in der Bundesrepublik der 50er Jahre* (Hamburg, 1995); Kraul 1984, s. 193.
78. Führ 1998, s. 7; Oelkers 1998, s. 217–223.
79. Oelkers 1998, s. 221–222.
80. Reuter 1998, s. 40.
81. Naturrättens historia behandlas i översiktsverk som Erik Anners, *Den europeiska rättens historia: Några huvudlinjer*, vol. 1–2 (Stockholm, 1975–1980) och Stig Strömholm, *A Short History of Legal Thinking in the West* (Stockholm, 1985), men även i monografier som Gerald Hartung, *Die Naturrechtsdebatte: Geschichte der obligatio vom 17. bis 20. Jahrhundert* (Freiburg, 1998).
82. Göran Inger, »Naturrätt«, *Nationalencyklopedin*, vol. 14 (Höganäs, 1994).
83. Se till exempel Paul Gordon Lauren, *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen* (Philadelphia, 2003) och Micheline R. Ishay, *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era* (Berkeley, 2004). Kritik av denna uppfattning finns i Mark Mazower, »The Strange Triumph of Human Rights, 1933–1950«, *The Historical Journal*, 2004:2.
84. Mazower 2000, s. 214.
85. Kjell Å Modéer, »›Den kulan visste var den tog!‹: Om svenska juristers omvärldssyn 1935–1955«, i Torbjörn Andersson & Bengt Lindell (red.), *Festskrift till Per Henrik Lindblom* (Uppsala, 2004b), s. 443–452.
86. Se till exempel Tage Grönwall, »›Kommissarisk förvaltning‹ och därmed besläktade förvaltningsformer enligt tysk rätt«, *Svensk Juristtidning*, 1941. Se även Modéer 2004b, s. 450–453.
87. Knut Rodhe, »Arbetet på en ny tysk civillagbok«, *Svensk Juristtidning*, 1942, s. 480–482; Ivar Strahl, »Reform av tyska rättsväsendet«, *Svensk Juristtidning*, 1942, s. 739–741; Seve Ljungman, »Utkast till första delen av en ny tysk civillagbok«, *Svensk Juristtidning*, 1943, s. 846–847.
88. Ivar Strahl, »Tysk rättsuppfattning«, *Svensk Juristtidning*, 1944, s. 607–609.
89. Josef Fischler, *Svensk Juristtidning*, 1946, s. 131.
90. Ivar Strahl, »Tysk rätt efter nazistregimens fall«, *Svensk Juristtidning*, 1947.
91. Ivar Strahl, »Internationell militärdomstol för krigsförbrytelser«, *Svensk Juristtidning*, 1945, s. 816; Ivar Strahl, »Från dagens diskussion«, *Svensk Juristtidning*, 1946, s. 365–366; Karl Schlyter, »Om Nürnbergprocessen: Ett radioföredrag«, *Svensk Juristtidning*, 1946, s. 694–698. Se även Modéer 2004b, s. 455.
92. Torgny T. Segerstedt, »Om Nürnbergprocessen: Ett brevsvar«, *Svensk Juristtidning*, 1946, s. 692.
93. Jämför dock Modéer 2004b, s. 459–461 och Holt 2008, s. 145–148.
94. Bengt Lassen, *Svensk Juristtidning*, 1947, s. 376.
95. L. J. Wallmark, »Restitution av egendom, som i Tyskland fråntagits ägarna under nazistregimens tid«, *Svensk Juristtidning*, 1948, s. 469–472; Gerhard Simson, »En högsta domstol i Västtyskland«, *Svensk Juristtidning*, 1948, s. 472–473; Josef Fischler, »Skadestånd till nazismens offer«, *Svensk Juristtidning*, 1949, s. 143–144; Gerhard Simson, »Västtysklands högsta domstol«, *Svensk Juristtid-*

ning, 1951, s. 153; Hellmuth Dix, »Ny processlagstiftning i Västtyskland«, *Svensk Juristtidning*, 1951, s. 709–710.

96. Sture Petrén, »Slutet på ett justitiedepartement«, *Svensk Juristtidning*, 1949, s. 636–637.
97. Sture Petrén var med sin kontinentala bildning och europeiska erfarenhet ett något främmande inslag i efterkrigstidens svenska rättskultur. Se Sten Rudholm, *Sture Petrén: Inträdestal i Svenska Akademien* (Stockholm, 1977) och Kjell Å Modéer, »Petrén, Bror Arvid Sture«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 29 (Stockholm, 1997).
98. Kjell Å Modéer har hävdat att den nya rättegångsbalk som tillkom i slutet av 1940-talet inte bara var en kompromiss mellan tradition och modernitet, utan även »i någon mening ett substitut för samtidens rättsuppgörelser«. Se Kjell Å Modéer, »Den stora reformen: Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande«, *Svensk Juristtidning*, 1999, s. 427.
99. Per Olof Ekelöf, »Juristkongress i Berlin«, *Svensk Juristtidning*, 1953, s. 73. Se även Modéer 2004b, s. 461–463.
100. Ekelöf 1953, s. 72.
101. Ekelöf 1953, s. 74–75.
102. Ekelöf 1953, s. 75.
103. Ekelöf 1953, s. 75.
104. Ekelöf 1953, s. 75.
105. Ekelöf 1953, s. 76.
106. Per Olof Ekelöf, »Juridisk slutledning och terminologi«, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 1945; Ivar Strahl, »Till frågan om rättighetsbegreppet«, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 1946; Per Olof Ekelöf, »Till frågan om rättighetsbegreppet«, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 1946; Ivar Strahl, »Till frågan om rättighetsbegreppet«, *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 1947; Per Olof Ekelöf, »Om begagnandet av termen rättighet inom juridiken«, i *Festskrift tillägnad Hans Excellens Riksmarskalken Juris Doktor Birger Ekeberg den 10 augusti 1950* (Stockholm, 1950); Alf Ross, »Tû-tû«, i O. A. Borum & Knud Illum (red.), *Festskrift til professor, dr. juris Henry Ussing 5. maj 1951* (Köpenhamn, 1951); Anders Wedberg, »Logical Analysis of Legal Science«, *Theoria*, 1951; Per Olof Ekelöf, »Är termen rättighet ett syntaktiskt hjälpmedel utan mening?«, i *Skrifter tillägnade Vilhelm Lundstedt* (Stockholm, 1952); Alf Ross, »Status i rettighedsdiskussionen«, *Svensk Juristtidning*, 1953. Ytterligare jurister knöt dessutom an till rättighetsdiskussionen, till exempel Björn Ahlander i *Är juridiken en vetenskap?* (Stockholm, 1950).
107. Ekelöf 1945, s. 247–251; Ekelöf 1946, s. 313; Ekelöf 1952, s. 555.
108. Strahl 1947, s. 505–507.
109. Ross 1951, s. 482–483. Allmänt om Ross rättsfilosofi i Sverre Blandhol, *Juridisk ideologi: Alf Ross' kritikk av naturretten* (Köpenhamn, 1999).
110. Jämför diskussionen i Ross 1953, s. 532 och 540.
111. Staffan Källström, *Värdenihilism och vetenskap: Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen* (Göteborg, 1984); Nordin 1984; Staffan Källström, *Den gode nihilisten: Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin* (Stockholm, 1986). Allmänt om Hägerström i Ernst Cassirer, *Axel Hägerström: En studie i samtida svensk filosofi* (Stockholm, 2005) och Max Lyles, *A Call for Scientific Purity: Axel Hägerström's Critique of Legal Science* (Stockholm, 2006).
112. Källström 1986, s. 26–40.
113. Källström 1986, s. 32–73.
114. Källström 1986, s. 205. Allmänt om den skandinaviska rättsrealismen i Jes Bjarup, *Skandinavischer Realismus: Hägerström, Lundstedt, Olivecrona, Ross* (Freiburg, 1978) och Nordin 1984, s. 118–128.
115. Ivar Strahl, »Idealism och realism i rättsvetenskapen«, *Svensk Juristtidning*, 1941. Se även Modéer 2004b, s. 447–450.
116. Ivar Strahl, »En allmän rättslära«, *Svensk Juristtidning*, 1955.
117. Strahl 1955, s. 312.
118. Strahl 1955, s. 312–314.
119. Två år senare gav Ivar Strahl uttryck för samma grunduppfattning i översiktverket *Makt och rätt: Rättsidéns gång genom historien – från Babylonien till FN: En överblick* (Stockholm,

1957) som i omarbetad version utkom i otaliga upplagor de kommande decennierna. Strahl påpekade här (s. 92) att den naturrättsliga åskådningen numera hade »så gott som inga anhängare bland juristerna i vårt land«, men »utomlands räknar den däremot icke få anhängare«.

120. Jämför Strahl 1957, s. 113–115. De individuella rättigheternas och naturrättens proportionellt sett svaga ställning i Sverige efter 1945 har – än polemiskt, än analytiskt – berörts i många skrifter, från Jacob W. F. Sundberg, *Fr. Eddan t. Ekelöf: Repetitorium om rättskällor i Norden* (Lund, 1978) och Stig Strömholm, »Demokrati och juridik«, i Torgny T. Segerstedt (red.), *Rättssäkerhet och demokrati* (Stockholm, 1985) till Lars Trägårdh, *Bemäktiga individerna: Om domstolarna, lagen och de individuella rättigheterna i Sverige*, SOU 1998:103 (Stockholm, 1999) och Modéer 2004b.
121. Gustaf Petrén, »Administrativa rättssäkerhetsproblem«, *Svensk Juristtidning*, 1955, s. 619.
122. Love Kellberg, »Den svenska inställningen till Europadomstolen för mänskliga rättigheter«, i Jan Ramberg, Ove Bring & Said Mahmoudi (red.), *Festskrift till Lars Hjerner: Studies in International Law* (Stockholm, 1990), s. 299–309; Hans Corell, »The European Convention on Human Rights: Swedish Experiences – Thoughts for the Future«, i Jan Ramberg, Ove Bring & Said Mahmoudi (red.), *Festskrift till Lars Hjerner: Studies in International Law* (Stockholm, 1990), s. 103–105. För samtida iakttagelser se Stig Ramel, *Pojken i dörren: Minnen* (Stockholm, 1994), s. 117 och Lennart Petri, *Sverige i stora världen: Minnen och reflexioner från 40 års diplomattjänst* (Stockholm, 1996), s. 241–242.
123. Se exempelvis Zaremba 1999, s. 215–240 och Jarlert 2006, s. 42–45.
124. Allmänt om den nazistiska rätten i Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1990) och Michael Stolleis, *Recht im Unrecht: Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1994).
125. Kristian Kühl, »Rückblick auf die Renaissance des Naturrechts nach dem 2. Weltkrieg«, i Gerhard Köbler, Meinhard Heinze & Jan Schapp (red.), *Geschichtliche Rechtswissenschaft: Ars tradendo innovandoque aequitatem sectandi: Freundesgabe für Alfred Söllner zum 60. Geburtstag am 5.2.1990* (Gießen, 1990). Radbruch citeras efter Robert Alexy, *Rätten och rättvisan* (Göteborg, 2005), s. 64.
126. Heinz Mohnhaupt, »Zur ›Neugründung‹ des Naturrechts nach 1945: Helmut Coings ›Die obersten Grundsätze des Rechts‹ (1947)«, i Horst Schröder & Dieter Simon (red.), *Rechtsgeschichtswissenschaft in Deutschland 1945 bis 1952* (Frankfurt am Main, 2001), s. 105. Omfånget av och intensiteten i den tidiga efterkrigstidens naturrättsdebatt framgår inte minst av Werner Maihofer (red.), *Naturrecht oder Rechtspositivismus?* (Darmstadt, 1962), som innehåller såväl ett urval av de viktigaste inläggen som en rikhaltig bibliografi.
127. Helmut Coing, *Die obersten Grundsätze des Rechts: Ein Versuch zur Neugründung des Naturrechts* (Heidelberg, 1947); Mohnhaupt 2001, s. 98–102.
128. Coing deklarerar i sin inledning: »Daß die Rechtswissenschaft sich vom Positivismus befreien und wieder einer an die Rechtsidee gebundenen Auffassung vom Recht zuwenden müsse, ist heute eine Selbstverständlichkeit geworden, die man sich beinahe scheut auszusprechen. Es ist auch verständlich, daß die Erschütterungen unserer Zeit, wo sie nicht zu Verzweiflung und Skepsis gegenüber dem Recht überhaupt führen, zu naturrechtlichen Überzeugungen drängen; sie allein scheinen gegenüber den Ansprüchen der politischen Macht und der nackten Gewalt dem Recht einen Halt zu gewähren.« Se Coing 1947, s. 7 och därtill Mohnhaupt 2001, s. 100–101 och 115–122.
129. Mohnhaupt 2001, s. 107–109. Leh-

mann citeras efter Mohnhaupt 2001, s. 107: »Und so hat auch der Zusammenbruch der Terrorherrschaft der nazistischen Gewalthaber, die die Menschheitswürde der Einzelpersönlichkeit völlig mißachtete, eine Renaissance des Naturrechts zur Folge gehabt.«

130. Mohnhaupt 2001, s. 102–109.
131. Mohnhaupt 2001, s. 109–115; Werner Maihofer, »Einleitung«, i Werner Maihofer (red.), *Naturrecht oder Rechtspositivismus?* (Darmstadt, 1962), s. X.
132. Dietmar Willoweit, *Deutsche Verfassungsgeschichte: Vom Frankenreich bis zur Wiedevereinigung Deutschlands* (München, 2005), s. 425–428. Se även Görtemaker 1999, s. 44–83.
133. Allmänt i Hans Hattenhauer, *Europäische Rechtsgeschichte* (Heidelberg, 2004), s. 862–864 och Jørn Øyrehagen Sunde, *Speculum legale: Rettsspegelen: Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv* (Bergen, 2005), s. 272–275. Se även: Hans Fredrik Dahl, *Norsk idéhistorie: De store ideologienes tid: 1914–1955* (Oslo, 2001), s. 321–338; Gunnar Skirbekk, »I refleksjonens mangel …‹: Om vekslande intellektuelle elitar i norsk etterkrigstid«, *Nytt Norsk Tidsskrift*, 1984:1, s. 31–34; Rune Slagstad, *Rettens ironi* (Oslo, 2001), s. 53–57 och 272–274.
134. Rättspositivismen kom likväl att inta en stark ställning i Norge under 1950- och 1960-talen, medan naturrättsliga föreställningar överlevde längre i Västtyskland. Se Skirbekk 1984, s. 32 och Slagstad 2001, s. 272–274.
135. Staffan Källström, »Nihilism och människovärde«, i Staffan Källström & Erland Sellberg (red.), *Motströms: Kritiken av det moderna* (Stockholm, 1991), s. 23–37 (citat s. 35). Motstånd mot rättsrealismen fanns även på andra håll, dock sällan bland jurister. För teologisk kritik se Jarlert 2006, s. 45–51.
136. Källström 1986, s. 123–131 och 192–201; Blandhol 1999, s. 147–149. Det förtjänar dock att påminna att Hjalmar Branting och hans generation värderade ett visst slags naturrätt högre än senare socialdemokrater. Se Torbjörn Norman, »Hjalmar Branting, Nationernas Förbund och naturrätten«, i Bo Huldt & Klaus Misgeld (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik: Från Branting till Palme* (Stockholm, 1990).
137. Begreppet har använts analytiskt i Berntson, Hálfdanarson & Jensen 2004, s. 377 och polemiskt i Jan Olof Bengtssons »Inledning« till Eric Voegelins *Vetenskap, politik och gnosticism* (Stockholm, 2001), s. 8. I det förra fallet handlar det om »en ny och radikal ideologisk agenda« som skulle ligga till grund för de västeuropeiska välfärdstaterna fram till 1970-talet, i det senare fallet förstås det som »en mer eller mindre påtvingad puritansk-demokratistisk amerikanisering med åtföljande masskulturell förflackning och banalisering« av Europa. Begreppet är naturligtvis bildat i analogi med mer berömda formler: 1789 års idéer, 1914 års idéer etcetera.
138. Nordin 2003b.
139. Svante Nordin, »Forskning om Sverige och Nazityskland: Några kommentarer«, i Stig Ekman (red.), *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen: En översikt* (Stockholm, 2001), s. 216–217.
140. Bo Petersson, »Vad är en värdetradition?: En begreppsanalytisk skiss«, i Göran Bexell & Henrik Stenius (red.), *Värdetraditioner i nordiskt perspektiv: Rapport från ett symposium i Helsingfors* (Lund, 1997), s. 21.
141. Ola Sigurdson, *Den lyckliga filosofin: Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius* (Eslöv, 2000). Se även Källström 1986.
142. Kulturradikalismens innebörd tas upp i flera uppsatser i Nils Runeby, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia* (Stockholm, 1995) och Bertil Nolin (red.), *Kulturradikalismen: Det moderna genombrottets andra fas* (Stockholm och Stehag, 1993). En systematisk, syntetiserande diskussion återfinns i Wiklund 2006, s. 149–157.
143. Runeby 1995, s. 167–255.
144. Wiklund 2006, s. 150–153; Runeby 1995, s. 195–214.

145. Runeby 1995, s. 242–245.
146. Alva Myrdal & Gunnar Myrdal, *Kontakt med Amerika* (Stockholm, 1941), s. 96. Se även Qvarsebo 2006, s. 54–61.
147. Kjell Å Modéer, »Politik i stället för religion: Avkristnandet av den moderna svenska rättskulturen 1950–2000: Några huvudlinjer«, i Anders Jarlert (red.), *Arkiv, fakultet, kyrka: Festskrift till Ingmar Brohed* (Lund, 2004a), s. 370–381. Att den svenska välfärdspolitiken, inte minst genom makarna Myrdals försorg, samtidigt kunde vinna anklang bland amerikanska demokrater påpekas i Kjell Å Modéer, »Finalisten som katalysator: En jurist i Franklin D Roosevelts New Deal: Lloyd K Garrison från New York«, i Lars Heuman (red.), *Festskrift till Per Olof Bolding* (Stockholm, 1992), s. 326.

KAPITEL V

1. Lars Gyllensten, »Gryning mot väster«, i Birger Christofferson & Thomas von Vegesack (red.), *Perspektiv på 30-talet* (Stockholm, 1961), s. 78.
2. Sigrid Kahle, »Mitt liv med Tyskland«, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995), s. 107–108; se även Sigrid Kahle, *Jag valde mitt liv* (Stockholm, 2003), s. 75–86. Thure Stenström, *I alma maters tjänst: En Uppsalaprofessor ser tillbaka* (Stockholm, 2004), s. 59–60.
3. Stenström 2004, s. 60.
4. Helmut Müssener, *Das Bild Deutschlands in Schweden* (Stockholm, 1978); Bernd Henningsen et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997); Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999).
5. Gustav Korlén, »›Svenska är plattyska i tolv dialekter‹: Om det tyska inflytandet på svenska språket«, i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999), s. 23; Nils Runeby, »›Tyskarnas stora flit och berömmelse‹: Akademiskt och vetenskapligt utbyte«, i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999); Bernd Henningsen, »Från ›valfrändskap‹ till ›stamfrändskap‹: Det svensk-tyska kulturutbytet under 1800-talet«, i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999). Flera av bidragen i Henningsen et al. (red.) 1997, exempelvis Bernd Henningsen, »En inledning«, Helmut Müssener, »Evangelisk själaspis för hemmet«, Nils Runeby, »Tyskland som teknisk förebild«, Annegret Heitmann, »Skandinaviska författarinnor i Tyskland« och Fritz Paul, »Tyskland – Skandinaviens port till världslitteraturen«, tar upp viktiga aspekter. Det gör likaså Erik Gullberg, *Tyskland i svensk opinion 1856–1871* (Lund, 1952), Birger Steckzén, *Svenskt och brittiskt: Sex essayer* (Uppsala, 1959), s. 45–56 och Svante Nordin, »Tyska utsikter 1871–1995«, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995).
6. Översiktligt i Henningsen et al. (red.) 1997, Hans Henrik Brummer & Cecilia Lengefeld (red.), *En glömd relation: Norden och Tyskland vid sekelskiftet* (Stockholm, 1998), Runeby 1999 och Henningsen 1999. Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg: Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933* (Stockholm, 1979) rymmer flera belysande uppsatser, inte minst Gustaf Wingren, »Deutscher Einfluss auf Kirche und Theologie in Schweden 1870–1933«, Helmut Müssener & Gisela Frandsen, »Fast nur Nataly von Eschstruth & Co« och Axel Fritz, »Deutschsprachige Dramatik auf dem schwedischen

Theater 1870–1933«. Se därtill Helmut Müssener, *Deutschsprachige Belletristik in schwedischer Übersetzung 1870–1979: Bibliographie und Kommentar* (Stockholm, 1985), Jan-Olof Sundell, *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914* (Stockholm, 1987) och Yvonne Maria Werner, *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900: Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat* (Lund, 1989)

7. Müssener (red.) 1979; Enar Bergman, *Diktens värld och politikens: Bertil Malmberg och Tyskland 1908–1928* (Lund, 1967); Nordin 1995; Johan Östling, »Frisinnets krig: Den kulturradikala svenska opinionen under första världskriget«, DIXI: Arbetsrapporter (Uppsala, 2002); Alm 2002.
8. Oredsson 2001, s. 177–226; Johansson 2006, s. 217–236.
9. Se de olika bidragen i Andersson & Geisler (red.) 2006, i synnerhet Greger Andersson, »Nazismen och musiken«, s. 44, Greger Andersson, »Receptionen av svensk musik i Nazityskland«, s. 81–82 och Boel Lindberg, »›Exportera den där Hitlermusiken till Tyskland‹«.
10. Amanda Lagerkvist, *Amerikafantasier: Kön, medier och visualitet i svenska reseskildringar från USA 1945–63* (Stockholm, 2005), s. 12–16.
11. Michael F. Scholz, »Österreich Undén und die schwedische Deutschlandpolitik in den fünfziger Jahren«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1993:3; Alexander Muschik, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden: Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972* (Münster, 2005).
12. Lindner 1988; *Neuanfang: Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland: 1945–1954: Sieben Beiträge* (Stockholm, 1990).
13. Judt 2005, s. 203–209.
14. Sven O. Henriksson, »Tyskundervisningen i Sverige: Historisk studie med särskild hänsyn till metodiska synpunkter på undervisningen i främmande språk«, opublicerad licentiatavhandling vid Tyska institutionen, Stockholms universitet (Stockholm, 1960); Henrik Johansson, »När engelskan tog kommandot i skolan«, *Tvärsnitt*, 2004:1; Almgren 2005, s. 366–367.
15. Henriksson 1960, s. 224–226; Johansson 2004.
16. »Tyska eller engelska?«, *Aftontidningen*, 9/4 1945; »Engelskan«, *Morgon-Tidningen*, 15/6 1945; »Det första språket«, *Aftonbladet*, 17/7 1945.
17. »Latin och engelska«, *Nya Dagligt Allehanda*, 27/6 1943.
18. Margit Palmaer, »Tyskan som skolspråk och världsspråk«, *Stockholms-Tidningen*, 4/6 1945; »Reducerad tyska i läroverken«, *Stockholms-Tidningen*, 9/4 1945; »Skolöverstyrelsen och lärarna skyller tyskplugget på varann«, *Aftontidningen*, 11/4 1945.
19. »Engelska eller tyska«, *Dagens Nyheter*, 9/7 1945.
20. »Engelska eller tyska«, *Dagens Nyheter*, 9/7 1945.
21. »Världsspråket engelskan«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 9/6 1945.
22. Enzensberger 1990, s. 5–23. Se därtill Stig Hansén & Clas Thor (red.), *Århundradets reportage* (Stockholm, 2000), s. 14–15. Delar av detta avsnitt har jag tidigare publicerat som Johan Östling, »Stig Dagerman såg individen i det tyska folket«, *Svenska Dagbladet*, 16/6 2007b.
23. Urvalet av reseskildringar och reportage grundar sig på systematiska genomgångar i Libris och Lunds universitetsbiblioteks katalog (den så kallade Katalog –1957) under rubrikerna »Resor Tyskland« och »Resor Europa« för de berörda åren. En viktig orientering ges även i Karin Palmkvist, *Diktaren i verkligheten: Journalisten Stig Dagerman* (Stockholm, 1989), s. 158–169 och Nils-Olof Franzén, *Sven Jerring: Ett stycke radiohistoria* (Stockholm, 1988), s. 320–323.
24. Jannes 1947.
25. Palmkvist 1989, s. 162–163.
26. Arne Melberg, *Resa och skriva: En guide till den moderna reselitteraturen* (Göteborg, 2005), s. 31–33.
27. Vinde 1946, s. 51–59. Åtskilliga andra

rapporterade självfallet från Nürnberg, däribland Willy Brandt. Under de tidiga efterkrigsåren skrev den blivande förbundskanslern mycket om tyska förhållanden för skandinaviska tidningar och utgav också skriften *Norden i Nürnberg* 1946. Se Peter Merseburger, *Willy Brandt 1913–1992: Visionär und Realist* (München, 2002), s. 172–269.

28. Johannes Wickman, »Vinde i Nürnberg«, *Dagens Nyheter*, 20/5 1946; Gustaf Olsson, »Tyska fakta och stämningar«, *Svenska Dagbladet*, 4/7 1946; Christer Jäderlund, »Nürnbergreportage«, *Stockholms-Tidningen*, 11/6 1946; Sven Berger, »Snabbskisser från Nürnberg«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 25/5 1946, Bo Enander, »Utrikespolitik mer eller mindre«, *Expressen*, 18/6 1946.
29. Barbro Alving publicerade sina artiklar i *Dagens Nyheter* 30/6, 1/7, 3/7, 5/7, 7/7, 9/7, 12/7, 14/7, 17/7 och 19/7 1946.
30. Barbro Alving, »Självömkan och omoral gror i ruiner«, *Dagens Nyheter*, 30/6 1946; Barbro Alving, »Var är Hitlers Frauenführerin?«, *Dagens Nyheter*, 1/7 1946.
31. Barbro Alving, »Var är Hitlers Frauenführerin?«, *Dagens Nyheter*, 1/7 1946; »1 miljon nazister döms i Bayern på 1 år«, *Dagens Nyheter*, 3/7 1946; »Oberammergau övar till 1950«, *Dagens Nyheter*, 5/7 1946; »Ungdom om konst: Skjut målarn!«, *Dagens Nyheter*, 7/7 1946; »Hemvänd fånge hatar kommunism«, *Dagens Nyheter*, 12/7 1946.
32. Barbro Alving, »Låt de unga emigrera och Tyskland dör«, *Dagens Nyheter*, 9/7 1946.
33. Erik Asklund, *Människor under jorden: Europa runt i bil* (Stockholm, 1947), s. 5.
34. Asklund 1947, s. 11 och 167.
35. Asklund 1947, s. 54.
36. Asklund 1947, s. 44–45 och 185.
37. Asklund 1947, s. 185–192.
38. Enzensberger 1990, s. 10.
39. Dagerman 1947; Kötting & Thoursie 1948. Jörn Donner framhöll i *Rapport från Berlin* (Stockholm, 1958) dessa två böcker som de mest betydelsefulla svenskspråkiga Tysklandsskildringarna under efterkrigstiden.
40. Palmkvist 1989, s. 91–94; Roland Schröder, *Stig Dagerman – littérature engagée in Schweden der Nachkriegszeit* (Berlin, 2001), s. 32–33.
41. Palmkvist 1989, s. 119–129.
42. Palmkvist 1989, s. 160–162.
43. Palmkvist 1989, s. 153–156. Herbert Tingsten, »En diktare om Tyskland«, *Dagens Nyheter*, 14/5 1947; Kaj Björk, »Diktarsyn på Tyskland«, *Morgon-Tidningen*, 28/10 1947; Kurt Juste, »Orsak och verkan«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 9/6 1947. Som kontrast kan man notera att den kommunistiska *Ny Dag* (9/12 1947) beskyllde Dagerman för att gå reaktionens ärende med sin ursäktande och svävande anarkism.
44. Ragnar Thoursie och Kaj Björk angrep Dagerman på denna punkt efter att hans artikel hade publicerats i *Expressen*. Dagerman utvidgade sina resonemang om Schumacher i den tryckta boken, vilket dock inte sågs med blida ögon av Björk. Däremot fann flera av de borgerliga tidningarna hans analys av den tyska socialdemokratin mycket lyckad. Se Palmkvist 1989, s. 120–121.
45. Dagerman 1947, s. 17.
46. Dagerman 1947, s. 18.
47. Knut Jaensson, »En diktare i verklighetens land«, *Bonniers Litterära Magasin*, 1947, s. 514; Kurt Juste, »Orsak och verkan«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 9/6 1947; Gustaf Olsson, »Tyskland på drift«, *Svenska Dagbladet*, 19/5 1947.
48. Dagerman 1947, s. 13–15.
49. Dagerman 1947, s. 35–36.
50. Erwin Leiser, »Likgiltighetens land«, *Aftontidningen*, 1/11 1947; Viveka Heyman, »Två ockupationer«, *Arbetaren*, 29/5 1947.
51. Egon Kötting var bara en av många exiltyskar som under 1940-talet förmedlade kunskaper om Tyskland till en svensk läsekrets. Se Helmut Müssener, *Exil in Schweden: Politische und kulturelle Emigration nach 1933* (München, 1974), s. 300–354.
52. Kötting & Thoursie 1948, s. 5–6.
53. Kötting & Thoursie 1948, s. 286.
54. Kötting & Thoursie 1948, s. 16, 26 och 30.

55. Kötting & Thoursie 1948, s. 12–14 och 29.
56. Kötting & Thoursie 1948, s. 39–41 och 266–267. Författarnas *Sonderweg*-tes har stora likheter med den uppfattning om det moderna Tysklands historia som bland andra Hans-Ulrich Wehler och Jürgen Kocka företrätt. Se Östling 2008c.
57. Kötting & Thoursie 1948, s. 182–190.
58. Kötting & Thoursie 1948.
59. *Aftonbladet*, 6/6 1948; Daniel Viklund, »Tyska sommarstudier«, *Dagens Nyheter*, 14/9 1948; Kaj Björk, »Tyskland och den tredje kraften«, *Morgon-Tidningen*, 4/10 1948; Torvald Höjer, »Efter Ragnarök«, *Svenska Dagbladet*, 31/5 1948; Sven Berger, »Patientmedicin för tyska sjukan«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 3/6 1948.
60. Stig Dagermans inkännande reportage var den mest iögonfallande avvikelsen. Den biografiska bakgrunden saknar här inte betydelse. I augusti 1943 hade Dagerman ingått äktenskap med Annemarie Götze, dotter till den tyske anarkosyndikalisten Ferdinand Götze vilken 1934 flytt Hitlers Tyskland. Dotterns och svärföräldrarnas politiska engagemang satte sin bestämda prägel på Dagermans diktargärning, skriver Olof Lagercrantz i sin biografi, och menar att Dagerman genom sitt giftermål på ett mer påtagligt sätt än de flesta av hans generationskamrater blev indragen i »den europeiska lidandesgemenskapen«. Se Olof Lagercrantz, *Stig Dagerman* (Stockholm, 1958), s. 92–94.
61. Müssener 1985, s. 6–53.
62. Samlingarna vid Sigtunastiftelsens klipparkiv ger vid handen att intresset för tysk litteratur under tidig efterkrigstid, i varje fall i dags- och kvällspress, var oerhört mycket större än för tysk film, musik och bildkonst.
63. Wolfgang Schivelbusch, *Vor dem Vorhang: Das geistige Berlin 1945–1948* (München, 1995); Wilfried Barner (red.), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart: Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart* (München, 1994). Se även Östling 2005.
64. Cecilia Hansson, »Die Gruppe 46: Anmerkungen zu einigen Feuilletonartikeln in der schwedischen Tagespresse des Jahres 1946«, i Helmut Müssener (red.), *Aspekte des Kulturaustausches zwischen Schweden und dem deutschsprachigen Mitteleuropa nach 1945* (Stockholm, 1981), s. 141–149.
65. Müssener 1985, s. 52–53 och 203–208.
66. Undantag fanns, till exempel Peter Weiss, »Mörkrets litteratur«, *Stockholms-Tidningen*, 30/8 1947.
67. Se till exempel Anders Österling, »Tyska romaner från exilen«, *Stockholms-Tidningen*, 4/8 1946, Erwin Leiser, »Tyska diktare i landsflykt«, *Morgon-Tidningen*, 3/4 1947 och Ture Nerman, »Emigrantdikten«, *Morgon-Tidningen*, 5/6 1947.
68. Anders Österling, »Tyska romaner från exilen«, *Stockholms-Tidningen*, 4/8 1946. Se även Thomas von Vegesack, *Inte bara Grass …: De tyska litteraturerna efter kriget* (Stockholm, 1970), s. 205–207.
69. von Vegesack 1970, s. 208–209 och 231 (citat s. 209); Fredrik Benzinger, *Die Tagung der »Gruppe 47« in Schweden 1964 und ihre Folgen: Ein Kapitel deutsch-schwedischer Kultur- und Literaturbeziehungen* (Stockholm, 1983), s. 16–27; Müssener 1985, s. 203–208.
70. Den biografiska och litteraturvetenskapliga litteraturen om Thomas Mann är ytterst omfattande. En introduktion på svenska ges i Hans Levander, *Thomas Mann och hans tid: Liv och verk* (Stockholm, 1995), en bok som också innehåller referenser till viktiga internationella verk om Mann.
71. Eva Selberg, »Der Zauberberg: Die Rezeption in Schweden während der Jahre 1924–33«, i Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg: Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933* (Stockholm, 1979); Hansson 1999, s. 183–184; Lars Hallberg, »Tio år efter Nobelpriset: Thomas Mann, hans förläggare och Sverige 1939–1940«, i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Av kärlek till arkiv:*

Festskrift till Erik Norberg (Stockholm, 2002). Safranski citeras efter Ulrich Greiner, »Die Verzauberung der Welt«, *Die Zeit*, 2007:37.

72. Hansson 1981, s. 142–145; Carl Fehrman, »Det hände i Lund«, i Gunvor Blomquist (red.), *Under Lundagårds kronor: Minnen upptecknade av gamla studenter*, vol. 1 (Lund, 1991), s. 269–271.
73. Delar av det följande har i annan form publicerats som Johan Östling, »Med Mann tog Sverige ett tyskt farväl«, *Svenska Dagbladet*, 7/5 2008b.
74. Torgny Segerstedt, »En religionsstiftare«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 1/2 1945; Sten Selander, »Thomas Mann Josefsroman«, *Svenska Dagbladet*, 21/2 1945; »Thomas Mann 70 år«, *Vestmanlands Läns Tidning*, 6/6 1945; Gabriel Jönsson, »Josef och hans bröder«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 27/6 1947; Herbert Tingsten, »Thomas Mann som politiker«, *Dagens Nyheter*, 28/9 1947; »Thomas Mann som konservativ nationalist«, *Dagens Nyheter*, 30/9 1947; »Thomas Mann som radikal demokrat«, *Dagens Nyheter*, 4/10 1947; Carl Fehrman, »Thomas Mann och arvet från Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/5 1949; Karl Ragnar Gierow, »Epoken Thomas Mann«, *Svenska Dagbladet*, 6/6 1955; Hans Levander, »Thomas Mann – mittens rike«, *Morgon-Tidningen*, 6/6 1955; »Mann var den siste humanisten«, *Dagens Nyheter*, 13/8 1955; »Thomas Mann död«, *Svenska Dagbladet*, 13/8 1955; Carl Fehrman, »Tjugonde seklets Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 14/8 1955; Sven Stolpe, »Thomas Mann död«, *Aftonbladet*, 13/8 1955.
75. Karl Ragnar Gierow, »Epoken Thomas Mann«, *Svenska Dagbladet*, 6/6 1955; »Thomas Mann 70 år«, *Vestmanlands Läns Tidning*, 6/6 1945.
76. Sten Selander, »Thomas Mann Josefsroman«, *Svenska Dagbladet*, 21/2 1945. Se även: »Thomas Mann kan få ett andra nobelpris«, *Svenska Dagbladet*, 22/2 1945; Gabriel Jönsson, »Josef och hans bröder«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 27/6 1947; Carl Fehrman, »Thomas Mann och arvet från Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/5 1949; Karl Ragnar Gierow, »Epoken Thomas Mann«, *Svenska Dagbladet*, 6/6 1955; »Mann var den siste humanisten«, *Dagens Nyheter*, 13/8 1955; Hans Levander, »Thomas Mann – mittens rike«, *Morgon-Tidningen*, 6/6 1955; »Thomas Mann död«, *Svenska Dagbladet*, 13/8 1955.
77. Ragnar Thoursie, »Lukacs i Weimar«, *Aftontidningen*, 4/12 1946; Erik Hjalmar Linder, »Thomas Mann och ›gudstänkandet‹«, *Svenska Morgonbladet*, 10/2 1945; Karl Vennberg, »Thomas Mann och vi«, *Aftontidningen*, 5/6 1945; »Andens adelsman 1945«, *Expressen*, 6/6 1945; Pehr Henrik Törngren, »En ledare«, *Dagens Nyheter*, 17/2 1946.
78. Gösta Attorps, »Thomas Mann 70 år«, *Svenska Dagbladet*, 4/6 1945.
79. Erik Forssman, »Thomas Mann nya roman«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/11 1947; Karl Ragnar Gierow, »Epoken Thomas Mann«, *Svenska Dagbladet*, 6/6 1955.
80. »Mann var den siste humanisten«, *Dagens Nyheter*, 13/8 1955.
81. Carl Fehrman, »Tjugonde seklets Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 14/8 1955; »Mann var den siste humanisten«, *Dagens Nyheter*, 13/8 1955; F. S. Grosshut, »Levande humanism«, *Aftontidningen*, 26/5 1949.
82. Sten Selander, »Thomas Mann Josefsroman«, *Svenska Dagbladet*, 21/2 1945; Gösta Attorps, »Thomas Mann 70 år«, *Svenska Dagbladet*, 4/6 1945; »Thomas Mann sjuttio år«, *Svenska Morgonbladet*, 6/6 1945; Hans Dhejne, »Geniet i Weimar«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 12/10 1946; Käte Hamburger, »Thomas Mann och Goethe«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 21/5 1949; F. S. Grosshut, »Levande humanism«, *Aftontidningen*, 26/5 1949; Carl Fehrman, »Thomas Mann och arvet från Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/5 1949; Östen Sjöstrand, »Thomas Mann och djävulen«, *Aftonbladet*, 16/5 1950; Erwin Leiser,

»Goethes arvtagare på besök«, *Aftontidningen*, 4/5 1950; »Mann var den siste humanisten«, *Dagens Nyheter*, 13/8 1955; Carl Fehrman, »Tjugonde seklets Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 14/8 1955.

83. Ivan Pauli, »Thomas Mann 70 år«, *Morgon-Tidningen*, 6/6 1945; Käte Hamburger, »Thomas Mann och Goethe«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 21/5 1949; F.S. Grosshut, »Levande humanism«, *Aftontidningen*, 26/5 1949; Carl Fehrman, »Thomas Mann och arvet från Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/5 1949; Erwin Leiser, »Goethes arvtagare på besök«, *Aftontidningen*, 4/5 1950; Carl Fehrman, »Tjugonde seklets Goethe«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 14/8 1955; Artur Lundkvist, »Pakten med djävulen«, *Bonniers Litterära Magasin*, 1948:10.
84. Erik Forssman, »Thomas Mann nya roman«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/11 1947; John Landquist, »Ett gravtal över tysk kultur«, *Aftonbladet*, 26/11 1948; Carl Fehrman, »Thomas Manns Faustsaga«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 4/1 1949; Karl Ragnar Gierow, »Thomas Mann och Nietzsche«, *Svenska Dagbladet*, 11/3 1949; Karl Ragnar Gierow, »Epoken Thomas Mann«, *Svenska Dagbladet*, 6/6 1955; Hans Levander, »Thomas Mann – mittens rike«, *Morgon-Tidningen*, 6/6 1955; »Thomas Mann död«, *Svenska Dagbladet*, 13/8 1955.
85. John Landquist, »Ett gravtal över tysk kultur«, *Aftonbladet*, 26/11 1948.
86. Se allmänt Gunilla Bergsten, *Thomas Manns Doktor Faustus: Untersuchungen zu den Quellen und zur Struktur des Romans* (Tübingen, 1974) och Jürgen H. Petersen, Faustus *lesen: Eine Streitschrift über Thomas Manns späten Roman* (Würzburg, 2007). Thomas Mann beskrev framväxten av romanen i den självbiografiska *Die Entstehung des »Doktor Faustus«: Romam eines Romans* 1949, vilken samma år också översattes till svenska.
87. Thomas Mann, *Doktor Faustus: Den tyske tonsättaren Adrian Leverkühns liv skildrat av en vän* (Stockholm, 1948). Se även Levander 1995, s. 269–308 (citat s. 282) och Bergsten 1974.
88. Rüdiger Safranski påpekar i *Romantik: Eine deutsche Affäre* (München, 2007), s. 370–373, att parallellen Leverkühn–Tyskland inte kan betraktas som fullständigt genomförd i romanen ity att tonsättaren fjärmar sig från den dionysiska sfären och förblir ett slags apolliniker. För de svenska kritikerna – liksom för Mann själv – var analogin emellertid ett faktum.
89. Olle Holmberg, »Faust och djävulen«, *Dagens Nyheter*, 10/11 1947.
90. Käte Hamburger, »Thomas Manns Faustroman«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 27/11 1947.
91. Karl Ragnar Gierow, »Thomas Mann och Nietzsche«, *Svenska Dagbladet*, 11/3 1949; Folke H. Törnblom, »Thomas Manns nya bok«, *Morgon-Tidningen*, 7/12 1948; Carl Fehrman, »Thomas Manns Faustsaga«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 4/1 1949; Anders Österling, »Thomas Manns nya roman«, *Stockholms-Tidningen*, 12/1 1948.
92. Olle Holmberg, »Faust och djävulen«, *Dagens Nyheter*, 10/11 1947.
93. Anders Österling, »Thomas Manns nya roman«, *Stockholms-Tidningen*, 12/1 1948.
94. Anders Österling, »Thomas Manns nya roman«, *Stockholms-Tidningen*, 12/1 1948.
95. Olle Holmberg, »Uppgörelse med Nietzsche«, *Dagens Nyheter*, 6/9 1948; Karl Ragnar Gierow, »Thomas Mann och Nietzsche«, *Svenska Dagbladet*, 11/3 1949. Skribenten David Brolin har polemiserat mot dem som menat att Nietzsche var helt uträknad i Sverige efter andra världskriget, en uppfattning som ofta tillmäter litteraturhistorikern Melker Johnssons kritiska och anspråksfulla granskning av Nietzsches tänkande, *Nietzsche och Tredje riket* (1943), stor betydelse. Brolin framhäver att ett flertal verk av och om den tyske filosofen publicerades på svenska under 1940- och 1950-talen. Vad man kan iaktta under dessa år är snarare ett slags avpolitisering av Nietzsche, där han förvand-

lades från en vägröjare för nazismen till en opolitisk existentialist. Se David Brolin, »Efterkrigs-Nietzsche: Om den svenska Nietzsche-forskningens myter«, *Häften för kritiska studier*, 2005:3–4 och mycket mer allmänt Bernhard H. F. Taureck, *Nietzsche und der Faschismus: Ein Politikum* (Leipzig, 2000).

96. Gunnar Brandell, »Kring Thomas Mann«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 19/11 1945.
97. Ivan Pauli, »Thomas Mann 70 år«, *Morgon-Tidningen*, 6/6 1945; Käte Hamburger, »Thomas Manns Faustroman«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 27/11 1947.
98. Erik Forssman, »Thomas Mann nya roman«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/11 1947.
99. Erik Forssman, »Thomas Mann nya roman«, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 30/11 1947.
100. Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (London, 1966).
101. Denna tolkning av förhållandet mellan nazismen och romantiken var vanlig under tidig efterkrigstid. Se Safranski 2007, s. 356–357.
102. Förutom de övrigt anförda förfäktades uppfattningen även i Walter A. Berendsohn, »Thomas Mann och Tredje riket«, i Kaare Lervik (red.), *Åndsmenneskets ansvar: Nordiske akademikeres festskrift til Thomas Mann på 80 årsdagen 6. juni 1955* (Oslo, 1955), s. 13–15.
103. Herbert Tingsten, »Thomas Mann som politiker«, *Dagens Nyheter*, 28/9 1947; Herbert Tingsten, »Thomas Mann som konservativ nationalist«, *Dagens Nyheter*, 30/9 1947; Herbert Tingsten, »Thomas Mann som radikal demokrat«, *Dagens Nyheter*, 4/10 1947.
104. John F. Fetzer, *Changing Perceptions of Thomas Mann's Doctor Faustus: Criticism 1947–1992* (Columbia, SC, 1996), s. 2–9.
105. Thomas Goll, *Die Deutschen und Thomas Mann: Die Rezeption des Dichters in Abhängigkeit von der politischen Kultur Deutschlands 1898–1955* (Baden-Baden, 2000), s. 294–316; Eberan 1983, s. 88–91; Safranski 2007, s. 348–352 och 370–380. Åren 1945–1946 hävdade Frank Thiess, i öppen opposition mot Mann, att de tyska skriftställare som gått i inre exil i Tredje riket i långt högre grad än exilförfattarna sörjt för den tyska kulturens överlevnad i diktaturens tidevarv. Denna meningsskiljaktighet saknade större betydelse i den svenska diskussionen om Mann.
106. Axel Larsson, »Diktarfursten Goethe«, *Svenska Dagbladet*, 27/8 1949; Allan Mohlin, »Goethes Über allen Gipfeln«, *Arbetet*, 8/8 1949. Om Goethe i Efterkrigstyskland: Wolf Lepenies, *The Seduction of Culture in German History* (Princeton, N.J., 2006), s. 159–164 och mycket mer utförligt Karl Robert Mandelkow, *Goethe in Deutschland: Rezeptionsgeschichte eines Klassikers: 1919–1982* (München, 1989).
107. Anders Österling, »Goethebilden«, *Stockholms-Tidningen*, 22/8 1949; Ivan Pauli, »Goethe, olympiern«, *Morgon-Tidningen*, 27/8 1949; Algot Werin, »Goethe – medicina mentis«, *Svenska Dagbladet*, 7/8 1949.
108. Lisa Matthias, »Besök hos Hermann Hesse«, *Expressen*, 12/12 1945; Sten Selander, »Hermann Hesse«, *Svenska Dagbladet*, 15/11 1946; Erik Lindegren, »Hesse och hans lyrik«, *Stockholms-Tidningen*, 20/12 1946. Svenska Akademiens motivering (»för hans inspirerande författarskap, som i sin utveckling mot djärvhet och djup tillika företräder klassiska humanistideal och höga stilvärden«) innehöll inga allusioner på »det andra Tyskland«. I ett särskilt yttrande hade emellertid Anders Österling argumenterat för att Hesse borde föräras priset, emedan »han och Thomas Mann f. n. äro de enda betydande författare som med hållning och stil förvalta det tyska kulturarvet i litteraturen«. Det fanns, därom var den ständige sekreteraren övertygad, därtill andra skäl: »En utmärkelse till den nu 69-årige diktaren skulle även ha sitt berättigande däri, att hela hans produktion ger bilden av en god, kämpande människa, som med säll-

synt uppriktighet och samvetsömhet har följt sin kallelse, och som i en tragisk epok har bevarat den äkta humanismens sköldemärke.« Se Bo Svensén (red.), *Nobelpriset i litteratur: Nomineringar och utlåtanden 1901–1950: 1921–1950* (Stockholm, 2001), s. 365.

109. Henning Söderhjelm, »Hermann Hesse«, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 15/11 1946; Anders Österling, »Årets litteräre nobelpristagare«, *Stockholms-Tidningen*, 15/11 1946; Helge Åkerhielm, »Hermann Hesse – äntligen!«, *Morgon-Tidningen*, 15/11 1946; Sten Selander, »Hermann Hesse«, *Svenska Dagbladet*, 15/11 1946.
110. Dagerman 1947, s. 7–8.
111. Per Øhrgaard, »Abkehr und Wiederentdeckung: Die deutsche Kultur (vor allem die Literatur) in Dänemark nach 1945«, *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung: Jahrbuch 2006* (Göttingen, 2007), s. 57–65.
112. För de historiska spänningarna i de dansk-tyska relationerna: Kim Salomon, *Konflikt i grænseland: Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33* (Köpenhamn, 1980), s. 11–17 och Karl Christian Lammers, *»Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?«: Det dansk-tyske forhold efter 1945* (Köpenhamn, 2005), s. 12–24.
113. Kulturskribenten Kay Glans, född 1955, reflekterar i en essä över vad det abrupta brottet med den tyska kultursfären betydde för efterkrigsfödda svenskar. »Tyskland har varit den mörka kontinenten för min generation, skrämmande, något som man helst undviker att befatta sig med, samtidigt som man ändå varit dunkelt medveten om dess stora betydelse«, skriver han. Se Kay Glans, »Bekännelser av ett efterkrigsbarn«, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995), s. 157.

KAPITEL VI

1. Kjell Östberg, *I takt med tiden: Olof Palme 1927–1969* (Stockholm, 2008), s. 15–46; Henrik Berggren, »De nakna och de röda«, *Dagens Nyheter*, 16/2 2008.
2. Östberg 2008, s. 61–68; Berggren 2008.
3. Olof Palme, »Den amerikanska krigsgenerationen«, *Svenska Dagbladet*, 21/2 1949.
4. Olof Palme, »Den amerikanska krigsgenerationen«, *Svenska Dagbladet*, 21/2 1949.
5. Lööw 2004, s. 121–159. Se allmänt i Stein Ugelvik Larsen & Bernt Hagtvet (red.), *Modern Europe after Fascism, 1943–1980s*, vol. 1–2 (Boulder, 1998).
6. Johansson 1995, s. 224–233 (citat s. 226). Johansson använder begreppet »antifascism« medan jag föredrar »antinazism«. Se kapitel I och II för en diskussion av fascismbegreppet.
7. Johansson 1995, s. 224–233. Torbjörn Nilsson har i »Den gåtfulla parentesen – högeropinion mellan världskrig och kallt krig«, i Ragnar Björk & Alf W Johansson (red.), *Samtidshistoria och politik: Vänbok till Karl Molin* (Stockholm, 2004a), påvisat att kommunismen åtnjöt visst anseende även i borgerliga kretsar vid krigsslutet 1945, men att opinionen snabbt förändrades i slutet av decenniet.
8. Johansson 1995, s. 226.
9. Allmänt om efterkrigstidens upplysningsrationalism i Nils Runeby, »Klerkernas ansvar och frihetens organisation: Kring de intellektuellas mobilisering i 1950-talets Sverige«, i Wolfgang Butt & Bernhard Glienke (red.), *Der nahe Norden: Otto Oberholzer zum 65. Geburtstag: Eine Festschrift* (Frankfurt am Main, 1985) och Wiklund 2006, s. 153–157.
10. Johansson 2001a, s. 10; Nilsson 2004b, s. 84–89. I den statsvetenskapliga litteraturen kan Jan Hylén, *Fosterlandet främst?: Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904–1985* (Stockholm, 1991) ställas mot Stig-Björn Ljunggren, *Folkhemskapitalismen: Högerns programutveck-*

ling under efterkrigstiden (Stockholm, 1992). Nilsson ansluter sig till Ljunggrens tolkning att högern under tidig efterkrigstid förenade konservativa och liberala element.

11. Friedrich von Hayeks mest kända arbete utgavs 1944 på svenska som *Vägen till träldom*. För det svenska mottagandet se Lewin 1967, s. 267–348 och Johansson 1995, s. 53 och 246–258.
12. Nilsson 2004b, s. 205–213. Själva termen »kulturkonservatism« är visserligen av yngre datum – enligt Nils Runeby myntat av Gunnar Heckscher – men företeelsen är äldre. Se Runeby 1995, s. 468.
13. Rudolf Vierhaus, »Konservativ, Konservatismus«, i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 3 (Stuttgart, 1982); Henning Ottmann, »Konservatismus«, i *Staatslexikon: Recht, Wirtschaft, Gesellschaft*, vol. 3 (Freiburg im Breisgau, 1987); Helga Grebing, *Konservative gegen die Demokratie: Konservative Kritik an der Demokratie in der Bundesrepublik nach 1945* (Frankfurt am Main, 1971), s. 16–48.
14. Payne 1995. Undantag utgjordes av Francos och Salazars auktoritära regimer i Spanien respektive Portugal.
15. Buchanan & Conway (red.) 1996; Grebing 1971. Den västeuropeiska kristdemokratins förvandling från 1930- till 1950-tal är väsentlig för förståelsen av demokratins stabilitet under efterkrigstiden. Se Jan-Werner Müller, »Introduction: Putting German Political Thought in Context«, i Jan-Werner Müller (red.), *German Ideologies since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic* (New York, 2003).
16. Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen: Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922* (Stockholm, 1961), s. 446–479; Nilsson 2004b, s. 129–175.
17. Kritik mot allomfattande tankesystem var vanlig direkt efter kriget i tongivande tidskrifter som *40-tal* och *Prisma*, vare sig det rörde sig om marxismen eller psykoanalysen, kristendomen eller den borgerliga humanismen. Se Claes-Göran Holmberg, *Upprorets tradition: Den unglitterära tidskriften i Sverige* (Stockholm, 1987), s. 72–74. För socialdemokraternas antikommunism under tidig efterkrigstid se Berge 1990. Aversionen mot mellankrigstidens utopiska program förebådade 1950- och det tidiga 1960-talets diskussion om »ideologiernas död«, förknippad med namn som Raymond Aron, Daniel Bell, Seymour Lipset och i Sverige Herbert Tingsten. Se Johan Lundborg, *Ideologiernas och religionens död: En analys av Herbert Tingstens ideologi- och religionskritik* (Nora, 1991), s. 105–119.
18. Citerat efter Dieter Königsmann, »En idéhistorisk studie i studentpolitik: Clartés politiska linje, dess mål och medel, 1944–1957«, *Idéhistoriska uppsatser*, 6 (Stockholm, 1983), s. 29.
19. Yvonne Hirdman, *Sverges Kommunistiska Parti 1939–1945* (Stockholm, 1974), s. 182–183; Tom Olsson, »SKP:s politiska utveckling 1943–1950«, i Sven E. Olsson (red.), *Från SKP till VPK: En antologi* (Lund, 1976), s. 180–194; Jan Bolin, »›Vi måste ha en viss nationell känsla‹: Den kommunistiska försvenskningens dilemma – första maj i Karlskoga«, i Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.), *Kommunismen – hot och löfte: Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm, 2003), s. 140–148.
20. Johan Strang, »Arvet efter Kaila och Hägerström: Den analytiska filosofin i Finland och Sverige«, i Stefan Nygård & Johan Strang (red.), *Mellan idealism och analytisk filosofi: Den moderna filosofin i Finland och Sverige 1880–1950* (Helsingfors, 2006), s. 237–244 och 259–264 (citat s. 242).
21. Rainer Carls, *Om tro och vetande: Ingemar Hedenius kristendomskritik i ett halvsekelsperspektiv* (Lund, 2001); Nordin 2004, s. 135–183.
22. Erik Lönnroth, *En annan uppfattning* (Stockholm, 1949), s. 11–13. Weibull citeras efter Alf W Johansson, »Biografin och den svenska historieve-

tenskapen«, i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* (Lund, 2007), s. 21.

23. Nordin 1984, s. 193–195. Se även Larsson 2001a. Ännu ett exempel på 1940-talets kulturella nyorientering har givits av Gunnar Broberg. Den lärdomshistoriska årsboken *Lychnos* hade fram till andra världskriget haft självklar förankring i tysk historia och vetenskap. Från 1943 publicerades dock inte längre några uppsatser på tyska och *Zusammenfassungen* ersattes av *summaries*. Se Gunnar Broberg, »Sjuttonhundratalets vetenskap – vad hände och vad händer?«, *Lychnos*, 2007, s. 254–255.
24. Citerat efter Nordin 1984, s. 194–195. Liknande minnesbilder återges i sociologen Johan Asplunds *Avhandlingens språkdräkt* (Göteborg, 2002), s. 52.
25. Klaus Misgeld, »Den svenska socialdemokratin och Europa – från slutet av 1920-talet till början av 1970-talet«, i Bo Huldt & Klaus Misgeld (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik: Från Branting till Palme* (Stockholm, 1990), s. 205. Se även Stråth 1993, s. 194–227.
26. Stråth 1993, s. 205–217; Stråth 2000, s. 360–369; Yvonne Maria Werner, *Nordisk katolicism: Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv* (Göteborg, 2005), s. 309–323; Yvonne Maria Werner, »Schwedentum, Katholizismus und europäische Integration: Die katolische Kirche in Schweden nach 1945«, *Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History*, 2006:1, s. 81–84 och 101–106; Daniel Alvunger, *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973* (Göteborg, 2006), s. 29–36 och 202–208.
27. Se exempelvis: Jan Larsson, *Hemmet vi ärvde: Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden* (Stockholm, 1994), s. 138; Linderborg 2001, s. 250–253 och 456–462; Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa?: Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (Stockholm, 2006), s. 195–198; Rosengren 2007, s. 237–238.
28. Stråth 1993; Johansson 2001a; Johansson 2001b; Rune Johansson, »Konstruktionen av svenskheten«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm, 2001c).
29. Sverker Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget: Historieskrivning och kult* (Lund, 1992), s. 226; Jörg-Peter Findeisen, »Der Kult um Karl XII. in Schweden nach 1890: Die Geschichtswissenschaft des Landes im Geiste nationalistischer antirussischer und prodeutscher Strömungen«, i Heiner Timmermann (red.), *Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914* (Berlin, 1998); Heléne Lööw, »Karl XII:s dödsdag 30/11 – en lång kravalltradition«, *Nord Nytt*, 1998:73, s. 23; Linderborg 2001, s. 461. För en intressant dansk parallell se Anette Warring, *Historie, magt og identitet: Grundlovsfejringer gennem 150 år* (Århus, 2004), s. 129–158.
30. Elazar Barkan, *The Retreat of Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States Between the World Wars* (Cambridge, 1992), särskilt s. 341–346; Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken* (Lund, 2004), s. 224–225.
31. Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet* (Lund, 1995), s. 66–82; Tunlid 2004, s. 225–231. Under andra världskriget gav Gunnar Dahlberg ut en kritisk studie av rasbiologin, *Arv och ras*, som också översattes till flera språk. Han ingick därtill i den grupp som för UNESCO:s räkning utformade det betydelsefulla dokumentet *Statement on Race* (1950), en vidräkning med rasismens föreställningsvärld. När ledande ärftlighetsforskare 1948 samlades till den första stora internationella efterkrigskongressen i Stockholm betonades betydelsen av fri forskning, inte minst mot bakgrund av de totalitära erfarenheterna. »Den betydligt känsligare frågan om hur

genetikerna själva hade medverkat till i synnerhet nazismens brott diskuterades däremot inte«, konstaterar vetenskapshistorikern Anna Tunlid. Se Tunlid 2004, s. 251. För en begreppsdiskussion: Gunnar Broberg, »Förintade och förbjudna ord: Anteckningar om ras och rasism«, i Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr: Om begreppshistoria* (Stockholm, 2005).

32. Tydén 2002, särskilt s. 520–525 och 573–578 (citat s. 525 respektive 577). Gunnar Broberg har varit inne på liknande tankegångar och givit en kompletterande förklaring: »Att den eugeniska indikationen inte försvagades snabbare efter andra världskriget är anmärkningsvärt och kan tyda på att mellankrigstidens inte minst inom vetenskaperna tyskinfluerade tankeklimat levde kvar.« Se Gunnar Broberg, »Steriliserings: Den svenska steriliseringspolitiken«, *Nationalencyklopedin*, webbplats: http://www.ne.se (1/6 2008). En slutsats i Lena Olsson, *Kulturkunskap i förändring: Kultursynen i svenska geografiläroböcker 1870–1985* (Malmö, 1986), s. 112–121, var att rasistiska inslag var vanligt förekommande i svenska läroböcker in på 1950-talet, men att rasismen tonades ned efter andra världskriget, delvis på grund av erfarenheterna av nazismen.
33. Bernard Wasserstein, *Vanishing Diaspora: The Jews in Europe Since 1945* (London, 1996), s. 58–84; Bachner 1999, s. 15–16, 30–32 och 89–90.
34. Bachner 1999, särskilt s. 89–90 och 148–150.
35. Gunnar Myrdals kritiska analys av amerikanska rasrelationer i *An American Dilemma: The Negro Problem and Modern Democracy* (1944) och Herbert Tingstens vidräkning med apartheidregimen i *Problemet Sydafrika* (1954) är två exempel.
36. George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (New York, 1990), s. 201–225; Dagmar Burkhart, *Eine Geschichte der Ehre* (Darmstadt, 2006), s. 112–119.
37. Jan Lindroth, *Ling – från storhet till upplösning: Studier i svensk gymnastikhistoria 1800–1950* (Eslöv, 2004), s. 291.
38. Johansson 1995, s. 353.
39. Paul Betts, »The Politics of Post-Fascist Aesthetics: 1950s West and East German Industrial Design«, i Richard Bessel & Dirk Schumann (red.), *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History During the 1940s and 1950s* (New York, 2003), s. 295–305 och 314–316.
40. Nazismen figurerade sporadiskt i debatter i tidskriften *Byggmästaren* 1946–1948. Se Claes Caldenby, »Arkitekturen«, i *Signums svenska konsthistoria: Konsten 1950–1975* (Lund, 2005), s. 452–453. Den begränsade svenska diskussionen kan kontrasteras mot den uppgörelse med den totalitära monumentalismen som ledande internationella arkitekter (Sigfried Giedion, Walter Gropius, Lucio Costa och andra) igångsatte under andra hälften av 1940-talet. Se Schivelbusch 2005, s. 7–12.
41. Lorenz 1997, s. 277–284; Östling 2008c; Thomas Nipperdey, »1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte«, *Historische Zeitschrift*, 1978:227.
42. Martha Hanna, *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers During the Great War* (Cambridge, Mass., 1996), s. 1–27 och 209–242.
43. Begreppet är bildat i analogi med »problemformuleringsprivilegiet«. Se Lars Gustafsson, *Problemformuleringsprivilegiet: Samhällsfilosofiska studier* (Stockholm, 1989).
44. Se exempelvis diskussionen i Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940* (Stockholm, 2002).
45. Koselleck 2000, s. 265–272.
46. Koselleck 2000, s. 267–270.
47. Karl Mannheims grundläggande artikel »Das Problem der Generationen« publicerades ursprungligen i *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie*, 1928:7, men refereras här efter Karl Mannheim, *Wissenssoziologie: Auswahl aus dem Werk* (Berlin, 1964). En nyttig introduktion är Ulrike Jureit, *Generationsforschung* (Göttingen, 2006), s. 20–25.
48. Mannheim 1964, särskilt s. 541–553 och 559–562. Kyrkohistorikern Ruth

Franzén har i »Högkyrkligt kontra lågkyrkligt i generationsteoretiskt perspektiv«, i Anders Jarlert (red.), *Arkiv, fakultet, kyrka: Festskrift till Ingmar Brohed* (Lund, 2004), s. 236–243, funnit det nödvändigt att på egen hand översätta Mannheims begrepp, då svenska historiker inte synes ha använt hans generationsteori i renodlad form. Franzéns överföring baseras dock på en engelsk version, vilket är en möjlig förklaring till att våra översättningar på vissa punkter skiljer sig åt. Liksom henne föredrar jag dock ›generationsfraktion‹ för *Generationseinheit*, eftersom en konkurrens per definition alltid förelåg mellan grupperingarna.

49. I en uppsats har Nils Runeby fäst uppmärksamheten vid en grupp individer som i början av 1950-talet kunde ses som »Sveriges mera etablerade kulturradikaler«. Namnen på listan sammanfaller i anmärkningsvärd hög grad med dem som jag räknar till 1945 års generation. Se Runeby 1985, s. 290–291. Om förhållandet mellan centrala och mer perifera gestalter i en politisk eller intellektuell generation: se Jerry Z. Muller, »German Neo-Conservatism, ca. 1968–1985: Hermann Lübbe and Others«, i Jan-Werner Müller (red.), *German Ideologies since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic* (New York, 2003), s. 163–164. Ett villkor för att en generationsfraktion skulle utvecklas och bestå var enligt Mannheim att personerna stod varandra nära. Så var onekligen fallet med många av de tongivande i 1945 års generation, även om det stundom var vänskap med förhinder. Se Nordin 2004, s. 235–263 och Eva Österberg, *Vänskap: En lång historia* (Stockholm, 2007), s. 225–229.
50. Jämför Runeby 1985, s. 290–291.
51. Skiljelinjerna inom 1945 års generation var inte alltid politiska. Med sin antinazism och vänsterliberala radikalism befann sig en man som Ivar Harrie många gånger i den ideologiska mittfåran, låt vara att han angreps av Tingsten för eftergivenhet visavi Sovjetunionen. Hans klassiska bildningsidealism gick samtidigt på tvärs mot tidens tendens och drev honom i opposition mot många av sina politiska åsiktsfränder. Se Holt 2008.
52. Nilsson 2004b, s. 208–211.
53. Mannheim 1964, s. 559–561.
54. Sven Ulric Palme, *Vår tids hjältar* (Stockholm, 1953), s. 273; Alf W Johansson, »Palme, Sven Ulric Adalvard«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28 (Stockholm, 1994). Arthur Engberg (1888–1944) hörde visserligen till ett något tidigare generationssammanhang, men hans levnadshistoria röjer likväl en intressant omorientering. Som en reaktion på nazismen vände sig Engberg under det tidiga 1940-talet mot de tyska traditioner han själv omhuldat i yngre år. Den nazistiska ideologin var »filosofiskt förberedd i den romantiska traditionen, kompletterad genom Gobineau, Schopenhauer och Nietzsche«, hette det i en rannsakande artikel från 1943. Hans uppgörelser med »den germanska andan« innebar emellertid inte att han övergav sina egna tankar om det svenska folkets själ och egenart. Se Blomqvist 2001, s. 92–101 (citat s. 98).
55. Begreppet »politisk generation« används i inflytelserika verk som Detlev Peukert, *Die Weimarer Republik: Krisenjahre der klassischen Moderne* (Frankfurt am Main, 1987), Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn, 1996) och Michael Wildt, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002).
56. Kjell Krantz, *Alf Ahlberg (1892–1979): En biografi* (Ludvika, 1998), s. 528–529, 558–563 och 599–615. Jonas Hansson har urskilt en konflikt under mellankrigstiden mellan en grupp av bildningsaristokrater på nedgång och ett avantgarde företrädande det industrialiserade samhällets nya eliter på uppgång. Ahlberg kan tillsammans med bland andra Fredrik Böök, John Landquist och Sten Selander räknas till den grupp bildningsaristokrater som efter andra

världskriget fick svårt att hävda sig. Avantgardet, som i mångt och mycket sammanföll med den kulturradikala generationsfraktionen, förespråkade rationalism och politiskt engagemang samtidigt som det riktade udden mot metafysik, esteticism och ett traditionellt, ursprungligen tyskt kulturbegrepp. Se Hansson 1999, s. 159–172.

57. Se den allmänna diskussionen i Andreas Schulz & Gundula Grebner, »Generation und Geschichte«, i Andreas Schulz & Gundula Grebner (red.), *Generationswechsel und historischer Wandel* (München, 2003).
58. Görtemaker 1999, s. 83–94 och 188–189.
59. Heinz Dieter Kittsteiner, »Die Generationen der ›Heroischen Moderne‹: Zur kollektiven Verständigung über eine Grundaufgabe«, i Ulrike Jureit & Michael Wildt (red.), *Generationen: Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs* (Hamburg, 2005).
60. Gunnar Aspelin, »Tidsidéer och tidsideal«, i Jan Cornell (red.), *De 50 åren: Sverige 1900–1950*, vol. 3 (Stockholm, 1950), s. 53.
61. Elisabeth Noelle-Neumann, *Die Schweigespirale: Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut* (München, 1980), s. 13–22. För en historievetenskaplig användning av teorin om tystnadsspiralen se Eva Österberg, »Svenska tidningars syn på Israel«, *Historisk tidskrift*, 1979:1, s. 83, Johansson 1995, s. 317–318 och Holt 2008, s. 303.
62. I Christina Benninghaus, »Das Geschlecht der Generation: Zum Zusammenhang von Generationalität und Männlichkeit um 1930« respektive M. Rainer Lepsius, »Kritische Anmerkungen zur Generationsforschung«, i Ulrike Jureit & Michael Wildt (red.), *Generationen: Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs* (Hamburg, 2005) förs, utifrån olika infallsvinklar, en kritisk diskussion om generationsbegreppets sociala begränsning och potential.
63. Ett exempel: Gunnar Helén (1918–2002), radiojournalist och blivande folkpartiledare, hörde ideologiskt till samma läger som 1945 års generation, men kände olust inför den trosvisshet som präglade skol- och livsåskådningsdebatten under det första efterkrigsårtiondet. Han tyckte sig finna »för mycket av steril kritik och för litet av positiva, praktiska insatser«, skriver Gunnar Richardson om Helén och fortsätter: »När en ›kulturradikal‹ mal sönder tankegången i ett herdabrev eller ironiserar över ›den troskyldiga idealiteten‹ i någon enkel förkunnelse, ville han fråga vad vederbörande själv åstadkommit av värde, vilka uppoffringar han gjort för den sak han sagt sig arbeta för.« Se Richardson 1983, s. 317.
64. Koselleck 2000, s. 34 och 38–41.
65. Koselleck 2000, s. 35–38 (citat s. 37): »Erfahrungen sind also einmalig – indem sie gemacht werden, und ebenso wiederholbar – indem sie gesammelt werden.«
66. Koselleck 2000, s. 39.
67. Relationen mellan begreppen »minne« och »erfarenhet« utreds inte närmare av Koselleck. För honom är erfarenheten det centrala och sägs vara »närvarande förflutet, vars händelser har införlivats och kan hämtas fram ur minnet«, någonting som »griper djupare än minne«. I anslutning till det ser jag erfarenheten som något som innehåller en minnesaspekt men som är fastare förankrad i en individs eller grupps medvetande än vad minnet är. Nya upplevelser tenderar på samma gång att utmana gamla erfarenheter och det skiljer dem från minnen. Erfarenheten är därutöver konklusiv i den meningen att den kan avvinnas en sensmoral. Jämför Koselleck 1979, s. 350–354 och Assmann 2002.
68. Se kapitel I och III.
69. Ett tecken på nazismens frånvaro under 1950-talet i svensk offentlighet är att så få artiklar finns i Sigtunastiftelsens klipparkiv för denna period. Enskilda verk, såsom Alan Bullocks Hitlerbiografi (original 1952; översättning 1960) och William L. Shirers bok om Tredje riket (original 1959; översättning 1961), väckte dock uppmärksamhet. Under 1960-talet kun-

de nazismen bli föremål för pressdebatt, till exempel i det meningsutbyte i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 1965 som bland andra inbegrep Sven-Eric Liedman, Eskil Block och Gunne Bengtson. Se därutöver Lööw 2004, s. 45–61.

70. Se kapitel III. Det följande bygger på Östling 2007c.
71. För begreppet »det långa 1950-talet« se Cronqvist 2004, s. 14. Att en brytpunkt i svensk efterkrigshistoria inföll någon gång i slutet av 1960- eller början av 1970-talen hävdas – om än indirekt – i många vetenskapliga verk som behandlat perioden. Vari denna bestod råder det däremot delade meningar om. Jämför: Nordin 1984; Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm, 1996); Kjell Östberg, *1968 när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm, 2002); Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora, 2005); Wiklund 2006; Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.), *1973: En träff med tidsandan* (Lund, 2008).
72. Saul Friedländer, *Reflections of Nazism: An Essay on Kitsch and Death* (New York, 1984); Johan Östling, »Kampen mot kontinuiteten: Historiepolitik i den västtyska sextioåttarörelsen«, *Aktuellt om historia*, 2006:3; Philipp Gassert & Alan E. Steinweis (red.), *Coping with the Nazi Past: West German Debates on Nazism and Generational Conflict, 1955–1975* (New York, 2006); Johan Östling, »Massor av män: Fascismen som fantasi i 1970-talets politiska kultur«, i Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.), *1973: En träff med tidsandan* (Lund, 2008d).
73. Novick 1999, s. 207–238; Ulf Zander, »*Holocaust* at the Limits: Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe* (Lund, 2003), s. 256–257; Östling 2007c, s. 30–31.
74. Östling 2007c, s. 31–34; Östling 2007d. Se även kapitel I.
75. Zarah Leander, *Vill ni se en diva?* (Stockholm, 1958); Zarah Leander, *Zarah: Zarah Leanders minnen* (Stockholm, 1972). Ingrid Segerstedt Wiberg, »Nazisternas diva får nu beundran«, *Göteborgs-Posten*, 3/1 1988; Uno Myggan Ericson, »Divan teg om politiken«, *Göteborgs-Posten*, 10/1 1988; Lena Svanberg, »Zarah med vidöppna ögon – för att rädda gods och guld«, *Expressen*, 16/1 1988; Lena Persson, »Var finns motgiftet?«, *Expressen*, 24/1 1988; Anders Ehnmark, »Påminner om Koestler«, *Expressen*, 27/1 1988; Sune Örnberg, »Moralen – en fråga om lönsamhet?«, *Göteborgs-Posten*, 30/1 1988. Mindre anklagande var artiklar som Eva Moberg, »Att förstå är inte att försvara«, *Expressen*, 17/1 1988 och Yrsa Stenius, »Att förstå Zarah«, *Aftonbladet*, 18/1 1988. De följande styckena har i en annan form publicerats i Östling 2007c och Östling 2007d.
76. Ingmar Bergman, *Laterna Magica* (Stockholm, 1987); Gerard Aalders & Cees Wiebes, *Affärer till varje pris: Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna* (Stockholm, 1989).
77. Ingmar Björkstén, »Vi vill se en stjärna – inte sanningen«, *Svenska Dagbladet*, 15/1 1988.
78. Allmänt om debatten i Zander 2001, s. 445–455, Östling 2007c, s. 38–40 och kapitel I. Se exempelvis Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm, 1991), Maj Wechselmann, *De bruna förbindelserna* (Stockholm, 1995), Lena Einhorn, *Handelsresande i liv: Om vilja och vankelmod i krigets skugga* (Stockholm, 1999), Bosse Schön, *Svenskarna som stred för Hitler: Ett historiskt reportage* (Stockholm, 1999), Niclas Sennerteg, *Tyskland talar: Hitlers svenska radiostation* (Lund, 2006) och Ola Larsmo, *Djävulssonaten: Ur det svenska hatets historia* (Stockholm, 2007).
79. David Ludvigsson, »›Levande historia‹ – inte bara levande historia«, i Carsten Tage Nielsen, Dorthe Gert Simonsen & Lene Wul (red.), *Rapporter*

til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.–13. august 2001: Mod nye historier (Århus, 2001); Klas-Göran Karlsson, »Förintelsen som politik och historiebruk: Exemplet Levande historia«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm, 2001).

80. Per Svensson, *Frostviken: Ett reportage om Per Olof Sundman, nazismen och tigandet* (Stockholm, 1998); Bertil Torekull, *Historien om IKEA: Ingvar Kamprad berättar för Bertil Torekull* (Stockholm, 1998); Agneta Pleijel, »Vennberg och det ›oläkliga‹«, i *De nio: Litterär kalender 2005: Karl* (Stockholm, 2005); Larsmo 2007. Texter på samma tema har varit av olika karaktär och spänt från Tobias Hübinettes spektakulära anklagelseakt *Den svenska nationalsocialismen: Medlemmar och sympatisörer 1931–45* (Stockholm, 2002) till Jesper Svenbros förståelsetraktande reflexion över Martin P:s Nilsson i *Försokratikern Sapfo och andra studier i antikt tänkande: Med ett bihang om Martin P:s Nilsson och den genetiska determinismen* (Göteborg, 2007).
81. Östling 2007c, s. 40–42.
82. En svensk debatt om den västtyska historikerstriden utspann sig i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* januari–februari 1988 och Kay Glans skrev inte mindre än sju stora artiklar i ämnet för *Svenska Dagbladet* under sommaren samma år, men den uppmärksammades även i andra sammanhang. Se Lars-Arne Norborg, »›Att hantera historien‹ – om den tyska historikerstriden«, *Historielärarnas förenings årsskrift*, 1988/1989 och Thorsten Nybom, »Den tyska ›Historikerstriden‹: En svensk reflexion i anledning av ett tidsläge«, *Historisk tidskrift*, 1989:1. Även andra internationella uppgörelser gav eko i Sverige, såsom diskussionen om Heidegger och nazismen.
83. Heléne Lööw, *Nazismen i Sverige 1980–1999: Den rasistiska undergroundrörelsen: Musiken, myterna, riterna* (Stockholm, 2000).
84. Kay Glans, »Förflutet som förflyttar sig«, i Lennart Berntson & Svante Nordin (red.), *I historiens skruvstäd: Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm, 2008).
85. Klas-Göran Karlsson har resonerat om förintelsen och svenska europeiseringssträvanden i Karlsson 2001, s. 279–280.
86. Se kapitel II och Glans 2008.
87. Om 1990-talets debatter: Zander 2001, s. 402–459; Linderborg 2001, s. 419–423; Göran Rosenberg, »The Crisis of Consensus in Postwar Sweden«, i Nina Witoszek & Lars Trägårdh (red.), *Culture and Crisis: The Case of Germany and Sweden* (New York, 2002).
88. Jureit 2006, s. 114–123; Norbert Frei, *1945 und wir: Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen* (München, 2005), s. 23–40.
89. Wiklund 2006, s. 109–161.
90. Citerat efter Harald Welzer, *Gärningsmän: Hur helt vanliga människor blir massmördare* (Göteborg, 2007).
91. Intressanta aspekter på Schweiz och andra världskriget återfinns i Arne Ruth, »Postwar Europe: The Capriciousness of Universal Values«, *Dædalus*, 1997:126 samt Mario König & Bettina Zeugin (red.), *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg: Schlussbericht* (Zürich, 2002). Båda texterna inbjuder till jämförelser med svenska erfarenheter.
92. Krantz 1998, s. 561; Jarlert 2001.
93. Wolfgang Schivelbusch, *Die Kultur der Niederlage: Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918* (Berlin, 2001). Se därtill Koselleck 2000, s. 67–77.
94. Ricœur 2005, särskilt s. 540–549.
95. Under 1990-talets senare skede utkom flera böcker som ville påminna om de historiska och kulturella banden mellan Sverige och Tyskland. »En glömd relation«, titeln på ett av verken, var vad flera menade att det handlade om: något som förtjänade att återupptäckas. Se Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995), Henningsen et al. (red.) 1997, Brummer & Lengefeld (red.) 1998 och Black (red.) 1999.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Källor

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet
Aftontidningen
Arbetaren
Arbetet
Bonniers Litterära Magasin
Dagens Nyheter
Expressen
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning
Göteborgs Morgonpost
Göteborgs-Posten
Judisk tidskrift
Kvällsposten
Morgon-Tidningen
Ny Dag
Nya Dagligt Allehanda
Nya Wermlands-Tidningen
Skola och samhälle
Social-Demokraten
Stockholms-Tidningen
Svensk Juristtidning
Svenska Dagbladet
Svenska Morgonbladet
Sydsvenska Dagbladet Snällposten
Theoria
Tidsskrift for Rettsvitenskap
Upsala Nya Tidning
Vestmanlands Läns Tidning
Östgöta Correspondenten

Encyklopedier och ordböcker

Almhult, Artur, *Ord att förklara: Svenska och främmande ord* (Stockholm, 1955).
Bonniers Folklexikon (Stockholm, 1951–1953).
Bonniers Konversationslexikon (Stockholm, 1937– 1950).
Kunskapens bok (Stockholm, 1945–1946).
Kunskapens bok (Stockholm, 1949–1951).
Nordisk familjebok (Malmö, 1951–1955).
Ordbok över svenska språket (Lund, 1893–).
Svensk Uppslagsbok (Malmö, 1947–1955).
Svenska Akademiens ordlista (Stockholm, 1950).

Litteratur och övriga skrifter

1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolan i samhällets tjänst: Frågeställningar och problemläge, SOU 1944:20 (Stockholm, 1944).
1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar: Skolans inre arbete: Synpunkter på fostran och undervisning, SOU 1946:31 (Stockholm, 1946).
1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling, SOU 1948:27 (Stockholm, 1948).
Aalders, Gerard & Wiebes, Cees, *Affärer till varje pris: Wallenbergs hemliga stöd till nazisterna* (Stockholm, 1989).
Ahlander, Björn, *Är juridiken en vetenskap?* (Stockholm, 1950).
Asklund, Erik, *Människor under jorden: Europa runt i bil* (Stockholm, 1947).
Asplund, Johan, *Avhandlingens språkdräkt* (Göteborg, 2002).
Barth, Karl, *Tyskarna och vi* (Uppsala, 1945).
Berendsohn, Walter A., »Thomas Mann och Tredje riket«, i Kaare Lervik (red.), *Åndsmenneskets ansvar: Nordiske akademikeres festskrift til Thomas Mann på 80 årsdagen 6. juni 1955* (Oslo, 1955).
Bergman, Ingmar, *Laterna Magica* (Stockholm, 1987).
Blomberg, Erik, *Demokratin och kriget* (Stockholm, 1945).
Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm, 1991).
Boldt-Christmas, Emil, *Voro vi neutrala* (Stockholm, 1946).
Bolin, Sture, *Det ensidiga våldet: Spelet om krig och fred 1938–1939: Försök till historisk skildring* (Lund, 1944).
Brandell, Georg, *Hitler och hans verk: En historisk skildring* (Stockholm, 1947).
Brown, Lewis H., *Problemet Tyskland: En rapport om läget i dag och ett förslag till rekonstruktion* (Stockholm, 1947).
Böök, Fredrik, *Rannsakan* (Stockholm, 1953).
Böök, Fredrik, *Betraktelse* (Stockholm, 1954).
Carlsson, Rune, *Tredje rikets herrar och andra* (Stockholm, 1945).
Clay, Lucius D., *Europas ödestimma* (Stockholm, 1950).
Coing, Helmut, *Die obersten Grundsätze des Rechts: Ein Versuch zur Neugründung des Naturrechts* (Heidelberg, 1947).
Dagerman, Stig, *Tysk höst* (Stockholm, 1947).
Donner, Jörn, *Rapport från Berlin* (Stockholm, 1958).
Einhorn, Lena, *Handelsresande i liv: Om vilja och vankelmod i krigets skugga* (Stockholm, 1999).
Ekelöf, Per Olof, »Om begagnandet av termen rättighet inom juridiken«, i *Festskrift tillägnad Hans Excellens Riksmarskalken Juris Doktor Birger Ekeberg den 10 augusti 1950* (Stockholm, 1950).
Ekelöf, Per Olof, »Är termen rättighet ett syntaktiskt hjälpmedel utan mening?«, i *Skrifter tillägnade Vilhelm Lundstedt* (Stockholm, 1952).
Enander, Bo & Arnheim, Franz, *Så härskade herrefolket* (Stockholm, 1945).
Erlander, Tage, *Dagböcker: 1945–1949* (Hedemora, 2001).
Essén, Rütger, *Demokratien och dess gärningar* (Stockholm, 1955).
Essén, Rütger, *Sven Hedin: Ein großes Leben* (Leoni am Starnberger See, 1959).
Fehrman, Carl, »Det hände i Lund«, i Gunvor Blomquist (red.), *Under Lundagårds kronor: Minnen uppteckna de av gamla studenter*, vol. 1 (Lund, 1991).

Fogelqvist, Torsten, *Tredje rikets ansikte: Tyska iakttagelser 1934–1936* (Stockholm, 1944).
Fredborg, Arvid, *Bakom stålvallen: Som svensk korrespondent i Berlin 1941–1943* (Stockholm, 1943).
Fredborg, Arvid, *Destination: Berlin* (Stockholm, 1985).
Gisevius, Hans Bernd, *Det bittra slutet* (Stockholm, 1947).
Gollancz, Victor, *Våra västerländska värden i fara!* (Stockholm, 1946).
Gyllensten, Lars, »Gryning mot väster«, i Birger Christofferson & Thomas von Vegesack (red.), *Perspektiv på 30-talet* (Stockholm, 1961).
Hedenius, Ingemar, *Tro och vetande* (Stockholm, 1949).
Hedenius, Ingemar, *Om människans moraliska villkor* (Göteborg, 1972).
Hedenius, Ingemar & Jaensson, Knut, *En vän att tala med* (Stockholm, 1986).
Hedin, Sven, *Utan uppdrag i Berlin* (Stockholm, 1949).
Heiden, Konrad, *Der Führer: Hitlers väg till makten* (Stockholm, 1944).
Holmgren, Israel, *Nazistparadiset* (Stockholm, 1943).
Hübinette, Tobias, *Den svenska nationalsocialismen: Medlemmar och sympatisörer 1931–45* (Stockholm, 2002).
Håstad, Elis, Hultgren, Sten & Westerståhl, Jörgen, *»Gallup« och den svenska väljarkåren: Några studier om opinionsmätningar* (Stockholm, 1950).
Jannes, Elly, *Människor därute: Ögonblicksbilder från Europa 1945/46* (Stockholm, 1946).
Jaspers, Karl, *Den tyska skuldfrågan: Ett bidrag till den tyska frågan* (Stockholm, 1947).
Johnsson, Melker, *Nietzsche och Tredje riket* (Stockholm, 1943).
Jäderlund, Christer, *Hitler stänger kyrkogårdsgrinden* (Stockholm, 1945).
Kahle, Sigrid, »Mitt liv med Tyskland«, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995).
Kahle, Sigrid, *Jag valde mitt liv* (Stockholm, 2003).
Kelley, Douglas M., *22 celler i Nürnberg* (Stockholm, 1948).
Kern, Erich, *Den stora hasarden* (Stockholm, 1949).
Kersten, Felix, *Samtal med Himmler: Minnen från tredje riket 1939–1945* (Stockholm, 1947).
Knyphausen, Anton, *Tysk mot tysk: Ett bidrag till debatten om det andra Tyskland* (Stockholm, 1945).
Kötting, Egon & Thoursie, Ragnar, *Kulissbygget: Tyskland mellan Molotov och Marshall* (Stockholm, 1948).
Larsmo, Ola, *Djävulssonaten: Ur det svenska hatets historia* (Stockholm, 2007).
Leander, Zarah, *Vill ni se en diva?* (Stockholm, 1958).
Leander, Zarah, *Zarah: Zarah Leanders minnen* (Stockholm, 1972).
Lindberg, Hugo, *En dag i Nürnberg: Introduktion till ett vittnesmål* (Stockholm, 1946).
Ludwig, Emil, *Den evige tysken: Huvuddragen av tyska folkets historia under 2 000 år* (Stockholm, 1944).
Lönnroth, Erik, *En annan uppfattning* (Stockholm, 1949).
Löwenthal, Fritz, *Den nya andan i Potsdam* (Stockholm, 1949).
Mann, Thomas, *Doktor Faustus: Den tyske tonsättaren Adrian Leverkühns liv skildrat av en vän* (Stockholm, 1948).
Marc-Wogau, Konrad, »Metafysik – logisk analys – semantik«, i C.E. Sjöstedt (red.), *Ny kunskap: Översikt över vetenskapens senaste forskningsresultat* (Stockholm, 1952).

Meinecke, Friedrich, *Den tyska katastrofen* (Stockholm, 1947).
Moberg, Vilhelm, *Segerstedtstriden* (Stockholm, 1945).
Morgenthau J:r, Henry, *Problembarnet Tyskland* (Stockholm, 1946).
Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar, *Kontakt med Amerika* (Stockholm, 1941).
Nerman, Ture, *Sverige i beredskap* (Stockholm, 1942).
Nerman, Ture, *1940 års män: Historiska citat av Richard Lindström, Allan Vougt, Harald Åkerberg, Ivar Österström* (Stockholm, 1944).
Norborg, Lars-Arne, »›Att hantera historien‹ – om den tyska historikerstriden«, *Historielärarnas förenings årsskrift*, 1988/1989.
Nybom, Thorsten, »Den tyska ›Historikerstriden‹: En svensk reflexion i anledning av ett tidsläge«, *Historisk tidskrift*, 1989:1.
Palme, Sven Ulric, *Vår tids hjältar* (Stockholm, 1953).
Petri, Lennart, *Sverige i stora världen: Minnen och reflexioner från 40 års diplomattjänst* (Stockholm, 1996).
Picard, Max, *Hitler inom oss själva* (Stockholm, 1946).
Pleijel, Agneta, »Vennberg och det ›oläkliga‹«, i *De nio: Litterär kalender 2005: Karl* (Stockholm, 2005).
Ramel, Stig, *Pojken i dörren: Minnen* (Stockholm, 1994).
Rauschning, Hermann, *Männen kring Hitler tala* (Stockholm, 1943).
Rauschning, Hermann, *Yrselns tid: Vår kulturs sammanbrott och återuppbyggnad* (Stockholm, 1946).
Reynolds, Rothay, *När friheten försvann* (Stockholm, 1943).
Roos, Carl Martin, »Juridiska fakulteten på 1960-talet«, i *Under Lundagårds kronor* (Lund, 2005).
Ross, Alf, *Varför demokrati?* (Stockholm, 1948).
Ross, Alf, »Tû-tû«, i O. A. Borum & Knud Illum (red.), *Festskrift til professor, dr. juris Henry Ussing 5. maj 1951* (Köpenhamn, 1951).
Rütger Essén på 80-årsdagen 19/3 1970 (Stockholm, 1970).
Sastamoinen, Armas, *Hitlers svenska förtrupper* (Stockholm, 1947).
Schacht, Hjalmar, *Vidräkning med Hitler* (Stockholm, 1949).
Schön, Bosse, *Svenskarna som stred för Hitler: Ett historiskt reportage* (Stockholm, 1999).
Selander, Sten, *Sven Hedin: Inträdestal i Svenska Akademien* (Stockholm, 1953).
Sennerteg, Niclas, *Tyskland talar: Hitlers svenska radiostation* (Lund, 2006).
Stenström, Thure, *I alma maters tjänst: En Uppsalaprofessor ser tillbaka* (Stockholm, 2004).
Strahl, Ivar, *Makt och rätt: Rättsidéns gång genom historien – från Babylonien till FN: En överblick* (Stockholm, 1957).
Svahnström, Bertil, *Hakkorsets tidevarv* (Stockholm, 1944).
Svenbro, Jesper, *Försokratikern Sapfo och andra studier i antikt tänkande: Med ett bihang om Martin P:s Nilsson och den genetiska determinismen* (Göteborg, 2007).
Svensén, Bo (red.), *Nobelpriset i litteratur: Nomineringar och utlåtanden 1901–1950: 1921–1950* (Stockholm, 2001).
Svensson, Per, *Frostviken: Ett reportage om Per Olof Sundman, nazismen och tigandet* (Stockholm, 1998).
T:son Pihl, Gunnar, *Tyskland går sista ronden* (Stockholm, 1943).
Tingsten, Herbert, *De konservativa idéerna* (Stockholm, 1939).
Tingsten, Herbert, *Demokratiens problem* (Stockholm, 1945).
Tingsten, Herbert, *Mitt liv: Mellan trettio och femtio* (Stockholm, 1962).

Torekull, Bertil, *Historien om IKEA: Ingvar Kamprad berättar för Bertil Torekull* (Stockholm, 1998).
Trevor-Roper, H.R., *Hitlers sista dagar* (Stockholm, 1947).
TS-boken (Stockholm, 1946).
Vansittart, Robert Gilbert, *Mitt livs lärdomar* (Stockholm, 1943).
Vinde, Victor, *Nürnberg i blixtljus* (Stockholm, 1946).
Wechselmann, Maj, *De bruna förbindelserna* (Stockholm, 1995).
Wigforss, Ernst, *Minnen: 1932–1949* (Stockholm, 1954).
Wittenberg, Erich, »Utgör Bismarcks Rike en grundval för det Tredje Riket?: Ett idéhistoriskt utkast«, i Arthur N. Thomson (red.), *Studier tillägnade Fredrik Lagerroth* (Lund, 1950).
Wittenberg, Erich, *Ett akademiskt justitiemord?: En vädjan till den svenska demokratiens samvete: Handlingar rörande docenturen i politisk idéhistoria vid Lunds universitet* (Lund, 1951).
von Wright, Georg Henrik, *Logik, filosofi och språk: Strömningar och gestalter i modern filosofi* (Helsingfors, 1957).
Ziemer, Gregor, *Fostran för döden: Hur en nazist skapas* (Stockholm, 1943).

Litteratur

Adler, Les K. & Paterson, Thomas G., »Red Fascism: The Merger of Nazi Germany and Soviet Russia in the American Image of Totalitarianism, 1930's–1950's«, *The American Historical Review*, 1970:4.
Agrell, Wilhelm, *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000* (Lund, 2000).
Alexy, Robert, *Rätten och rättvisan* (Göteborg, 2005).
Algotsson, Karl-Göran, *Från katekestvång till religionsfrihet: Debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Stockholm, 1975).
Alm, Martin, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel: Svenska berättelser om USA åren 1900–1939* (Lund, 2002).
Almgren, Birgitta, *Illusion und Wirklichkeit: Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1945* (Stockholm, 2001).
Almgren, Birgitta, *Drömmen om Norden: Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945* (Stockholm, 2005).
Almgren, Nina, *Kvinnorörelsen och efterkrigsplaneringen: Statsfeminism i svensk arbetsmarknadspolitik under och kort efter andra världskriget* (Umeå, 2006).
Alvunger, Daniel, *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973* (Göteborg, 2006).
Andersson, Greger, »Nazismen och musiken«, i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006).
Andersson, Greger, »Receptionen av svensk musik i Nazityskland«, i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006).
Andersson, Greger & Geisler, Ursula (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006).
Andersson, Ingvar, *Sveriges historia* (Stockholm, 1943).

Andersson, Lars M, *En jude är en jude är en jude …: Representationer av »juden« i svensk skämtpress omkring 1900–1930* (Lund, 2000).
Andersson, Lars M, »Att moralisera över det moraliska historiebruket«, *Historisk tidskrift*, 2003:2.
Andersson, Lars M & Bachner, Henrik, »Nationalsocialismen: En begreppsdiskussion«, i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006).
Andersson, Lars M & Tydén, Mattias (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, 2007).
Andersson, Lars M & Tydén, Mattias, »Historikerna och moralen«, i Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, 2007).
Andreen, Per G, *Gösta Bagge som samhällsbyggare: Kommunalpolitiker, socialpolitiker, ecklesiastikminister* (Stockholm, 1999).
Anners, Erik, *Den europeiska rättens historia: Några huvudlinjer*, vol. 1–2 (Stockholm, 1975–1980).
Appelqvist, Örjan, *Bruten brygga: Gunnar Myrdal och Sveriges ekonomiska efterkrigspolitik 1943–1947* (Stockholm, 2000).
Arnstad, Henrik, *Spelaren Christian Günther: Sverige under andra världskriget* (Stockholm, 2006).
Aronson, Torbjörn, *Gösta Bagges politiska tänkande: En studie i 1900-talets svenska konservatism* (Stockholm, 1993).
Aronsson, Peter (red.), *Makten över minnet: Historiekultur i förändring* (Lund, 2000).
Arrighi, Giovanni, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times* (London, 1994).
Aspelin, Gunnar, »Tidsidéer och tidsideal«, i Jan Cornell (red.), *De 50 åren: Sverige 1900–1950*, vol. 3 (Stockholm, 1950).
Assmann, Jan, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München, 1997).
Assmann, Jan, »Gedächtnis«, i Stefan Jordan (red.), *Lexikon Geschichtswissenschaft: Hundert Grundbegriffe* (Stuttgart, 2002).
Ayçoberry, Pierre, *The Nazi Question: An Essay on the Interpretations of National Socialism (1922–1975)* (London, 1981).
Baberowski, Jörg & Doering-Manteuffel, Anselm, *Ordnung durch Terror: Gewaltexzesse und Vernichtung im nationalsozialistischen und stalinistischen Imperium* (Bonn, 2006).
Bachner, Henrik, *Återkomsten: Antisemitism i Sverige efter 1945* (Stockholm, 1999).
Barkan, Elazar, *The Retreat of Scientific Racism: Changing Concepts of Race in Britain and the United States Between the World Wars* (Cambridge, 1992).
Barner, Wilfried (red.), *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart: Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart* (München, 1994).
Bauerkämper, Arnd, *Der Faschismus in Europa 1918–1945* (Stuttgart, 2006).
Bauerkämper, Arnd, Jarausch, Konrad H. & Payk, Marcus M. (red.), *Demokratiewunder: Transatlantische Mittler und die kulturelle Öffnung Westdeutschlands* (Göttingen, 2005).
Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge, 1989).

Bavaj, Riccardo, *Die Ambivalenz der Moderne im Nationalsozialismus: Eine Bilanz der Forschung* (München, 2003).
Bengtsson, Jan Olof, »Inledning«, i Eric Voegelin, *Vetenskap, politik och gnosticism* (Stockholm, 2001).
Benninghaus, Christina, »Das Geschlecht der Generation: Zum Zusammenhang von Generationalität und Männlichkeit um 1930«, i Ulrike Jureit & Michael Wildt (red.), *Generationen: Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs* (Hamburg, 2005).
Benzinger, Fredrik, *Die Tagung der »Gruppe 47« in Schweden 1964 und ihre Folgen: Ein Kapitel deutsch-schwedischer Kultur- und Literaturbeziehungen* (Stockholm, 1983).
Berg, Nicolas, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker: Erforschung und Erinnerung* (Göttingen, 2003).
Berge, Anders, *Det kalla kriget i Tidens spegel: En socialdemokratisk bild av hoten mot frihet och fred 1945–1962* (Stockholm, 1990).
Berggren, Henrik, »De nakna och de röda«, *Dagens Nyheter*, 16/2 2008.
Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars, *Är svensken människa?: Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (Stockholm, 2006).
Berggren, Lena, *Nationell upplysning: Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (Stockholm, 1999).
Berggren, Lena, »Den svenska mellankrigsfascismen – ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?«, *Historisk tidskrift*, 2002:3.
Bergman, Enar, *Diktens värld och politikens: Bertil Malmberg och Tyskland 1908–1928* (Lund, 1967).
Bergsten, Gunilla, *Thomas Manns Doktor Faustus: Untersuchungen zu den Quellen und zur Struktur des Romans* (Tübingen, 1974).
Berntson, Lennart, Hálfdanarson, Guðmundur & Jensen, Henrik, *Tusen år i Europa: 1800–2000* (Lund, 2004).
Besier, Gerhard, *Das Europa der Diktaturen: Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts* (München, 2006).
Bessel, Richard & Schumann, Dirk (red.), *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History During the 1940s and 1950s* (New York, 2003).
Betts, Paul, »The Politics of Post-Fascist Aesthetics: 1950s West and East German Industrial Design«, i Richard Bessel & Dirk Schumann (red.), *Life After Death: Approaches to a Cultural and Social History During the 1940s and 1950s* (New York, 2003).
Bjarup, Jes, *Skandinavischer Realismus: Hägerström, Lundstedt, Olivecrona, Ross* (Freiburg, 1978).
Björk, Kaj, *En utskälld man: Allan Vougt och hans tid* (Stockholm, 2007).
Björklund, Stefan, »Fredrik Böök på det sluttande planet«, *Scandia*, 2004:1.
Björnsson, Anders & Luthersson, Peter (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995).
Black, Judith (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999).
Blandhol, Sverre, *Juridisk ideologi: Alf Ross' kritikk av naturretten* (Köpenhamn, 1999).
Blomberg, Göran, *Mota Moses i grind: Ariseringsiver och antisemitism i Sverige 1933–1943* (Stockholm, 2003).
Blomqvist, Håkan, *Gåtan Nils Flyg och nazismen* (Stockholm, 1999).

Blomqvist, Håkan, *Socialdemokrat och antisemit?: Den dolda historien om Arthur Engberg* (Stockholm, 2001).
Blomqvist, Håkan, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen* (Stockholm, 2006).
Bock, Gisela & Schönpflug, Daniel (red.), *Friedrich Meinecke in seiner Zeit: Studien zu Leben und Werk* (Stuttgart, 2006).
Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm, 1991).
Bokholm, Rune, *Tisdagsklubben: Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal* (Stockholm, 2001).
Bolin, Jan, »›Vi måste ha en viss nationell känsla‹: Den kommunistiska försvenskningens dilemma – första maj i Karlskoga«, i Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.), *Kommunismen – hot och löfte: Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991* (Stockholm, 2003).
Bracher, Karl-Dietrich, *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1982).
Bring, Ove, *Neutralitetens uppgång och fall – eller den gemensamma säkerhetens historia* (Stockholm, 2008).
Bringéus, Nils-Arvid, *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist* (Uppsala, 2006).
Broberg, Gunnar, *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet* (Lund, 1995).
Broberg, Gunnar, »Förintade och förbjudna ord: Anteckningar om ras och rasism«, i Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr: Om begreppshistoria* (Stockholm, 2005).
Broberg, Gunnar, »Sjuttonhundratalets vetenskap – vad hände och vad händer?«, *Lychnos*, 2007.
Broberg, Gunnar, »Steriliseringen: Den svenska steriliseringspolitiken«, *Nationalencyklopedin*, webbplats: http://www.ne.se (1/6 2008).
Broberg, Gunnar & Roll-Hansen, Nils (red.), *Eugenics and the Welfare State: Sterilization Policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland* (East Lansing, 2005).
Broberg, Gunnar & Tydén, Mattias, *Oönskade i folkhemmet: Rashygien och steriliseringen i Sverige* (Stockholm, 1991).
Brohed, Ingmar, *Sveriges kyrkohistoria: Religionsfrihetens och ekumenikens tid* (Stockholm, 2005).
Brolin, David, »Efterkrigs-Nietzsche: Om den svenska Nietzsche-forskningens myter«, *Häften för kritiska studier*, 2005:3–4.
Broszat, Martin, *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte: Beiträge* (München, 1986).
Broszat, Martin & Friedländer, Saul, »Um die ›Historisierung des Nationalsozialismus‹«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1988:2.
Bruchfeld, Stéphane, »Grusade drömmar: Svenska ›nationella‹ och det tyska nederlaget 1945«, i Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Ålborg, 2005).
Brummer, Hans Henrik & Lengefeld, Cecilia (red.), *En glömd relation: Norden och Tyskland vid sekelskiftet* (Stockholm, 1998).
Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 1–8 (Stuttgart, 1972–1997).
Bryld, Claus, »›The Five Accursed‹: Danish Perception and Usage of the Period of the

German Occupation, with a Wider View to Norway and Sweden«, *Scandinavian Journal of History*, 2007:1.
Bryld, Claus & Warring, Anette, *Besættelsetiden som kollektiv erindring* (Roskilde, 1999).
Brylla, Charlotta, Almgren, Birgitta & Kirsch, Frank-Michael (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Ålborg, 2005).
Buchanan, Tom & Conway, Martin (red.), *Political Catholicism in Europe: 1918–1965* (Oxford, 1996).
Burke, Peter, *What is Cultural History?* (Oxford, 2004).
Burkhart, Dagmar, *Eine Geschichte der Ehre* (Darmstadt, 2006).
Burleigh, Michael, *The Third Reich: A New History* (London, 2001).
Byström, Mikael, *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm, 2006).
Bödeker, Hans Erich, »Ausprägungen der historischen Semantik in den historischen Kulturwissenschaften«, i Hans Erich Bödeker (red.), *Begriffsgeschichte, Diskursgeschichte, Metapherngeschichte* (Göttingen, 2001).
Caldenby, Claes, »Arkitekturen«, i *Signums svenska konsthistoria: Konsten 1950–1975* (Lund, 2005).
Caplan, Jane, »The Historiography of National Socialism«, i Michael Bentley (red.), *Companion to Historiography* (London, 1997).
Carlgren, Wilhelm M., *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (Stockholm, 1973).
Carlgren, Wilhelm M., *Korten på bordet?: Svenska vitböcker om krigsårens utrikespolitik* (Stockholm, 1989).
Carls, Rainer, *Om tro och vetande: Ingemar Hedenius kristendomskritik i ett halvsekelsperspektiv* (Lund, 2001).
Carlsson, Henrik, *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920* (Uppsala, 2004).
Carlsson, Holger, *Nazismen i Sverige: Ett varningsord* (Stockholm, 1942).
Carlsson, Sten, *Svensk historia: Tiden efter 1718* (Stockholm, 1980).
Carlstoft Bramell, Anna-Karin, *Vilhelm Moberg tar ställning: En studie av hans journalistik och tidsaktuella diktning* (Stockholm, 2007).
Cassirer, Ernst, *Axel Hägerström: En studie i samtida svensk filosofi* (Stockholm, 2005).
Combüchen, Sigrid, *Livsklättraren: En bok om Knut Hamsun* (Stockholm, 2006).
Conway, Martin, »Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of A Political Model«, *European History Quarterly*, 2002:1.
Conway, Martin, »The Rise and Fall of Western Europe's Democratic Age, 1945–1973«, *Contemporary European History*, 2004:1.
Corell, Hans, »The European Convention on Human Rights: Swedish Experiences – Thoughts for the Future«, i Jan Ramberg, Ove Bring & Said Mahmoudi (red.), *Festskrift till Lars Hjerner: Studies in International Law* (Stockholm, 1990).
Cornelißen, Christoph, »Epoche«, i Stefan Jordan (red.), *Lexikon Geschichtswissenschaft: Hundert Grundbegriffe* (Stuttgart, 2002).
Cronin, James E., *The World the Cold War Made: Order, Chaos, and the Return of History* (London, 1996).
Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten: Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Stockholm, 2004).

Cronqvist, Marie, »Utrymning i folkhemmet: Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961«, *Historisk tidskrift*, 2008:3.
Cronqvist, Marie, Sturfelt, Lina & Wiklund, Martin (red.), *1973: En träff med tidsandan* (Lund, 2008).
Dahl, Hans Fredrik, *Norsk idéhistorie: De store ideologienes tid: 1914–1955* (Oslo, 2001).
Dahl, Hans Fredrik & Sørensen, Øystein (red.), *Et rettferdig oppgjør?: Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (Oslo, 2004).
Dalsjö, Robert, *Life-Line Lost: The Rise and Fall of »Neutral« Sweden's Secret Reserve Option of Wartime Help from the West* (Stockholm, 2006).
Daniel, Ute, »Reinhart Koselleck«, i Lutz Raphael (red.), *Klassiker der Geschichtswissenschaft*, vol. 2 (München, 2006).
Danielsson, Sarah, *The Intellectual Unmasked: Sven Hedin's Political Life from Pan-Germanism to National Socialism* (Ann Arbor, 2005).
Davies, Norman, *Europe: A History* (Oxford, 1996).
Deák, István, Gross, Jan T. & Judt, Tony (red.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Princeton, N.J., 2000).
Dietsch, Johan, *Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture* (Lund, 2006).
Diner, Dan, *Kreisläufe: Nationalsozialismus und Gedächtnis* (Berlin, 1995).
Dipper, Christof, »Die ›Geschichtlichen Grundbegriffe‹: Von der Begriffsgeschichte zur Theorie der historischen Zeiten«, *Historische Zeitschrift*, 2000:2.
Douglas, Mary, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (London, 1966).
Drangel, Louise, *Den kämpande demokratin: En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (Stockholm, 1976).
Eatwell, Roger, *Fascism: A History* (London, 1995).
Eberan, Barbro, *Luther? Friedrich »der Grosse«? Wagner? Nietzsche? …? …? Wer war an Hitler schuld?: Die Debatte um die Schuldfrage 1945–1949* (München, 1983).
Eberan, Barbro, *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än* (Eslöv, 2002).
Echternkamp, Jörg, *Nach dem Krieg: Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945–1949* (Zürich, 2003).
Ek, Thomas, *En människas uttryck: Studier i Hans Ruins självbiografiska essäistik* (Helsingfors, 2003).
Ekecrantz, Stefan, *Hemlig utrikespolitik: Kalla kriget, utrikesnämnden och regeringen 1946–1959* (Stockholm, 2003).
Ekengren, Ann-Marie, *Sverige under kalla kriget 1945–1969: En forskningsöversikt* (Göteborg, 1997).
Ekholm, Curt, *Balt- och tyskutlämningen 1945–1946: Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare: Utlämningen och efterspelet* (Uppsala, 1984).
Eklöf Amirell, Stefan, »Den internationella historiens uppgång och fall: Trender inom svensk och internationell historieforskning 1950–2005«, *Historisk tidskrift*, 2006:2.
Ekman, Stig (red.), *Stormaktstryck och småstatspolitik: Aspekter på svensk politik under andra världskriget* (Stockholm, 1986).
Ekman, Stig, »SUAV i backspegeln: Reflektioner kring ett forskningsprojekt«, *Historielärarnas förenings årsskrift*, 1999/2000.
Ekman, Stig, »Introduction«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations*

with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research (Stockholm, 2003).
Ekman, Stig & Åmark, Klas (red.), *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen: En översikt* (Stockholm, 2001).
Ekman, Stig & Åmark, Klas (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003).
Eldelin, Emma, *»De två kulturerna« flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm, 2006).
Elvander, Nils, *Harald Hjärne och konservatismen: Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922* (Stockholm, 1961).
Engblom, Lars-Åke, Jonsson, Sverker & Gustafsson, Karl Erik, *Den svenska pressens historia: Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm, 2002).
Englund, Tomas, *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet* (Uppsala, 1986).
Enzensberger, Hans Magnus, *Europa in Ruinen: Augenzeugenberichte aus den Jahren 1944–1948* (Frankfurt am Main, 1990).
»Erfarenhet«, i Poul Lübcke (red.), *Filosofilexikonet: Filosofer och filosofiska begrepp från A till Ö* (Stockholm, 1997).
Erpenbeck, John, »Erfahrung«, i *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*, vol. 1 (Hamburg, 1990).
Eschenburg, Theodor, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland: Jahre der Besatzung: 1945–1949* (Stuttgart, 1983).
Estvall, Martin, »Sjöfart på stormigt hav: Svenska sjöfolksförbundet och Sveriges redareförening inför den nazistiska utmaningen 1932–1936«, opublicerad licentiatavhandling vid Institutionen för humaniora, Växjö universitet (Växjö, 2005).
Fant, Kenne, *Torgny Segerstedt: En levnadsskildring* (Stockholm, 2007).
Fehrman, Carl, Westling, Håkan & Blomqvist, Göran, *Lärdomens Lund: Lunds universitets historia 1666–2004* (Lund, 2004).
Fest, Joachim, *Hitler: Eine Biographie* (München, 2000).
Fetzer, John F., *Changing Perceptions of Thomas Mann's Doctor Faustus: Criticism 1947–1992* (Columbia, SC, 1996).
Findeisen, Jörg-Peter, »Der Kult um Karl XII. in Schweden nach 1890: Die Geschichtswissenschaft des Landes im Geiste nationalistischer antirussischer und prodeutscher Strömungen«, i Heiner Timmermann (red.), *Entwicklung der Nationalbewegungen in Europa 1850–1914* (Berlin, 1998).
Fischer, Torben & Lorenz, Matthias N. (red.), *Lexikon der »Vergangenheitsbewältigung« in Deutschland: Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945* (Bielefeld, 2007).
Forser, Tomas, *Böökс 30-tal: En studie i ideologi* (Stockholm, 1976).
Forser, Tomas & Tjäder, Per Arne, *Tredje ståndpunkten: En debatt från det kalla krigets dagar* (Staffanstorp, 1972).
»Forskningsprogrammet ›Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen‹«, webbplats: http://www.vr.se/download/18.bfcea3310ab2bd97898000214/Nazismen.pdf (1/6 2008).
François, Etienne, »Meistererzählungen und Dammbrüche: Die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg zwischen Nationalisierung und Universalisierung«, i Monika Flacke (red.), *Mythen der Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen*, vol. 1 (Berlin, 2004).
Franzén, Nils-Olof, *Sven Jerring: Ett stycke radiohistoria* (Stockholm, 1988).

Franzén, Ruth, »Högkyrkligt kontra lågkyrkligt i generationsteoretiskt perspektiv«, i Anders Jarlert (red.), *Arkiv, fakultet, kyrka: Festskrift till Ingmar Brohed* (Lund, 2004).
Frei, Norbert, *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München, 1996).
Frei, Norbert, *1945 und wir: Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen* (München, 2005).
Frei, Norbert (red.), *Transnationale Vergangenheitspolitik: Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Göttingen, 2006).
Frei, Norbert & Freimüller, Tobias (red.), *Karrieren im Zwielicht: Hitlers Eliten nach 1945* (Frankfurt am Main och New York, 2001).
Frenander, Anders, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg, 1999).
Friedländer, Saul, *Reflections of Nazism: An Essay on Kitsch and Death* (New York, 1984).
Friedmann, Jan & Später, Jörg, »Britische und deutsche Kollektivschuld-Debatte«, i Ulrich Herbert (red.), *Wandlungsprozesse in Westdeutschland: Belastung, Integration, Liberalisierung 1945–1980* (Göttingen, 2003).
Fritz, Axel, »Deutschsprachige Dramatik auf dem schwedischen Theater 1870–1933«, i Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg: Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933* (Stockholm, 1979).
Fritz, Martin, *Sveriges tyskgruvor: Tyskägda gruvor i Sverige under andra världskriget* (Lund, 2007).
Fromm, Erich, *Escape from Freedom* (New York, 1941).
Frängsmyr, Tore, »Encyklopedi«, *Nationalencykolpedin*, vol. 5 (Höganäs, 1991).
Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år: 1809–2000* (Stockholm, 2000).
Fukuyama, Francis, *Historiens slut och den sista människan* (Stockholm, 1992).
Furet, François, *Le passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (Paris, 1995).
Furet, François & Nolte, Ernst, *»Feindliche Nähe«: Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert: Ein Briefwechsel* (München, 1999).
Führ, Christoph, *Deutsches Bildungswesen seit 1945: Grundzüge und Probleme* (Bonn, 1996).
Führ, Christoph, »Zur deutschen Bildungsgeschichte seit 1945«, i Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München, 1998).
Führ, Christoph & Furck, Carl-Ludwig (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Deutsche Demokratische Republik und neue Bundesländer* (München, 1998).
Füssl, Karl-Heinz, *Die Umerziehung der Deutschen: Jugend und Schule unter den Siegermächten des Zweiten Weltkriegs 1945–1955* (Paderborn, 1994).
Gadamer, Hans-Georg, *Gesammelte Werke: Hermeneutik I: Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen, 1986).
Gadamer, Hans-Georg, *Sanning och metod: I urval* (Göteborg, 1997).
Gaddis, John Lewis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941–1947* (New York, 1972).
Garberding, Petra, *Musik och politik i skuggan av nazismen: Kurt Atterberg och de svensk-tyska musikrelationerna* (Lund, 2007).

Garraty, John A., »The New Deal, National Socialism, and the Great Depression«, *The American Historical Review*, 1973:4.
Gassert, Philipp & Steinweis, Alan E. (red.), *Coping with the Nazi Past: West German Debates on Nazism and Generational Conflict, 1955–1975* (New York, 2006).
Gedin, Per I., *Verner von Heidenstam: Ett liv* (Stockholm, 2006).
Geppert, Dominik (red.), *The Postwar Challenge: Cultural, Social, and Political Change in Western Europe, 1945–1958* (Oxford, 2003).
Geppert, Dominik, »Introduction«, i Dominik Geppert (red.), *The Postwar Challenge: Cultural, Social, and Political Change in Western Europe, 1945–1958* (Oxford, 2003).
Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran, »Förintelsen – i historien eller över Historien«, *Historisk tidskrift*, 2003:2.
Giesen, Bernhard, »National Identity as Trauma: The German Case«, i Bo Stråth (red.), *Myth and Memory in the Construction of Community: Historical Patterns in Europe and Beyond* (Bryssel, 2000).
Ginsborg, Paul, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943–1988* (Harmondsworth, 1990).
Glans, Kay, »Bekännelser av ett efterkrigsbarn«, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995).
Glans, Kay, »Förflutet som förflyttar sig: Historikerstriden i Tyskland«, i Lennart Berntson & Svante Nordin (red.), *I historiens skruvstäd: Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm, 2008).
Goffman, Erving, *Stigma: Den avvikandes roll och identitet* (Stockholm, 1972).
Goll, Thomas, *Die Deutschen und Thomas Mann: Die Rezeption des Dichters in Abhängigkeit von der politischen Kultur Deutschlands 1898–1955* (Baden-Baden, 2000).
Grebing, Helga, *Konservative gegen die Demokratie: Konservative Kritik an der Demokratie in der Bundesrepublik nach 1945* (Frankfurt am Main, 1971).
Grebing, Helga & Wickert, Christl (red.), *Das »andere Deutschland« im Widerstand gegen den Nationalsozialismus: Beiträge zur politischen Überwindung der nationalsozialistischen Diktatur im Exil und im Dritten Reich* (Essen, 1994).
Greiner, Ulrich, »Die Verzauberung der Welt«, *Die Zeit*, 2007:37.
Greven, Michael Th., *Politisches Denken in Deutschland nach 1945: Erfahrung und Umgang mit der Kontingenz in der unmittelbaren Nachkriegszeit* (Opladen, 2007).
Griffin, Roger, *The Nature of Fascism* (London, 1991).
Griffin, Roger (red.), *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* (London, 1998).
Griffin, Roger, *Modernism and Fascism: The Sense of A Beginning Under Mussolini and Hitler* (Basingstoke, 2007).
Gruchmann, Lothar, *Justiz im Dritten Reich: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1990).
Gullberg, Erik, *Tyskland i svensk opinion 1856–1871* (Lund, 1952).
Gussarsson, Maria, *En socialdemokratisk Europapolitik: Den svenska socialdemokratins hållning till de brittiska, västtyska och franska broderpartierna, och upprättandet av ett västeuropeiskt ekonomiskt samarbete, 1955–58* (Stockholm, 2001).
Gustafsson, Lars, *Problemformuleringsprivilegiet: Samhällsfilosofiska studier* (Stockholm, 1989).
Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm, 1991).

Gustavsson, Jakob, *The Politics of Foreign Policy Change: Explaining the Swedish Reorientation on EC Membership* (Lund, 1998).
Görtemaker, Manfred, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland: Von der Gründung bis zur Gegenwart* (München, 1999).
Götz, Norbert, *Ungleiche Geschwister: Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim (*Baden-Baden, 2001).
Götz, Norbert & Patel, Kiran Klaus, »Facing the Fascist Model: Discourse and the Construction of Labour Services in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s«, *Journal of Contemporary History*, 2006:1.
Hagtvet, Bernt, »On the Fringe: Swedish Fascism 1920–45«, i Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet & Jan Petter Myklebust (red.), *Who Were the Fascists: Social Roots of European Fascism* (Bergen, 1980).
Halbwachs, Maurice, *La mémoire collective* (Paris, 1950).
Hallberg, Lars, »Tio år efter Nobelpriset: Thomas Mann, hans förläggare och Sverige 1939–1940«, i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Av kärlek till arkiv: Festskrift till Erik Norberg* (Stockholm, 2002).
Hanna, Martha, *The Mobilization of Intellect: French Scholars and Writers During the Great War* (Cambridge, Mass., 1996).
Hansen, Lars-Erik, *Rickard Lindström: Per Albins folkhemsvisionär?* (Stockholm, 2007).
Hansén, Stig & Thor, Clas (red.), *Århundradets reportage* (Stockholm, 2000).
Hansson, Cecilia, »Die Gruppe 46: Anmerkungen zu einigen Feuilletonartikeln in der schwedischen Tagespresse des Jahres 1946«, i Helmut Müssener (red.), *Aspekte des Kulturaustausches zwischen Schweden und dem deutschsprachigen Mitteleuropa nach 1945* (Stockholm, 1981).
Hansson, Jonas, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv, 1999).
Hansson, Jonas, »Sverige och nazismen«, i Ekman, Stig & Åmark, Klas (red.), *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen: En översikt* (Stockholm, 2001).
Hansson, Jonas, »Behovet av begreppshistoria«, i Elisabeth Mansén & Svante Nordin (red.), *Lärdomens bilder: Festskrift till Gunnar Broberg* (Stockholm, 2002).
Hansson, Jonas, »Sweden and Nazism«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003).
Hartung, Gerald, *Die Naturrechtsdebatte: Geschichte der obligatio vom 17. bis 20. Jahrhundert* (Freiburg, 1998).
Hattenhauer, Hans, *Europäische Rechtsgeschichte* (Heidelberg, 2004).
Haupt, Heinz-Gerhard, »Comparative History – A Contested Method«, *Historisk tidskrift*, 2007:4.
Hausenstein, Wilhelm & Reifenberg, Benno (red.), *Max Picard zum siebzigsten Geburtstag* (Erlenbach-Zürich, 1958).
Heidegren, Carl-Göran, *Det moderna genombrottet i nordisk universitetsfilosofi 1860–1915* (Göteborg, 2004).
Heitmann, Annegret, »Skandinaviska författarinnor i Tyskland«, i Bernd Henningsen et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997).
Henningsen, Bernd, »En inledning«, i Bernd Henningsen et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997).

Henningsen, Bernd, »Från ›valfrändskap‹ till ›stamfrändskap‹: Det svensk-tyska kulturutbytet under 1800-talet«, i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999).
Henningsen, Bernd et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997).
Henriksson, Sven O., »Tyskundervisningen i Sverige: Historisk studie med särskild hänsyn till metodiska synpunkter på undervisningen i främmande språk«, opublicerad licentiatavhandling vid Tyska institutionen, Stockholms universitet (Stockholm, 1960).
Hensel, Jürgen & Nordblom, Pia (red.), *Hermann Rauschning: Materialien und Beiträge zu einer politischen Biographie* (Osnabrück, 2003).
Herbert, Ulrich, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn, 1996).
Herf, Jeffrey, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge, 1984).
Hewitt, John P., *Jaget och samhället: Socialpsykologi ur den symboliska interaktionismens perspektiv* (Stockholm, 1981).
Hirdman, Yvonne, *Sverges Kommunistiska Parti 1939–1945* (Stockholm, 1974).
Hirdman, Yvonne, *Det tänkande hjärtat: Boken om Alva Myrdal* (Stockholm, 2006).
Hobsbawm, Eric J., *Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914–1991* (London, 1994).
Holgersson, Ulrika, *Populärkulturen och klassamhället: Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet* (Stockholm, 2005).
Holmberg, Claes-Göran, *Upprorets tradition: Den unglitterära tidskriften i Sverige* (Stockholm, 1987).
Holt, Kristoffer, *Publicisten Ivar Harrie: Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960* (Stockholm, 2008).
Hornung, Klaus, *Das totalitäre Zeitalter: Bilanz der 20. Jahrhunderts* (Berlin, 1993).
Hugemark, Bo (red.), *Nya fronter?: 1943 – spänd väntan* (Stockholm, 1994).
Huldt, Bo & Böhme, Klaus-Richard (red.), *Horisonten klarnar: 1945 – krigsslut* (Stockholm, 1995).
Huldt, Bo & Böhme, Klaus-Richard (red.), *Vårstormar: 1944 – krigsslutet skönjes* (Stockholm, 1995).
Hylén, Jan, *Fosterlandet främst?: Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904–1985* (Stockholm, 1991).
Hönicke, Michaela, *»Know Your Enemy«: American Interpretations of National Socialism, 1933–1945* (Chapel Hill, 1998).
Iggers, Georg G., *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hanover, N.H., 2005).
Inger, Göran, »Naturrätt«, *Nationalencyklopedin*, vol. 14 (Höganäs, 1994).
Ishay, Micheline R., *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era* (Berkeley, 2004).
Isling, Åke, *Kampen för och mot en demokratisk skola: Samhällsstruktur och skolorganisation* (Stockholm, 1980).
Jacobi, Jutta, *Zarah Leander: Das Leben einer Diva* (Hamburg, 2006).
James, Harold, *Europe Reborn: A History, 1914–2000* (Harlow, 2003).
Jarausch, Konrad H., *Die Umkehr: Deutsche Wandlungen 1945–1995* (München, 2004).

Jarausch, Konrad H. & Geyer, Michael (red.), *Shattered Past: Reconstructing German Histories* (Princeton, N.J., 2002).
Jarausch, Konrad H. & Sabrow, Martin (red.), *Die historische Meistererzählung: Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945* (Göttingen, 2002).
Jarlert, Anders, »Sverige: Modernisering utan rättsuppgörelse«, i Jens Holger Schjørring (red.), *Nordiske folkekirker i opbrud: National identitet og international nyorientering efter 1945* (Århus, 2001).
Jarlert, Anders, *Judisk »ras« som äktenskapshinder i Sverige: Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945* (Malmö, 2006).
Jeismann, Karl-Ernst, »Geschichtsbewußtsein«, i Klaus Bergmann (red.), *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, vol. 1 (Düsseldorf, 1979).
Jesse, Eckhard (red.), *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung* (Bonn, 1996).
Johansson, Alf [W], *Finlands sak: Svensk politik och opinion under vinterkriget 1939–1940* (Stockholm, 1973).
Johansson, Alf W, *Per Albin och kriget: Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget* (Stockholm, 1985).
Johansson, Alf W, »Palme, Sven Ulric Adalvard«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28 (Stockholm, 1994).
Johansson, Alf W, *Herbert Tingsten och det kalla kriget: Antikommunism och liberalism i Dagens Nyheter 1946–1952* (Stockholm, 1995).
Johansson, Alf W, »Inledning: Svensk nationalism och identitet efter andra världskriget«, i Alf W Johansson (red.), *Vad är Sverige?: Röster om svensk nationell identitet* (Stockholm, 2001a).
Johansson, Alf W, »Vill du se ett monument? Se dig omkring!: Några reflektioner kring nationell identitet och kollektivt minne i Sverige efter andra världskriget«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan* (Stockholm, 2001b).
Johansson, Alf W, *Den nazistiska utmaningen: Aspekter på andra världskriget* (Stockholm, 2006).
Johansson, Alf W, »Biografin och den svenska historievetenskapen«, i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* (Lund, 2007).
Johansson, Alf W & Norman, Torbjörn, »Den svenska neutralitetspolitiken i historiskt perspektiv«, i Bo Hugemark (red.), *Neutralitet och försvar: Perspektiv på svensk säkerhetspolitik 1809–1985* (Stockholm, 1986).
Johansson, Henrik, »När engelskan tog kommandot i skolan«, *Tvärsnitt*, 2004:1.
Johansson, Rune, »Konstruktionen av svenskheten«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan*? (Stockholm, 2001c).
Jonsson, Bibi, »Annie Åkerhielm: Nazist och feminist?«, i Karl Erik Gustafsson et al. (red.), *I ordets smedja: Festskrift till Per Rydén* (Stockholm, 2002).
Jonsson, Bibi, »Kvinnorna och nazismen: Presentation av ett projekt om svenska kvinnliga författare knutna till den nazistiska rörelsen på 1930-talet«, i Charlotta Brylla, Birgitta Almgren & Frank-Michael Kirsch (red.), *Bilder i kontrast: Interkulturella processer Sverige/Tyskland i skuggan av nazismen 1933–1945* (Ålborg, 2005).
Jonsson, Bibi, *Blod och jord i trettiotalet: Kvinnorna och den antimoderna strömningen* (Stockholm, 2008).

Jonter, Thomas, *Socialiseringen som kom av sig: Sverige, oljan och USA:s planer på en ny ekonomisk världsordning 1945–1949* (Stockholm, 1994).
Jordheim, Helge, *Läsningens vetenskap: Utkast till en ny filologi* (Gråbo, 2003).
Judt, Tony, *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944–1956* (Berkeley, 1992).
Judt, Tony, »Preface«, i István Deák, Jan T. Gross & Tony Judt (red.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* (Princeton, N.J., 2000).
Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe Since 1945* (London, 2005).
Jureit, Ulrike, *Generationsforschung* (Göttingen, 2006).
Kaelble, Hartmut, *Der historische Vergleich: Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1999).
Kaelble, Hartmut, »Europäische Geschichte aus westeuropäischer Sicht?«, i Gunilla Budde, Sebastian Conrad & Oliver Janz (red.), *Transnationale Geschichte: Themen, Tendenzen und Theorien* (Göttingen, 2006).
Kaelble, Hartmut, *Sozialgeschichte Europas: 1945 bis zur Gegenwart* (München, 2007).
Kambartel, Friedrich, »Erfahrung«, i Joachim Ritter & Karlfried Gründer (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 2 (Basel, 1972).
Karlsson, Birgit, *Handelspolitik eller politisk handling: Sveriges handel med öststaterna 1946–1952* (Göteborg, 1992).
Karlsson, Birgit, *Egenintresse eller samhällsintresse: Nazityskland och svensk skogsindustri 1933–1945* (Lund, 2007).
Karlsson, Henrik, *Det fruktade märket: Wilhelm Peterson-Berger, antisemitismen och antinazismen* (Malmö, 2005).
Karlsson, Ingemar, *Historien som biologiskt öde: Om perspektivförskjutningar inom mellankrigstidens tyska historieskrivning* (Göteborg, 1989).
Karlsson, Ingemar & Ruth, Arne, *Samhället som teater: Estetik och politik i Tredje riket* (Stockholm, 1983).
Karlsson, Klas-Göran, »Förintelsen som politik och historiebruk: Exemplet Levande historia«, i Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* (Stockholm, 2001).
Karlsson, Klas-Göran, »The Holocaust as a Problem of Historical Culture«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe* (Lund, 2003).
Karlsson, Klas-Göran, »Historiedidaktik: Begrepp, teori och analys«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu: En introduktion till historiedidaktiken* (Lund, 2004).
Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe* (Lund, 2003).
Kejzlar, Radko, *Literatur und Neutralität: Zur schwedischen Literatur der Kriegs- und Nachkriegszeit* (Basel, 1984).
Kellberg, Love, »Den svenska inställningen till Europadomstolen för mänskliga rättigheter«, i Jan Ramberg, Ove Bring & Said Mahmoudi (red.), *Festskrift till Lars Hjerner: Studies in International Law* (Stockholm, 1990).
Kershaw, Ian, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (London, 2000).
Kittsteiner, Heinz Dieter, »Die Generationen der ›Heroischen Moderne‹: Zur kollektiven Verständigung über eine Grundaufgabe«, i Ulrike Jureit & Michael Wildt (red.), *Generationen: Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs* (Hamburg, 2005).

Knutson, Ulrika, *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (Stockholm, 2004).
Koberstein, Anja, »*Gott oder das Nichts*«: *Sartre-Rezeption im frühen Nachkriegswerk von Alfred Andersch im Kontext der zeitgenössischen Existentialismusdiskussion* (Frankfurt am Main, 1996).
Koblik, Steven, »*Om vi teg, skulle stenarna ropa*«: *Sverige och judeproblemet 1933–1945* (Stockholm, 1987).
Kocka, Jürgen, »Comparison and Beyond«, *History and Theory*, 2003:1.
Kopper, Christopher, *Hjalmar Schacht: Aufstieg und Fall von Hitlers mächtigstem Bankier* (München och Wien, 2006).
Korlén, Gustav, »›Svenska är plattyska i tolv dialekter‹: Om det tyska inflytandet på svenska språket«, i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999).
Korpi, Walter, *The Working Class in Welfare Capitalism: Work, Unions and Politics in Sweden* (London, 1978).
Koselleck, Reinhart, *Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* (Freiburg, 1959).
Koselleck, Reinhart, *Preußen zwischen Reform und Revolution: Allgemeines Landrecht, Verwaltung und soziale Bewegung von 1791 bis 1848* (Stuttgart, 1967).
Koselleck, Reinhart, »Einleitung«, i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 1 (Stuttgart, 1972).
Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main, 1979).
Koselleck, Reinhart, *Zeitschichten: Studien zur Historik* (Frankfurt am Main, 2000).
Koselleck, Reinhart, *Erfarenhet, tid och historia: Om historiska tiders semantik* (Göteborg, 2004).
Koselleck, Reinhart, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* (Frankfurt am Main, 2006).
Kragh Jensen, Poul, »Det sidste argument: Brugen af nazismen som fjendebillede i dansk politisk kultur 1945–2004, belyst gennem Europa- og utlændingedebatterne«, opublicerad *speciale* vid Institut for Historie og Områdestudier, Historisk Afdelning, Århus universitet (Århus, 2004)
Krantz, Kjell, *Alf Ahlberg (1892–1979): En biografi* (Ludvika, 1998).
Kraul, Margret, *Das deutsche Gymnasium 1780–1980* (Frankfurt am Main, 1984).
Kronenberg, Volker, »Glaube, Globalisierung und Gott: Ernst Nolte und die Interpretation des 20. Jahrhunderts«, i Helmut Fleischer & Pierluca Azzaro (red.), *Das 20. Jahrhundert: Zeitalter der tragischen Verkehrungen* (München, 2003).
Kronholm, Tryggve, »Odeberg, Hugo«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28 (Stockholm, 1992).
Kronvall, Olof & Petersson, Magnus, *Svensk säkerhetspolitik i supermakternas skugga 1945–1991* (Stockholm, 2005).
Kurunmäki, Jussi & Palonen, Kari (red.), *Zeit, Geschichte und Politik = Time, History and Politics: Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck* (Jyväskylä, 2003).
Kühl, Kristian, »Rückblick auf die Renaissance des Naturrechts nach dem 2. Weltkrieg«, i Gerhard Köbler, Meinhard Heinze & Jan Schapp (red.), *Geschichtliche Rechtswissenschaft: Ars tradendo innovandoque aequitatem sectandi: Freundesgabe für Alfred Söllner zum 60. Geburtstag am 5.2.1990* (Gießen, 1990).

Kylhammar, Martin, *Den okände Sten Selander: En borgerlig intellektuell* (Stockholm, 1990).
Kylhammar, Martin, »Biografiska faktoider: Personhistoriens försanthållna felaktigheter«, i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* (Lund, 2007a).
Kylhammar, Martin, »Torsten Fogelqvist, *Dagens Nyheters* själ och den intellektuella biografins metodfråga«, *Scandia*, 2007b:2.
Källström, Staffan, *Värdenihilism och vetenskap: Uppsalafilosofin i forskning och samhällsdebatt under 1920- och 30-talen* (Göteborg, 1984).
Källström, Staffan, *Den gode nihilisten: Axel Hägerström och striderna kring uppsalafilosofin* (Stockholm, 1986).
Källström, Staffan, »Nihilism och människovärde«, i Staffan Källström & Erland Sellberg (red.), *Motströms: Kritiken av det moderna* (Stockholm, 1991).
König, Mario & Zeugin, Bettina (red.), *Die Schweiz, der Nationalsozialismus und der Zweite Weltkrieg: Schlussbericht* (Zürich, 2002).
Königsmann, Dieter, »En idéhistorisk studie i studentpolitik: Clartés politiska linje, dess mål och medel, 1944–1957«, *Idéhistoriska uppsatser*, 6 (Stockholm, 1983).
Lagercrantz, Olof, *Stig Dagerman* (Stockholm, 1958).
Lagerkvist, Amanda, *Amerikafantasier: Kön, medier och visualitet i svenska reseskildringar från USA 1945–63* (Stockholm, 2005).
Lagrou, Pieter, *The Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965* (Cambridge, 2000).
Lammers, Karl Christian, *»Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?«: Det dansk-tyske forhold efter 1945* (Köpenhamn, 2005).
Landgren, Bengt, *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen: Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933–1942* (Stockholm, 1975).
Langewiesche, Dieter & Tenorth, Heinz-Elmar (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1918–1945: Die Weimarer Republik und die nationalsozialistische Diktatur* (München, 1989).
Larsson, Anna, *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå, 2001a).
Larsson, Inger, *Text och tolkning i svenska författarbiografier: Elin Wägners* Selma Lagerlöf, *Elisabeth Tykessons* Atterbom *och Fredrik Böös* Verner von Heidenstam (Hedemora, 2003).
Larsson, Jan, *Hemmet vi ärvde: Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden* (Stockholm, 1994).
Larsson, Ulf, »Bilden av Sverige: Värner Rydéns bok om medborgarkunskap«, i Alf W Johansson (red.), *Vad är Sverige?: Röster om svensk nationell identitet* (Stockholm, 2001b).
Lauren, Paul Gordon, *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen* (Philadelphia, 2003).
Lepenies, Wolf, *The Seduction of Culture in German History* (Princeton, N.J., 2006).
Lepsius, M. Rainer, »Kritische Anmerkungen zur Generationsforschung«, i Ulrike Jureit & Michael Wildt (red.), *Generationen: Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs* (Hamburg, 2005).
Levander, Hans, *Thomas Mann och hans tid: Liv och verk* (Stockholm, 1995).
Lewin, Leif, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm, 1967).
Levine, Paul A., *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (Uppsala, 1996).

Levine, Paul A., »Förintelsens historiografi i Sverige idag: Nytt hopp efter många år av bristande intresse«, i Roger Fjellström & Stephen Fruitman (red.), *Sidor av Förintelsen* (Lund, 2000).
Levine, Paul A., »Whither Holocaust Studies in Sweden?: Some Thoughts on *Levande Historia* and Other Matters Swedish«, *Holocaust Studies*, 2005:1.
Liljefors, Max, *Bilder av Förintelsen: Mening, minne, kompromettering* (Lund, 2002).
Lind, Martin, *Kristendom och nazism: Frågan om kristendom och nazism belyst av olika ställningstaganden i Tyskland och Sverige 1933–1945* (Lund, 1975).
Lindberg, Bo, *Humanism och vetenskap: Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget* (Stockholm, 1987).
Lindberg, Boel, »›Exportera den där Hitlermusiken till Tyskland‹«, i Greger Andersson & Ursula Geisler (red.), *Fruktan, fascination och frändskap: Det svenska musiklivet och nazismen* (Malmö, 2006).
Lindensjö, Bo & Lundgren, Ulf P., *Utbildningsreformer och politisk styrning* (Stockholm, 2000).
Lindgren, Håkan, *Jacob Wallenberg 1892–1980* (Stockholm, 2007).
Lindner, Jörg, *Den svenska Tysklands-hjälpen 1945–1954* (Umeå, 1988).
Lindroth, Jan, *Ling – från storhet till upplösning: Studier i svensk gymnastikhistoria 1800–1950* (Eslöv, 2004).
Lindström, Ulf, *Fascism in Scandinavia 1920–1940* (Stockholm, 1983).
Ljunggren, Stig-Björn, *Folkhemskapitalismen: Högerns programutveckling under efterkrigstiden* (Stockholm, 1992).
Lomfors, Ingrid, *Blind fläck: Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945* (Stockholm, 2005).
Lorenz, Chris, *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie* (Köln, Weimar och Wien, 1997).
Ludvigsson, David, »›Levande historia‹ – inte bara levande historia«, i Carsten Tage Nielsen, Dorthe Gert Simonsen & Lene Wul (red.), *Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.–13. august 2001: Mod nye historier* (Århus, 2001).
Lukacs, John, *The Hitler of History* (New York, 1997).
Lundborg, Johan, *Ideologiernas och religionens död: En analys av Herbert Tingstens ideologi- och religionskritik* (Nora, 1991).
Lundestad, Geir, *America, Scandinavia, and the Cold War 1945–1949* (New York, 1980).
Lundquist, Tommie, »Från Gud och fosterlandet till arbetet, freden och välståndet«, *Kronos*, 1988:1.
Lundström, Gunilla, Rydén, Per & Sandlund, Elisabeth, *Den svenska pressens historia: Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (Stockholm, 2001).
Luthersson, Peter, *Svensk litterär modernism: En stridsstudie* (Stockholm, 2002).
Luthersson, Peter & Mortensen, Anders, »Inledning«, i Bertil Malmberg, *Diktaren i sitt sekel: Artiklar, tillfällesdikter och opublicerade manuskript* (Stockholm, 2006).
Lübbe, Hermann, »Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewußtsein«, *Historische Zeitschrift*, 1983:3.
Lyles, Max, *A Call for Scientific Purity: Axel Hägerström's Critique of Legal Science* (Stockholm, 2006).
Lööw, Heléne, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950* (Göteborg, 1990).

Lööw, Heléne, »Karl XII:s dödsdag 30/11 – en lång kravalltradition«, *Nord Nytt*, 1998:73.
Lööw, Heléne, *Nazismen i Sverige 1980–1999: Den rasistiska undergroundrörelsen: Musiken, myterna, riterna* (Stockholm, 2000).
Lööw, Heléne, *Nazismen i Sverige 1924–1979: Pionjärerna, partierna, propagandan* (Stockholm, 2004).
Maag, Georg, »Erfahrung«, i Karlheinz Barck (red.), *Ästhetische Grundbegriffe (ÄGB): Historisches Wörterbuch in sieben Bänden*, vol. 2 (Stuttgart, 2001).
Maier, Charles S., »Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era«, *The American Historical Review*, 2000:3.
Maihofer, Werner (red.), *Naturrecht oder Rechtspositivismus?* (Darmstadt, 1962).
af Malmborg, Mikael, *Den ståndaktiga nationalstaten: Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–1959* (Lund, 1994).
af Malmborg, Mikael, *Neutrality and State-Building in Sweden* (Basingstoke, 2001).
Mandelkow, Karl Robert, *Goethe in Deutschland: Rezeptionsgeschichte eines Klassikers: 1919–1982* (München, 1989).
Mann, Michael, *Fascists* (Cambridge, 2004).
Mannheim, Karl, *Wissenssoziologie: Auswahl aus dem Werk* (Berlin, 1964).
Marklund, Sixten, *Skolsverige 1950–1975: 1950 års reformbeslut* (Stockholm, 1980).
Matthias, Lisa & Fogelström, Per Anders (red.), *13 ödesdigra år: Klipp ur svenska och utländska tidningar* (Malmö, 1946).
Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten: Europas nittonhundratals historia* (Göteborg, 2000).
Mazower, Mark, »Changing Trends in the Historiography of Postwar Europe, East and West«, *International Labor and Working-Class History*, 2000:58.
Mazower, Mark, »The Strange Triumph of Human Rights, 1933–1950«, *The Historical Journal*, 2004:2.
Mazumdar, Pauline M. H. (red.), *The Eugenics Movement: An International Perspective*, vol. 1–6 (New York, 2007).
Melberg, Arne, *Resa och skriva: En guide till den moderna reselitteraturen* (Göteborg, 2005).
Merseburger, Peter, *Willy Brandt 1913–1992: Visionär und Realist* (München, 2002).
Metzler, Gabriele, *Einführung in das Studium der Zeitgeschichte* (Paderborn, 2004).
Millbourn, Ingrid, *»Rätt till maklighet«: Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885–1902* (Lund, 1990).
Misgeld, Klaus, *Sozialdemokratie und Außenpolitik in Schweden: Sozialistische Internationale, Europapolitik und die Deutschlandsfrage 1945–1955* (Frankfurt, 1984).
Misgeld, Klaus, »Den svenska socialdemokratin och Europa – från slutet av 1920-talet till början av 1970-talet«, i Bo Huldt & Klaus Misgeld (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik: Från Branting till Palme* (Stockholm, 1990).
Misgeld, Klaus, *Den fackliga europavägen: LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945–1991* (Stockholm, 1997).
Mithander, Conny, »›Let Us Forget the Evil Memories‹: Nazism and the Second World War from the Perspective of a Swedish Fascist«, i Conny Mithander, John Sundholm & Maria Holmgren Troy (red.), *Collective Traumas: Memories of War and Conflict in 20th-century Europe* (Bryssel, 2007).

Mittelstraß, Jürgen, »Erfahrung«, i Jürgen Mittelstraß (red.), *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, vol. 1 (Mannheim, 1980).
Modéer, Kjell Å, »Finalisten som katalysator: En jurist i Franklin D Roosevelts New Deal: Lloyd K Garrison från New York«, i Lars Heuman (red.), *Festskrift till Per Olof Bolding* (Stockholm, 1992).
Modéer, Kjell Å, »Olivecrona, Knut Hans Karl«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 28 (Stockholm, 1992).
Modéer, Kjell Å, »Petrén, Bror Arvid Sture«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 29 (Stockholm, 1997).
Modéer, Kjell Å, »Den stora reformen: Rättegångsbalkens förebilder och förverkligande«, *Svensk Juristtidning*, 1999.
Modéer, Kjell Å, »Politik i stället för religion: Avkristnandet av den moderna svenska rättskulturen 1950–2000: Några huvudlinjer«, i Anders Jarlert (red.), *Arkiv, fakultet, kyrka: Festskrift till Ingmar Brohed* (Lund, 2004a).
Modéer, Kjell Å, »›Den kulan visste var den tog!‹: Om svenska juristers omvärldssyn 1935–1955«, i Torbjörn Andersson & Bengt Lindell (red.), *Festskrift till Per Henrik Lindblom* (Uppsala, 2004b).
Mohnhaupt, Heinz, »Zur ›Neugründung‹ des Naturrechts nach 1945: Helmut Coings ›Die obersten Grundsätze des Rechts‹ (1947)«, i Horst Schröder & Dieter Simon (red.), *Rechtsgeschichtswissenschaft in Deutschland 1945 bis 1952* (Frankfurt am Main, 2001).
Molin, Karl, *Försvaret, folkhemmet och demokratin: Socialdemokratisk riksdagspolitik 1939–1945* (Stockholm, 1974).
Molin, Karl, »Planläggning inför efterkrigstiden«, i Karl Molin et al. (red.), *Norden under andra världskriget* (Köpenhamn och Lund, 1979).
Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich* (New York, 1975).
Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (New York, 1990).
Mosse, George L., *The Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism* (New York, 1999).
Muller, Jerry Z., »German Neo-Conservatism, ca. 1968–1985: Hermann Lübbe and Others«, i Jan-Werner Müller (red.), *German Ideologies since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic* (New York, 2003).
Muschik, Alexander, *Die beiden deutschen Staaten und das neutrale Schweden: Eine Dreiecksbeziehung im Schatten der offenen Deutschlandfrage 1949–1972* (Münster, 2005).
Müller, Jan-Werner, »Introduction: Putting German Political Thought in Context«, i Jan-Werner Müller (red.), *German Ideologies since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic* (New York, 2003).
Müller, Markus, »Rerum magistra experientia est: Der Begriff der Erfahrung im Anschluß an Merleau-Ponty«, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2002:12.
Münch, Paul, »Einleitung«, i Paul Münch (red.), *»Erfahrung« als Kategorie der Frühneuzeitgeschichte* (München, 2001).
Müssener, Helmut, *Exil in Schweden: Politische und kulturelle Emigration nach 1933* (München, 1974).
Müssener, Helmut, *Das Bild Deutschlands in Schweden* (Stockholm, 1978).
Müssener, Helmut, *Deutschsprachige Belletristik in schwedischer Übersetzung 1870–*

1979: Bibliographie und Kommentar (Stockholm, 1985).
Müssener, Helmut, »Evangelisk själaspis för hemmet«, i Bernd Henningsen et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997).
Müssener, Helmut & Frandsen, Gisela, »Fast nur Nataly von Eschstruth & Co«, i Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg: Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933* (Stockholm, 1979).
Naimark, Norman M., *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Cambridge, Mass., 1995).
Narr, Wolf-Dieter & Palonen, Kari, »Zeit, Zeitlichkeit und Geschichte – sperrige Reflexionen«, i Jussi Kurunmäki & Kari Palonen (red.), *Zeit, Geschichte und Politik = Time, History and Politics: Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck* (Jyväskylä, 2003).
Neuanfang: Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland: 1945–1954: Sieben Beiträge (Stockholm, 1990).
Niethammer, Lutz (red.), *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis: Die Praxis der Oral History* (Frankfurt am Main, 1980).
Niléhn, Lars H., *Nyhumanism och medborgarfostran: Åsikter om läroverkets målsättning 1820–1880* (Lund, 1975).
Nilsson, Karl N. Alvar, *Svensk överklassnazism: 1930–1945* (Stockholm, 1996).
Nilsson, Karl N. Alvar, *Överklass, nazism och högerextremism: 1945–1995* (Stockholm, 1998).
Nilsson, Torbjörn, »Den gåtfulla parentesen – högeropinion mellan världskrig och kallt krig«, i Ragnar Björk & Alf W Johansson (red.), *Samtidshistoria och politik: Vänbok till Karl Molin* (Stockholm, 2004a).
Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under 100 år, 1904–2004* (Stockholm, 2004b).
Nipperdey, Thomas, »1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte«, *Historische Zeitschrift*, 1978:227.
Noelle-Neumann, Elisabeth, *Die Schweigespirale: Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut* (München, 1980).
Nolin, Bertil (red.), *Kulturradikalismen: Det moderna genombrottets andra fas* (Stockholm och Stehag, 1993).
Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche: Die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus* (München, 1963).
Nolte, Ernst (red.), *Theorien über den Faschismus* (Köln, 1967).
Nora, Pierre, *Les lieux de mémoire*, vol. 1–7 (Paris, 1984–1992).
Nordin, Svante, *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin* (Bodafors, 1984).
Nordin, Svante, *Romantikens filosofi: Svensk idealism från Höijer till hegelianerna* (Lund, 1987).
Nordin, Svante, *Fredrik Böök: En levnadsteckning* (Stockholm, 1994).
Nordin, Svante, »Tyska utsikter 1871–1995«, i Anders Björnsson & Peter Luthersson (red.), *Vändpunkter: Europa och dess omvärld efter 1989* (Stockholm, 1995).
Nordin, Svante, »Forskning om Sverige och Nazityskland: Några kommentarer«, i Stig Ekman (red.), *Forskning om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen: En översikt* (Stockholm, 2001).
Nordin, Svante, »Literature on Sweden and Nazi Germany«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003a).

Nordin, Svante, »Torsten Gårdlund: De efterkrigstida idéernas förridare (1911–2003)«, *Dagens forskning*, 2003b:7.
Nordin, Svante, *Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid* (Stockholm, 2004).
Nordin, Svante, *Nittonhundratalet: En biografi: Makter, människor och idéer under ett århundrade* (Stockholm, 2005).
Nordin, Svante, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm, 2008).
Norman, Torbjörn, »Hjalmar Branting, Nationernas Förbund och naturrätten«, i Bo Huldt & Klaus Misgeld (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik: Från Branting till Palme* (Stockholm, 1990).
Novick, Peter, *The Holocaust in American Life* (Boston, 1999).
Nybom, Thorsten, *Motstånd – anpassning – uppslutning: Linjer i svensk debatt om utrikespolitik och internationell politik 1940–1943* (Stockholm, 1978).
Nygård, Stefan & Strang, Johan (red.), *Mellan idealism och analytisk filosofi: Den moderna filosofin i Finland och Sverige 1880–1950* (Helsingfors, 2006).
Nützenadel, Alexander & Schieder, Wolfgang, »Zeitgeschichtsforschung in Europa: Einleitende Überlegungen«, i Alexander Nützenadel & Wolfgang Schieder (red.), *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa* (Göttingen, 2004).
Odelberg, Axel, *Äventyr på riktigt: Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin* (Stockholm, 2008).
Odén, Birgitta, »Gurevitjs undran«, i Johan Dietsch et al. (red.), *Historia mot strömmen: Kultur och konflikt i det moderna Europa* (Stockholm, 2007).
Oelkers, Jürgen, »Pädagogische Reform und Wandel der Erziehungswissenschaft«, i Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München, 1998).
Ohlsson, Anders, *»Men ändå måste jag berätta«: Studier i skandinavisk förintelselitteratur* (Nora, 2002).
Olesen, Thorsten B., (red.), *The Cold War – and the Nordic Countries: Historiography at a Crossroad* (Odense, 2004).
Olick, Jeffrey K., *In the House of the Hangman: The Agonies of German Defeat, 1943–1949* (Chicago, 2005).
Olivestam, Carl Eber, *Idé och politik: De politiska partierna – skolan och kristendomen: En studie i svensk skolpolitik under 1940-talet* (Uppsala, 1977).
Olsen, Niklas, »›Af alle mine lærere har Schmitt været den vigtigste‹: Reinhart Koselleck intellektuelle og personlige relationer til Carl Schmitt«, *Historisk Tidsskrift*, 2004:1.
Olsson, Jan, *Svensk spelfilm under andra världskriget* (Lund, 1979).
Olsson, Lena, *Kulturkunskap i förändring: Kultursynen i svenska geografiläroböcker 1870–1985* (Malmö, 1986).
Olsson, Tom, »SKP:s politiska utveckling 1943–1950«, i Sven E. Olsson (red.), *Från SKP till VPK: En antologi* (Lund, 1976).
Oredsson, Sverker, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget: Historieskrivning och kult* (Lund, 1992).
Oredsson, Sverker, *Lunds universitet under andra världskriget: Motsättningar, debatter och hjälpinsatser* (Lund, 1996).
Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft* (Lund, 2001).
Ottmann, Henning, »Konservatismus«, i *Staatslexikon: Recht, Wirtschaft, Gesellschaft*, vol. 3 (Freiburg im Breisgau, 1987).

Ottosson, Sten, *Den (o)moraliska neutraliteten: Tre politikers och tre tidningars moraliska värdering av svensk utrikespolitik 1945–1952* (Stockholm, 2000).
Overesch, Manfred, »Die gesamtdeutsche Konferenz der Erziehungsminister in Stuttgart am 19./20. Februar 1948«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1980:2.
Palmkvist, Karin, *Diktaren i verkligheten: Journalisten Stig Dagerman* (Stockholm, 1989).
Parables and Other Allegories: The Work of Melvin Charney 1975–1990 (Montreal, 1991).
Passmore, Kevin, *Fascism: A Very Short Introduction* (Oxford, 2002).
Paul, Fritz, »Tyskland – Skandinaviens port till världslitteraturen«, i Bernd Henningsen et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997).
Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism* (London, 2004).
Payne, Stanley G., *A History of Fascism: 1914–1945* (Madison, 1995).
Persson, Mats, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm och Stehag, 1994).
Persson, Mats, »Begreppshistoria och idéhistoria«, i Bo Lindberg (red.), *Trygghet och äventyr: Om begreppshistoria* (Stockholm, 2005).
Petersen, Jürgen H., Faustus *lesen: Eine Streitschrift über Thomas Manns späten Roman* (Würzburg, 2007).
Petersson, Bo, »Vad är en värdetradition?: En begreppsanalytisk skiss«, i Göran Bexell & Henrik Stenius (red.), *Värdetraditioner i nordiskt perspektiv: Rapport från ett symposium i Helsingfors* (Lund, 1997).
Petersson, Magnus, *»Brödrafolkens väl«: Svensk-norska säkerhetsrelationer 1949–1969* (Stockholm, 2003).
Peukert, Detlev, *Die Weimarer Republik: Krisenjahre der klassischen Moderne* (Frankfurt am Main, 1987).
Qvarsebo, Jonas, *Skolbarnets fostran: Enhetsskolan, agan och politiken om barnet 1946–1962* (Linköping, 2006).
Rahner, Mechtild, *»Tout est neuf ici, tout est à recommencer …«: Die Rezeption des französischen Existentialismus im kulturellen Feld Westdeutschlands (1945–1949)* (Würzburg, 1993).
Raphael, Lutz, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart* (München, 2003).
Regnéll, Hans, *Att beskriva och förklara: Vad det kan innebära inom olika forskningsområden* (Bodafors, 1982).
Reichardt, Rolf, »Einleitung«, i Rolf Reichardt & Eberhard Schmitt (red.), *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820* (München, 1985).
Reichardt, Sven, »Neue Wege der vergleichenden Faschismusforschung«, *Mittelweg*, 2007:1.
Reuter, Lutz R., »II. Rechtliche Grundlagen und Rahmenbedingungen«, i Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München, 1998).
Reynolds, David, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (London, 2004).
Reynolds, Siân, »Lateness, Amnesia and Unfinished Business: Gender and Democracy in Twentieth-Century Europe«, *European History Quarterly*, 2002:2.
Richardson, Gunnar, *Svensk skolpolitik 1940–1945: Idéer och realiteter i pedagogisk debatt och politiskt handlande* (Stockholm, 1978).

Richardson, Gunnar, *Drömmen om en ny skola: Idéer och realiteter i svensk skolpolitik 1945–1950* (Stockholm, 1983).
Richardson, Gunnar, *Beundran och fruktan: Sverige inför Tyskland 1940–1942* (Stockholm, 1996).
Richardson, Gunnar, *Hitler-Jugend i svensk skol- och ungdomspolitik: Beredskapspedagogik och demokratifostran i Sverige under andra världskriget* (Uppsala, 2003).
Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu* (Lund, 2004).
Richter, Melvin, *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction* (New York, 1995).
Ricœur, Paul, *Minne, historia, glömska* (Göteborg, 2005).
Rosenberg, Göran, »The Crisis of Consensus in Postwar Sweden«, i Nina Witoszek & Lars Trägårdh (red.), *Culture and Crisis: The Case of Germany and Sweden* (New York, 2002).
Rosengren, Henrik, *»Judarnas Wagner«: Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950* (Lund, 2007).
Rosengren, Henrik & Östling, Johan (red.), *Med livet som insats: Biografin som humanistisk genre* (Lund, 2007).
Rosenwein, Barbara H., »Worrying about Emotions in History«, *The American Historical Review*, 2007:3.
Rosenzweig, Beate, *Erziehung zur Demokratie?: Amerikanische Besatzungs- und Schulreformpolitik in Deutschland und Japan* (Stuttgart, 1998).
Rothermund, Dietmar, *Geschichte als Prozeß und Aussage: Eine Einführung in Theorien des historischen Wandels und der Geschichtsschreibung* (München, 1994).
Rothfels, Hans, »Zeitgeschichte als Aufgabe«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1953:1.
Rothstein, Bo, *Den korporativa staten: Intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik* (Stockholm, 1992).
Ruck, Michael, *Bibliographie zum Nationalsozialismus*, vol. 1–2 (Darmstadt, 2000).
Rudholm, Sten, *Sture Petrén: Inträdestal i Svenska Akademien* (Stockholm, 1977).
Ruin, Olof, »Beundra, fördöma, förlåta: En nordisk humanists syn på Tyskland under 1900-talets första hälft«, *Nya Argus*, 1991:1.
Runblom, Harald, »Sweden and the Holocaust from an International Perspective«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003).
Runcis, Maija, *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm, 1998).
Runeby, Nils, »Klerkernas ansvar och frihetens organisation: Kring de intellektuellas mobilisering i 1950-talets Sverige«, i Wolfgang Butt & Bernhard Glienke (red.), *Der nahe Norden: Otto Oberholzer zum 65. Geburtstag: Eine Festschrift* (Frankfurt am Main, 1985).
Runeby, Nils, *Dygd och vetande: Ur de bildades historia* (Stockholm, 1995).
Runeby, Nils, »Tyskland som teknisk förebild«, i Bernd Henningsen et al. (red.), *Skandinavien och Tyskland: 1800–1914: Möten och vänskapsband* (Stockholm och Berlin, 1997).
Runeby, Nils, »›Tyskarnas stora flit och berömmelse‹: Akademiskt och vetenskapligt utbyte«, i Judith Black (red.), *Schweden und Deutschland: Begegnungen und Impulse. Tyskland och Sverige: Möten och impulser* (Stockholm, 1999).
Rusinek, Bernd-A. (red.), *Kriegsende 1945: Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive* (Göttingen, 2004).

Ruth, Arne, »Postwar Europe: The Capriciousness of Universal Values«, *Dædalus*, 1997:126.
Rüsen, Jörn, *Historische Orientierung: Über die Arbeit des Geschichtsbewußtseins, sich in der Zeit zurechtzufinden* (Köln, 1994).
Rüsen, Jörn, *Zerbrechende Zeit: Über den Sinn der Geschichte* (Köln, 2001).
Safranski, Rüdiger, *Romantik: Eine deutsche Affäre* (München, 2007).
Salomon, Kim, *Konflikt i grænseland: Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33* (Köpenhamn, 1980).
Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm, 1996).
Salomon, Kim, *En femtiotalsberättelse: Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige* (Stockholm, 2007).
Sauter, Willmar, *Theater als Widerstand: Wirkung und Wirkungsweise eines politischen Theaters: Faschismus und Judendarstellung auf der schwedischen Bühne 1936–1941* (Stockholm, 1979).
Schildt, Axel, *Moderne Zeiten: Freizeit, Massenmedien und »Zeitgeist« in der Bundesrepublik der 50er Jahre* (Hamburg, 1995).
Schildt, Axel, *Konservatismus in Deutschland: Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München, 1998).
Schildt, Axel, *Zwischen Abendland und Amerika: Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre* (München, 1999).
Schildt, Axel, »Überlegungen zur Historisierung der Bundesrepublik«, i Konrad H. Jarausch & Martin Sabrow (red.), *Verletztes Gedächtnis: Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt* (Frankfurt am Main, 2002).
Schinkel, Anders, »Imagination as a Category of History: An Essay Concerning Koselleck's Concepts of *Erfahrungsraum* and *Erwartungshorizont*«, *History and Theory*, 2005:1.
Schivelbusch, Wolfgang, *Vor dem Vorhang: Das geistige Berlin 1945–1948* (München, 1995).
Schivelbusch, Wolfgang, *Die Kultur der Niederlage: Der amerikanische Süden 1865, Frankreich 1871, Deutschland 1918* (Berlin, 2001).
Schivelbusch, Wolfgang, *Entfernte Verwandtschaft: Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal 1933–1939* (Wien, 2005).
Scholz, Michael F., »Östen Undén und die schwedische Deutschlandpolitik in den fünfziger Jahren«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1993:3.
Schreiber, Gerhard, *Hitler-Interpretationen 1923–1983: Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung* (Darmstadt, 1984).
Schröder, Roland, *Stig Dagerman – littérature engagée in Schweden der Nachkriegszeit* (Berlin, 2001).
Schulz, Andreas & Grebner, Gundula, »Generation und Geschichte«, i Andreas Schulz & Gundula Grebner (red.), *Generationswechsel und historischer Wandel* (München, 2003).
Schuurmans, Frank, »Reinhart Koselleck«, i Kelly Boyd (red.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, vol. 1 (London, 1999).
Scott, Joan W., »The Evidence of Experience«, i Sharlene Hesse-Biber, Christina Gilmartin & Robin Lydenberg (red.), *Feminist Approaches to Theory and Methodology: An Interdisciplinary Reader* (New Tork, 1999).
Sejersted, Francis, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora, 2005).

Selberg, Eva, »Der Zauberberg: Die Rezeption in Schweden während der Jahre 1924–33«, i Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg: Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933* (Stockholm, 1979).
Selling, Jan, *Ur det förflutnas skuggor: Historiediskurs och nationalism i Tyskland 1990–2000* (Eslöv, 2004).
Sevón, Cay, *Visionen om Europa: Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948* (Helsingfors, 1995).
Shachar, Nathan, »Förord«, i Fredrik Böök, *Under stjärnorna: Ett ofullbordat porträtt* (Stockholm, 1998).
Sigurdson, Ola, *Den lyckliga filosofin: Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius* (Eslöv, 2000).
Silva, Charles, *Keep Them Strong, Keep Them Friendly: Swedish-American Relations and the Pax Americana, 1948–1952* (Stockholm, 1999).
Silva, Charles & Jonter, Thomas (red.), *Sverige inför en ny världsordning, 1945–50: Formativa år för svensk utrikespolitik?* (Stockholm, 1995).
Skirbekk, Gunnar, »›I refleksjonens mangel …‹: Om vekslande intellektuelle elitar i norsk etterkrigstid«, *Nytt Norsk Tidsskrift*, 1984:1.
Skovdahl, Bernt, *Tingsten, totalitarismen och ideologierna* (Stockholm och Stehag, 1992).
Slagstad, Rune, *Rettens ironi* (Oslo, 2001).
Solchany, Jean, »Vom Antimodernismus zum Antitotalitarismus: Konservative Interpretationen des Nationalsozialismus in Deutschland 1945–1949«, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1996:3.
Spektorowski, Alberto, »The Eugenic Temptation in Socialism: Sweden, Germany, and the Soviet Union«, *Comparative Studies in Society and History*, 2004:1.
Später, Jörg, *Vansittart: Britische Debatten über Deutsche und Nazis 1902–1945* (Göttingen, 2003).
Steckzén, Birger, *Svenskt och brittiskt: Sex essayer* (Uppsala, 1959).
Steinmetz, Willibald, »Nachruf auf Reinhart Koselleck (1923–2006)«, *Geschichte und Gesellschaft*, 2006:3.
Stenlås, Niklas, *Den inre kretsen: Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949* (Lund, 1998).
Stenström, Thure, »Fredrik Böök och nazismen«, i Jan Stenkvist (red.), *Från Snoilsky till Sonnevi: Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Gunnar Brandell* (Stockholm, 1976).
Stenström, Thure, *Existentialismen i Sverige: Mottagande och inflytande 1900–1950* (Uppsala, 1984).
Stollberg-Rilinger, Barbara, »Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?: Einleitung«, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 35, 2005.
Stolleis, Michael, *Recht im Unrecht: Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1994).
Strang, Johan, »Arvet efter Kaila och Hägerström: Den analytiska filosofin i Finland och Sverige«, i Stefan Nygård & Johan Strang (red.), *Mellan idealism och analytisk filosofi: Den moderna filosofin i Finland och Sverige 1880–1950* (Helsingfors, 2006).
Stråth, Bo, *Folkhemmet mot Europa: Ett historiskt perspektiv på 90-talet* (Stockholm 1993).
Stråth, Bo, »The Swedish Image of Europa as the Other«, i Bo Stråth (red.), *Europe*

and the Other and Europe as the Other (Bryssel, 2000).
Stråth, Bo, »The Swedish Demarcation of Europe«, i Mikael af Malmborg & Bo Stråth (red.), *The Meaning of Europe: Variety and Contention within and among Nations* (Oxford, 2002).
Strömholm, Stig, »Demokrati och juridik«, i Torgny T. Segerstedt (red.), *Rättssäkerhet och demokrati* (Stockholm, 1985).
Strömholm, Stig, *A Short History of Legal Thinking in the West* (Stockholm, 1985).
Sundberg, Jacob W. F., *Fr. Eddan t. Ekelöf: Repetitorium om rättskällor i Norden* (Lund, 1978).
Sundell, Jan-Olof, *Tysk påverkan på svensk civilrättsdoktrin 1870–1914* (Stockholm, 1987).
Sundgren, Per, *Kulturen och arbetarrörelsen: Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander* (Stockholm, 2007).
Svanberg, Ingvar & Tydén, Mattias (red.), *Sverige och Förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm, 1997).
Söderpalm, Sven Anders, *Direktörsklubben: Storindustrin i svensk politik under 1930- och 40-talen* (Lund, 1976).
Tamm, Ditlev, *Retsopgøret efter besættelsen*, vol. 1–2 (Köpenhamn, 1997).
Taureck, Bernhard H. F., *Nietzsche und der Faschismus: Ein Politikum* (Leipzig, 2000).
Taylor, Telford, *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir* (New York, 1992).
Teichert, Dieter, *Erfahrung, Erinnerung, Erkenntnis: Untersuchungen zum Wahrheitsbegriff der Hermeneutik Gadamers* (Stuttgart, 1991).
Tholen, Toni, *Erfahrung und Interpretation: Der Streit zwischen Hermeneutik und Dekonstruktion* (Heidelberg, 1999).
Thulstrup, Åke, *Med lock och pock: Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–45* (Stockholm, 1962).
Tingsten, Herbert, *Gud och fosterlandet: Studier i hundra års skolpropaganda* (Stockholm, 1969).
Torbacke, Jarl, *Dagens Nyheter och demokratins kris 1937–1946: Genom stormar till seger* (Stockholm, 1972).
Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934* (Stockholm, 1969).
Torstendahl, Rolf, *Bureaucratisation in Northwestern Europe, 1880–1985: Domination and Governance* (London, 1991).
Tribe, Keith, »Introduction«, i Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York, 2004).
Trägårdh, Lars, *The Concept of the People and the Construction of Popular Political Culture in Germany and Sweden, 1848–1933* (Ann Arbor, 1996).
Trägårdh, Lars, *Bemäktiga individerna: Om domstolarna, lagen och de individuella rättigheterna i Sverige*, SOU 1998:103 (Stockholm, 1999).
Tunlid, Anna, *Ärftlighetsforskningens gränser: Individer och institutioner i framväxten av den svenska genetiken* (Lund, 2004).
Tusa, Ann & Tusa, John, *The Nuremberg Trial* (London, 1983).
Tydén, Mattias, *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (Stockholm, 2002).
Ugelvik Larsen, Stein & Hagtvet, Bernt (red.), *Modern Europe after Fascism, 1943–1980s*, vol. 1–2 (Boulder, 1998).

Vedi, Sten F., »Bibliographic Companion to the Preceding Research Surveys«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003).
von Vegesack, Thomas, *Inte bara Grass …: De tyska litteraturerna efter kriget* (Stockholm, 1970).
Vierhaus, Rudolf, »Konservativ, Konservatismus«, i Otto Brunner, Werner Conze & Reinhart Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, vol. 3 (Stuttgart, 1982).
Vinen, Richard, *A History in Fragments: Europe in the Twentieth Century* (Cambridge, 2001).
Voegelin, Eric, *Die politischen Religionen* (München, 1996).
Vonderau, Patrick, *Schweden und das nationalsozialistische Deutschland: Eine annotierte Bibliographie der deutschsprachigen Forschungsliteratur: 825 Einträge – 439 Annotationen* (Stockholm, 2003).
Wallberg, Evabritta, *Övervakningen av nazister och högerextremister: Säkerhetstjänst, nazism och högerextremism 1946–1980*, SOU 2002:94 (Stockholm, 2002).
Warnke, Georgia, *Hans-Georg Gadamer: Hermeneutik, tradition och förnuft* (Göteborg, 1995).
Warring, Anette, *Historie, magt og identitet: Grundlovsfejringer gennem 150 år* (Århus, 2004).
Wasserstein, Bernard, *Vanishing Diaspora: The Jews in Europe Since 1945* (London, 1996).
Weinsheimer, Joel & Marshall, Donald G., »Translator's Preface«, i Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method* (New York, 1994).
Welzer, Harald, *Gärningsmän: Hur helt vanliga människor blir massmördare* (Göteborg, 2007).
Wennås, Olof, *Striden om latinväldet: Idéer och intressen i svensk skolpolitik under 1800-talet* (Stockholm, 1966).
Werner, Yvonne Maria, *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900: Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat* (Lund, 1989).
Werner, Yvonne Maria, *Nordisk katolicism: Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv* (Göteborg, 2005).
Werner, Yvonne Maria, »Schwedentum, Katholizismus und europäische Integration: Die katolische Kirche in Schweden nach 1945«, *Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History*, 2006:1.
Westberg, Jacob, *Den nationella drömträdgården: Den stora berättelsen om den egna nationen i svensk och brittisk Europadebatt* (Stockholm, 2003).
Wijkmark, Carl-Henning, »Skönheten och odjuret«, i Ingemar Karlsson & Arne Ruth, *Samhället som teater: Estetik och politik i Tredje riket* (Stockholm, 1999).
Wiklund, Martin, »Det historiska berättandet och historiekulturens förnuft«, i Jörn Rüsen, *Berättande och förnuft: Historieteoretiska texter* (Göteborg, 2004).
Wiklund, Martin, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv, 2006).
Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002).
Willoweit, Dietmar, *Deutsche Verfassungsgeschichte: Vom Frankenreich bis zur Wiedevereinigung Deutschlands* (München, 2005).
Wingren, Gustaf, »Deutscher Einfluss auf Kirche und Theologie in Schweden 1870–

1933«, i Helmut Müssener (red.), *Nicht nur Strindberg: Kulturelle und literarische Beziehungen zwischen Schweden und Deutschland 1870–1933* (Stockholm, 1979).
Wippermann, Wolfgang, *Faschismustheorien: Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt, 1997a).
Wippermann, Wolfgang, *Totalitarismustheorien: Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt, 1997b).
Wolfrum, Edgar, *Die geglückte Demokratie: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart, 2006).
Wolgast, Eike, *Die Wahrnehmung des Dritten Reiches in der unmittelbaren Nachkriegszeit (1945/46)* (Heidelberg, 2001).
von Wright, Georg Henrik, *Explanation and Understanding* (London, 1971).
Wärenstam, Eric, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928–1934* (Stockholm, 1965).
Wärenstam, Eric, *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940: Studier i den svenska nationalsocialismens, fascismens och antisemitismens organisationer, ideologier och propaganda under mellankrigsåren* (Stockholm, 1970).
Zander, Ulf, »Att legitimera och bli legitimerat: Historieämnet förr och nu i Sverige och annorstädes«, i Hans Albin Larsson (red.), *Historiedidaktiska utmaningar* (Jönköping, 1998).
Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund, 2001).
Zander, Ulf, »*Holocaust* at the Limits: Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe* (Lund, 2003).
Zander, Ulf, »To Rescue or Be Rescued: The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *The Holocaust on Post-War Battlefields: Genocide as Historical Culture* (Lund, 2006).
Zaremba, Maciej, *De rena och de andra: Om tvångssteriliseringar, rashygien och arvsynd* (Stockholm, 1999).
Zetterberg, Kent, *Liberalism i kris* (Stockholm, 1975).
Zetterberg, Kent, »Nationalsocialismen i Sverige 1924–1950«, *Historisk tidskrift*, 1992:2.
Zitelmann, Rainer, »Die totalitäre Seite der Moderne«, i Michael Prinz & Rainer Zitelmann (red.), *Nationalsozialismus und Modernisierung* (Darmstadt, 1994).
Åkerstrøm Andersen, Niels, *Discursive Analytical Strategies: Understanding Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann* (Bristol, 2003).
Åmark, Klas, *Makt eller moral: Svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (Stockholm, 1973).
Åmark, Klas, »Democracies in the Struggle Against Dictatorships«, i Stig Ekman & Klas Åmark (red.), *Sweden's Relations with Nazism, Nazi Germany and the Holocaust: A Survey of Research* (Stockholm, 2003).
Åsdahl Holmberg, Märta, »Rooth, Erik Gustaf Teodor«, *Svenskt Biografiskt Lexikon*, vol. 30 (Stockholm, 2000).
Øhrgaard, Per, »Abkehr und Wiederentdeckung: Die deutsche Kultur (vor allem die Literatur) in Dänemark nach 1945«, *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung: Jahrbuch 2006* (Göttingen, 2007).
Øhrgaard, Per, »Fra forsvarsven til scavenianer: Carl Roos (1884–1962), Professor i tysk«, *Historisk Tidsskrift*, 2007:2.

Östberg, Kjell, *1968 när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm, 2002).
Östberg, Kjell, *I takt med tiden: Olof Palme 1927–1969* (Stockholm, 2008).
Österberg, Eva, »Svenska tidningars syn på Israel«, *Historisk tidskrift*, 1979:1.
Österberg, Eva, *Vänskap: En lång historia* (Stockholm, 2007).
Österberg, Eva & Carlsson Wetterberg, Christina (red.), *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940* (Stockholm, 2002).
Östling, Johan, »The Limits of the Wahlverwandtschaft«, *Nordeuropaforum*, 2001:1.
Östling, Johan, »Frisinnets krig: Den kulturradikala svenska opinionen under första världskriget«, D1X1: Arbetsrapporter (Uppsala, 2002).
Östling, Johan, »Historie- och minneskultur i det återförenade Tyskland«, *Historisk tidskrift*, 2004:1.
Östling, Johan, »Europas efterkrigstid föddes vid Timmen Noll«, *Axess*, 2005:4.
Östling, Johan, »Demokratin i Tyskland behövde flera försök innan den slog rot«, *Axess*, 2006:5.
Östling, Johan, »Roosevelt i samma båt som Hitler«, *Svenska Dagbladet*, 27/6 2006.
Östling, Johan, »Kampen mot kontinuiteten: Historiepolitik i den västtyska sextioåttarörelsen«, *Aktuellt om historia*, 2006:3.
Östling, Johan, »Fallet Wittenberg: Nazismen som stigma i den svenska efterkrigskulturen«, *Personhistorisk tidskrift*, 2007a:1.
Östling, Johan, »Stig Dagerman såg individen i det tyska folket«, *Svenska Dagbladet*, 16/6 2007b.
Östling, Johan, »Svenska berättelser om andra världskriget: Från patriotism till universalism under efterkrigstiden«, i Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, 2007c).
Östling, Johan, »Leander och den svenska självprövningen«, *Svenska Dagbladet*, 25/9 2007d.
Östling, Johan, »Swedish Narratives of the Second World War: A European Perspective«, *Contemporary European History*, 2008a:2.
Östling, Johan, »Med Mann tog Sverige ett tyskt farväl«, *Svenska Dagbladet*, 7/5 2008b.
Östling, Johan, »Tysklands väg mot moderniteten: Hans-Ulrich Wehler och *Sonderweg*-tesen«, i Lennart Berntson & Svante Nordin (red.), *I historiens skruvstäd: Berättelser om Europas 1900-tal* (Stockholm, 2008c).
Östling, Johan, »Massor av män: Fascismen som fantasi i 1970-talets politiska kultur«, i Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.), *1973: En träff med tidsandan* (Lund, 2008d).
Øyrehagen Sunde, Jørn, *Speculum legale: Rettsspegelen: Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv* (Bergen, 2005).

PERSONREGISTER

Adenauer, Konrad 279
Ahlberg, Alf 78, 145, 202, 278–279
Ahlgren, Stig 122
Almhult, Artur 66
Alving, Barbro (Bang) 218–219, 220, 221
Anderson, Bo 264
Anderson, Ivar 122
Andersson, Ebon 277
Andersson, Ingvar 45
Andræ, Tor 159, 277
Antonescu, Ion 32
Arendt, Hannah 51
Aristoteles 55, 181
Aron, Raymond 211, 348
Aronson, Torbjörn 159, 259
Aronsson, Stina 277
Arvidson, Stellan 166, 276, 277
Asklund, Erik 219–220, 221
Aspelin, Gunnar 151
Assmann, Jan 48
Atterberg, Kurt 116, 137, 144–145, 211
Augustinus 185
Bachner, Henrik 39, 269
Backlund, Sven 151
Bagge, Gösta 153, 155, 156, 157, 159, 165, 180, 277
Barrès, Maurice 273
Barth, Karl 84, 86, 150
Baudelaire, Charles 202
Baum, Vicki 232
Bebel, August 128
Becker, Howard 112–113
Beethoven, Ludwig van 139, 149
Bell, Daniel 348
Benedictsson, Victoria 122
Bengtson, Gunne 353
Benjamin, Walter 271
Berg, Curt 139
Berggrav, Eivind 196
Berggren, Lena 25
Bergman, Ingmar 173, 285
Bergquist, Thorwald 276
Bernadotte, Folke 39, 269
Bismarck, Otto von 84, 97, 130, 227, 272
Björck, Staffan 120, 206
Björk, Kaj 222, 342
Björkman, Carl 276
Björkstén, Ingmar 285–286, 287
Blandhol, Sverre 197
Block, Eskil 353
Blomberg, Harry 277
Boëthius, Maria-Pia 22, 286
Bolding, Per Olof 190
Boman, Märta 277
Borchert, Wolfgang 255
Bracher, Karl-Dietrich 310
Braconier, Jean 85
Braithwaite, R. B. 264
Brandell, Gunnar 151, 235, 243
Brandell, Ulf 90
Brandt, Willy 342
Branting, Hjalmar 173, 201, 339
Brecht, Bertolt 231
Broberg, Gunnar 307, 349, 350
Brolin, David 345–346
Broszat, Martin 49
Brunner, Emil 194
Brunner, Otto 64
Bullock, Alan 352
Burckhardt, Jacob 84, 124, 129
Burke, Edmund 260
Butterfield, Herbert 126
Böök, Fredrik 115–116, 119–127, 134, 135, 137, 138, 139, 143, 211, 279, 328, 351
Camus, Albert 7
Caplan, Jane 93, 95
Carlberg, Carl Ernfrid 117
Carlgren, Wilhelm M. 21–22
Carlsson, Gottfrid 136
Carlsson, Holger 24
Carlsson, Lizzie 136
Carlsson, Sten 311
Castberg, Frede 191–192, 196
Chamberlain, Houston Stewart 67, 92
Charney, Melvin 8, 10–11
Chateaubriand, François René 260
Coing, Helmut 194, 338
Combüchen, Sigrid 9
Conway, Martin 31
Conze, Werner 64
Costa, Lucio 350
Courths-Mahler, Hedwig 231–232
Cronqvist, Marie 311, 312
Dagerman, Stig 221–225, 248, 342, 343
Dahlberg, Gunnar 268, 349
Davies, Norman 305
Deiters, Heinrich 178
Descartes, René 55
Dewey, John 173, 203
Dilthey, Wilhelm 54
Donner, Jörn 342
Douglas, Mary 244
Eatwell, Roger 99
Eberan, Barbro 96, 325
Edenman, Ragnar 276
Edfelt, Johannes 232
Ehnmark, Anders 285
Ek, Thomas 140
Ekelöf, Per Olof 186–189, 190, 277
Ekman, Stig 305
Eliot, T. S. 246
Engberg, Arthur 153, 154, 157, 202, 351
Engdahl, Per 115, 117, 119
Enzensberger, Hans Magnus 30, 211
Erlander, Tage 110–111, 142, 166, 276, 279, 327–328
Essén, Rütger 105, 115, 118, 143, 328
Fairclough, Norman 318
Faulkner, William 53
Fehrman, Carl 122, 206, 235, 237

Fest, Joachim 9
Fichte, Johann Gottlieb 77, 92, 129, 131–132
Flanner, Janet 216
Flitner, Wilhelm 176
Fogelklou, Emilia 145, 171, 172
Fogelqvist, Torsten 145, 202
Forsslund, Karl-Erik 202
Forssman, Erik 243–244
Foucault, Michel 318
Franco, Francisco 348
François, Etienne 26, 104, 106
Fransson, Evald 158
Franzén, Ruth 350–351
Fredborg, Arvid 80–82, 322
Fredrik II (»Fredrik den store«) 97
Frei, Norbert 104–105, 112, 288–289
Frenander, Anders 37
Friedländer, Saul 49
Friedrich, Carl J. 94
Frisch, Max 216, 290
Fromm, Erich 170, 171
Frängsmyr, Tore 37
Fukuyama, Francis 17–18
Furet, François 32
Furtwängler, Wilhelm 139
Furugård, Birger 115
Gadamer, Hans-Georg 54–57, 281
Garberding, Petra 137
Gedin, Per I. 137
Geijer, Erik Gustaf 123
Gellhorn, Martha 216
Gerhard, Karl 135
Gide, André 246
Giedion, Sigfried 350
Gierow, Karl Ragnar 235, 240
Giertz, Bo 277
Glans, Kay 287, 347, 354
Gobineau, Joseph Arthur de 67, 92, 351
Goethe, Johann Wolfgang von 77–78, 97, 139, 231, 232, 236, 237, 240, 246–248
Goffman, Erving 113–114
Griffin, Roger 99
Gropius, Walter 350
Grotius, Hugo 181
Gunnarson, Gunnar 151
Gyllensten, Lars 207
Günther, Christian 108
Gårdlund, Torsten 198, 276
Göransson, Hardy 276
Göring, Hermann 184
Götz, Norbert 27–28
Götze, Annemarie 343
Götze, Ferdinand 343
Hagberg, Hilding 277
Hagtvet, Bernt 24
Halbwachs, Maurice 53
Hamburger, Käte 235, 240, 243
Hamsun, Knut 9, 124
Hanna, Martha 273
Hansson, Cecilia 231
Hansson, Jonas 306, 308, 351
Hansson, Ola 209
Hansson, Per Albin 28, 34, 36, 106, 111, 153
Harrie, Ivar 119, 125–126, 276, 351
Haushofer, Karl 67
Hayek, Friedrich von 255, 259, 348
Heckscher, Gunnar 348
Hedén, Erik 157
Hedenius, Ingemar 127, 132, 143, 144, 149, 151, 200, 250, 263, 276, 278, 330
Hedin, Sven 116, 118, 135–136, 138, 209, 211, 279, 330
Hegel, Friedrich 18, 55, 69, 88–89, 92, 97, 124, 125, 131–132
Heidegger, Martin 55, 150, 354
Heiden, Konrad 82–83
von Heidenstam, Verner 121, 122, 137–138
Helén, Gunnar 352
Hempel, Carl G. 264
Herder, Johann Gottfried von 77, 176
Hesse, Hermann 231, 232, 246–248, 346–347
Hessler, Carl Arvid 129–131, 133–134, 250
Heyman, Viveka 123
Himmler, Heinrich 173
Hitler, Adolf 9, 17, 19, 31, 66, 70–71, 72–74, 75–76, 81, 82–83, 85, 86, 90, 96, 97, 98, 114, 115, 116, 123, 125, 130, 132, 136, 141, 150, 176, 177, 203, 220, 227, 245, 269, 272, 319, 331
Hjalmarson, Jarl 259
Hjärne, Harald 159
Holmberg, Nils 234
Holmberg, Olle 122, 129–134, 143–144, 151, 235, 239, 241, 250, 276
Holmqvist, Bengt 235
Hoster, Hermann 232
Humboldt, Wilhelm von 176
Husén, Torsten 277
Hübinette, Tobias 354
Hägerström, Axel 188, 189–193, 197, 200, 201, 202, 263
Höjer, Axel 276
Höjer, Signe 276
Hönicke, Michaela 95
Inger, Göran 181
Jaeger, Werner 176–177
Jaensson, Knut 127, 223, 276
Jannes, Elly 216
Jarlert, Anders 110
Jaspers, Karl 84, 86, 150, 227
Johannesson, Lechard 151
Johansson, Alf W 22, 28, 40–42, 106, 111, 257–259, 267, 305, 326, 347
Johnson, Eyvind 39, 107, 277
Johnsson, Melker 163
Jonsson, Gustav 276
Jordheim, Helge 316, 318
Judt, Tony 105
Jung, Helge 109
Jünger, Ernst 261
Järrel, Stig 148
Kafka, Franz 232
Kahle, Sigrid 207–208
Kamprad, Ingvar 286
Kamras, Hugo 122
Kant, Immanuel 55, 77–78, 237
Karl XII 267
Karlsson, Klas-Göran 354
Katz, David 163
Kaufmann, Arthur 195
Kejzlar, Radko 39
Kellgren, Henry 109
Kennan, George F. 126
Key, Ellen 145, 201, 209
Kierkegaard, Søren 149, 150
Kihlberg, Leif 277
Kittsteiner, Heinz Dieter 279
Kjellén, Rudolf 66, 133, 261
Knutson, Ulrika 145
Koblik, Steven 25
Kocka, Jürgen 47, 272, 314, 343
Kohl, Helmut 137
Kojève, Alexandre 18
Korlén, Gustav 209
Korpi, Walter 311
Koselleck, Reinhart 56–60,

62, 64–65, 199, 274, 281–282, 315, 316, 317, 318, 319, 325, 352
Kristian X 108
Kylhammar, Martin 138, 145–146, 331
Kyrklund, Willy 147
Källström, Staffan 197
Kötting, Egon 221, 225–228, 342
Laclau, Ernesto 318
Lagercrantz, Olof 119, 343
Lagerkvist, Pär 39
Lagerlöf, Selma 209
Lagerroth, Fredrik 128, 130
Landquist, John 145, 151, 238, 351
Larsson, Carl 209
Larsson, Hans 202
Larsson, Inger 122
Leander, Zarah 102, 116, 135, 138, 143, 284–286, 330
Lehmann, Heinrich 194
Leiser, Erwin 135, 224, 232, 330
Leopold III 111
Lessing, Gotthold Ephraim 232
Lewin, Leif 35, 38
Lewis, Norman 216
Lichtenberg, Georg Christoph 232
Lidforss, Bengt 201
Liedman, Sven-Eric 353
Lindegren, Erik 139
Linderborg, Åsa 267
Linderot, Sven 277
Lindholm, Sven Olof 115, 257
Lindman, Arvid 75, 159
Lindroth, Jan 270
Lindström, Richard 107
Lindström, Ulf 24, 28
Lindström, Ulla 276
Lipset, Seymour 348
Litt, Theodor 176, 178
Ljunggren, Stig-Björn 348
Locke, John 181
Lukács, Georg 235
Lundborg, Herman 268
Lundkvist, Artur 151, 235, 237, 240, 276, 277
Lundstedt, Vilhelm 190, 192
Luther, Martin 77–78, 241
Lübbe, Hermann 326
Lönnroth, Erik 264, 276, 277
Lööw, Heléne 24–25
Mailer, Norman 255
Malmberg, Bertil 122, 145, 205
af Malmborg, Mikael 36
Mann, Heinrich 129, 132, 134, 231
Mann, Thomas 144, 206, 231, 232, 233–250, 343, 345, 346
Mannerskantz, Axel Fredrik 277
Mannheim, Karl 275, 277–278, 279, 351
Marc-Wogau, Konrad 263
Marshall, George C. 225
Martinson, Moa 139
Marx, Karl 88, 124
Masaryk, Tomáš 18
Matthias, Lisa 247
Maurras, Charles 273
Mazower, Mark 18–19, 29, 182
Meinecke, Friedrich 84–87, 129
Merkl, Adolf Julius 194
Meurling, Per 201
Meyerhöffer, Alf 109
Misgeld, Klaus 265
Moberg, Vilhelm 39, 107, 277
Modéer, Kjell Å 182, 337
Moeller van den Bruck, Arthur 261
Mohnhaupt, Heinz 195
Molin, Adrian 261
Molotov, Vjatjeslav 225
Mosse, George L. 19–20, 269
Mouffe, Chantal 318
Munktell, Henrik 186, 270
Mussolini, Benito 19, 31, 67, 70, 94, 132
Myrdal, Alva 166, 171, 172, 200, 203, 276, 277, 340
Myrdal, Gunnar 198, 200, 203, 268, 269, 276, 340, 350
Müssener, Helmut 231
Naimark, Norman M. 326
Napoleon I (Napoléon Bonaparte) 123, 125
Nerman, Ture 107, 109, 110–111, 277
Nietzsche, Friedrich 67, 92, 131–132, 202, 231, 242, 345–346, 351
Nilsson, Ada 145
Nilsson, Martin P. 354
Nilsson, Torbjörn 159, 347, 348
Nilsson-Ehle, Herman 136
Nipperdey, Thomas 272–273
Noelle-Neumann, Elisabeth 280
Nohl, Herman 176
Nolte, Ernst 99
Nora, Pierre 53
Nordin, Svante 40, 42, 61, 124, 198–199, 306
Norström, Ludvig 145
Novalis (Georg Philipp Friedrich von Hardenberg) 260
Novick, Peter 99
Nyström, Per 277
Odeberg, Hugo 116, 136, 330
Ohlin, Bertil 276
Olick, Jeffrey K. 96
Olivecrona, Karl 116, 136–137, 190, 191
Olsson, Oscar 158
Oredsson, Sverker 144
Ottesen-Jensen, Elise 201
Palme, Elisabeth 255
Palme, Olof 255–256
Palme, Sven Ulric 278
Palmkvist, Karin 221
Pauli, Ivan 133
Paulsson, Robert 108
Payne, Stanley G. 31, 92, 99, 261
Pergament, Moses 139, 140
Pers, Anders Yngve 276
Persson, Göran 286
Persson, Set 277
Petersson, Bo 199–200
Petersson, Knut 85
Petrén, Gustaf 192
Petrén, Sture 184–185, 337
Phalén, Adolf 263
Picard, Max 86–87
Platon 88–89
Popper, Karl 55, 88–89, 264
Posse-Brázdová, Amelie 107
Pujo, Maurice 273
Päts, Konstantin 32
Quisling, Vidkun 32, 111, 124, 184
Qvarsebo, Jonas 334–335
Radbruch, Gustaf 184–185, 193
Ranke, Leopold von 84
Rauschning, Hermann 322
Richardson, Gunnar 154, 156, 160, 164, 308, 332–333, 352
Richter, Hans Werner 231
Ricœur, Paul 291
Rodhe, Knut 182
Rommen, Heinrich 195

Roos, Carl 331
Roos, Carl Martin 330
Roosevelt, Franklin D. 19
Rooth, Erik 137, 144, 330
Rosén, Nils Gustav 276
Rosenberg, Alfred 67, 68, 69
Rosenblad, Nils 109
Ross, Alf 169, 188–189, 191, 192
Rothfels, Hans 48
Rothstein, Bo 311
Ruck, Michael 314
Ruin, Hans 140, 145
Ruin, Olof 331
Runblom, Harald 306
Runcis, Maija 307
Runeby, Nils 202–203, 348, 351
Russell, Bertrand 262
Rydberg, Viktor 156
Rydén, Värner 335
Rüdiger, Helmut 197
Rüsen, Jörn 49
Rösiö, Per Jönsson 202
Safranski, Rüdiger 234, 345
Salazar, António 32, 348
Sandblad, Henrik 277
Sandler, Rickard 108, 173–174
Sartre, Jean-Paul 150–151
Saxon, Johan Lindström 202
Schacht, Hjalmar 90
Scharp, Vilhelm 163
Schildt, Axel 178
Schiller, Friedrich von 77, 237
Schinkel, Anders 60
Schivelbusch, Wolfgang 291
Schlegel, Friedrich 260
Schleiermacher, Friedrich 54
Schmidt, Folke 186
Schmitt, Carl 65, 70, 183–184, 318
Schopenhauer, Arthur 351
Schumacher, Kurt 37, 222, 342
Schweitzer, Albert 194
Scott, Joan W. 62
Sebald, W. G. 253
Segerstedt Wiberg, Ingrid 285
Segerstedt, Torgny 107, 142, 202, 277
Segerstedt, Torgny T. 184, 264, 276
Selander, Sten 136, 138–139, 140, 144–145, 235, 351
Shirer, William L. 352
Sigurdson, Ola 200
Sjöberg, Alf 173
Sjöstrand, Wilhelm 163
Spengler, Oswald 67, 92, 261
Spranger, Eduard 176, 178
Staaff, Karl 201
Stagnelius, Erik Johan 121, 122
Stalin, Josef 132, 203
Stauffenberg, Claus Schenk von 130
Stenström, Thure 208, 322
Stiernstedt, Marika 201
Stolpe, Sven 277
Strahl, Ivar 183, 188, 189, 190–192, 337–338
Strang, Johan 263
Strindberg, August 201, 209
Stråth, Bo 37
Strömberg, Tore 190
Ståhl, Manne 276
Sundman, Per Olof 286
Svenbro, Jesper 354
von Sydow, Carl Wilhelm 330–331
Szymborska, Wisława 13
Talleyrand, Charles Maurice de 126
Tegen, Einar 169–171, 172
Tegnér, Esaias 120–121, 122–123, 156, 157
Telander, Teodor 105
Thieme, Hans 194
Thiess, Frank 346
Thompson, Edward P. 62
Thoursie, Ragnar 221, 225–228, 232, 235, 236, 342
Thulstrup, Åke 308
Tingsten, Herbert 88–89, 118, 120–121, 123–127, 128–134, 143, 144, 156, 169, 198, 200, 222, 245, 250, 268, 269, 276, 277, 278, 328, 329, 333, 348, 350, 351
Tocqueville, Alexis de 101, 126, 280
Torbacke, Jarl 324
Torstendahl, Rolf 311
Torulf, Nora 117
Treitschke, Heinrich von 92, 131, 264
Tunlid, Anna 350
Tydén, Mattias 268, 307
Undén, Östen 41, 105–106, 108, 142, 192
Valentin, Hugo 99
Vansittart, Robert Gilbert 78
von Vegesack, Thomas 232
Vennberg, Karl 139, 151, 235, 236, 276, 277, 286
Vinde, Victor 151, 217–218, 220, 221
Vonderau, Patrick 305
Vougt, Allan 107
Wagner, Richard 97
Waldheim, Kurt 284
Wallenberg, Jacob 140
Wallenberg, Marcus 140
Wallentheim, Adolf 166
Wedberg, Anders 150–151, 188, 263, 276
Wehler, Hans-Ulrich 272, 343
Weibull, Lauritz 202, 264
Weijne, Josef 166
Weiss, Peter 232
Wellander, Erik 159, 277
Westerståhl, Jörgen 158, 277
White, Osmar 216
Wickman, Johannes 218
Wicksell, Knut 201
Wieacker, Franz 194, 195
Wigforss, Ernst 29, 276
Wijkmark, Carl-Henning 9
Wiklund, Martin 200–202
Wilde, Oscar 202
Wilson, Edmund 216
Winckelmann, Johann Joachim 176
Windscheid, Bernhard 187
Wittenberg, Erich 115, 127–134, 138, 139, 140, 141, 142, 143–144, 250, 329, 330
Wizelius, Ingemar 122
Wodak, Ruth 318
Wägner, Elin 145, 202, 332
Zaremba, Maciej 307
Zennström, Per-Olof 122
Zetterberg, Kent 309
Åberg, Einar 115, 117
Åkerberg, Harald 107
Åkerhielm, Annie 115, 117–118, 143, 211
Åmark, Klas 305, 306
Øhrgaard, Per 250
Örne, Anders 172
Österling, Anders 232, 235, 241–242, 243, 247, 346–347
Österström, Ivar 107